१

मो० प्र०

पर्याप्तिसंबंधेनावच्छेदकत्वस्योभयत्वोभयवृत्तिधर्मावच्छेदेन सत्त्वस्य प्रसेकवृत्तिधर्मावच्छेदेनासत्त्वस्य चाविशेषात् यत्तु साध्यतावच्छेदकतादिकमुभयावच्छिन्नमित्याद्य
स्य वृत्तित्वेयोगितायाश्चानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिर्न चैवं प्रमेयसाध्यतावच्छेदकस्थले तत्तद्रूपसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यं तद्रूपपदेन तत्तद्विषयित्वव्या
२
पकविषयिताकत्वस्य विवक्षितत्वादिति तन्न तत्रावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वांगीकारे प्रतियोगितानवच्छेदकपदेन वृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविषयित्वाव्यापकविषयिता
कत्वस्याविवक्षणे विस्तारणौचित्यान्न तु तत्करणे स्वत्वमात्रं तत्संयोगो रघो दण्डत्वयत्ततादृशप्रकारावलंबनस्यानौचित्यादत्र तेनैनांगीकारे तच्च वह्निसमहानसीयत्वाद्योः प्रसेकमादाय स
त्तानयाऽवच्छेदकताद्वयांगीकारसंभवेनैकस्यावच्छेदकत्वमंगीकृत्यापरस्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्यैवांगीकारे यत्तया पूर्वोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यात्तन्न च विनिग
मनाविरहेणोभयोरप्यवच्छेदकतावच्छेदकत्वस्यैवांगीकरणीयतया पूर्वोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यात्तन्न च विनिगमनाविरहेणोभयोरप्यवच्छेदकतया नाव्याप्तिरिति वाच्यं तत्र
थापि सामानाधिकरण्यघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेन महानसत्वविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय सद्धेतौ धूमे त्वातन्त्र्य महानसत्वस्यावच्छेदकत्वे निरुक्तसा　याव्या ३
महानसत्वविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात्तत्र महानसत्वस्यावच्छेदकत्वे निरुक्तसामानाधिकरण्यसंबंधस्यैवान्वयामकत्वं त्यागो संबंध हि
त्वस्यावच्छेदकत्वे समवायसंबंधस्यैव नियामकतया लाघवमिति विनिगमकत्वेनोभयोरनवच्छेदकत्वात् संबंधेनावर्त्तितात्वशेषावच्छेदकत्वलक्षणे हेतुसमानाधिक र
रणत्वमितिके दरवेणोक्तवंतो दीधितिकारस्यापि पूर्वोक्त एव प्रकारोऽत्र संमतो नत्वेतादृशप्रकारस्यापि स्फुटमेवक्वचित्र मिश्रावेपाथिन्यः म[illegible] सासानेयुक्तं तथाहि य　त्र ३
योसिसंबंधेनावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षणेऽपि महानसीयवह्निभिन्नवह्निमान्धूमादित्यादावतिव्याप्तिस्तत्र साध्यतावच्छेदकमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वयोः
प्रत्येकं पर्याप्तिसंबंधेन धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावसत्त्वात् न च साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतादृशाभावाविरहणान्न　प्र०
२

महादेवविरचित जगदीशी प्रकाश 3/16

प्रतियोग्यनधिकरणानिरूपितवृत्तिमत्त्वे च वैशिष्ट्यसाधनत्वमतएव त्रतीतिप्रथममभिधेयत्वतद्वृत्तित्वसंनिहितीयमभिधेयत्वकृदृश्या गित्तिं तथा च सत्त्वे लोकेऽपि च चिन्मते साध्यवदन्या
न्तित्वज्ञानसत्वेहेत्वात्मकत्वनागौरवमेवदोषइतिभावः नतु साध्यत्वसाधनत्वयोरेकाभावेन साध्यसाधनभेदेनानुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभाववभेदावश्यकत्वेन
तन्मतेगौरवाबकाशः प्रत्युतसिद्धांतिमतएववृत्तेरवच्छेदकत्वेऽपि साध्यकानुमितिं प्रतिसाधनवत्त्वस्यादिरूपेणहेतुत्वकल्पनात्केवलान्वयिनिसाधनवहातिप्रवेशा
त्रेयतत्राह एकसंबंधिति मूलेतरत्रथः शंकेतेनच निरुक्तस्येवेतितथाचाज्ञानरूपहेत्वेकतावीजाभावात्तनात्माश्रयइतिभावपरस्यवादिनः कथमित्यादिस्त्रसाधकतासा
धनसमूहयोः साधकतान्याप्यत्वयहाधीनत्वादितिभावस्वार्थेतित्वस्त्रात्मीयसामान्यतोपिव्यापकमभिन्नः शिष्यार्थमित्यस्वहैतत्वदीयानुमितिजनकं कथहेत्वनुमानमित्यर्थः
त्रयवेशादितिस्त्रात्मीयपमिनिरुक्तशिष्यादेरित्यादितथाचात्माश्रयस्तदवस्थएवेतिभावः॥ ॥इति महादेवकृते भावानंदीप्रकाशे व्याप्तिपूर्वपक्षप्रकाशः॥ ॥
त्रिपुरारातिपोहाज्जनस्वच्छंदसमुद्भवाः कांतयः शुभदाः संतु भवमानतमोमिरः १ नत्वा गुरुपदद्वंद्वं सत्स्वमदसो विभावववृभवानंदवोव्याख्यांयास्यां सिद्धांतग्रारंभे
२ तत्रहेतुलक्षणेतिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकेत्यादिनव्यसामेतिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं भवतीतिमूलेपसर्गान्वनतः प्रतियोगितापरो
नस्याग्रन्नेत्यर्थः अत्रैवमपिवह्निमान्मादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैवहेतुसमानाधिकरणमहानसीयवह्न्याद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यवह्नित्वादौसत्त्वा
दितिचेत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य पर्याप्तिसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावरूपस्यविवक्षणेनमहानसीयवह्न्याद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकताया
महानसीयवह्न्याद्यंतर्भावेणपर्याप्तेनयाएकदेशेवह्नित्वादौतदभावसत्त्वेबाधकाभावात्तनचपर्याप्तेकमुभयत्रैवपर्याप्तिसंबंधेनासत्त्वोऽवच्छेदकदेशवह्नित्वादौतद
भावसत्त्वेबाधकाभावात्तनचपर्याप्तेकमुभयत्रपर्याप्तिसंबंधेनासतोऽवच्छेदकत्वस्यप्रत्येकानतिरिक्तोभयपर्याप्तिसंबंधेनसत्त्वायोगादिदमसंगतमितिवाच्यं

पदमवच्छिन्नप्रकारतापरे तथा च वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायां धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न.१२

दोषः प्रत्येकं तत्ताद्दशाभावसत्त्वेऽपि मिलितस्य महानसीयवह्निभिन्नत्वसहितवह्नित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेन तत्तत्ताद्दशाभावासत्त्वादिति वाच्यं ॥
मिलितस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकतत्ताद्दशाभावसत्त्वे मिलितप्रतियोगिताद्दशाभावसत्त्वस्यावश्यकत्वात् तन्न च साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणे साध्यतावच्छेदकता
पर्याप्त्यवच्छेदकतावच्छेदेन तत्ताद्दशाभावो विवक्षितः दर्शितस्थले च साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वोभयवह्नित्वादेरे
तादृशपर्याप्त्यवच्छेदकतया तदवच्छेदेनोभयत्र तादृशाभावासत्त्वान्न दोष इति वाच्यं तथा सति तादृशपर्याप्त्यवच्छेदकानुपस्थितिदशायां न स्ववृत्तितादृशा दे४
भावस्य दुर्ज्ञेयतयानुमित्यनुपपत्तेः यदि च साध्यतावच्छेदकाभासमानस्य तादृशाभावस्य तादृशपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नत्वं संसर्गमर्यादया भासत इति संसर्ग
घटकस्य तस्यानुपस्थितत्वेऽपि न तदनुपस्थितिदशायामनुमित्यनुपपत्तिः अथवा तदनुपस्थितिदशायामनुमित्यनुत्पादे इष्टापत्तिरिति विभाव्यते तथापि साध्य या३
तावच्छेदकवह्नित्वादेर्निर्धर्मितावच्छेदकतादृशाभावप्रतियोगिहेतुसधर्मितावच्छेदकावाच्छायेन स व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतया व्यभिचारस्फुरत्वाभासत्वानुपप
त्तेः अत्रैव वह्नित्वादिरूपधर्मितावच्छेदकविशिष्टतादृशाभावप्रतियोगिहेतुस्यपर्यवसानेन तत्र स्यात् हेतुत्वव्यक्तानिस्साध्यनुमितेः तस्य न लक्षणत्वहित्वाद्युपगाहिमा
वह्निमानयमिति साध्यनुमितेरपलापप्रसंगात् किंच व्याप्तेः साध्यतावच्छेदकहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वघटितत्वे द्रव्यादेः साध्ये वह्नित्वमाणादौ साध्यपरंपरासंबंधेन दं
अ३ त्वादेः [illegible] त्वमुपगम्याप्याभिचारणात्संभवे वच्छेदकत्वघटनावयुज्यते तस्मात् केवलसामानाधिकरण्यसंबन्धप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं यन्न भवति तन्मत्त्वमय य३
दवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं भवतीति मिश्रव्याख्यानमेवादरणीयं तत्त्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिघटक
तया तादृशावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वघटितं तादृशावच्छेदकघटितत्वे साध्यतावच्छेदको निवेशनीयः इति मिश्राभिप्रायः

साध्येतावच्छेदक ३ वत्साध्येहि तु व्यापकत्वघटि तेऽपि वह्न्यादौ साध्ये परंपरासंबंधेन वह्नित्वादेः साध्यत्वमुपगम्याप्यभिचारणा ३

२ यास्तद्धेतुरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारताक

सा० प्र०
२

स्वंसाध्यतावच्छेदकंनचलाघवात्तादृशावच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपंतादृशावच्छेदकाघटितमेव साध्यतावच्छेदकेनिवेश्यमपितुमुचितमिति
वाच्यंयत्रव्यधिकरणपदार्थनिष्ठधर्माणांनियतेसमूहालंबनात्मकत्वानंतत्रयत्किंचित्पदार्थव्यक्तिसाध्यकव्याप्तेनैवमन्येनिवेशसाध्यग्रिममूलेनव
ह्नित्वस्यधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वोपवर्णनमसंगतंतत्सलक्षणाघटकत्वादितिवाच्यंतन्म[illegible]स्यतादृशाभावप्रतियोगितान
वच्छेदकत्वोपवर्णनमसंगतंतत्सलक्षणाघटकत्वादिवाच्यंतन्मूलस्यवह्नित्वस्यतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वोपवर्णनेनवह्नित्वावच्छिन्नप्र
कारताभिन्नत्वप्रतिपादनेनसाध्यतादृशाभावप्रतियोगितावच्छिन्नत्वस[illegible]पसंज्ञाव्याप्तिविचारणापरत्वात्तन्मूलवचनोक्तदोषयादृशज्ञानेवह्नित्वादिना
वह्नित्वादिकमवच्छिन्नत्वविशेषणतयाभासतेतादृशज्ञानाद्वह्नित्ववत्वानिसनुमितेर्यादृशज्ञानेवस्वरूपतोवह्नित्वादिकंतथाभासतेतादृशज्ञानाद्वह्नि
मानिसनुमितेरुत्पादकस्याद्दोषसाध्यपिंडस्यास्तिनाकस्त्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता[illegible]त्वादिनातद्द्रव्याद्यवच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वासंरंभणसंबंधेनदंडत्वादेस्साध्यतावच्छेद
कत्वोपगमेनैवनिर्वाहः वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायामहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वज्ञापकसाध्ये व्याप्तिमहानसीयवह्निभिन्नत्वावच्छिन्नप्रका
रतापाश्चतादृशावच्छेदकत्वतद्वच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वाभावान्महानसीयवह्निर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकेतिव्याप्तिपूर्वपदच्छिन्नपदंपदावच्छिन्नप्रतियोगि
तापदंतथाचयत्स्वच्छिन्नप्रतियोगितात्वेतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभिन्नोमूलस्थयत्पदावच्छिन्नप्रतियोगिताज्ञानतादृशाभावप्रतियोगिताभिन्नामूल
स्थेत्यर्थः हेतुसत्त्वादिस्साद्दा[illegible]व्याप्तिविचारणापतादृशाभावप्रतियोगितायांसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यापिनवेशनीयत्वतयाव्याप्तिविचारमाणप्रस्तुसंब
धेनतदवच्छिन्नतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायांतादृशाभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितात्वभिन्नसंबंधेनाभिव्याप्तिस्यानपदवच्छिन्नप्र

लघ
लघु
राध
यास्त
ए०
२

तिमूलस्य यत्तद्दोयदवच्छिन्नतदवच्छिन्नपरतयोदक्षरत्वेनान्यनिष्ठेत्यादिमूलस्याप्युपदर्शितरीत्योदक्षरत्वेनो ३

क ५ दधून्

तियोगिता त्वावच्छेदकत्वनतादृशाभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितामेदनिवेशेचावच्छेदकस्य प्रतिरिक्तावृत्तित्वरूपत्वपाद्या प्रकत्वघटनेक्या
वाम होगौरवमिति प्रयोगिताभेदमुपस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदोपादानेशेयरर्थवैदिसाहून्नन्नप्रतियोगित्वमाकरग्रंथस्वरसस्फुटमितिमिश्र
संर ३ ग्रंथास्माभिः कारसंमतस्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगित्वमेवमिश्रैर्मतमिसंवगम्यते एवंचवव्हयादौ साध्ये तद्धि स्वत्वरूपसंबंधवत्त्व भावप्रतियोगित्वसंबंधि
त्वावच्छिन्ननतनेदृशे स्वत्वरूपप्रतियोगित्वाभिन्नतया ऽव्याप्यापत्तेः गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेप्रमेयवह्निमान्धूमादित्यादौ प्रमेयवह्नित्वा घवच्छिन्न न ३
प्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तेः किंच कालिकसंबंधेन गगनादेरपि मत्वपक्षेनेनसंबंधेन साध्यतायां कालपरिमाणादि हेतावव्याप्तिमन्मतभेदानुयोगिता
वच्छिन्नप्रकारतायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशान्नाव्याप्तिस्त्वन्मते केवलान्वयिसाध्यके ऽव्याप्तिभेदानुयोगितासाध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य निवेशस्यैतु मतभेदत्वात्तत्र अन्यथा तादृशाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छि ५
न्नत्वनिवेशप्रयोजनाभावेनातिरिक्ताभावस्य प्रतियोगितामेदमुपस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदोपादानस्यैव निर्बीजत्वापत्तेस्तद्यवच्छिन्न
रूपावच्छिन्नाधिकरणताया स्तथावाच्यपर्दत्वाधिकरणत्वनादृशाभावप्रतियोगितानोतिरिक्तत्वपक्षेवह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तेवह्नित्वावच्छिन्नाधिक
रतायांधूमादिमत्त्वभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वाघवच्छिन्नभिन्नत्वाभावादिति यदंगतिनकृतंतदपत्रमवृत्तिनेनसमभिमिर्यद
५२ शितप्रकारस्यगौरवग्रस्तत्वेन च नतत्रसामासदरसासर्वा चित्याष्टतननचोक्तदोषवह्निसत्वादिनास्वरूपताप्रयोगस्य नेसाध्यतावच्छेदक
तादृशानवच्छेदकत्वप्रसरहेतुत्वांगीकारेण्व्यभिचारज्ञानस्य निर्धर्मितावच्छेदकद्वितीयत्वानां प्रतिबंधकत्वेपि साध्यमितावच्छेदकापत्तानप्रतिबंधक

वच्छि ४ वच्छेदकावच्छिन्नभिन्नमित्यर्थ इतितदपिनसामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणतायाविशेषधर्मावच्छिन्नाधिकरणता ४

३

नैव प्रकृते स्वातंत्र्येण १

घ०१ कत्वेपि स धर्मि [illegible] मत्तावच्छेदकं ज्ञानं निष्प्रतिबंधकतो [illegible] निर्धर्मितावच्छेदकतानेपि

भा०प्र० पं०२ प्रतियोगिकसंसर्गी कारणतायाव ह्रित्वत्तावृत्तिरिति तन्न धर्मानवच्छिन्नविशेष्यकतानिरूपितानवच्छिन्नप्रकारकयस्त्व सा [illegible]

३ [illegible]

[illegible] निर्धर्मितावच्छेदकसधर्मितावच्छेदकाभयसाधारणस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वांगीकारेणावारूभिचारस्य हेत्वाभासत्वापत्तेः वह्नित्वादिना ता

दृशानवच्छेदकत्वग्रहस्य वह्नित्ववानित्साध्यनुमितिजनकतया स्वरूपसत्त्वादृशानवच्छेदकत्वस्य च वह्निमानिति पक्षेसाध्यनुमितिजनकतापानस्वरूपतो ग्रह ५

वह्नित्वावगाहित्वाद्वह्निमानेयमित्साध्यनुमितेरप्रत्तापप्रसंगोपि स्फुटीभविष्यतिचेत्तर्हि ग्रेव्याप्तिसाध्ये हेतुव्यापकत्वघटितत्वेन सामान्ये साध्यये संयुर

संबंधेन वह्नित्वादेः साध्यत्वोपगमेपि विशिष्टाभावोभयाभावा [illegible] दिकमादाय सम्भवव्याबारणासंभवात्स्वावच्छेदकत्वघटितत्वलक्षणसाध्यकमपि

पद४ एतेन मूले प्रतियोगितावच्छेदकस्याभावयत्त्वेन पन्नभवतीति पूर्वपक्षसाध्यतावच्छेदकपरत्वेन तेन स्वं तत्र मवच्छिन्नत्वेनेति पूरणे न च प्रतियोगि

तानवच्छेदकास्साध्यत्वाभावादोषितिवाच्यः संमत्तत्तत्तत्पन्नन्यत्वसामेनेतिनन्यसासा [illegible] मिप्रयोगे सम्मतमिस पिपरास्तपूर्वरोगुत्तपदांतस्क

त्वेन च गोरवगाम्भ्रानुपटस्ये व्यासामेलाघवेनदोषितिकृतोपिनन्यसामस्वत्तास्यपीरितिमंस्क प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेनेसन्न

त्काप्रतियोगितानवच्छेदकीयाधर्मत्वसमानावच्छिन्नेनेसुक्तेवीनमाहवह्निमानित्यादि [illegible] तामानोपि सम०

तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न १

प्रकृतसाध्यतावच्छेदकानवच्छिन्ननिरूपित १

करणेप्रसि[illegible]व्याप्तिस्वाभावादिस्यनेनतान्वयंतन्नद्व्याप्तेस्तावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यापितादृशप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नवह्निसामा
नाधिकरण्यत्वादिस्याशयनतुप्रतियोगितानवच्छेदकस्यसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वविवक्षणेननदोषइतिवाच्यंतथापिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नसा
मानाधिकरण्यस्यावारणात्संयोगेनसाध्यतायांदोषमुक्त्वासमवायेनसाध्यतायांमाहपृथिवीति वस्तुतस्तत्सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वेनप्र
तियोगितानवच्छेदकविवक्षणेपिदोषमाहपृथिवीति इदमुपलक्षणंवह्निमान्धूमादित्यादौद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यसत्वादिदमपिद्रष्टव्यमितिसम्प्र
केचित्तुविधेयतावच्छेदकताश्रयधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यव्याप्तित्वेतत्रापितन्नद्व्याप्तिस्तावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यव्याप्तित्ववारणासंभवतोप्रसक्ते
विधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यव्याप्तिविवक्षणाद्यस्यतत्तस्मादाहपृथिवीत्याद्याहुः प्रकृतेति प्रकृतसाध्यतावच्छेद[illegible]
निसोपाधिकव्याप्तिस्वाभावादित्यर्थः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नतद्व्याप्तिसमानाधिकरणधूमवान्नित्यादिज्ञानादनुमितिः त्वापत्त्यावच्छिन्नवि
धेयकानुमितेरापत्त्याया तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्यत्वत्वावच्छिन्न[illegible]द्रव्यसमानाधिकरणो[illegible]धवानित्यादिज्ञानात्त्रव्याप्तेः द्रव्यत्वविशिष्टद्रव्यत्व[illegible]वच्छि
न्नविधेयकानुमितेरनुपपत्त्यायाञ्चेति भावः नन्वेवमवच्छिन्नेनेतीतितथापिप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेनेत्युक्तावुपदर्शितेनुमितेरापत्तिरितिचेन्मा
वच्छिन्नेनसाध्येनतेनैवसाध्यतावच्छेदकस्यसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्व[struck through]
मानाधिकरण्यस्य[struck through]स्यव्याप्तौप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेनेत्युक्तसामानाधिकरण्यस्यप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयकानुमि
पाधिकव्याप्तित्वाभावेनप्रकृतसाध्यतावच्छिन्नविधेयकानुमितेःप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितसामानाधिकरण्यात्मकव्याप्तिज्ञानसेववहेतुत्वात्कु

कावच्छिन्नविधेयकानु ३ तो १ ग ५ ज्ञानादुपदर्शिता ५ लवि ५

वि ५

नु ५ न २ तो २ लव

मनर्थकं किंच व्याप्तिशब्दादपि निरुक्तसामानाधिकरण्योपस्थितौ निरुक्तसामानाधिकरण्ये तद्रूपविशिष्टस्य व्याप्यत्वनिरूपितताभि २
त्वं निरुक्तसामानाधिकरण्यलाभो ऽनन्वयः पदकिंचि २

तत्र

भा०प्र०

कस्य नान्नोक्तापत्तिरत एव तद्धर्मावच्छेदेनेति विहाय तत्समीवच्छिन्नेनेत्युक्तमिति तत्त्वं न तु निरुक्तसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तित्वे तद्रूपविशिष्टस्य साध्यक
वच्छिन्नेनेत्युक्तौ पुनः सामानाधिकरण्यपर्यवसन्नोक्तौ तु सामानाधिकरण्याभेदाभावात् तन्मात्रं तद्रूपविशिष्टस्य निवेशितं तथा च तद्रूपविशिष्टस्य साध्यतावच्छि — द्वा २

४ क० २ लिंगतत्समीवच्छिन्नेन यावद्विषयकानुमितिजनकज्ञानविषयत्वस्य धूमकस्य निरुक्तसामानाधिकरण्यैक्येन निरुक्तसामानाधिकरण्यविषयत्वेन तथा तद्रूपावच्छि

लिंगकत्वध न्नविषयकानुमितिजनकतावच्छेदकत्वलाभात् इत्यावच्छेदकत्वेन स्पष्टतावच्छेदकमिति पर्यवसितं स्वतत्पर्यवसन्नतत्स्वरूपाव्याप्यतावच्छेदकतामिति हेतुतावच्छेदकव्याप्ति — का ४

मावच्छिन्न ४ तिपन्नानुरत्वमपि सम्भवति इत्याशयः उक्तरीत्या धूमत्वघटितत्वात् इत्युच्चावच्छिन्नलिंगकानुमितौ सोपाधिकत्ववारणाय सर्वथैव धूमत्वावच्छिन्नलिंगकव्याप्ति
ज्ञानात् इत्यस्यावच्छिन्नलिंगकानुमितेः वारणाय इति प्रवृत्ततद्रूपविशिष्टस्येति तथा च यावत्पर्यवसन्नतत्तद्रूपविशिष्टत्वज्ञानात् धर्मावच्छि — त ६
न्नलिंगकव्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ तत्समीवच्छिन्नलिंगकत्वनिवेश — त्रे ७

वह्नित्वे लाभाय इति यद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणो साध्य इत्युक्तमिति तत्र वह्निमत्त्वं धूमवत्त्वव्याप्तिः [illegible] विषयतानुमि — त ८
त्यौपाधिकत्ववारणाय प्रत्यर्थः वह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानात् तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमित्यापत्तिवारणाय इति यावत्तत्समीवच्छिन्नेति
तथा च तद्धर्मावच्छिन्नेत्यस्य तद्धर्मावच्छिन्नेतरज्ञानात् समीवच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ तत्समीवच्छिन्नविधेयताकत्वलाभान्नोक्ता।
पत्तिरिति भावः वस्तुतस्तु निरुक्तसामानाधिकरण्यपर्यवसन्नानुमित्यौपाधिकत्वेन व्याप्तिव्यवहारे प्रयोजकत्वं तत्र किं निरूपितव्याप्तिव्यवहा — कुत्र २
रस्याशंकायां तव्यवहारे प्रदर्शकतया तद्रूपविशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकतद्रूपतिलस्य निवेशो यदुक्तं निर्देशात् तथा च तद्रूपविशिष्टस्य साध्यतावच्छि — ग्म० ४

[illegible]ऽपावच्छिन्नरूपितत्वासिद्धव्यवहारप्रयोजककमित्युथ्येकस्मिन्निरुक्तसामानाधिकरण्येऽन्वेव्याप्यत्ववारणाय व्याप्यत्वव्यवहारे[illegible]यएवमग्रेऽपि एवं चाग्रेऽत्र

नरूपात्वज्ञानस्य भावव्यापिव्याप्यतित्वद्वह्निराभावो यथा ह्रदेनधीसाध्यव्याप्यत्वाय्येऽपि त्वसेन एवं संगच्छते एकवाक्यत्वेन मिन्याप्तिकस्य वृद्यासिद्धव्यवहारप्रयोजक

त्वमर्थोऽसि हि भिसाशयेन संयोगमनी[illegible]महानसीयधूमवह्नीति एतस्योपलक्षणेन तयापक्किंचिद्धर्मनिष्ठधर्म्यादिसामानाधिकरण्यस्य स्वधोः स्यादिति नि

रवच्छिन्नप्राप्तिलिंगत्वव्याप्यादिविधेयकानुमितिसोऽपि पिकव्याप्तिमसर्वपक्षेऽसामान्यरूपतालाभायतद्रूपावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नहेतुधर्मावच्छिन्न

सामानाधिकरण्यरूपावच्छिन्नलिंगकतद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितिसोऽपि पिकत्वलाभायतद्रूपावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतद्धर्मावच्छिन्नसामाना

धिकरण्यत्वावच्छिन्नविषयतानात्वे तद्रूपावच्छिन्नलिंगकतद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितिजनकत्वलाभायेति यावत्यादितीतिस्यान्नेन तन्तत्वावच्छेदकेव्यक्तिविशि

ष्टाविशेषः स्वचित्तेऽनेकानायीति सामानाधिकरण्यवृत्तियोगितया विशिष्यते[illegible]ज्ञानेन सर्पादिकमित्यादि तथाच वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतीयधूम

स्य सामानाधिकरण्यग्रहकालेऽलाघवज्ञानादिविशान्महानसीयवह्न्यादिमितिरूपेनगुणोवान्तव्यत्वादित्यादौ रूपादिसामानाधिकरण्यग्रहकालेशब्दाद्य

नुमितेश्चोदयेनतत्तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितेन तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसेनतत्तद्वगाहिव्यासिज्ञानेहेतुत्वेतद्धर्माच्छिन्नतद्धियकानुमिते

तद्धर्मावच्छिन्नत्वसामानाधिकरण्यसेनतत्वगाहिज्ञाननमितिभावः यथाश्रुते महानसीयवन्न्य[illegible]दिसामानाधिकरण्यसेनतत्त्वगाहिज्ञानास्यवृत्तीय

वन्न्[illegible]धनुमितेरनुत्पत्तेर्न[illegible]गस्याय तेरितिध्येयम् अथ रत्नुव्यासित्वेव्यात्वरूपत्वेन्यासिसामान्यरूपतालाभायव्यासे[illegible]त्वलाभायतयाचनस्येवसामाना

धिकरण्य[illegible]क्तीनामित्यादिनाभावेवरकसत्त्वसादिनाव्यापकसामानाधिकरण्यविशिष्टघनत्वादिकंव्यासिरिति भावाचवक्ष्यतीति भावः यथान्त्र

क ४
तन्न
द
पृ। २

प्र: १
ते २
एग
पि २

४ साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणे दंडत्वादिविशिष्टदंडादौ दंडादिमात्रपर्याप्तावच्छेदकत्वस्या ४

५

भा० प्र०

५

तिसमानाधिकरणप्रसवतिप्रविष्टत्वे तेनैवानुपूर्व्यासाः संयोगसाध्यकेति तिभावस्य साध्यत्वेऽपि तथाचाव्याप्तिरिति भावः न च सा दिङ्भ्रम एव तत्र हेतुः संयोग
दिसाधने तत्राविशिष्टदंडस्य साध्यतावच्छेदकत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तत्र नातिव्याप्तिः स्याच्छयहेतुविशेषणानतया दंड विशेषणानपाप्रतियोगितावच्छेदक
तयाभासत्तत्स्समनुयज्ञेनैवं प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणानपावान्नियोगितावच्छेदकतया मानं चापि तस्मादतस्याहेयत्वेति गुणानामत्वस्यैति। अवच्छे
दकत्वं प्रमाणेन तत्तस्समनुयज्ञेन तथाचोक्ताव्याप्तिर्वारेवेति भावः यत्र साध्याभावस्सत्वान्नियमव्याप्तिः संभवतियतत्राशयेनैवदीविति हेतोस्साध्याशविशे
षिते तावत्पश्चिमेरणस्फुटीकृत तत्र साध्यतावच्छेदकमिस्स्पसाध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टमिस्यर्थः दंडत्वादिकमेवैतत्सर्ववकारच्छिद्यस्वत्वसिद्धेर
इति वेद्यथार्थं न याचेदंडत्वादेः साध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वप्रविष्टविशिष्टत्वप्रतियोगितानाकरैसौवामि ... भावत्व ...
कृ ... करणविशिष्टस्सत्ता विकृप्यामि तिनिमावंचवव्याप्तीति भावः यथा यथाक्रते सामान्य ... तिम
... तिथाचाशिमिति भावः न च सा दिङ्भ्रम एव तत्र हेतुः नान्ते संयोगादिसाधने सा विशिष्टदंडस्य वसाध्यतावच्छेदकत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकत्व
... संयोगादिसाधने तत्र विशिष्टदंडस्य व साध्यतावच्छेदकत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तत्र नातिव्याप्तिः स्याच्छयहेतुविशेषणानपादंडवि
षणानतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् तत्स्समनुयज्ञेनैवं प्रतियोगितानवच्छेदकविशेषणानतया प्रतियोगितावच्छेदकतया मानं चापि नस
हेतत्वाहयत्रेति तिमस्सान्यत्वस्यमितिअवच्छेदकत्वं प्रमाणेन गत्वतस्समनुयज्ञेन तथाचोक्ताव्याप्तिर्वारेवेति भावः यत्र साध्यतावच्छेदकताप
र्याप्त्यधिकरणे दंडत्वादिविशिष्टदंडादौ दंडादिमात्रपर्याप्तावच्छेदकत्वस्याभावस्सत्वान्नियमव्याप्तिः संभवति यत्र एतौ येनैवदीविति हेतोस्सा ... एतव

५

धितिकृता स्फुटीकृतः ५

इति कृष्णादिनोक्ताव्याप्तिविरहः स्फुटीकृतः तत्र साध्यतावच्छेदकमिस्य साध्यतावच्छेदकतादिविषयमिति सर्वथा [illegible] चकार [illegible]
इत्यर्थ [illegible] साध्यतावच्छेदकतो विशिष्टप्रतिपादनेनोक्ताव्याप्तिपरिहार इति प्रतिपादितं किंच प्रतियोगितावच्छेदक
ता साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकता घटकसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकता निरूपिता साध्यावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकता कुत्र स्थले व्युत्पादाया अन्यथा नो
स्यापि गुणावदादिसाध्यकेद्रव्यत्वादिहेतौ विषयितया गुणत्वविशिष्टज्ञानादिभेदाभावमादाय [illegible] व्याप्यापत्तेरिति नहेतुर्हिमात्रावच्छिन्नाभावमा
दायाव्याप्तिशंकापि एतनाशयेनाव्याप्यभावो [illegible] साध्यं [illegible] यत्संबंधेन
[illegible] दंडत्वादिक मिसं [illegible] विषयितयादिना मितितत्र सत्तादायातत्र एवरमणीयं विशेष्यपूर्वस्य विशिष्टानुयोगिकाभावा
नभ्युपगमात् किंच शुद्धदंडत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य नेनैकेवलदंडत्वावच्छिन्न [illegible] मात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाभिप्रेतत्वात् सत्तिरिति
परार्थस्य स्वरूपतः प्रकारतया भानासंभवेन च तत्पर्यामानस्यैव सम्बन्धत्वेनावच्छेदकतायामिसाधने [illegible] तयादंडादेः स्वरूपतावच्छेदकत्वा
संभवेन च तथाव्यक्तमत्राकांक्षात्किंच दंडत्वविशिष्टदंडस्यैवैकारणान्वतत्वमेवव्यवच्छेदेन तु दंडत्वमपि [illegible] तत्वमयोगिषु दंडत्वमपि
तत्वादिविशिष्टत्वमेव न तत्वदंडत्वविशिष्टत्वमपि एवं चोक्तरीत्याव्याप्तिविरहस्य न दीधितिकाराभिप्रेतत्वसंभवस्तत एव किंचेत्यादिकमपि मदरमेवके व
लदंडादिव्यक्तिमात्रावच्छिन्नाभावाभावमादायाव्याप्तेरनभिप्रेतत्वेन तद्विवक्षयाप्यव्याप्तिवारणासंभवेन तदीयसाव्याप्तिपरिहारस्यापि दीधितिकार
भिप्रेतत्वस्यासंभवात् [illegible] रीत्या दीधितिकाराभिप्राय प्रकाशनेस्वाज्ञानप्रकाशनमेव न तु तदीयनाशो [illegible] साध्यतीतो [illegible] तत्ता [illegible]

दंडत्वादिक मितितथा चात्रावच्छेदकतावच्छेदकघटकसंबंधो स्त्येवेति न निरवच्छिन्नतावच्छेदकताकदंडादिमात्रावच्छिन्नाभाव
मादायाव्याप्तिः एवं च परंपरासंबन्धेन दंडत्वादिक मिसं [illegible] परंपरासंबन्धेन

तो८

एव८

पदार्थ ५

१ तिर्वे लक्षणप्रविष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया पासमाने दंडाद्यादिविशिष्टविशेषणत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकतया ...

१ तद्वैत लक्षणोपपत्तिरिति वाच्यं । अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया पासमाने रूपलक्षणतया धर्मान्तरस्याभानात् अन्यथा तत्तद्रूपावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया

भा०प्र०

तौ साध्यवन्निरूपिततद्वयादौ साध्यव्याप्तिरत्र आह किंचेति संयोगेन हेतुतायां समवायेन साध्यतायां जलादौ व्यभिचारात् समवायेन हेतुतायां संयोगेन साध्यतायां च वृत्ति
नसंबंधेन साध्याधिकरणे पृथिव्यवयवविशेषे व्यभिचारात् समवायेन हेतुतायां साध्यतायां चेति इदमुपलक्षणं संयोगेन हेतुतायां साध्यतायां चेत्यपि
द्रष्टव्यं वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकतापर्याप्तसमवायस्यावश्यमुपादानेन साध्यतावच्छेदकसमर्पितसंबंधोक्तिसंभिन्नसमवायेन संयोगमनुपेत्य समवायेनेत्य
ल४ क्तमिति ध्येयं अव्याप्तिरिति पृथिवीत्वेनयमव्याप्तिसंभवति पृथिवीं व्याप्यजातित्वस्यापि साध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिक
रणे पृथिवीत्वव्याप्यजातित्वावच्छिन्ने स्वरूपतो घटत्वादिर्यस्यावच्छेदकत्वस्याभावसत्त्वात् किंच महानसीयवह्न्यभावमादाय व्याप्तिवारणाय प्रतियो
ल६ गितावच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकाघटितत्वात्मकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिवेशान्नाव्याप्तिसंभवनापित्तरविषयकोऽस
वक्षेपकता १ प्रापितत्र यादृशीप्रतियोगिता तादृशाविषयताकान्यस्यार्थस्याव्रुपवाच्यत्वात् अन्यथा महानसीयवह्नित्वाद्यविषयकत्वस्य वह्नित्वादिविषयकप्रतीतावसंभवा
दिति तत्र विशेष्यपर्याप्तस्वविशिष्टानुयोगिकाभावासंभवस्यासहकारवैदितत्वात् किंच साध्यवति महानसीयवह्न्याद्यभावमादाय व्याप्तेः पूर्वोपदर्शि
तरीत्या वारणासंभवात् एतस्याप्तिस्थगुरुतरप्रतियोगितावच्छेदकाघटितत्वनिवेशा[illegible]स्यावश्यमावश्यकत्वेन वारणाद्विशिष्टाभावाशयात्तरप्रतियोगितावच्छेदकाघटितत्वविवक्षणाव्याप्त्यानुरूप्यमिमतं । अन्यथावच्छेदकलक्षणपूर्वपक्षप्रपक्रमेपि तल्लक्षणात् मेयत्वमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकेना
तिव्याप्तिरिति किंच गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुसरणावतारणान्यथानुपपत्तिरिति तदपि तस्यैतद्धि वस्तुतोपि गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकमात्राति न२
व्याप्तिवारणाभिप्रायेण ज्ञापकत्वेन तत्रापि निर्भरात् तज्ज्ञप्रकारेण तज्ज्ञप्रकारसदृशप्रकारे[illegible] सर्वथाः पर्याप्तेन तत्तद्विशिष्टत्वेन एव प्रतियोगितावच्छेदक पम०

दे: महानसीयवह्निमत्त्वं धूमादित्याप

स्या॥११ कस्य व्याप्ति प्रकारस्याव्याप्यकात्मत्[illegible] संगतेर्दंभ्रदावित्तौ तिकेचित्तु गुरुत्वधर्मस्यानवच्छेदकत्वेन पारिभाषिकमवच्छेदकत्वं निवेशयन्ति च्छरीरयादृशं वृत्तिविशिष्टत्ता
दृशधर्मभेदनिवेश वह्नित्वादौ विशिष्टवह्नित्वादिभेदासत्त्वेन तादृशज्ञातादृशधर्मविषयकत्वेनेति विषयत्वनिवेशापेक्षया लाघवात्स्यादृशं या दृशस्वपदेनेति रिक्त
वृत्तियद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्वमेवानवच्छेदकत्वं तेनवाच्यं तथा च सर्वं वृत्त्यव्यक्तौमिवत्तादृश स्वत्वेन स्वामितिरिक्तवृत्तित्वसंबंधि ना२
ति ५ त्वाभावाद्दृष्यादौ साध्ये व्याप्तिरतन्त्र्याह संयोगादावितीस्वतारणमाहुरुक्तदेयेरनसमंते महानसीयवह्नित्वानातिरिक्तवह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वान्महानसीयवह्नित्वा[illegible]स्यादावतिव्याप्तिमयेन साध्यतावच्छेदकतायर्यासाधिकरणीयवह्निविशिष्टत्यादिवाच्यं तथा च नन्न दृश्यत्विति
पृथ्यावत्त्व संबंद्दस्वविशिष्टत्वस्य तादृशयद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवाव्याप्तिस्मृतच काशेनाक्तरीस्यावारणासंभवादिति यंत्य
[illegible] संमितितिपृथ्परासंबंधविनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्तात्वेनवाव्याप्त्यनवकाकाशेनाक्तरीत्यावारणासंभवादितियंतिपरंपरासंबंध[illegible] २७
८ धूमितीति परंपरयासंबंधेनत्वक्तावत्रदृष्टिरेकदेशान्वयायत्तिश्वसंतत्वस्य रिसागत्वाव्याप्तिरितिसमवायेनवह्निमान्धूमवेयवत्वादित्यादौ विषयित्तयावह्नित्वादि
मत्त्वानाभावान्महायाव्याप्तिस्यापत्साप्रतियोगितावच्छेदकं तायाशाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नत्वस्याव्याप्यवाच्यत्वादितिभावः न्निवंव्यापक
तावच्छेदकप्रकारेणैव व्यापकस्यानुमितौ भानं नियमेन दंडत्वाद्रिस्वतानुमित्साकारणस्या हिस्याशंकामिधायसाधारीहरति रस्थलचेत्तितीहदंडिमानित्यनु
मिविशेषायालायएवस्याप्तम्याहदंडिमानितीतितत्र ह्यक्तिस्वादितिनेतिस्मदिनात ह्यक्तिवेत्तित्वविशिष्टदंडसंयोगत्वादेः [illegible] नह्यक्तित्वा
दिना हेतुतोस्थलेपितद्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नासमानाधिकरणदेदंडत्वं इत्यतोमवच्छेदकत्वमेवेसत्याह दंडत्वसामानाधिकरण्येनेति न तु समवा

येन दंडत्वस्य प्रकारतया भानस्थल एवानुमितेर्दंडवानित्याकारः समवायेन दंडत्वप्रकारकज्ञानस्थल एव दंडपदेनोल्लेखात् तथा कालिकादिसंबंधे
न दंडत्वस्य प्रकारतया भानस्थलीयानुमितावपि तादृशाकारापत्ते [illegible] कालिकादिसंबंधेन दंडत्वस्य प्रकारतया भानस्थलीयानुमितावपि तादृशाकारा
पत्तेः [illegible] लीयानुमितावपि [illegible] स्थले तत्र तत्तत्कालिकादिसंबंधेन गोत्वादिप्रकारिका
याः प्रतीतेः कालो गौरित्यादिशब्देनोल्लेखः स्वरसतस्त्राह मंतव्यमिति येन केनापि संबंधेन स्वरूपतस्तत्प्रकारकतया भाने एव तथाकारः जातेः स्वरू
पतः प्रकारतायाः समवायातिरिक्तः साक्षात्संबंधावच्छिन्नत्वाभावादेवात्र यथा नवकाशादित्यधिकमन्यत्रानुसंधेयं विशिष्टदर्शनदशायां दंडिमानित्या
द्यनुमितेरनुभवसिद्धत्वस्य शपथानिर्णेयत्वे मित्याशयेनाह यदीत्यस्य त्ववच्छेदकतानवच्छिन्नप्रवृत्तिः किं त्वेकमवच्छेदकमपरमवच्छेदकतावच्छेदकमवाव
च्छेदकमेवेति यत्सम्वलेप्याह हेतु समानाधिकरणसाध्यवत्केतनतत्त्ववच्छेदकतायाव्याप्त्यपिनप्रतीतिः त्ववच्छेदकतावच्छेदकमेतभीत्यावच्छे
दकतायाव्याप्त्यपि तेनावच्छेदकतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेपि बाधकाभावात् पर्याप्त्येवं समानाधिकरणलक्षणापि नोक्तानुपपत्तिः तथापि तस्यात्कदिशा
पर्याप्ताद्धि तत्त्वे मन्तुतन्मालादिवास्तकारणतरमनुमितिमित्येकमधिकमुक्तं प्राक्स्फुटमिष्यतीति स्फुटत्वचार्थवन्ध्यादावि [illegible] ना
[illegible] व सा एव स्फुटोममविष्यतित्रानुमितावपि तद्धापकताज्ञानजन्यमात्रानुमितावपि स्वमतेऽपि यत्रोक्तिव्यापकताज्ञानमिति शेषः सामा
धिकरण्यप्रतियोगितयाभासमानाप्राप्त्येयत्प्रकारतापन्नं तत्रैवज्ञाते दशाभावापत्तियोगितावच्छेदकत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वादित्यभावः
याप्रनुते दंडिनि दंडत्वस्याप्रकारकत्वेपि दंडत्वेन मवच्छेदकत्वग्रहवाधकाभावेनासंगतेः नन्वेवं दृष्टान्ते दंडशब्देनोल्लेखवत्त्वं कोपि तथाप्ले राम

३ भित्यादि येणान्वयः तथैवेति तस्या ज्ञानमिति प्राक् तन मनुष कज्ञातेदृष्टान्तपस्थला दिसाम्येन शंकते नन्वेवेति दंडिनीति दंडे प्रकारत्वादिति भावः नन्वदंडत्वेन ३
३ वच्छेदकता ज्ञानमिति अनुमितिहेतुत्वेनोक्त ३

प्रथमे २

ध्येत्वविषयत्वसत्त्वेऽव्याहतत्वयोरिति हृदयं तत्रार्थेति विशदार्थः तत्र दण्डीति किंचिद्घटीनेतरं दण्डत्वे मैत्रविशेषणतापन्नस्यैव दण्डांशे स्वांशे तत्त्वेन प्रकारतया दण्डत्वेनो हेतुत्व
उच्चिनद्दण्डत्वाद्युपयोः तयोः व्याप्यव्यापकता ज्ञानयोश्च क्रमेण तत्तद्धीः स्याद्दण्डवान्निरूपक इति व्याप्त्या तत्तुल्यत्वयो भेदस्य पक्षता व्यापकताज्ञानस्य द्विनाप्र
दण्डी कस्मिन्नेव योग्यत्वं स्यात्तथा च तत्प्रयोजनजनक ज्ञाने सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वेन निरूपकसंबंधेन दण्डत्वेन सा व्याप्ती समानतेन
दण्डवान्निरनुमितिः तादृशानुमितौ दण्डसंयोगाधिकरणवृत्ति निरूपकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यवच्छेदकताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकदण्डत्वविशिष्टसामा
नाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वं दण्डत्वविशिष्टं च निरूपकसंबंधेन बोध्यं यत्र च जनकीभूतज्ञाने सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वेन दण्डविशेषणता
पन्नेत्येवं दण्डत्वे निरूपकसंबंधेन साध्यांशे यत्तेन मासेनतत्र दण्डिमानित्यनुमितौ तादृशानुमितौ च दण्डसंयोगाधिकरणवृत्ति निरूपकसंबंधावच्छिन्नप्रतियो
गिताव्यवच्छेदकताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकदण्डत्वविशिष्टदण्डिसामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वं विशिष्टं दण्डेन तद्दण्डिनि इति फलितम्। व्याप्तिरिति॥
अत्रायं सर्वत्रैव तदभिप्रायेण अपि शब्देनास्यानुपादेयं तत्स्वभावसूचकं दण्डवान्निरनुमितौ विलक्षणविषयताकज्ञानं जनकं दण्डिमानित्यनुमितौ च विलक्षणविषय
ताकज्ञानं जनकमित्यस्य सम्बन्धेन विना व्यवहारानुपपत्त्या तत्र एवं च दण्डिमानित्यनुमितौ दण्डत्वतादृशावच्छेदकज्ञानं चैतत्कालज्ञानस्य हेतुत्वमिति एवोक्तमे
व सम्यक्। एतन्मते द्विविधानुमितिस्वीकारे बहुविधकार्यकारणभावांगीकारे च गौरवात् किंच हेतौ दण्डत्वसामान्याभावे स्वव्यवहृतिस्वरूपव्यभिचारग्रहे गौरव
शायामपि दण्डत्वव्याप्तिज्ञानसंभवेनानुमित्यापत्तेर्दण्डिसामान्याभावनिरूपकसंबंधेन तदंशेन दण्डावच्छिन्नस्याभावयोः संभवाभावात् स्थितिके के दण्डेन
दण्डिसामान्याभाववद्वृत्तित्वग्रहकाले निरूपकसंबंधेन दण्डावच्छिन्नसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यापि ग्रहसत्त्वेनोक्तव्याप्तिज्ञानासंभवत्वं वाच्यं संयोगेन दण्डप्रकारक

दं४ ल८

५ स्तत्ता ह स्वगुणादे घटत्वा गुणादावव्यक्तेरिसंगतमतञ्जाह अत्र नोदिति। तदेवविव्रणोति तथा चेतिदि ५

वं१ हे४ सं४

भ०पृ०म
८

कज्ञानुनिरूपकसंबंधेन स्वरूपसंबंधकारकज्ञानानिरूपसामग्रीभेदेनोक्ताभाववयोः समनियतत्वाय स्थितिः कलाभावान्न बौद्धकारी सैवो पृथक्त्वानन्यथात्वात्पथस्य भावेनो
पस्थितेः समनैयत्यसंकलकालाभावान्त्र्यपिच स्वरूपसंनिरूपकसंबंधेनपुरस्यज्ञानाभावकालेपिशाब्दादिपरामर्शाद्विप्रमानिसुनुमितेरस्तुमवसिद्धत्वेन
भैतत्प्रथयत्नायापत्तेरिति केचित्तु साक्षात्संबंधेनहेत्वादिसाध्यतावच्छेदककालस्य निरूपकसंबंधेनरूपत्वात्साध्यतावच्छेदकत्वे पिटपिमानिसाकोपाभिव्यक्तः सं
योगादिनावच्छिन्नस्तोऽत्यन्ताभावनवधिगमनेन वा साध्यत्वेव हि मानि सेवाकारेऽनैत्यतासाध्यस्य चेतीतिरसंचुसयहपविशिविशिनिविष्ठराण्एवसार्थः सत्तात्मकविशिष्ट
शिष्टसत्तासंबंधाभावादिति न च सत्तासमवायात्मकविशिष्टसत्तासंबंधस्य गुणादौ सत्त्वेन [struck through] सामान्येकथंतंभावइति वाच्यं स्वसमानाधिकरणेत्यादे हेतौ वि
करणात्त्वस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतौ संबंधित्वरूपस्य विवक्षितत्वात् यावद्विशिष्टप्रत्ययादाने न हेतुतावच्छेदकविशिष्टपत्तिपौगिकोहेतुतावच्छे
दकसंबंधात्मकस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुताच्छेदकावच्छिन्नहेतुसंबंधित्वस्य [struck through] मेनप्रदेशेत विशिष्टगुणावच्छिन्नसत्तासमवा
यस्यैव विशिष्टसत्तासंबंधत्वेन गुणादौ तत्संबंधाभावस्यासाध्यात्त नचैवं यत्प्रविशिष्टेति वृत्तौ गुणादौ हेतुतावच्छेदकसंबंधाभावाद्वैशिष्टसत्त्वादावव्याप्त्यभा
वादिति वाच्यं स्वरूपेण हेतुतावच्छेदकविशिष्टसंबंधत्वाना स्वरूपावच्छिन्नस्यैव हेतुतावच्छेदकसंबंधपदार्थत्वेन विवक्षित संयोगादेः संयोगत्वादिना विशिष्टगुणा
वच्छिन्नसत्तासमवायस्यापि समवायत्वेनैव संबंधत्वयानवच्छिन्नस्य गुणादौ सत्त्वे नयत्र पविशिष्टपादानविनाः व्यासेनुरूढीरता त एतेना ऽव्याप्ति
ष्टसत्त्वादिसाधारे समवायस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधत्वे स हेतुत्वं विशिष्टेति हेतुपितद्रव्यमात्रवृत्तिविलक्षणाधिकरणत्वायात्तथात्वे गुणादौ हेतुताव

सु४
द५
प
एम०

व२ पदे२ वि४ वि२

छेदकसंबंधेन हेतुत्वाधिकरणत्वाभावेनैवाव्याप्त्यभावे यद्रूपविशिष्टेति पर्यं [illegible]

[illegible]

[illegible] एवं चात्र हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वविवक्षणे विशिष्टाधिकरणतापात्त्यतिरिक्तत्वेन विशिष्टस

म्बंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वविवक्षणे विशिष्टाधिकरणतापात्त्यतिरिक्तत्वेन विशिष्टसत्त्वादाववयाप्त्यभावेऽपि तत्रापत्त्या हिंसा नियाम

कसंबंधेन न हेतुतापाम व्याप्तिनिरूपकसंबंधित्वविवक्षणे च विशिष्टसत्त्वादाववृत्त्यासिद्ध्वस्थलसमवायात्मकस्यान्तस्य गुणादौ सत्त्वादिति केचित्तन्न

पित्तमध्यात्तसमवायेन हेतुतापामपि [illegible] वित्तातुल्यकरणेऽपि निरूपकसंबंधित्वस्य गुणादावभावाद्व्याप्त्यतस्य विशिष्टाधिकरणत्वावच्छि

शिष्टसंबंधित्वस्य गुणादिष्वप्यावृत्तत्वात् रितिरिक्तत्वस्याभ्युपगमेऽन्यथासिद्धिरसपि हेयमेवेत्यलं। सैवाया पृष्ठेः व्यधिकरणपरिष्कारस्यामः स्वरूपाय यद्रूप

विशिष्टसंबंधविशिष्टहेतुकरणवाच्यासिवारणाय [illegible] तत्पत्यक्षित हेतुकेनात्र स्वमवाय स्येव हेतुतावच्छेदकसंबंधत्वेन गुणकर्मान्यत्वोपलक्षित

स सत्त्वानामाणस्यत्ती साग्रत्ता कर्मान्यत्वोपलक्षितसत्तासंबंधस्य गुणादौ सत्वेन [illegible] हेतुतादिति यत्र हेतुतावच्छेदकांशे [illegible] विशिष्टसंबंधशिष्य विषयतावशा

त्विवोधस्य वानुमितिहेतुतया विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतया विशेषणविशेष्यभावे विषयतावैलक्षण्यात्पूर्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविशेषणांशे छेदकस

विशेषणतायाः [illegible] विशेषणविशेष्यप्रकारत्व [illegible]

स्यावश्यमुपेयत्वेन [illegible] तान्तुमितिजनकज्ञाने हेतौ विशेषणसहेतुतया [illegible] संस्कार [illegible] स्यावश्यकत्वेन विशेषणत्यासेवनिर्वाहे किं विशि

वै३ पा३ ४० बो३

भा०प्र०
१

इत्यासिद्धीकारेणतत्पक्षयपारकत्वविशिष्टपक्षपाराहेनेन [illegible] नेति
त्त्वविशिष्ट्यविशेषणामितिविषयमप्रमाणात्वैवाद्यप्यनुमितेनतदीयेनविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यैवाननुमितिहेतुत्वाभावात्तदनुमितिलक्षणोक्तसरीत्याविशि
ष्टवैशिष्ट्यविषयताया विशेष्ये विशेषणामितिविषयत्तावैलक्षण्यपनिर्वाहेणाविशिष्टवैशिष्ट्यबोधविशेषणतावच्छेदकस्य विशेषणतायां तत्त्वराद्विशेष्यप्रका
रत्वस्यानावश्यकत्वाच्च विशेषणव्याप्त्यज्ञानदशायामप्यनुमितेरानुभविकत्वाच्च विशिष्टप्रत्ययोगानुरोधेन विशिष्ट्यासिद्धीकारस्यावश्यकत्वाच्च केचित्तु
इत्थं चेतिरित्याहुः साध्यस्वाश्रयसंयोगादिरूपपरंपरासंबंधस्य साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्ववृत्तसामानाधिकरण्यपरंपरासंबंधरूपस्यापि कैश्चित् हेतु
तावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधत्वमपितुल्यन्यायादिति स्थिते चेत्सर्वः नाव्याप्तिरिति चेन्न यथा एतन्न विशेषणतावच्छिन्नस्य साक्षात्संबंधस्यैवात्र हेतुताव
च्छेदकतावच्छेदकसंबंधत्वेनैतेन संबंधेन गुणकर्मभेदविशिष्टापासत्तायाः गुणोपिपत्तेनव्यभिचारित्वं यासंगतेरिति भावरसाकुः निरूपकतावच्छेद
कत्वादेः स्वरूपसंबंधविशेषत्वपत्वसंभवतिमानाभावात्तन्नाप्यानतिरिक्तवृत्ति स्वरूपत्वमन्यूनवृत्तित्वरूपत्वं वाऽन्यूनत्ववृत्त्योर्व्यतिरिक्तवृत्त्यो
र्व्याप्तिप्रसंगात्तनाप्यन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वं निरूपकतावच्छेदकसमनियतत्वमेतिप्रसंगादित्यातत्त्वाहुः निरूपकतावच्छेदकत्वमितिव
म्हिमान्धूमादित्यादौसामग्रीबलात्सामानाधिकरण्यप्रतियोगिनिवह्न्यादेप्रकारीभूतधूमासमानेवतृत्यादिर्निष्टतद्व्यक्तित्वादेर्धूमादिविशिष्टवन्त्या
विनीलपित्तव्यासितिनिरूपकतावच्छेदकत्ववारणायसत्संतेभागनादेर्मयतावच्छेदकतावधस्कसमवायादिनातादृशप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वसत्त्वेनव्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकत्ववारणायाविशेष्यभासमानत्वं चात्रप्रतिज्ञित्तत्वं तेनेनव्यमात्यपगगनादेर्निविशेष्यसत्त्वं च प्रतीतादृशप्रतियोगि

मा१

रा.म.०
९

तानवच्छेदके पूर्वलिंगिचित्सामानाधिकरण्यप्रतियोगिनिष्ठप्रकारीभूतधर्माभासमाने प्रमेयत्वादावतिप्र संगः न च निरुक्तसामानाधिकरण्या
विच्छिन्नत्वाद्धेतुवृत्तित्वाच्च सामग्रीविशेषेण तत्सापि प्रमेयत्वादौ संभवात् किंच वह्निमान्धूमादित्यादौ धूमादिव्यापकत्वे धूमादिनिष्ठवन्यादि
व्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकत्वाय त्रिदुर्वारैवेति चेन्न तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशेष्यतया निरुक्ताभासमानत्वे तादृशयत्सामानाधिक
रण्यानतिप्रसक्तेतिनवत्सामान्येन सामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तेश्चाभ्यावर्तकं निरुक्तसामानाधिकरण्याविच्छिन्नत्वेपि गगनाभावविशिष्टसंयो
गेर्वारः तत्राप्यतिप्रकृतनिरूपणातिप्रसक्तत्वाभावादिति वाच्यं निरुक्तसामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तधर्मत्वस्य किं विशिष्टत्वावच्छेदकेति चेत्
साध्यनिष्ठव्यापकता निरूपकतावच्छेदकत्वमविकरणतावच्छेदकत्वमिति साधुत्वात् अस्तु निरुक्तसामानाधिकरण्यानुयोगितानिष्ठत्वे व्याप्ति
तावच्छेदकत्वं प्रकारीभूतधर्मभासमानत्वे तद्धेतुत्वे प्रकृतनिरूपकतेत्यादि स्वरूपसंबंधरूपमेव तदासंभवस्य व्याप्तिज्ञानावगाहितत्वेपि तद्रूपाक्षेपसाक्षात्त्वसा

भा०प्र०
१०

दिति संकेवहीति ग्रंथस्य वह्निरूपसत्वादि निरूपकतावच्छेदकीभूत प्रतिपादकत्वेपि सामान्यलक्षणायां प्रसामति व्याप्त्यनुपगमेन व्याप्तित्वा
नोपपादकत्वाभावादिति भावः पर्वतीयवह्निमभावान्निति तथा चैकैकैवेदी सारी ग्रंथस्य व्याप्त्यभावाधिकरणतावच्छेदकैकल्प धर्मानिप्रापादकस्य व्यासत्वादिप्रति
तपरंपरासंबंधे महत्वात्पर्यहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यप्रसीयर्हेतुवृत्तिस्वप्रतिपादकेनेन यत्नीयहेतौ व्याप्तिज्ञानोपपादकत्वाभ्यासंगतिः अत्र
वसामानाधिकरण्यप्रयत्नस्वगातनपासंबंधे घटकेनैन सत्वेन स्पर्शोमां सर्कीपि त्वेन नतन्न्य य व्याप्यासव्यासत्यापत्तिः मासान्तस्य वंधेनेति
अन्यथा तिरुसंगा हितिभावः धितौ ... सपि सत्वादिस्यरूपसंभेपि सत्वेन रासमो वह्निव्याप्य इतिव्यवहारापत्तिः स्वपीमभिपेसाशंका
नेनचेति न स्तत्वेपि निरूक्तसामानाधिकरण्याप्रसत्वेपि नतत्तिं नरासंभो वह्निव्याप्य इतिव्यवहारापत्तिः भावनातद्रूपविशिष्टो सोर्धिक
रणो नव्यवहाराप्रभावेति नतद्रूपविशिष्टस्याधिकरणोन तमभिव्याहृतपदेपि प्रथमेरामरामराम । रामरामरामरामरामरामरामराम

तै४
ए०
१०

स्याप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नव्यापकसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिपदार्थत्वलाभादिति भावः एतन्मतं च प्रागेवोक्तं अधिकमप्येवं स्या
मः पक्षधर्मतांशे व्याप्तिप्रकारकत्वमपेति एतन्मतमनुमितिलक्षणे निरूपितं अनुमित्यापत्तेरिति न चैतद्धूमावच्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशि
ष्टतद्धर्मावच्छिन्नवत्ताज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वोक्तौ नोक्तापत्तिरिति वाच्यं पक्षधर्मतांशे यद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेनानुमितिहेतुतात स्यैव व्याप्तित्वेन निरु
क्तसामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वे पक्षधर्मतांशे तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुतया तस्य च धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं धूमवानिति ज्ञाने
ऽपि धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणत्वासंभवादिति ज्ञानेपि सत्वेन ततोनुमित्यापत्तेर्ब्रह्मणापि दुरुद्धरत्वात् यत्तु धूमादिनिष्ठव्याप्तेः समानाधिसाध्यानाधि
करणपरासभावोवह्निव्याप्यइतिव्यवहाराभावोपपादनेपि धूमवत्त्विष्ठवह्निव्याप्तिमात्रासमवइतिव्यवहारापत्तिः संभवइति तदसत् समभिव्याहृतविशेष्यप्र
पस्याप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नव्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिपदार्थत्वाभ्युपगमेनापि तादृशव्यवहारापत्तिवारणासंभवात् स्वरूपतः
प्रकारत्वमिति नचैवं जातेः स्वरूपतः प्रकारकत्वस्य समवायविषयतानिरिक्तसंबंधानवच्छिन्नत्वनियमभंगप्रसंगइति वाच्यं तादृशनियमस्य साक्षात्संबं
धविषयकत्वात संकोचभयादाहइतरथात्विति तादृशनियमस्य संबंधमात्रविषयकत्वे न जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वस्य समवायविषयतातिरिक्तसंबंधा
नवच्छिन्नतया धूमत्वस्य सामानाधिकरण्येन स्वरूपतः प्रकारत्वासंभवेत्वित्यर्थः धर्मीयेति आधेयतासंबंधेन धूमविशिष्टेत्यर्थः सामानाधिकरण्यमिति व्या
प्तिरित्यनुषज्यते तत्प्रकारकमिति क्रमेण धूमत्वविशिष्टतादृशसामानाधिकरण्यप्रकारकं धर्मीयतादृशसामानाधिकरण्यप्रकारकमित्यर्थः अत्र धूम
त्वादिमतितादृशसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तादृशसामानाधिकरण्यवतिधूमत्वादेर्व्याप्तित्वमादाय विनिगमनाविरहः स्वं यत्र सामानाधिकरण्यविशि

ष्टहेतुमत्तानिश्चयस्य पक्षे साध्यनिश्चयं विनाऽसंभवेन साध्यसामानाधिकरण्यांशे फलाभावात्तेहेतुमत्तानिश्चयस्यैवानुमितिजनकत्वसंभवात् तथाविशिष्टसत्तादिनिश्च
विशिष्टसत्ताव्यापकद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यवत्सत्तावानयमित्यादिज्ञानादभ्रांतस्यापि गुणादौ द्रव्यत्वानुमित्यापत्तिः एवं सामानाधिकरण्यात्मकव्याप्तेरे
कत्वासंभवेनैकैकवह्न्यादिग्रंथासंगतिरपि तत्र व स्येचेत्सतोदीधितौ तद्वृत्तीत्याद्युक्तेन द्याचष्टे तद्वृत्तीत्यादि सामानाधिकरण्यविशिष्टेति वैशिष्ट्यं च सामानाधि
करण्यसंबंधेन बोध्यं सामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वस्य व्याप्तित्वेन तत्प्रकारकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधतया तत्र विशेषणतानवच्छेदकप्रकारकज्ञानविध
या धूमत्वविशिष्टकसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽभिप्रायेणाह तत्प्रकारकज्ञाने चेति तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञाने चेत्यर्थः धूमो वह्निसमानाधि
करण इति ज्ञानोत्तरेति व्यक्तिं विना ज्ञातेर्मानासंभवेन धूमत्वविशिष्टकसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानस्यापि धूमो वह्निसमानाधिकरण इति ज्ञानस्यैव पर्यव
सानं धूमत्वविशिष्टसामानाधिकरण्यस्य प्रकारतया भाने सामग्रीसत्त्वधानेन धूमत्वेपि सामानाधिकरण्यासंबंधेन सामानाधिकरण्यसंबंधेन सामानाधि
करण्यस्य प्रकारतया भानमिति तृतीयाक्षणकालीनमिति अनुमितौ हेतुरिति भाक्तं नमनुपपत्तेरिदमुपलक्षणं व्याप्यत्वेपि धूमत्वविशिष्टसामानाधिकर
ण्यस्य व्याप्तित्वे तत्प्रकारकज्ञाने वह्निसमानाधिकरणो धूम इति ज्ञानोत्तरकालीनत्वं धूमीयसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तत्प्रकारकज्ञाने वह्निसामा
नाधिकरण्यं धूमीयमिति ज्ञानोत्तरकालीनत्वमपि द्रष्टव्यं तत्रापि द्वितीयकल्पेपि न गौरवम् प्रथमकल्पापेक्षया न गौरवं विनिगमनाविरह इति विनिगमना
विरहप्रयुक्तं दीधितिसूक्तं कल्पद्वयमित्यर्थः रासभस्यापीति अपि नाधूमपरिग्रहः तद्वारणेति रासभवारणेत्यर्थः तथा च हेतुतावच्छेदकवत्तोत्स्यापि प्र
वेशे धूमरासभयोर्द्वयोरपि महानसवृत्तित्वविशिष्टत्वेन हेतुतया तद्द्वयनिष्ठं तदनुयोगितावच्छेदककवह्निसामानाधिकरण्यस्यैकत्वेन वह्निमान्रासभा
दिसाध्यो धूमरूपहेतुनिष्ठस्यापि तादृशसामानाधिकरण्यस्य रासभे सत्त्वेन पूर्वोक्तानुमित्यापत्तिर्दुर्वारैव हेतुतावच्छेदकवत्तोत्स्यप्रवेशे तु प्रकृतहेतु

साध्यसामानाधिकरण्यघटितया द्वितीयकल्पीयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकं धूमधर्मितावच्छेदकीकृत्य साध्यसामानाधिकरण्यानवगाहितया तथाविधविरोधज्ञा
नप्रतिबध्यत्वादित्याशंकानिराकृता अपरे तु अत्रेत्यादि धूमो वह्निसमानाधिकरण इत्येतद् दृढितगौरवमित्यंतग्रंथार्थपर्यालोचनया यः धूमः धूमव्यापकवह्निसमा
नाधिकरणो वा इत्यादिज्ञानस्य धूमीयधूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यवत्त्वानित्यादिज्ञानस्य वा हेतुत्वं द्वितीयकल्पे च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणो धूम
वा इत्यादिज्ञानस्य हेतुत्वमित्यवगम्यते तेन तथा च प्रथमकल्पीयपक्षधर्मितावच्छेदकव्याप्तिज्ञानस्य द्वितीयकल्पीयव्याप्तिज्ञानमात्रस्य हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छे
दकीकृत्य साध्यसामानाधिकरण्यावगाहितया कल्पद्वयीयव्याप्तिज्ञानस्य [illegible] हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यसामानाधिकरण्यरूपविरोधज्ञानप्रतिबध्यत्व
संभवात् द्वितीयाशंकासंभव इति माहुः अत्र वदंति तादृशसामानाधिकरण्यधूमत्वेचोभयत्र व्याप्तित्वेन स्मृत्यनंतरं तादृशोभयप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानमे
वानुमितिहेतुः न तु धूमत्वोपरि तादृशसामानाधिकरण्यस्य तादृशसामानाधिकरण्योपरि धूमत्वस्य वा सामानाधिकरण्यस्य संबंधोपि विशिष्य तेनैव गौरवात् त
थाधिते धूमोस्मि इत्येव एके वह्नेरित्यादिग्रंथस्य साध्यवत्त्वावृत्तित्वस्य व्याप्यत्वाभिप्रायकत्वे वेति नेत्येवं धूमो वह्निव्याप्य इत्यादावन्वयबोधानुपपत्तिः तथाहि वि
षयतयानुमितिजनकतावच्छेदकस्य व्याप्तिपदार्थत्वेनाप्रधानत्वे यथा निरुक्तव्याप्तिरेव तत्रान्वयबोधविषयः स्यात् न संभवति प्राचीनमते देशो रक्तदंड इत्यादाविव निराकांक्षत्वा
त धूमत्वविशिष्टे विशिष्टधूमत्वाद्यन्वयो निराकांक्षत्वात् अथ तत्र तादृशसामानाधिकरण्यमात्रमेवाप्यपदार्थो न तु सामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वमिति नान्वया
नुपपत्तिः तादृशसामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्यत्वे तेन च तत्रानुमित्यनुपपत्तिः निरुक्तव्याप्तिप्रकारकज्ञानाभावादिति वाच्यं शाब्दबोधानंतरं निरुक्तव्याप्ति
र्मानसाभ्युपगमेनानुमित्युपपत्तेः यद्वा विधेयकोटावधिकभानेन निराकांक्षत्वमिति नवीनमतानुसरणान्न दोषः तन्मते देशो रक्तदंड इत्यादाविव तत्राप्यन्वयबो
ध संभवादिति चेन्न तथाप्यप्रधानीभूतसाध्यसाधनतावच्छेदकांतर्भावेणाशंकोत्थानानौचित्यापत्तेः तदंतर्भावेणाशंकोत्थानेन दृढितत्वोपन्यासे चान्वयबोधानुपपत्तिरिति दोषस्य दु

वीरत्वादिति चेत्सैवं तदंतर्भावेणैव शक्तेः नचनानार्थतापत्तिः समभिव्याहृतसाध्यसाधनवाचकपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वस्यैवोपलक्षणतया तद
नुगमकतयाऽनुगततद्रूपेणानुगतसाध्यसाधनतावच्छेदकघटितानुगतसामानाधिकरण्यत्वे सामानाधिकरण्यस्य शक्यतावच्छेदकतयाशक्यतावच्छेदक
नानात्वप्रयुक्तनानार्थत्वासंभवात् पद्मत्वादेरिवस्वत्वबुद्धिस्थत्वमेव शक्यतावच्छेदकं बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणतयाशक्यतावच्छेदकानु
गमकमस्तु तथापि नानार्थत्वेऽप्यापत्तिरेव व्याप्तिपदादनुगतरूपेण बोधाभावेनानुगतशक्तौ मानाभावात् धातूनामनेकार्थत्वस्याङ्गीकृततयाऽपधातोर्ना
नार्थत्वे बाधकाभावाच्च साध्यसाधनवाचकपदाविशेषसमभिव्याहारस्य नियामकत्वं च सर्वेषामप्यविशिष्टं एवं च धूमो वह्नेर्व्याप्य इत्यादौ षष्ठ्यर्थो निरूपकत्वं
निरूपितत्वं वा तस्य चापधात्वर्थेऽन्वयः कर्मत्वं च धात्वर्थस्याश्रयत्वं तस्य धूमेऽन्वयः तथा च धूमो वह्निनिरूपितव्याप्त्याश्रय इत्याद्यन्वयबोधः वह्निर्धूमस्य व्यापक
इत्यादौ च षष्ठ्यर्थो वृत्तित्वं कर्तृत्वं च धात्वर्थनिरूपकः शेषं पूर्ववत् तथा च वह्निर्धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपक इत्याद्यन्वयबोधः नवीनास्तु अनुमितिजनकतावच्छेदकस्यै
व व्याप्तिपदार्थत्वमिति नियमे मानाभावेन निरुक्तव्याप्तेरनुमितिजनकपक्षधर्मताज्ञानप्रकारत्वमेव न तु व्याप्तिपदार्थत्वमिति नियमे मानाभावेन निरुक्तव्या
प्तेरनुमितिजनकपक्षधर्मताज्ञानप्रकारत्वमेव न तु व्याप्तिपदार्थत्वमित्यपधातोर्व्यापकतामात्रमेवार्थः लाघवेन धातोर्व्यापकतामात्रार्थत्वात्तन्मात्र वि
हितक्तिप्रत्ययस्य निरर्थकत्वमेव एवं च धूमस्य व्यापको वह्निरित्यादौ तत्तद्धेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मरूपव्यापकताहेतुवाचक
धूमादिपदसमभिव्याहारेण धातुनाप्रत्याय्यते कर्तृता चात्र परूपं कर्तृत्वं स्वत्वलभ्य धूमादिकमन्तर्भाव्यैव वाप धातोः शक्तिः धूमादिपदोत्तरकर्म
विहितषष्ठ्याः प्रतियोगित्वरूपं सामानाधिकरण्यापन्नं चापि कर्मत्वमर्थः न च धात्वर्थव्यापकतायां धूमादेरन्तर्भावे समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वव्या
वृत्तित्वाभावस्य वह्न्यादौ बाधः तादृशावच्छेदकत्वप्रतियोगिकाभावस्य च व्यापकतानवच्छेदकसाधारणमिति वाच्यं सामानाधिकरण्यादिपदार्थे

तावच्छेदकधूमत्वविशिष्टतादृशसामानाधिकरण्यस्य रासभेऽसत्त्वान्नापत्तिरित्याशयः ॥ एतेन वह्निमान्महानसवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वादित्यादौ परामर्शेऽपि हे
तुतयालस्सलेन न तद्धारणामनर्थकं हेतुतावच्छेदकवत्तात्वस्य स्वविशेषेऽपि तद्धारणासंभवस्तस्यापि महानसवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वरूपहेतुतावच्छेदकवत्तानयो
यादित्याशंका निरस्ता तावत्तु तत्त्व तद्धारणेति तथा च वह्निमान्धूमादित्यादावुक्तापत्तिवारणाय वह्निमन्महानसवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यादित्यादौ महानसवृत्तित्वविशिष्ट
व्यापकवह्निसमानाधिकरणरासभवानित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेति भावः इति सारं अत्र मिश्रानुयायिनः वदन्ति तत्त्वादिनो ककल्पद्वयांगीकारेऽपि
रासभितादृशव्याप्यवगाहिभ्रमात्मकज्ञानात्तादृशव्याप्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानात्तद्व्यत्वादिके धर्मितावच्छेदकोक्तस्तादृशव्याप्यवगाहिभ्रमात्मकज्ञा
नाज्ञानुमित्यापत्तिवारणाय व्याप्तिधर्मितावच्छेदकतायत्न प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकपक्षविशेष्यकज्ञानत्वेन हेतुतायामावश्यकत्वेन ततत
एवधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणरासभवानितिभ्रमात्मकज्ञानादप्यसिद्धस्यानुमितित्वापत्तिवारणसंभवेनोक्तकल्पद्वयांगीकारस्य निष्फलत्वयानि
रूक्तसामानाधिकरण्यमात्रस्यैव व्याप्तित्वं युक्तं परिचोपदर्शितभ्रमात्मकज्ञानादनुमित्यंगीकारेऽनुभवविरोधाभावेन तस्मादनुमितिरिष्यत एव
अतएवानुमितिलक्षणे व्याप्यव्याप्यत्वावगाहिपरामर्शजन्यानुमितावव्याप्तिरिति दीधितिकारोक्तं संगच्छते अन्यथा तुल्यपुक्तज्ञानात्तादृशपरामर्शादृष्य
नुमित्यंगीकारासंभवेन तदसंगत्यापत्तिरिति विभाव्यते तत्याप्युक्तरूपेण हेतुतावच्छेदकोऽन्यथा हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावरूपासिद्धिग्रहदशापामे
प्यनुमित्यापत्तेः तदानीं तादृशासिद्धिज्ञानाप्रतिबध्यस्य पक्षे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाप्रकारकस्योपदर्शितभ्रमात्मकज्ञानस्य संभवात् नच निरूक्तसा
मानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वे एकैव हेतौ साध्यग्रिमग्रंथासंगतिर्दुर्वारैवेति वाच्यं तादृशग्रंथस्य मीमांसकीयत्वेन साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य व्याप्तित्वमभिमित्य
तादृशनिखिलसामानाधिकरण्यगोचरानुमितिजन्यस्मरणमभिप्रेत्य वा संगतेरित्याहुः तदसत् हेतुतावच्छेदकरूपेण व्यभिचारज्ञानदशायामपि सामान्या

तोरूपांतरेण वा व्याप्त्यवगाहिज्ञानादिर्वोक्तासिद्ध्युद्धरणायापास्तम्पूर्वप्रदर्शितभ्रमाद्यात्मकज्ञानादनुमितिविरहापत्तेः नचैवमसिद्धेर्हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं व्य
भिचारवद्वोपपत्तेः तथाहि यथा व्यभिचारज्ञानस्य सामान्यतोरूपांतरेण वा व्याप्त्यवगाहिज्ञानप्रतिबंधकत्वेपि हेतुतावच्छेदकरूपेण व्याप्त्यवगाहिज्ञानप्रतिबंधक
त्वेपि व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वं तथा सिद्धिज्ञानस्योपदर्शितज्ञानप्रतिबंधकत्वेपि व्याप्तिधर्मितावच्छेदकतत्पक्षकतद्धेतुतावच्छेदकावगाहितत्स्वावगाहिज्ञान
साधारणेन पक्षधर्मतांशे व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेनानुमितिहेतुतया व्याप्तिधर्मितावच्छेदकतत्पक्षकतद्धेतुतावच्छेदकावगाहिज्ञानस्याप्यनुमितिहेतुत्वेन त
त्प्रतिबंधकतयैवासिद्धेर्हेत्वाभासत्वमुपपन्नमिति इदं तु बोध्यं मिश्रानुयायिसंमतप्रकारोपि दीधितिकृतः संमतः ननु स्वोक्तप्रकार एव निर्भरः तस्याप्य दुष्टत्वा
त् अत एवाग्रे एकैव हीत्यादिग्रंथस्य साध्यवदन्यत्वादिव्याप्त्यभिप्रायकत्वाभिधानासंगतिरिति तदभिप्रायेति व्याप्त्यभेदाभिप्रायक इत्यर्थः अत्रेदमवधेयं साध्य
कल्पेऽसमभ्यादिसाधारण्यात् दृश सामानाधिकरण्यस्य व्यावर्तकतया धूमत्वस्य धूमस्य वा तत्र विशेषणत्वं तस्य च विशिष्यभेदेन प्रतिधूमं भिन्नत्वेन धूमत्वेन धूमत्वविशिष्ट
निरूपितवृत्तित्वसामानाधिकरण्यानि व्याप्तिरिति व्याप्तिभेद एव धूमत्ववद्धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यवत्त्वात् तादृशसामानाधिकरण्यवद्धूमवानित्या
दिज्ञाने चानुमितिजनकं एवं धूमस्य विशेषणत्वे धूमीयत्वमेतेषां बोध्यं द्वितीयकल्पे तु सामानाधिकरण्यस्य धूमत्वव्यावर्तकतया धूमत्वे सामानाधिकरण्यमु
पलक्षणं ज्ञाने चाकारणीभूतज्ञानव्यावर्तकतयो विषयतया धूमत्वे विशेषणमिति व्याप्तेरभेद एव धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यवद्धूमत्ववत्त्वान् तादृ
शधूमत्ववद्धूमवानित्यादिज्ञाने चानुमितिहेतुः सर्वत्र धूमत्वस्य स्वरूपत एव निवेशः धूमत्वत्वादिविषयतानिवेशे गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च एवं विरोधस्या
नुमितिप्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वाभासत्वमिति हेत्वाभासविवक्षमाणत्वसत्यानुसारेणैव द्वितीयः कल्पः एतेन द्वितीयकल्पेपि शुद्धधूमत्वेन व्याप्तिः किंतु तादृ
शसामानाधिकरण्यविशिष्टं तच्च विशेषणभेदाद्भिन्नमेवेति मतद्वयेपि साम्यमेव एवं द्वितीयकल्पे विरोधस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिः तस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने

षु विशकलितेषु शक्तिस्वीकारेण धूमप्रतियोगिकत्वादेः सामानाधिकरण्यादावन्वयेनावच्छेदकत्वपर्यन्तानां शक्तिभिन्नत्वस्य धूमादिसमानाधिकरणा
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन शक्यान्तराभावेऽन्वयेन धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
त्वावच्छिन्नाभावेनान्वेषणात् तथा च धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभाववद्वह्निरूपोऽयं वह्निरित्याकारकोऽन्वयबोधः वह्निर्व्याप्यो धूमस्य
स्यादेव कृतं प्रतियोगिरूपैकैकमात्र्थैः प्रतियोगितायां च धात्वर्थे कृत्य विशिष्टसामानाधिकरण्यस्य निरूपकतया विशेषणत्वेन तत्राभावस्य तत्प्रतियोगित्वस्य त
त्रावच्छेदकत्वस्य तत्राभावांतरस्य तत्र धर्मस्य तत्र षष्ठ्यर्थाधेयत्वस्य तत्र च स्वादेर्विशेषणत्वेनान्वयः कृत्स्नसमस्य स्थले यादृशविशेषणविशेष्यभावेनान्वयोऽकर्म
समस्य स्थले तद्विपरीतविशेषणविशेष्यभावेनान्वयबोधस्य मुख्यतन्त्रसिद्धत्वात् तथा च वह्निवृत्तिधर्मनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिता
काभाववदिति सामानाधिकरण्यप्रतियोगी धूमइत्याद्याकारकोऽन्वयबोधइति प्राहुः केचित्तु वह्निव्याप्यो धूम इत्यादौ धूमपदोत्तरप्रथमायाः प्रतियोगित्वम
र्थः मुख्यविशेष्यतया प्रतियोगित्वविशेषणतया च धूमस्य द्विधान्वयः धातोः समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे खंडशोऽभावे च शक्तिद्वयं प्रथ
मविशिष्टसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वरूपप्रत्ययार्थान्वयः स्वप्रतियोगिकसामानाधिकरण्यवदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च तादृशावच्छेदकत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनाभावेऽन्वयः तादृशाभावस्य च स्वान्वितस्वषष्ठ्यर्थस्याश्रितत्ववृत्तित्वात्मकपरंपरासंबंधस्यान्वयः तद्विशेष्यतया च धूमाद्वे
यः तथा च वह्न्याश्रितवृत्तित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिरूपको धूमइत्याद्याकारकोऽन्वयबोधः धूमस्य च स्वसमानाधिकर
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिरूपकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन धूमस्य व्यापको वह्निरित्यादौ च धूमपदोत्तरषष्ठ्याः प्रतियोगित्वमर्थः ध
मस्य च तद्विशेषणतयैवान्वयः तस्य च धात्वर्थैकदेशसामानाधिकरण्येऽन्वयः धात्वर्थश्चोक्तरीत्या तादृशाभाववत्त्वं तादृशाभावविशेष्यतया च कर्तृकर्थो

४

इति यमेन प्रसक्ते धूमपदस्य धूमसंबंधिलाक्षणिकतया धूमस्य नामार्थैकदेश
त्वात् न च एवं धूमत्वसंबंधिलाक्षणिकं

तावच्छेदकर

प॰ प्र॰

१३

अपेक्ष्य देशस्याश्रयत्वस्यान्वयः आश्रयत्वं चोक्तपरंपराविपरीतपरंपरासंबंधेन बोध्यं तस्य च वह्न्यादावन्वयः तथा च धूमप्रतियोगिकसामानाधिकरण्यवत्त्वमा
वयतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाश्रयाश्रयो वह्निरित्याद्याकारकोऽन्वयबोधः न च वह्निव्याप्यधूमरूपमित्यादौ धूमपदोत्तरं प्रथमाविरहेण सामाना
धिकरण्यधर्मीयत्वालाभप्रसंगादिति वाच्यं तत्र सामानाधिकरण्ये धूमस्यैव प्रतियोगितयान्वयाभ्युपगमात् न च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयासंभव इति वाच्यं
नामार्थैकदेशे धात्वर्थैकदेशयोः संख्यान्वयांगीकारात् ततु हेतु यत्र धूमपदस्य संबंधिलक्षणिकं धूमपदार्थैकदेशस्य धूमस्य धात्वर्थैकदेशसामानाधिकरण्ये
विशेषणात्तयोऽन्वयेऽस्तु न विरोधः एकविशेषणेन तयोरुपस्थितस्यान्यत्र विशेषणात्तयोऽन्वये धूमस्याप्युपलक्षणतारिति वाच्यं मुख्यत्वे विशेषणात्तत्रान्व
यबोधो धीकारणादोषादित्याहुरित्यतिसंक्षेपः शेधितावपमित्यादिसंप्रदायविरुद्धत्वेनभेकोदेशत्वे यः व्याख्यापी आविष्कृतमितिअपमितिस्यानुपादानेकृपिसं
योगोपसः एतदिति साध्यमिति भ्रमस्य व्हेतुत्वस्य व्यभिचारितयाऽव्याप्तेरनुपपत्त्यात्तदूहत्वमेव हेतुः तथा च कपिसंयोगोसेव साध्यमित्येतावन्मात्रेण तत्पर्यालो
चनयैव निवृत्तिस्ततः साध्यवाचकपदत्वनिरोपः अपमितिस्यापादानेनतु संमुखतएव तन्निरोपः इत्याशयः अतएव साध्यवाचकपदत्वलाभायेसुपेक्ष्याविष्कृ
तमित्येवोक्तं एतेन संप्रदायस्य समभिव्याहारएव तल्लाभादिदमसंगतमिति प्रत्युक्तं अन्यत्रापीति साध्यवाचकपदमाविष्कृतं पक्षवाचकपदस्य निर्देशं संयुक्त ३५
तेऽत्र समानाधिकरणांतेऽभिप्रायत्प्रसमानाधिकरणपदे यत्तु हेतुत्वधिकरणवृत्तित्वनिरवच्छिन्नत्वनिवेशादेवाव्याप्तिवारणे गुरुतरप्रतियोग्यसामानाधि
करणपनिवेशोऽनुचितइति नवीनतर्कमात्राभिनिविष्टैरुक्तं तन्न व्याप्यवृत्तेरपिमतेऽतिकावच्छेदकसत्वेनासंभवापत्तेः तदनेनोकोपिकालिकसंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावानात्मत्वादिसाध्यकव्याप्तिः संयोगाभावघान्मत्वादिसाध्यवृत्तिव्याप्तिश्च कथमिति एकावच्छेदेनभावाभावयोर्विरो रा॰प्र॰
धेन सर्वावयवावच्छेदेन संयोगसामान्याभावासंभवादिति भावः तर्हि द्रव्ये संयोगसामान्याभावसत्त्वेऽहि तच्छेदेन विरोधाभावपरामर्शोऽभ्रमनिरासा १३

संयोगत्वस्येनर

४

प्राह तत्र च द्रव्ये चेति नयोग्यप्रतियोगिकत्वप्रतियोगिग्रहप्रत्यक्षाभावेनानुपलब्धेर्योग्यानुपलम्भाभावादित्याशयः न चैवं गुणेपि संयोगसामान्याभावो नाध्यक्षः स्यादिति
वाच्यं मते सामान्याभावविशिष्टत्वेत इति मतेन वर्धमानोपाध्यायमतेन न्यूनत्वेते कुसुमांजलिप्रकाशे गुणादौ मते सामान्याभावोप्यध्यक्ष एवेत्युक्तं तथा
स्यात् संयोगसामान्याभावस्याध्यक्षता न स्यात् दोषितोपरिलं इति सुवादवयवावच्छेदेनस्यर्य। प्रतियोग्युपलब्धेर्योग्यान प्रतियोगिमत्त्वस्वरूपप्रतिबंधकात्
न चैलोपदेवात द्रव्यत्वमेव देयद्रतिवाच्यं गुणादौ अश्रमात्मकप्रतियोगिमत्त्वसंस्पृष्टोपलंभकसत्वात् तत्र प्रतियोग्युपलब्धिः स्वपरसाधारण्येवप्रति
बंधिकास्माच सर्वत्रान्तरतईश्वरीयैवास्ति एतेन प्रतियोग्युपलब्धेः प्रतिबंधकत्वेपि तस्याभावकाले संयोगसामान्याभावप्रत्यक्षं दुर्वारं तदा प्रतिबंधका
भावसत्वात् न च तदा प्रतियोगिज्ञानाभावादेव न तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं प्रत्यक्षं चित्प्रतियोगिज्ञानकाले तत्सामिप्रयाबिच्छि तप्रतियोगिज्ञानकालेवा तदा
पत्तेर्दुर्वारत्वादित्यपि निरस्तं केचित्तु प्रतियोग्युपलब्धेरित्यादिकमुपलक्षणं तथा च संयोगसामान्याभावप्रत्यक्षं प्रति इंद्रियसंबद्धविशेष
णतोप्रतिबंधिकावाच्यापद्ध्वंसंयोगसामान्याभावप्रत्यक्षं प्रतींद्रियसंबद्धद्रव्यविशेषणतात्वेन हेतुत्वात् न्यूनाद्येवन द्रव्ये संयोगसामान्याभा
वप्रत्यक्षमिति भावइत्याहुः मतांतरमाह स्याख्यायाउद्भूतरूपवदित्यादि संयोगसामान्याभावस्य द्वेधसत्वेउद्भूतरूपवन्महत्त्वमात्रसमवेतसंयोग
सामान्याभावोध्यावश्यकः तत्राप्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावनियतत्वादिति प्रसक्तं तत्प्रत्यक्षे पवारणाभावश्यकमिति भावः
कश्चिदिति स्वतंत्राख्यामिश्रं सुपादकपूर्वोपक्रांत संयोगसामान्याभावस्याप्रत्यक्षत्वोपपादनमेव प्रकृते पयुक्तं नत्वभावांतरस्याप्रत्यक्षत्वोपपाद
नमित्यस्वरसो बोध्यः यद्याकृतप्रतियोगिनरस्वपत्वतत्वाभ्यां निवेशेन सामान्याभावविशिष्टाभावद्वित्वावच्छिन्नाभावमादायघटेरूपी
यथाविद्विशेषाणामभावसत्वेन रूपसामान्याभावसत्वाद्व्यभिचारः पदोपलत्वपावत्वयोरभावविशेषणत्वे च गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाया

५

भ.प्र० १४ व३

सिद्धिः विशेषणत्वस्य व्याप्यत्वरूपतया गुणस्य संयोगव्याप्यताभावेऽपि यत्किंचिद्व्याप्यत्वेनोक्ताभावस्य पक्षेऽन्तर्गतत्वात् न च यदीयत्वं विशेषविशेषणं प्रायतत्वेन चाभा
वविशेषणमिति वाच्यं तथापि द्रव्यत्वादेः संयोगव्याप्यतया द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभाववमादायासिद्धितादवस्थ्यात् विशिष्टाभावविद्धत्वावच्छिन्नाभाववमादाय पक्षतासामा
भावत्वेनाव्यभिचारवतैव संयोगसामान्याभावस्य द्रव्ये सत्त्वात् सिद्धसाधनमतस्तद्वारणाय धर्मे मेयत्वं तत्त्वाभ्यां समवायाभ्यापावच्छे येयत्वेमेति अत्रेदं चिंत्यं व्याप्यत्व
मिह सामानाधिकरण्यमात्ररूपं न तु सकलव्यभिचारीनिवेशः प्रयोजनाभावात् न चैवं संयोगत्वसमानाधिकरणमूर्त्ताद्विकमादाय परस्वरूपाभिस्थिवारणाय तत्
न्निवेशस्यावश्यकत्वं इति वाच्यं असिद्धिमात्रवारकविशेषणस्यैव पूर्यात तन्निवेशेऽपि यावदभ्यधिकप्रविष्टस्य संयोगत्वव्याप्यधर्मेण तत्त्वयोगात्संयोगत्वेन तद्वृत्तित्वे संयोग
त्वावच्छिन्नाभावस्य द्रव्ये संयोगसामान्याभावानंगीकर्तृमते द्रव्ये संयोगत्वस्वरूपासिद्धिवारणायोभयावृत्तित्वस्य धर्मविशेषणत्वेनावश्यं निवेशनीयतयान्ते
नैव समवायादेरपि वारणाच्च न चैवमपि केवलाश्वत्वादिमत्त्वादि गुरुधर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववति भूतत्वादौ साध्यासत्त्वाद्व्यभि
चारः तादृशधर्मस्य गुरुतयानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पक्षधर्मविशेषणत्वे चारोपात् उक्ताप्रसिद्धिनिबंधन
व्यभिचारवारणाय यावत्त्वं न तु समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्विशेषाभाववत्त्वमेतन्मात्रस्वरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वमिति तु नेयं यत हे
तुसाध्ययोस्तित्वनिवेशेऽपि सम्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पक्षधर्मविशेषणत्वे लाघवात् न चैवमपि भिन्नप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वप्रकारकप्रमावि
शेष्यत्वपरत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वमेयत्वाद्यन्यतमत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तितत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभाववति अन्यतमत्वावच्छिन्नमेयत्वादेस्तत्समा
नाधिकरणोभयावृत्तितत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभाववति अन्यतमाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं यत्किंचित्त्वेन संबंधमादायासिद्धसाधनवारणाय प्रयोजकत्वे संबंधाव
च्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्समसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववान्मतत्संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानिति स्याव

रम० १७

५

शपंविषयणितातादात्म्यसंबंधावच्छिन्नस्वत्वकप्रतियोगितावच्छेदकीभूतान्यतमत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभाववतितत्संबंधावच्छिन्नान्यतमत्वावच्छि
न्नाभावस्यान्यतमभेदस्यपर्वत्वेनंदोषात् ननुव्यभिचारवारकविशेषणस्यैवसार्थक्येनासिद्धिमात्रवारकस्यधर्मस्यभयावृत्तित्वविशेषणस्यैवैयर्थ्यंदुर्वारमेव नचव्याप्ति
ग्रहौपयिकविशेषणस्यैवसार्थक्येनात्रसंयोगत्वसमानाधिकरणेतत्संयोगान्यसंयोगत्वतत्संयोगान्यसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नयावदभावनिरूपितैकाधिकरणेतत्स्य
प्रसिद्ध्याव्याप्तिग्रहासंभवेनोभयावृत्तित्वविशेषणस्यव्याप्तिग्रहौपयिकतयासार्थक्यमितिवाच्यंतादृशविशेषणापितादृशतत्रत्संयोगत्वाद्यवच्छिन्नयावदभावनि
रूपितैकाधिकरण्यत्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तिग्रहासंभवादितिचेन्मैवं एतादृशप्रसिद्धिविरहस्यैवस्यमाणरीत्यासंभवात् तथाहि यत्त्वस्यव्यापकतारूपतयापादृश
समानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकाधेयताप्रतियोगित्वादितिहेतुःपर्यवस्यति एवंचगुणादि
प्रतियोगिकाधेयतायांसंयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तितत्संयोगत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमस्तितत्
त्संयोगत्वावच्छिन्नाभावेगुणादिप्रतियोगिकाधेयतायाःसत्त्वात् किंचसंयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्त्यन्योन्याभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वंहिसप्रतियोगिकाधेयतायांनसंभवतिसंयोगत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगिता
नवच्छेदकत्वेचनसंभवतितत्रसंयोगत्वसमानाधिकरणगुणत्वावच्छिन्नाभावस्यदैशिकसत्त्वेवतादृशाभावेदृशप्रतियोगिकाधेयतावच्छेदकसत्त्वेनतादृशाधेय
तायांतादृशाभाववृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावासंभवादितिपक्षधर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्त्यन्योन्या
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्योभयावृत्तित्वापादितपक्षधर्मसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक
त्वाभावसमनैयत्येनतत्साधुभिन्नतयाःस्वरूपाभावघटकतयानोभयावृत्तित्वविशेषणवैयर्थ्यंनचतथापिसंयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तितत्संयो

गित्वावच्छिन्नाभाववृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वीपाधिपत्वीपस्वरूपसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्याहेतुत्वप्रसिद्धिःस्वाधिपत्वीपस्वरूपसंबंधेननिर्विघ्नपदार्थेवि-
पिताधिपत्वस्य तत्रसत्वेन तेन संबंधेन तद्वृत्तेरस्य तत्राभावात्संबंधसामान्येनावच्छेदकत्वनिवेशे विषयितासंबंधेनाधिपतावज्ञानभेदस्य तादृशाभाववद्वृत्तित्वेन तादृश्या-
भाववृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकाधिपत्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यं तादृशाभाववद्वृत्त्यन्योन्याभावीयप्रतियोगितासामान्ये स्वाधिपत्वीपस्वरूपसंबंधेनपदाधेय-
त्वावच्छिन्नत्वाभाववत्तादृशाधेयताप्रतियोगित्वस्य हेतुत्वपादसाधेयत्वावच्छिन्नत्वस्य वृत्त्यावृत्तिघटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितायां प्रसिद्धत्वेनानुपपत्त्यभावा-
त् अथ साध्याप्रसिद्धिवारणाय पात्तस्वधर्मविशेषणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्याप्रसिद्धिमात्रवारकतया व्यभिचारावारकत्वाद्धेतुपर्यन्तसाध्याप्र-
सिद्धौ साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारासंभवेन व्यभिचारवारकत्वासंभवादितिचेन्न साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया प्रकृते वेल्लस्यापि व्याप्तेर्निर्वक्ष्यत-
या व्यभिचारवारकत्वसंभवात् तथाहि यद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकाधेयताप्रतियोगित्वस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नत्वाभाववत्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्धर्मनिष्ठव्याप्तिः सैवेहप्र-
कृतानुमितिप्रयोजिका तथा च कंबुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदका-
धेयताप्रतियोगित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नत्वाभाववत्त्वात् तादृशप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वं घटत्वस्यैवेति न रासभादिरूपव्यभिचारस्य कंबुग्रीवादिमत्त्वे सत्त्वेन तद्वारणाय प्रतियोगितावच्छेदकीभूतेति धर्मविशेषणमावश्यकं तथा च प्रतियो-
गितावच्छेदकीभूतधर्मनिष्ठतादृशानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचार इति कंबुग्रीवादिमत्त्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तन्निष्ठानवच्छेदकत्वेन व्य-
भिचार इति व्यभिचारवारकतया तस्य सार्थक्यमिति पटह्रासंयोगत्वे त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्त्यन्योन्याभाव-

यानाभावइत्यत आह विशेषणतावच्छेदकप्रकारकेनिस्वयस्यवेति कार्यतावच्छेदकत्वमिति प्रकारतयेत्यादि अभावप्र
तियोगितायां विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितायां पूर्वलक्षणाद्युपेयशक्यपारिभाषिकावच्छेदकपरतयैतल्लक्षणे
पिस्वशक्यसत्त्वस्य रत्वमेवेति शंकास्यादत आह स्वमिति ॥ स्वविशिष्टेत्यादि किंच प्रागुक्तो भयाभावप्रतियोग्येकदेशोक्ती
र्नेनमित्सो शयेन समुदितपर्यवसितार्थमाह इत्थं चेत्यादिना गुणात्मत्वविशिष्टसत्तात्वाश्रयसंबंधिनिष्ठेति गुणात्मत्व
विशिष्टसत्तात्वाश्रयीभूता या सत्ता तत्संबंधी यो गुणादिस्तन्निष्ठेत्यर्थः सत्तात्वादिकमेवेति एवकारेण विशिष्टसत्तात्व
व्यवच्छेदः तस्य स्वाश्रयसंबंधिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति भावः जातिसमानाधिकरणाभावप्र
तियोगितासामान्येत्यस्य विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितासामान्ये तदवच्छेदकत्वस्य सत्तात्वाद्यवच्छेदकत्वस्य सत्तात्वा
दिपर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्येति यावत् पत्वं वा घटत्वव्यक्तित्वादिकं द्रव्यत्वादीति ननु धूमत्वादिकमिति शेषः अति
व्याप्तिवारणाय इति संबंधसामान्येन संबंधितोक्तो कालिकादिसंबंधेन धूमत्वादिविशिष्टधूमसंबंधिपर्वतगोलकादि
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं न धूमत्वादि किंतु द्रव्यत्वाद्येव तदवच्छेदकत्वसंयोगाद्यवच्छिन्नत्वोभयाभावस्य
[illegible]स्यादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये सत्वादतिव्याप्तिरिति भावः अयोगोलकादौ वह्नेः योभावः
संयोगावच्छिन्नत्वस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदके द्रव्यत्वाद्येव प्रसिद्धमत आह धूमसादावितिआदिनाक्रियापरिग्रहः तन्मात्र

स्य कालोपाधितत्था ध्वंसादेः कालिकसंबंधेन धूमत्वविशिष्टसंबंधित्वं दृष्टव्यं संयोगावच्छिन्न इति संयोगावच्छिन्नप्रतियो
गिताकस्यार्थः प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य निवेशादिदमुक्तं तथात्वात् तद्ध्वंसादिनिष्ठाभावीयप्र
योगावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् न तु घटाभावत्वादेरपि संयोगावच्छिन्नघटाभावाद्यभावप्रतियोगितावच्छेद
कत्वात् ननु घटाभावत्वादेरपि संयोगावच्छिन्नघटाभावाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवेत्यत आह घटाभावत्वादेरपि
संयोगावच्छिन्नत्वघटितेति अभावत्वेनैवेति न चाभावत्वस्य घटाभावाभावादिप्रतियोगितातिप्रसक्तत्वेन कथमवच्छेदकत्वमि
तिवाच्यं। संयोगेनाभावाभावस्य घटाभावादेरभावस्य समनैयत्येनाभावमात्रस्यैव संयोगावच्छिन्नघटाभावाभावादिप्रतियो
गितास्वत्वेनातिप्रसक्त्यभावात् एवमपि तादृशानवच्छेदकप्रसिद्धावपि तदवच्छेद्यत्वेति॥ घटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वे सर्थः
सामान्यतो घटाभावत्वाद्यवच्छिन्नसमानाधिकरणासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताभावाप्रसिद्धेरिति भावः। प्रसिद्धिसंभवादि
तिअभावत्वावच्छिन्नभेदस्य घटाभावत्वाद्यवच्छिन्नभेदसमनैयत्यादिति भावः अत एव घटाभावत्वादेरेव तथात्वादेव न
भवतीति एतेन वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशानवच्छेदकाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरिति संबंधित्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वा
च्यमिति यत्केश्चिदुक्तं तन्मतं दूषितं॥ एतदर्थमेव धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव संयोगी सत्वादित्यादौ
संयोगत्वादेस्तादृशानवच्छेदकत्वाभावेपि द्रव्यत्वत्वादेरेव तादृशानवच्छेदकतया तदवच्छेद्यत्वसमवायावच्छिन्नत्वाभावा

भावस्य तादृशद्रव्यत्वाभावादिप्रतियोगितायामसत्वेनातिव्याप्तेरभावादिति भावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिका
धिकरणत्वे तादृशप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वे तादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावोक्तौ संयोगेन साध्यतायां संयो
गेन घटाभावादेरसंग्रहेणाव्याप्तिप्रसंगात् प्रतियोगितायामिति सत्वेनेत्यग्रेतनेनान्वयः समवायेन साध्यतायामव्याप्तिरु
क्तौ संयोगेन साध्यतायामप्याह वह्निमानिति प्रतियोगिव्यधिकरणेति संबंधसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणोऽर्थः तादृशा
भावे निवह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाजातीनानागततत्तद्व्यक्त्यभावेत्यर्थः सत्वेनेति नासंभववदग्रेतनेनान्वयः प्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य व्यावृत्तिमाह सत्तावानजातेरिति प्रतियोगितानवच्छेदकमिति विशिष्टसत्ताभावस्य सत्तात्वप्रति
योगिसमानाधिकरणत्वादिति भावः सत्वेपि चेतिनाव्याप्तिर्वेत्यन्वयः वाकारोऽव्यवस्थितविकल्पार्थः अत्र यत्तद्द्रव्यत्वत्व
प्रकारकप्रमाविषयोऽद्रव्यत्वत्वादित्यादौ प्रमाविषयत्वीयस्व[illegible]संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुसमानाधिकरणाभा
वप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्व[illegible]देः केनापि संबंधेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टसंबंधिवृ
त्तित्वादिवृत्तित्वेनासंभवति एकज्ञानविषयत्वादेः संबंध[illegible]स्य त एव घटत्वप्रकारकप्रमावि
षयत्वत्वादेः स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठसंबंधसामान्येन प्रतियो[illegible]करणाभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वेतदनवच्छे
दकावच्छेदकत्वघटितोभयाभावस्य हेतुसमानाधिकरणाभावीयतदवच्छिन्नप्रतियोगितायां सत्वेन लक्षणसमन्वय

प॰प्र॰
६५

संभवात् संबंधस्य सामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वोक्तौ कथमसंभव इति चेन्न एकज्ञानविषयत्वादिः संबंधत्वा
भावेपि सामानाधिकरण्यस्य संबंधत्वे विवादाभावेन स्वरूपसंबंधसमवायोभयघटितसामानाधिकरण्यसं
संबंधेन घटत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादेर्द्रव्यत्वादिवृत्तित्वात्तन्निष्ठसंबंधसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वासंभवेनोक्तरीत्या तत्रापि लक्षणासमन्वयासंभवेनासंभवस्य संभवात् साध्यतावच्छेदक
संबंधेन प्रतियोगित्वविवक्षणायोपक्रमे तेन वृत्त्यनियामकेसादिना कृत्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकत्वे मेयत्वादेरवृत्तित्वात्तादृशानवच्छेदकत्वेन तदवच्छेद्यत्वस्य समवायादिना मेयसामान्याभावप्रतियो
गितायां प्रसिद्ध्या नासंभवसंभावनेत्यत उक्तं वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे इति मे
यत्वादेरेव केवलान्वयित्वेन तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसंभव इत्यत आह मेयत्वादेरपीति
पर्वतादावित्यभाव इत्यन्तेनान्वितं वह्निमत्त्वेनैवेति संयोगेन समवायेन तदन्यतराभावस्य तेन संबं
धेन वह्निमत्त्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वेनेयस्यादिति भावः॥ न च विनिगमनाविरहेणोक्तत्वाभावत्वस्याभावत्व
स्यैवावच्छेदकत्वसंभवेन वह्निमत्त्वेनैवेत्यसंगतमिति वाच्यं वह्निमत्त्वापेक्षया गुरुत्वात् तदवच्छिन्नाभावस्य

राम॰
६५

न्तराभावांसमनियतत्वापात्तस्यानवछेदकत्वात् एतेन तादृशान्यतराभावप्रतियोगितावछेदके हृदत्वाभाव
त्ववह्निमत्वोभयमेव ननु अन्यतरत्वमिति गुरुत्वरणानामुक्तिरपि शिथिलैवेति वस्तुतस्तु एवकारस्यान्यतरत्वमात्र
[illegible]व्यवछेदकतया गुरुत्वरणोक्तिरपि समीचीनैव अत्र स्पष्टा न्यूनत्वे हेत्विज्जपावह्निमत्वस्यान्यतरत्वप्रतियोगिता
वछेदकत्वासंभवेन वह्निमत्वेनैवेत्यसंगतेः आनत्वानुपदं यद्वह्निमत्वहृदत्वाभावत्वादिनैवावछेदादित्तिवृपत्तिः अ
न्याधानत्राद्वितलाघवेनवह्निमत्वस्यैवावछेदकत्वेन हृदत्वाभावत्वस्यावछेदकत्वोक्तेरसंगतेरितिभंतव्ये ननु व
ह्निमत्तिविषयितादिना तदन्यतराभावसत्वेन तत्प्रतियोगितायास्तदन्यतरत्वेनैवावछेदोनस्यंवाच्यं हृदत्वाभावा
दिविषयकज्ञानसाधारणस्यविषयितया वह्निमत्वाद्यवछिन्नाभावस्यतादृशतद्वृत्तान्यतराभावासमनेय
त्वेन वह्निमत्वादेस्तदवछेदकत्वासंभवात् आह विषयितादिरूपव्यधिकरणसंबंधेनेति ननु तादृशान्यतर
स्य विषयितयात्तानेद्वृत्तित्वेन विषयितायाः कथंतद्यधिकरणसंबंधत्वमिति चेन्नैवं स्वरूपसंबंधात्मकविषयिता
याः स्वतज्ज्ञानस्वरूपत्वेन वह्निमत्वाद्विषयकज्ञानरूपविषयितया हृदत्वाद्यभावस्य हृदत्वाद्यभावमात्रविषयक
ज्ञानरूपविषयितयाचवह्निमतोः वृत्तितया घटज्ञानादिरूपविषयितयाचतदन्यतरस्याप्यवृत्तितया विषयितायां
प्रदन्यतरत्वावछिन्नव्यधिकरणसंबंधात्वं वह्निमत्हृदत्वाद्यभावान्यतरदिति ज्ञानेनतदन्यतरत्वेनान्यतरमात्रस्येवदि

भा

भ.प्र.
८८

भावतया तादृशज्ञानरूपविषयितायाः एतत्तदन्यतरत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणसंबंधत्वादिति वह्निमत्त्वहृदत्वाभाव
त्वादिनैवेति वह्निमत्त्वाश्रयविषयकज्ञानरूपविषयितासंबंधावच्छिन्नान्यतराभाववत्त्वस्य तादृशविषयितया वह्निमत्त्वा
भावसमनैयत्येन वह्निमत्त्वमेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकं हृदत्वाद्यभावमात्रस्य विषयकज्ञानरूपविषयितासंबंधाव
च्छिन्नान्यतराभावस्य तादृशविषयितया हृदत्वाद्यभावत्वावच्छिन्नाभावसमनैयत्येन हृदत्वाभावत्वादिकमेवावच्छेद
कं न तु हृदत्वाभाववह्निमदन्यतरत्वादिकमपि गौरवादिति भावः वस्तुतस्तु सर्वत्रोक्तयुक्त्या उभयस्यैवान्यतराभावप्र
तियोगितावच्छेदकत्वमिष्टं चा व्यधिकरणत्वेन तन्नियामकत्वेन तथा च विषयितायाः तन्नियामकत्वे न तेन संबंधेन त
दन्यतराभावस्य तदन्यतरत्वं गौरव[illegible]प्रतियोगितावच्छेदकं किंतु वह्निमत्त्वादिकमेवेत्याशयस्तु न स्यादिति फ.
तन्नियामकसंबंधे व्यधिकरणसंबंधपदप्रयोगस्यास्वारसिकत्वात् उद्देश्यत्वात् विषयतेति पाठे तु न कोपि सं
कालेशः वस्तुतस्तु विशेषणतानिष्ठसंबंध इति प्राचीनरीत्या ज्ञानस्य विषयिताविषये विषयस्य विषयताज्ञाने
संबंध इति विषयिताज्ञानस्य समानाधिकरणसंबंधो विषयस्य व्यधिकरणसंबंध एवेति ध्येयं अन्यतरत्वस्यै
वेति एवकारेण धूमत्वादेरवच्छेदकत्वव्यावृत्तिः कालत्वस्याहि घटादिमत्त्वस्य साध्यत्वे च कालिकविषयितान्यतरसंबंधे निरवं
च्छेदकाले घटादिमानेव विषमकालस्य रादिज्ञाने चातीतानागतत्वादेः भावस्य च तदभावस्य कालिकविषयिता

सम०
८८

ष्यां प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रसिद्धिः संभवतीति जगदाधारत्वस्य सर्वस्य च साध्यतानुसरणं कालपरिमा
णमिति प्राचीनमते क्रियामात्रस्यैव कालोपाधितया जन्यद्रव्यस्पंदेऽकालेन व्यभिचारः नवीनमते महाका
लपरिमाणस्य हेतुत्वेऽदृष्टार्थमतो न व्यभिचार इति ध्येयं व्यधिकरणस्येति महाकालेश्वरज्ञानभिन्नस्ये
तिशेषः अप्रसिद्धेरिति तथा च स्वविशिष्टसंबंधेन महाकालादेस्तेन संबंधेन प्रतियोग्यधिकरणतयानंतत्त्रो
क्ताभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रसिद्धिराशयः यथाश्रुते सिद्धांतलक्षणोक्तदिशोभयाभावघटितलक्ष
णपक्षे महाकालादेस्तेन संबंधेन प्रतियोग्यधिकरणतयाऽसंगतेः अत एवेतीय प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्योभ
याभावघटितलक्षणेऽपि न निस्तारः एतत्कल्पे गगनादेरपि कालिकसंबंधेन वृत्तितयात्यंताभावमादायापि प्रसिद्धेर
संभवादिति ध्येयं स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायामिति प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं स्वविशिष्टसंबंधिनस्तादृशप्रतियोगितासामान्ये इत्यर्थः हेतुसमानाधिकरणाभा
वेति हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावे इत्यर्थः वस्तुतस्तु स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायामि
तिति हेतुसमानाधिकरणाभावेति च यथाश्रुतमेव यत्संबंधावच्छिन्नत्वं तत्संबंधावच्छिन्नत्वनिपर्याप्तो चेनपाप्रति

योगितयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशलाभेनमौलेऽसमीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यपदयोर्निवेशप्रयोजनाभावात् अत एव प्रति
योगितयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वस्येत्यादिकं दीधितौ निष्टंकितं तदभिप्रायकमेवेदमिति न कोऽपि दोषः विवक्षितत्वादिति एतेना
त्रत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नमेवहेतुसमानाधिकरणतादृशाभावीयप्रतियोगितायां निवेश्यतां लाघवात् कृतं न तद्घटगर्भतयेत्यस्या
कायाअपि निरासः उपदर्शितस्थलेतादृशप्रतियोगितायाअप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणायोभयाभावघटनायाआवश्यकत्वेन
तत्त्वाभावघटनगर्भतया आवश्यकत्वात् सर्वत्वविशिष्टसंबंधिमहाकालेति इदं च तद्गतव्यावर्त्यत्वे सर्ववत्वपर्यवसितमेवेत्या
शयेन बोध्यं तेन हृदयेपक्षेतद्गताधारत्वेसाध्यकेऽव्याप्तिरुक्तागतिद्वारेतसर्ववत्वसाध्यकेऽव्याप्तिरुद्भावितेति शेषमप्यमिति कां
कापाञ्चनवकाशः अत्र महाकालेतीष्टत्वानस्पकालिकसंबंधावच्छिन्नत्वेति विषयतासंबंधावच्छिन्नत्वस्य कालपरि
माणेतिनिसक्तविषयकत्वस्योपलक्षकं तेन पूर्वपक्षोक्तद्वितीयाव्याप्तिरप्युद्धृताभवति नन्वेवं प्रतियोगितायां साध्यताव
च्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यानिवेशात्प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यमित्यस्येतनग्रैव्यासंगतिः एवं गुणवानघ
टत्वादित्यादावव्याप्तिः समवायेन गुणावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य गुणत्वस्य हेत्वधिकरणघटनिष्ठविषयित
यागुणत्वव्ज्ञानाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादत आह कृतमिति प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यमित्यत्रेत

नन्वेवमप्युत्कीर्तितोभयाभावविवक्षायामेवतात्पर्यं यद्वा सकलसंबंधलाधारंगसंबंधलक्ष्येकाभावेन स्वविशिष्टसंबं
धिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेद
कसंबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावो हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्येन तद्धर्मावच्छिन्नत्वसा
ध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्वेव विवक्षितमिति तेनाग्रेतनग्रंथविरोधः यद्धर्मावच्छिन्नत्वं येन संबंधेन तद्धर्मा
वच्छिन्नत्वमपि तेनैव संबंधेन विवक्षणीयमिति न गुणवान् घटत्वादित्यादावव्याप्तिरपीसाधुत्वं अतिप्रसंजकत
येति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकेपि पिपलिंचित्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकभेदसत्त्वादिति भावः उभयाभावत्वं त्वगणउभयाभा
वघटितत्वलक्षणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदके तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभिन्ने सत्यर्थः अप्रसिद्धेरिति।
नच तादृशानवच्छेदको तेन स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नत्वसंबंधावच्छिन्नत्वो
भयाभावविवक्षणे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदाप्रवेशान्नाप्रसिद्धिरिति वाच्यं तत्रापि सामान्यत्वस्य
व्यापकत्वातिरिक्तस्य दुर्वचतया तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकत्वनिवेशे न च तादृशप्रतियोगितानिष्ठाभावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नभेदप्रवेशेन प्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् दीधितौ तादृशप्रतियोगिताश्चेत्स्वत्वार्थ स्वविशि
ष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वेत्यर्थः विशिष्य॥ग्र॥ नन्वेकिं मेतत्तु तादृशप्रतियोगितात्वेनेत्यर्थः उपादेया

ग.प्र.
२८

देयाइति तथा चवह्निगतत्वायां यः त्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावविरूपिताः प्रतियोगितास्तत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्न
भेदकूटवत्त्वमेवानवच्छेदकांतार्थ इति भावः। दूर्यं च त्वमिति त्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठेत्यादि लक्षणघटकत्वादिः पू
र्वपक्षे प्रथमोक्तमपि मध्यमलक्षणोः त्रिव्याप्तिप्रद्युम्नमनुकृत्यैवोभयाभावघटितलक्षणस्यापत्त्वषानेन तत्रोक्ताम
व्याप्तिनेवाद्यवदुद्धरतिव्याप्त्यामांतथा चेत्यादि तन्नद्वच्छेदकभेदेति तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदेत्यर्थः ए
वं च अनयैव रीत्या वक्तुं उपादेयतया वक्तुं उचितमिति विनिगमनाविरहादिति भावः एकैकत्यादिस्वरूपसंबंधात्मकेत्यादि।
गोत्वादिरिति एकप्रतियोगितावच्छेदकनानाधर्माणां विशिष्य भेदनिवेशादिति भावः लाघवादिति तेषां तत्प्रतियोगिता
वच्छेदकत्वेनानुगमेन तेन रूपेणैकभेदनिवेशादिति भावः पद्द उचितमिति अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन प्रति
योगितायाभिन्नतया घटघटाभावप्रतियोगिताया घटत्वावच्छेदकत्वस्यापि घटत्वादिति शेषः तथा च किल समनियततयापेक्षपेक्ष्य
गुरुत्वेनानवच्छेदकतया गुरोरवच्छेदकत्वे विना दुर्वचत्वात् तदवस्थ्यापत्तेरिति भावः प्रतियोगितावच्छेदकासमनैय
त्येनैव प्रतियोगिताभेदोपगमेन प्रतियोगितावच्छेदकभेदेपि समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया भेदेना
नाभावद्वयापत्त्याभेनाह एकप्रतियोगितायामपीति एकस्या एव प्रतियोगिताया अपीत्यर्थः गोत्वादिनिताद्या
वच्छेदकस्य विशिष्योपादाने एकप्रतियोगितावच्छेदकसमनियतनानाधर्माणां तत्तद्व्यक्तित्वादिना नानाभेदनिवेशा

राम.
२८

बाधकाभावात् तादृशावच्छेदकव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाने तादृशावच्छेदक

त्वमिति भावः लाघवादिति तादृशप्रतियोगितानां विशिष्योपादाने तत्तदवच्छेदकत्वेन समनियतनानाधर्माणामननुगमेन तेन
तद्रूपेणाननुगमे कभेदनिवेशादिति भावः अत एव घटत्वादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वमपेक्ष्य घटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
गुरुतमानवच्छेदकत्वेन गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वात् प्रागुक्तं निरस्तं घटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
समनियतनानाधर्मसाधारणस्य घटत्वादिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वापेक्षया नैयत्येन प्रतियोगितावच्छेदकत्वं हानसीयधूमत्वादिव्य
क्तित्वावच्छिन्नभेदस्य धूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वेन धूमत्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानिर्वाहः तादृशप्रतियोगितानामेव
तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाने च तत्प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वस्य तत्तत्त्वेन तन्निर्वाह इति तादृशप्रतियोगि
तानामेव विशिष्योपादानं सम्यक् एतेन तादृशप्रतियोगितात्वेनैव नियमे तादृशावच्छेदकानामेव विशिष्योपादानपरो
ननु तादृशप्रतियोगितानां तथात्वे तु तत्तदवच्छेदकनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वेनावच्छेदकत्वेन तत्तत्प्रतियोगितानिरूपिता
वच्छेदकत्वस्यानवच्छेदकतया गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वात् तदिदं यस्य तादृशावच्छेदकोपादानरूपत्वं क
थमिति चेत् तदवेहि तादृशप्रतियोगितात्वेनैव तादृशावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगितापर्याप्त्यर्थः विशिष्येति तत्तदवच्छेद
कनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नत्वेनैवेत्यर्थः उपादेया इति प्रवेशनीया इत्यर्थः ननु अनुगततादृशावच्छेदकत्वेन निवेशः मा तदिति
गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे व्याहतं दुर्वचत्वस्यापत्तिरिति भाव इति कस्यचिल्लिखितमपि परास्तं परे तु ननु विशिष्ये

भ॰प्र॰ ४४

त्वादौ तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदोऽवश्यं निवेशनीयः अन्यथातिप्रसंगात् तथा च गुरुत्वधर्मस्यानवच्छेद-
कत्वे गुरुत्वे तत्साध्यतायां तादृशसाध्यतावच्छेदकघटिततादृशावच्छेदकत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्यापत्तिरिति
गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वमुक्तलक्षणस्येत्यत आह तादृशप्रतियोगितायां अप्रसिद्ध्यापत्तिरिति गुरोरवच्छेदकत्वं वि-
नादुर्वचत्वमुक्तलक्षणस्येत्यत आह तादृशप्रतियोगिताघटितस्यादि पादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं
स्वविशिष्टसंबंधिनस्तादृशप्रतियोगितेत्यर्थः ~~उपादेयादृत्यस्यावयवस्युपादेया इत्यर्थः तथा च~~ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वस्य स्वपकस्वघटितत्वादि पूर्वोक्तविकल्पस्य सेक्ताया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं स्वविशिष्टसंबंधिन
स्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव लक्षणे निवेशेन प्रतियोगिकोटौ साध्यतावच्छेदकस्याप्र-
वेशो चतत्कोरवं न यथाधकामेति न गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वमिति भावः यद्वा तादृशप्रतियोगिताश्चैत्यादि ग्रंथस्य त-
त्त्वलघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता एव विशिष्टसंसर्गतयोपादेया इत्यर्थः तथा च कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ यथा गुरुत्वध-
र्मस्यानवच्छेदकत्वमते कंबुग्रीवादिमत्त्वादिरूपप्रतियोग्यभावयोः कंबुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायास्संबंध-
त्वासंभवेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया एव संबंधत्वमुपेत्य घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन कंबुग्रीवादिम-
त्प्रियोऽभावइत्यादिस्तावार्थस्य तथा प्रकृतेपि वह्नित्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिरूपसंभव

रम॰ ४४

इत्यर्थः उपादेयादृत्यवस्य मुपादेयादृत्यर्थः तथा प्रतियोगिता

स्वनुयोग्यवच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन प्रमेयवह्नित्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीयो भेदेल
क्षणावावच्छेदक इति न गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वमिति भावः अन्ये तु वचरीत्याग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्या
दौ विजातीयस्वर्गसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन स्वर्गसमानाधिकर
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकीयो भावः स्वर्गसाधनत्वघटकतया प्रतीयते इति न बाधितार्थकत्वं अस्यार्थः स्वर्गपदस्य
नानार्थत्वाभावपक्षे वैजात्यस्य प्रागनुपस्थित्या विजातीयस्वर्गसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकभेदबोधासंभवेन स्वर्गत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
कभेदस्य वाग्निष्टोमत्वादौ बाधेन बाधितार्थकत्वप्रसंगो दुर्निवारः आकांक्षारूपायास्तु तत्तत्तत्समभिव्याहारभेदे
न भिन्नतया दोषादिति प्राहुः प्रतियोगित्वमित्यादिग्रंथे विशेषणोपलक्षणद्वये यप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेद
कसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशाभिप्रायकः प्रतियोगित्वस्य प्रथमनिर्देशात्प्रथमलक्षणे प्रतियोगित्वस्य प्राथम्या
दित्येकेषां चिन्मतं कथं लक्षणद्वय आह प्रतियोगिताधर्मिकेति एवं च पूर्वलक्षणद्वये तत्र पूर्वलक्षणद्वये प्रतियोगिव्य
धिकरणत्वेनैव तन्निवेशेनैव दोषाभावादिति तथा च पूर्वलक्षणद्वये प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधा
वच्छिन्नत्वनिवेशे प्रयोजनाभाव इति भावः अथ प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणेऽपि साध्यतावच्छेदक

न चैवमन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितया संसर्गत्वस्य विद्युत्पत्ति
सिद्धं गमसंगहे वाच्यं

भ॰ग॰
१९०

संबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं लक्षणघटके तेनैव संबंधेनेदमाद्यदोषाभावे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छे
दकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशे प्रयोजनाभाव इति चेन्न महाकालमात्रवृत्तिकालिकविशेषणतासंबंधेनेश्व
रज्ञानमात्रवृत्तिविषयितासंबंधेन च साध्यतायां सद्धेतौ महाकालेश्वरज्ञानयोरेव साध्यतावच्छेदकसंबंधेन
स्वविशिष्टसंबंधित्वान्नत्र तेन संबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्त्यापत्तेः तथा च गगनाद्यभा
वमहाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावयोरीश्वरज्ञानान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावस्य चोभयाभावघटितप्रति
योगिवैयधिकरण्यस्याभावात्प्रसिद्धिरिति वाच्यं कालिकसंबंधेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वपक्षे एवं महाकालमात्र
वृत्तिकालिकविशेषणतेश्वरज्ञानमात्रवृत्तिविषयिताभ्यां महाकालान्यत्वविशिष्टघटादेरीश्वरज्ञानान्यत्ववि
शिष्टघटादेश्च महाकालेश्वरज्ञानयोर्वृत्तिमत्त्वपक्ष एव घटितप्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणाकरणे
न तत्संबंधोभयाभावघटितत्वापि तस्य गगनाद्यभावात्सर्वसंभवात् व्याप्तिस्थितिपूर्वलक्षणादधेयसाध्यताव
च्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यानतीये प्रतियोगित्वे साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्याव्याप्तिरिति घ
व्याख्यानेति तन्त्रलक्षणाव्याख्याने तदर्थः एवमुत्तरत्रापीति साध्यतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वस्य प्रतियोगिवै
यधिकरणस्य च व्याप्तिः पूर्वमेव प्रपंचितेति पुनरपि नेह प्रस्तावनीयेति भावः संबंधित्वमित्यनेन प्रतियोगि

महाकालमात्रवृत्तिकालिकविशेषणतेश्वरज्ञानमात्रवृत्तिविषयताभ्यां महाकालान्यत्वविशिष्टघटादेरीश्वरज्ञानान्यत्वविशिष्टघटादे
श्च महाकालेश्वरज्ञानयोर्वृत्तिमत्त्वपक्षे सेवा च ... सिद्धान्तलक्षणे कदिशा

भि

प्र

तत

राम॰
१२
१००

वैयधिकरण्यघटकप्रतियोगिसंबंधित्वमिति कदाचिद्भ्रमः स्यात्तन्निरासाय व्याचष्टे संबंधित्वं स्वविशिष्ट
संबंधित्वमिति ननु लक्षणद्वये प्रतियोगित्वस्य चरमनिर्देशो न विशेषणदाने प्रथमनिर्देशोनुचित इत्यत आ
हः प्रतियोगित्वस्येति चरमोक्तत्वेपि विशिष्टलक्षणद्वयेपीत्यादिः संबंधित्वापेक्षया चरमनिर्देशोपीत्यर्थः अन
वच्छिन्नलक्षणएव प्रतियोगितद्धर्मिकोभयाभावघटितलक्षणएव विशेषणोक्तिः साध्यतावच्छेदकसंबंधाव
च्छिन्नत्वस्य विशेषणेस्यार्थः एवमग्रेपि इदं च एकोक्त्यभिप्रायेण अस्य व्याख्याप्रवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधि
करण्यपदानुपादाने न लक्षणद्वयेपि प्रतियोगित्वे साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविशेषणदानस्यावश्यक
त्वात्कप्रमेयत्वादिति द्रष्टव्यं लक्षणद्वयेपीति न च प्रथमलक्षणेपि संबंधित्वाभिन्ने सत्त्वबद्धत्वे विशेषणदा
नस्यावश्यकतया कथमेतदिति वाच्यं संबंधित्वस्य संबंधानुयोगित्वरूपतया संबद्धत्वस्य संबंधप्रतियोगित्व
रूपतया तयोर्भेदात् नन्वेतथापि संबद्धत्वे विशेषणदानानुक्त्या न्यूनता दुष्परिहरैवेति वाच्यं संबंधित्वे विशेष
णदानस्य तदुपलक्षकतया तत्सुपरिहारत्वात् चरमनिर्देश इति प्रतियोगित्वापेक्षयेत्यादिः अभिप्रायेणोक्तिरनस्य च
रमनिर्देशादुक्तेनेत्यन्वयः संबंधित्वापेक्षया चरमनिर्देश इति तदर्थः नन्वेवं प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रवैयधिक
रण्यस्य संबंधित्वापेक्षया चरमनिर्देशो यथा दैशिकेपि कालिकसंबंधेन साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेद

भा॰प॰
१३१

कालप्रसिद्ध्यपेक्षया चरमनिर्देशो नोपपादित एव प्रस्तुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिर्देशप्रयोजकप्रसिद्धाकाङ्क्षोदयेन तत्प्र
सिद्धेरेव चरमनिर्देशस्योचितत्वमित्यत आह तच्च पूर्वपक्ष इति तस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य चरममिति संबन्धितापेक्षपोक्तप्र
सिद्ध्यपेक्षया च चरमनिर्देशार्थः तथा च प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य तादृशप्रसिद्धिपूर्वनिर्देशे व्यवधानेन तत्र पूर्वपक्षसमाधानाव
तारणयोरसामञ्जस्यमिति पूर्वपक्षसमाधानावतारणाव्यवहितपूर्वं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिर्देशस्यावश्यकत्वेन तत्पूर्वमपि
वास्तवतन्निवेशस्यावश्यकत्वाभिप्रायेण तादृशप्रसिद्ध्याकाङ्क्षोदयसंभवेन तादृशप्रसिद्धिनिर्देशो नानुपपन्न इति भावः एते
न दीधितावभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्य इति ग्रन्थपूर्वकालिकेत्यादिप्रसिद्धिनिरूपणं तथा [illegible] लेखकप्रमादकृत एव प्रतियोगि
वैयधिकरण्यप्रवेशानन्तरमेव तादृशप्रसिद्धिप्रदर्शनस्योचितत्वादिति केषांचिदुक्तिः परास्ता दीधितौ अतीतेनेति एतत्सत्वं मा
नेनोक्तं व्याख्यानं कालिकसंबन्धेन साधारणकालिकसंबन्धेन एव मध्येऽपि अवच्छेदकाप्रसिद्धेरिति अभावघटितलक्ष
णपक्षे गगनस्य कालिकसंबन्धेनानधिकरणत्वात् स्वविशिष्टेति स्वघटत्वादिसाध्यतावच्छेदके खण्डकालोपाधित्वेनेति विभिन्नका
लीनयोराधाराधेयभावस्यानभ्युपगमादिति भावः पूर्वोक्तदिशा स्वविशिष्टसंबन्धितिष्ठाभावप्रतियोगितायामित्याद्युपदर्शि
तदिशा दीधितौ प्रतियोगितानधिकरणेति लक्षणत्रयेऽपि साध्यादिः व्याख्यायां गगनाभावेति न च विशेषणं तथा गगनाभा
वस्य तथा प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्ध्या न संभवा ~~[struck-through text]~~ वस्य तथा प्रति

तथाव्यतिरेकाश्रय; अतीतेति अनागतस्याप्युपलक्षणं अनधिकरणं कालिक ४

एन॰
१३
१०१

~~वैयधिकरण्यप्रसिद्ध्या~~ सं वंधेन तदभावस्य प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वाभावेन कथमेतदिति वाच्यं
पूर्वोक्तदिशोभयाभावघटितलक्षणस्यावश्यकत्वेन संयोगेन कालिकेन वा गगनाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रति
योगितावच्छेदकसामान्यावच्छिन्नव्यधिकरणस्य प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकविशेषणतावच्छिन्नत्वगुणत्वाभावत्वावच्छि
न्नत्वोभयाभावत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्वेन हेतुसमानाधिकरणगुणत्वाभावाभावप्रतियोगितायां वृत्तत्वेनाव्याप्तिरित्या
शयात् ननु गुणत्वाभावस्य द्रव्यत्वाभावसंबंधि गुणनिष्ठगुणत्वाभावाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवेत्यत आह गुणत्वा
भावाभाववत्तोपीति तथा च गुणत्वाभावाभावस्य न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्ये पक्षिकरणापमिति भावः ननु नि
त्यत्वादिविशिष्टगुणत्वाभावस्य नित्यत्वादिविशिष्टगुणत्वात्मकनित्यत्वादिविशिष्टगुणत्वाभावाभावप्रतियोगित्वेपि न गुणत्वा
त्वात्मकगुणत्वाभावाभावप्रतियोगित्वमत आह नित्यत्वादिविशिष्टगुणत्वस्येति अभावस्वरूपेति धूमाभावस्य तादृशान्य
तरत्वावच्छिन्नतया तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावरूपत्वादिति भावः सामान्यानधिकरणत्वादिति धूमाभा
ववत्पर्वतादेस्तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाधिकरणतया महानसादिवृत्तितादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरण
त्वासंभवादिति भावः तादृशसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन तेनेति स्वविशिष्टसंबंधिनो धूमाभाववत्पर्वतादेस्तादृशा
न्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वेपि धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद

ध॰प्रा॰
१७

कावच्छिन्नानधिकरणत्वाभावेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं धूमत्वमपि तदवच्छेदकत्वसंयोगावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वात् तादृशा
सामान्यान्तर्गतधूमाभावप्रतियोगितायामसत्त्वादिति भावः द्वितीयलक्षणमप्युक्तदोषवारणाय वृत्त्यसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन यादृश
प्रतियोगितेत्यादिरीत्या परिष्करणीयमिति ध्येयं मौलमिति न चेदमीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशएव मौलप्रतियोगिवैयधि
करण्यनिवेशः तदिदमीयं मौलं चेति क्रमेणालिखनमुचितमिति वाच्यं एकदोभयत्वेऽनेन तथाक्रमस्याकिंचित्करत्वात् तदवच्छिन्ना
भाववतीति इदमुपलक्षणं संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यपि द्रष्टव्यं गगनत्वादिकमिति आदिना
घटत्वादिपरिग्रहः ना व्याप्तिः लक्षणान्त्वयेपि नाव्याप्तिः लक्षणद्वयेऽपि प्रदर्शितरीत्यान्वितौ ये च द्रव्यत्वसमानाधिकरणसंयोगाभाव
प्रतियोगितायां संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावसत्त्वे नाव्याप्तेरभावादिति
भावः अतिव्याप्तिमिति प्रसक्तामित्यादिनातिव्याप्तिरिति लक्षणत्रयेपीत्यादिः तथा च द्रव्यत्वत्वादिकमादायैव संयोगत्वादेः पारिभा
षिकावच्छेदकत्वसत्त्वात् संयोगत्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वस्य सत्ता समानाधिकर
णद्रव्यत्वाभावप्रतियोगितायां सत्त्वात् नातिव्याप्तिरिति भावः नावच्छेदकमिति द्रव्यत्वाभावस्य द्रव्यमात्रसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस
मनैयत्येन द्रव्यमात्रसमवेतसकलव्यक्तिप्रतियोगिताकतया द्रव्यत्वाभावप्रतियोगितायाः द्रव्यत्वत्वापेक्षया लघुभूतद्रव्यमात्रसम
वेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति भावः द्रव्यसमवेतत्वघटितस्य द्रव्यमात्रसमवेतत्वस्यापि द्रव्यान्यासमवेतत्वे सति सापेक्षरूपा गुरुत्वाच्चा

त्वा

राम॰
१२

वच्छेदकत्वमन्तोव्याचष्टे इत्यादिनेति । संयोगप्रतियोगिकेति संयोगरूपसाध्यप्रतियोगिकेत्यर्थः । कश्चिदिति अत्र साध्यप्रतियोगि
काभावमादायातिव्याप्तिवारणे प्रयोजनाभावः । यथाकथंचिदिति व्याप्तिवारणेनैवेष्टसिद्धेरित्यस्वरसः । कश्चिदित्यनेन सूचितः ।
दीधितौ इत्थमात्रसमवेतसाहीति आदिना व्यभिचारनिरूपकाधिकरणगुणादेरित्यादिपरिग्रहः । व्याख्यायां अवच्छेदकत्वलक्षणो
इति अवच्छेदकत्वलक्षणोत्तरत्वेऽशे एवं मौलस्यापि तस्य प्रवेश आवश्यक इत्याशयः । धूमवान्वह्नेरितीतितयाचसंयोगमत्वादि
त्वादेः समवायेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यके उपदर्शितरीत्यातिव्याप्तेरनवकाशेऽपि संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितया संयोगेन धूमादि
साध्यकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः । अतिव्याप्तिवारणायेति वस्तुमाणरीत्या प्रथमचरमतीयलक्षणाभिप्रायेणाऽमलक्षणोऽव्या
प्तिवारणायेति द्रष्टव्यं । अव्याप्तिवारणायेति संयोगो द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । प्रतियोग्यधिकरणसंयोगत्वा
द्यवच्छिन्नाभाववति गुणादौ संयोगत्वादिविशिष्टस्यासंबद्धत्वात् द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् संयो
गाद्यभावप्रतियोगितायां संयोगत्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसंयोगत्वाद्यवच्छि
न्नत्वाद्व्याप्तिरिति भावः । घटादिनिष्ठमत्वादिकमित्यर्थः । दीधितौ संभाव्येतेति तथाचायोगोलकावृत्तित्वस्य साध्यवच्छिन्नाभाववद्वृ
त्तित्वघटितत्वविशिष्टस्यासंभावितत्वमेवेत्यतिव्याप्तेर्नावकाश इति भावः । ननु अयोगोलकावृत्तित्वस्य द्रव्यत्वावच्छिन्ने तत्र द्रव्यत्वरूपध्य
र्मेऽयोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नेत्यादेरेवसम्भवः कथमित्यत आह व्याख्यायां अयोगोलकावृत्ति इत्यस्यैतावेति संयोगसंबंधेनेति

धाम

भा॰प्र॰
१०३

अन्यथासंबंधत्वस्यानुगततया संबंधसामान्येन परस्योगोलकावृत्तित्वं तस्य वह्निमत्योगोलकनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेद
कत्वानुपपत्तिः यत्किंचित्संबंधेनायोगोलकावृत्तित्वोक्तौ चाननुगमः स्पष्ट एवेति भावः अवच्छेदकस्येतिलाभायेत्यस्य येन नेनान्यप
संयोगादवच्छिन्नायाश्चेति प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशेषस्य माणाहि साप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवे
शस्यावश्यकत्वादितिभावः लक्षणात्रयेपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्यावश्यकत्वेनरोधितो प्रथमलक्षणएव तद्घटि
तिप्रदर्शनमनुपपन्नमतो न्यूनतापरिहाराय प्रथमलक्षणे प्रदर्शितं तद्घटितमनुयायुत्तरस्मिन्नर लक्षणेपि तद्घटितत्वमाह
तदवच्छिन्नेत्यादि तदवच्छेद्यत्वस्येति अन्यथाभावस्य समनेवान्वितं गगनत्वविशिष्टसंबंधप्रसिद्धेतिघटत्वादिविशिष्टसंबंधिप्रसिद्धा
वपि तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकेऽसत्वेन घटत्वादेरपि पारिभाषि
कावच्छेदकत्वासंभवो दुष्पः संयोगादिना साध्यतायामसंयुक्ताहि वृत्तिधर्मस्यैव तादृशावच्छेदकत्वेन मावच्छेदकाप्रसिद्धिरत
आहतादात्म्येनेति तदवच्छिन्नाभावप्रत्येवहेतिनिषेनकेनचित्संबंधेन तादृवच्छिन्नाभावयतिस्वस्मिन्नता तादात्म्येनसंबंधेन तायाः प्रति
योगितायां तदवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां संबंधसामान्येन तदवच्छिन्नाभावो ज्ञोत्स्वस्मिन्संबंधसामान्येन तदवच्छिन्नाभाव ह्रासा
सत्वेनोक्तरीत्याऽव्याप्त्यभावेपि सकलसंबंधसाधारणानुगतसंबंधत्वस्य दुर्वचतया तत्थानिवेशासंभवादितिभावः नुत्वनिम्यामकेता
दात्म्यस्याव्यापकतोघटकसंबंधत्वानभ्युपगमेऽस्काउपात्तिरसंभवेन तदवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छि

राम॰
१०३

न्न॰ लविवक्षणे प्रयोजनाभाव इत्याशयेनाह वस्तुतस्त्विति एवं चेत्यादि इदं च पूर्वोपदर्शितरीत्या लक्षणत्रयेपीति बोध्यं नाना
त्कसर्वत्रैव लक्षणे मोल प्रतियोगिवैयधिकरण्याद्यनिसंबंधभेदनिबंधनदोषवारणाय प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकस
बंधावच्छिन्नत्वनिवेशो तत्पानियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमतेनेनसंबंधेन साध्यतायां साध्यतावच्छेद
कसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका प्रसिद्ध्या व्याप्तेर्वारणाय साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वनिवेशनमावश्यक
मित्याहुः प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानेपि प्रतियोगितयोर्लघुभूतैकसंबंधावच्छिन्नत्वादिनिवेशनेनैवोपदर्शितातिव्याप्ति
वारणसंभवे गुरुभूतप्रतियोगिवैयधिकरण्योपादानमनुचितमित्याशयेनाह दीधितौ प्रतियोगितयोरिति केचित्तु संबंध
भेदनिबंधनदोषवारणाय प्रतियोगितयोः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतयोपदर्शितरीत्यातिवार
णाय प्रतियोगितयोः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतयोपदर्शितरीत्यातिव्याप्ति गिवैयधिकरण्यपदं
सार्थकमित्यभिप्रायकं मूलमुपपादयता दर्शाप्रतियोगितयोस्तदनिवेशतात्पर्यकमित्याशयेनाह प्रतियोगितयोरितीति व
दंति तच्चिंत्यं अन्येन तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेर्लघुत्वेपक्षे कस्यचित्प्रतियोगिनः सर्वत्रैव व्यधिकरणत्वेन स्वप्रतियो
ग्यनधिकरणत्वस्यावश्यकत्वात् तयास्य लक्षणस्य तत्र घटकविशेषणतया अदित्याशयेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिमाह प्रति

म॰प्र॰
१०४

योगित्वयोरित्यादिनेत्याहुः व्याख्यानान्तरमप्यत्र लक्षणोऽपीति हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगित्वं संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं
स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयमनस्त्वं संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्पारिभाषिकावच्छेदकमिति द्वितीयलक्षणार्थोऽयं
हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
तानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभाव इति तृतीयलक्षणार्थो यथाश्रुतार्थः विशेषणताविशेषेणेति ननु वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगे
न साध्यतायां तादृशप्रतियोगितायाः समवायादिसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशेऽप्युपपत्तिः संभवे निर्धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमत्वादिर्व्यापि
यावन्निरूपकाधिकरणसमवेतत्वादिकमादायैवावच्छेदकत्वसंभवेनाव्याप्त्यभावादिति चेन्न यतः महानसभेदवत्त्वं वह्नि
त्वादौ विशेषणताविशेषेण साध्यतावच्छेदकत्वे तादृशभेदसंबंधिसामान्यादिनिष्ठाभावीयसमवायादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
तानवच्छेदकत्वस्य च ग्रहादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदके संभवे नातिव्याप्त्यापत्त्या महानसभेदादिसाध्यके विशेषणता
ताविशेषावच्छिन्नत्वमेव तादृशप्रतियोगितायाः स्वरूपनिवेशनीयमिति सर्वत्र तन्निवेशस्यौचित्यः सर्वत्रैवानुमितावेकजा
तीयग्रहहेतुत्वस्यौचित्यादित्याहुः मान्यास्तु विशेषणताविशेषेण वृत्तिमन्मात्रस्य वा व्याप्यत्वे व्याप्त्यनिरूपकालेऽनुमित्युपप
त्तये प्रतियोगित्वाधिकरणत्वघटितव्याप्तिग्रहस्यापि विजातीयस्य हेतुत्वावश्यकतया सर्वत्रैवानुमितावेकजातीयग्रहहेतु

राम॰
१०४

धि

ह्नौ चितत्वमित्यस्य वह्नेर्भ शक्यतया वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशप्रतियोगितयोः समवायादिसंबंधावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यं
विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वेति याकारेणास्या यां तस्मात् यात्तद्व्याप्तिलक्षण एव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं न देयमि
ति दीधितिकृतामाशयमित्याहुः नतु दीधितौ प्रथमलक्षण एव धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यनि
वेशस्य पूर्वमुपदर्शितत्वात् तदनुपादाने तल्लक्षण एवातिव्याप्तिनिराकरणप्रकारप्रदर्शनस्योचितत्वेन पञ्चत्यादिनामध्यमलक्ष
णोक्तिवारणप्रकारप्रदर्शने दीधितावनुपपन्नमतस्तदुपपत्तिमाह जातिमानित्यादिनार्द्धन्यत्रेति प्रथमलक्षणे इति शेषः अभा
वीयेति प्रतियोगितत्वेनान्वितं एवमग्रेपि यथास्थलं संबन्धो ध्येयः लक्षितीति साध्यतावच्छेदकसंबंधमात्रान्यत्वविशिष्टप्रतियोगि
कत्वतदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभाव इति रीत्या प्रथमलक्षणपरिष्कारे चगौरवमिति भावः अतः जातिमानित्यादि
त्यादौ जातित्वादेरवच्छेदकत्वासंभवेनातिव्याप्तेः मध्यमप्रकारं द्वितीयलक्षणे आहुस्तेषामिति अयमाशयः दीधितौ पूर्वं प्रथमल
क्षण एवातिव्याप्तेरुपदर्शितत्वेपि तल्लक्षणस्य जातिसाध्यकातिप्रसक्तिरूपदोषदुष्टत्वेन परित्यागात् तयातत्रातिव्याप्तिनि
राकरणप्रदर्शनमनुपयुक्तमिति द्वितीयलक्षणस्यैवोपादेयत्वेन तत्र निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादाने संयो
गेन साध्यतापारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्यातिव्याप्तेरभावेनाव्याप्तेरेव पूर्वमुक्ततया प्रसक्ताया अतिव्याप्तेर्निराकरणो
प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति नियमविरोधोऽपरिहार्य एवेति वाच्यं जलह्रदे वह्निसंस्कृतीत्यादौ जलह्रदादावप्रसक्तस्यापि बुद्ध्या

पादनाय पत्रे साद्दिनाति व्याप्तिनिराकरणप्रकारप्रदर्शनस्यानुपपत्तिः
न च तथापि द्वितीयलक्षणे प्रति २

भा॰प्र॰
१०५

देशेनावच्छेदेन तादृशानियमस्यैवासिद्धिरिति तन्न दूषितौ ध्वंसे गतादृशानियमविरोधाभावादिति केचित्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्या
नुपादाने प्रथमलक्षण एव पूर्वोक्तामतिव्याप्तिमुद्धरति यत्रेत्यादिना साध्यतावच्छेदकेति तथा च तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
ववदसंबद्धमेव साध्यतावच्छेदकविशिष्टमिति साध्यतावच्छेदकमवच्छेदकमेवेति न प्रथमलक्षणोक्तातिव्याप्तिरिति भावः इत्याहुः
अपरे तु द्वितीयावच्छेदकलक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे संबंधभेदनिवेशनदोषवारणाय तादृश्यप्रतियोगितयोः सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वमवश्यं निवेशनीयं तथा च संयोगेन साध्यतायां समवायेन तादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः स्या
दिति साध्यतावच्छेदके स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं प
र्यन्तमेव समनिवेश्यपत्तस्थाने स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकहेतुसमाना
धिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यकत्वं निवेश्ये तादृशाव्याप्तिवारणायेतितद्
शोवयुक्तवान्वहूरित्यादेः संयोगेन साध्यतायां प्रतियोग्यप्रसिद्धिः संभवत्येवेति द्वितीयलक्षणे हि क्षितौ तन्निराकरणप्रदर्शनं यत्रेत्यादिना
नानुपपन्नं न चैवमपि प्रथमलक्षणे शंकितः स्वयमुक्ताया अतिव्याप्तेर्निराकरणेनानुपपत्तिरेवेति वाच्यं साध्यतावच्छेद
कविशिष्टेत्यादिना हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियो
गितानवच्छेदकत्वोक्त्या तत्र स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य स्वविशिष्टसामान्येतदवच्छिन्नाभाववदसंबद्ध

राम॰
१०५

त्वस्य च लाघवेन लक्ष्यतारूपत्वे व्याप्तिनिरूपकत्वाभेदानुपपत्तिलेशस्याप्यनवकाशादिति प्राहुः घटत्वात्मकस्येति घटभिन्नभेद
स्य घटत्वरूपत्वादिति भावः अभावीयविशेषणतया न संभवतीति न यावत्त्वरूपेणाभावीयविशेषणतानाविशेषणे निवेशनस्य भावसाध्या
रणानुपपत्तेर्घटत्वस्य तेन संबंधेनाहृत्यानवस्थितत्वाधिकरणसंबंधतयामन्तं बंधावच्छिन्नतदभावस्य साध्यवन्निष्ठतया हेतुसमानाधि
करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य घटभिन्नान्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यतावच्छेदके विशिष्टसाध्यवन्निष्ठाभावप्रति
योगितानवच्छेदकत्वासंभवेन साध्यतावच्छेदकस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वासंभवेन घटत्ववान् घटत्वादित्यत्रान्यतरत्वादिमत्त्वा
तिव्याप्तिरिति भावः केचित्तु अयं घटो घटत्वादित्यत्रान्यतरत्वादित्यादौ अपि यादृशनिरूपकाधिकरणघटादिभेदस्य यो भेदस्तस्य भेदत्वा
नवस्थाभयेनाधिकरणत्वरूपस्य साध्यवत्त्वघटादौ न विशेषणतया वृत्तिरित्यादि भावरूपाभावस्याभावीयविशेषणतानानभ्यु
पगमादिति तदन्यत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासंभवेनातिव्याप्तिरिति प्रमाविषयत्वानुधावने
न च घटादिरूपभेदस्य घटादौ वृत्तिनियामकसंबंधांतराभावेन भेदत्वरूपेणावृत्तिनियामकस्वरूपसंबंधस्यापि यत्वेऽयं तथा नाति
व्याप्तिसंभव इति वाच्यं घटादौ तादृशभेदत्वविशिष्टस्य स्वरूपसंबंधस्वीकारेऽपि तस्याभावीयविशेषणतात्वेनानाभावादिति वदंति
लाघवमिति व्यभिचारिनिरूपकाधिकरणान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य भेदघटितत्वात् साध्यवत्त्वप्रमाविषयत्वस्य तद्घटित
त्वाल्लाघवमिति भावः साध्यवत्त्वेऽपीति साध्यवत्त्वं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यं हेतोर्हि तादृशं परित्यज्येत्यत्र तथा चेत्या

साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाभावीयविशेषणतासंबंधावच्छिन्ना
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्

दित्वात्तत्तीयत्वस्त्वेण परिष्कारेऽपीत्यमाह यद्धर्मेत्यादिना [illegible] व्याप्तिः स्वरूपसंबंधेन गगनादेरप्रसिद्धत्वपक्षेऽव्याप्तिः तादृशेति गग
नादेरप्रसिद्धत्वपक्षे साध्यतावच्छेदककालिकसंबंधेन गगनत्वादिविशिष्टसंबंधिनोऽप्रसिद्ध्या गगनत्वादेस्तथात्वासंभवात् प्रसिद्धत्व
पक्षे तादृशसंबंधिनः प्रसिद्धावपि तन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावीयतादृशावच्छे
दकेऽसंभवादिति भावः ननु महाकालान्यत्वविशिष्टघटप्रकारकप्रमाविषयत्वादेर्हेतुसमानाधिकरणाभावीयतादृशप्रतियो
गितावच्छेदकस्य महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसंभवेन महा
कालान्यत्वविशिष्टघटत्वादिकमेव तादृशपारिभाषिकावच्छेदकं प्रसिद्धमतो आह महाकालान्येति प्रागुक्तयुक्त्या महाका
लीयविशेषणतासाध्यकव्याप्तिरयुक्त्या तादृशत्वेति पारिभाषिकावच्छेदकत्वेत्यर्थः तथा च महाकालीयविशेषणताविशेषे
ण घटादेः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तादृशविशेषणताविशेषेण महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वादिविशिष्टसंबंधि
नोऽप्रसिद्ध्या तन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदके मह
कालान्यत्वविशिष्टघटप्रकारकप्रमाविषयत्वादावसंभवेन तादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्या व्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः ननु उपदर्शि
तरीत्या कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ तद्वह्निचाभाववदित्यादिप्रथमप्रकारावलंबने नान्यत्र मध्यमप्रकारे बाधका
भावदस्यत आह गगनाचेति व्यापकतापत्तिरिति व्यापकतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकसंबंधेन संबद्धतावच्छेदकत्वनिवेशे गौरव

संबंधावच्छिन्नत्वनिवेशे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेन कालो घटवान्कालपरिमाणादित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन ५

मितिभावः ननु साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वांशापरिग्रहेपि दृष्टांतलक्षणोक्तरीत्या प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावविवक्षणादेव साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वांशापरित्यागाद्विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वपरिग्रहेपि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येनादृशानवच्छेदकावच्छेद्यत्वविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेश एवोचितः न चोभयत्वप्रवेशे गौरवात्तदनिवेश इति वाच्यं साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वपरिग्रहेपि उभयाभावनिवेशगौरवस्य तुल्यत्वादित्यत आह कालइति तादृशी विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यंताभावीया नाव्याप्तिः उभयाभावानिवेशेपि नाव्याप्तिः तथा च साध्यतावच्छेदकसंबंधप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः स्यादित्यनुयोगितावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वमनिवेश्य प्रतियोगितावच्छेदककोटौ तन्निवेशप्रागल्भ्यात् गौरवमंगीकृत्योभयाभावो निवेशितः विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशे च तत्र कालान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावप्रतियोगिताया एव तादृश्याः प्रसिद्ध्या अव्याप्त्यभावेनानुयोगितावच्छेदककोटावेव तदवच्छिन्नत्वनिवेशस्तादृशानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावनिवेशेनैव निर्वाहे प्रतियोगितावच्छेदककोटौ तन्निवेशगुरुभूतोभयाभावनिवेशप्रयोजनाभावेन तन्निवेशो नोचित इत्याशयेनोभयाभावो न निवेशित इति भावः प्रतियोगितेति विशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितेत्यर्थः एवमग्रेपि [illegible] ननु तथा चेत्यादिरिति निष्कृष्टलक्षणे कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्राव्याप्तिः कालस्य जगदाधारतया तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरत आह कालइति

भ॰ प्र॰
१०७

इत्याहुः

कालान्यत्वप्रकारकेति । अभावीयविशेषणतानाविशेषणता कालान्यत्वप्रकारकेत्यर्थः न च इति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्र
त्यभवतीत्यत्रत्यादिः तद्वृत्ति तेन तज्ज्ञप्तिं उक्तमिति तथा च न मत्टनापयोगो ऽवैयर्थ्यं तस्या मूलानुसारितया गौरवस्य प्रामाणिकत्वेनादोष
त्वमिति भावः अथैतस्य लक्षणस्य मूलात्तादृशलाभेन मूलाननुसारित्वं दुर्वारमेवेति चेन्नैवं मूले प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदस्य
स्वरूपकीर्तनमात्रपरत्वमानत्वारित्यस्य यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नमित्यत्र सम्भवितत्तु हेत्वाश्रयाणा
नयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितात्ववच्छिन्नं यद्वच्छेदकं तादृशप्रतियोगितात्वं तदवच्छिन्नं तादृशप्रतियोगितासामान्ये
यन्न भवति यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यं न भवति तेन तद्धर्मावच्छिन्नेनेति मूलार्थकरणेन प्रति
योगितयोर्विशेषणतानाविशेषणावच्छिन्नत्वविवक्षणेन च मूलात्तादृशपुष्कललक्षणलाभसंभवात् ननु मूलानुसारित्वेपि न ज्ञप्ति
तलक्षणस्य गुरुतया ज्ञायवेन नव्यघटितोक्तलक्षणमेव सम्यगित्यत आह यथा संनिवेशो चेति तथा च तस्य लघुत्वेपि ~~नव्यघटित~~ल
क्षणांतरत्वेन मूलानुसारिप्रकृतलक्षणेन कोपि दोष इति भावः एतेन साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये यद्ध
र्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावत्वेन साधनसमानाधिकरणसामान्ये यद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्नसामाना
धिकरण्यं व्याप्तिर्लाघवादित्यपि निरस्तं तेषां लक्षणांतरत्वेन मूलाननुसारित्वात् वस्तुतस्तु ~~ननु नव्यघटितोक्तलक्षणस्य~~
~~मूलाननुसारित्वेपि विशेषणतानाविशेषणावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितासामान्ये येन संबंधेन यद्धर्मावच्छि~~

राम॰
१०७

प्रतियोगितां २

भाव

संबंधिनिष्ठाभावत्वेन कारणसामान्ये वा यद्धर्मविशिष्ट

साधनसमानाधि

प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वत्वावच्छिन्नत्वाभाववत्त्वेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं च व्याप्तिरित्येवास्तु

न्तं सामानाधिकरण्यं व्याप्तिर्लाघवादित्यपि निरस्तं तेषां त्वदुक्तत्वेन मूलाननुसारित्वात् [illegible] ननु नञ्घटितोक्तल
क्षणस्य मूलाननुसारित्वेपि विशेषणताविशेषावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितासामान्ये येन संबंधेन यद्धर्मा
वच्छिन्नप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वत्वावच्छिन्नत्वाभाववत्त्वेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्येवास्तु दीधितिमुक्तल
क्षणापेक्षया लाघवात् नञ्घटितमूलानुसारित्वं वास्य स्फुटमेवेति न मूलाननुसारित्वमपि यत्न संभवतीति मूलस्य यद्धर्मावच्छिन्न
प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वत्वावच्छिन्नं न भवतीत्यर्थकरणेन मूलात् क्तणादस्यैतल्लाभसंभवात् इत आह पर्याप्तेनिवेशे चेति तथा च
लक्षणस्य लक्षणांतरादूषकतया प्रकृतलक्षणे तस्याप्रवेशेन लघुत्वेपि प्रकृतलक्षणे न वैयर्थ्यं दोष इति भावः शेषं सुधी
[illegible]नुसंधेयं तादृशप्रमेति धूमवत्त्वप्रकारकप्रमेत्यर्थः एवमग्रेपि प्रतियोगिरूपायामिति इदं च धूमवत्त्वप्रकारकप्रमावि
षयत्वाभावप्रतियोगितायां महानसवृत्तित्वविशिष्टतादृशप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायाश्चैक्येपि एव व्याप्तिरिति नि
रूपणदानायोक्तं ननु महानसवृत्तित्वविशिष्टतादृशप्रमाविषयत्वत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितायामेव न तु शुद्ध
धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायामिति नातिव्याप्तिरित आह महानसवृत्तित्वविशिष्टतादृशप्रमावि
षयत्वाभावेति तदभावाऽसंभवादिति तथा च पर्वतसद्व्यागर्भतायां वह्निसमानाधिकरणधूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वा
भावप्रतियोगितायां विशिष्टतादृशप्रमाविषयत्वत्वरूपतादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिरिति

द नर विष

तद्धारणाय न सद्धगर्भताव्यापकीतिभावः एवं प्रतियोगितायाः प्रतियोगिरूपत्वे तादृशप्रमेति वह्निमत्वप्रकारकप्रमेत्यर्थेः वि
शिष्टतादृशप्रमाविषयत्वाभावेति वह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठत्वादिः विशिष्टतादृशप्रमाविषयत्वेत्यस्य महानसवृत्तित्वविशिष्ट
धूमवत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वेऽत्यर्थः तदभावासंभवादिति शुद्धप्रमाविषयत्वानतिरिक्तविशिष्टप्रमाविषयत्वरूपविशिष्टाभा
वप्रतियोगितायाः शुद्धतादृशप्रमाविषयत्वत्वावछिन्नशुद्धतादृशप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितानतिरेकादिति भावः विशिष्टे
विशिष्टरूपप्रतियोगित्वे तदवच्छेदकत्वाभावादिति तथा च विशिष्टाभावप्रतियोगितायां विशेष्यमात्ररूपत्वे वह्निमत्वप्रकारकप्रमावि
षयत्वत्वे विशिष्टतादृशप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावेनोक्तरीत्याऽव्याप्तेरभावः विशिष्टाभावप्रतियोगि
तायां विशेष्यविशेषणोभयरूपत्वोपगमे च शुद्धविशेषणे तदवछेदकत्वाभावादेव विशिष्टे तदवछेदकत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति
भावः अत्र हु रीति अत्र विशिष्टाभावस्य विशेष्यरूपप्रतियोगितायामेव तदवछेदकत्वसत्वेनाव्याप्तिर्दुर्वारा एवं विशिष्टाभावप्र
तियोगितायां विशिष्टपर्याप्तत्वे न तस्याः शुद्धतादृशधर्मावछिन्नत्वाभावान्नाव्याप्तिरित्यपि न समंजसं तद्दिशा न सद्धया
गर्भतायामपि शुद्धाभावप्रतियोगितायां विशिष्टधर्मावछेदकत्वाभावेनातिव्याप्तेरभावादित्यत्र स्वरसः केचित्तु सामान्यप
दस्य व्यापकत्वार्थकतया न सद्धगर्भता अन्यतादृशायां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वव्यापकं यद्रूपं विशिष्ट
संबंधिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितावछेदकावछेदकत्वं तद्रूपावछिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्येव वाच्यं तत्र च व्यापकत्वस्य

तद्वन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपतया प्रमेयत्वादिकमादाय व्यभिचारिण्यपि व्याप्तिरिति तद्वारणाय
तादृशप्रतियोगितात्वाधिकरणवृत्त्यत्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदके यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतत्तत्प्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छेद्यत्वत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्येव निष्कर्षः कर्तव्यः प्रतियोगितानां तत्तत्प्रतियोगितात्वेनो
पादाने चानुगतावच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्ववारणाय एवं च तादृशाभावीयतत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वत्वानामननुगतत्वे
पि सर्वेषामेव चालनीन्यायेन तादृशप्रतियोगितात्वाधिकरणवृत्त्यत्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकतया संभवः नञ्द्वयगर्भतायां
तु तादृशाभावीयतत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्भिन्नावच्छेद्यत्वाभाववत्त्वस्यानुगततया तादृशप्रतियोगितात्वसमानाधिक
रणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया नासंभव इति नञ्द्वयगर्भतोपादानमावश्यकमित्याहुः अन्ये तु प्रतियोगितासा
मान्ये इत्यस्य तादृशाभावप्रतियोगितावृत्तित्वमर्थः यावत्त्वं त्वपेक्षाबुद्धिविशेषो न तु व्यापकत्वं गौरवात् तथा च नञ्द्वया
गर्भतायां तादृशावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्य नानात्वेन यावत्प्रतियोगितावृत्तित्वासंभवः नञ्द्वयगर्भतायां तु तादृशानवच्छेद
कावच्छेद्यत्वाभावस्यैकतया तस्य तथात्वसंभव इति तथैवोक्तं यद्धि प्रतियोगितासामान्ये इत्यंते तत्तादृशप्रतियोगितात्वं
तादृशानवच्छेदकावच्छेद्यावृत्तीत्युक्तं नञ्द्वयागर्भतायां तु तादृशप्रतियोगितात्वं तादृशावच्छेदकावच्छेद्यवृत्तीति लाभेना
तिव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकत्वोक्तौ तु गौरवमिति नञ्द्वयगर्भतावश्यकीत्याहुः अत्रेदमवधेयम् एतः प्रकृ

णास्य स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावव्याप्यहेतुसमानाधि
करणाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितात्वकधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति निष्कर्षः तेन सामान्य
त्वनिर्वचनानुपपत्तिर्न वा व्याप्तेर्विशिष्टे कार्यहेतुत्वानुपपत्तिश्च ॥ अथ या तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकधर्मावच्छिन्नसामाना
धिकरण्यं व्याप्तिः व्यापकत्वं च स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभा
ववत्त्वसंबंधेन बोध्यं वक्तव्यं तत्र स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यवृत्तित्वाभाववत्तादृशप्रति
योगितात्वव्यापकधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तादृशावच्छेद्यवृत्तित्वाभाववत्त्वसंबंधेन तादृशप्रतियोगितात्ववद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसा
मानाधिकरण्यं वा व्याप्तिः व्यापकत्वाद्यनिवेशे नातिलाघवादिति तत्रैवेतीति साध्यतावच्छेदकभेदेन व्याप्तेर्भेदादिति भावः
तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ लघुरूपेण साध्यतायामनवच्छेदकत्वघटितलक्षणं विहाय प्रतियोगितात्वधर्मिकाभावाभावघ
टितलक्षणकरणेन नाव्याप्तिरिति ननु गगनादेरवृत्तित्वपक्षे लघुरूपेण साध्यतायामनवच्छेदकत्वघटितलक्षणमे
वोच्यतां अभावाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशादेवोक्ताव्याप्त्यभावादिति चेत् तादृशानवच्छेदकत्वस्य व्यापकता
नवच्छेदकगुरुधर्मसाधारणतया व्यापकतावच्छेदकतात्मकत्वासंभवात् एतेनात्र सद्धेतुविशेषरूपस्य प्रमेयवन्हि
मान् धूमादित्यादावितिनार्थः प्रमेयवन्हिमान् धूमादित्यादावपि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणहेतुसमा

नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मे यद्वन्हित्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तित्वसंभवात् तस्मात्सद्धेतुविशेषप्र
मेयघटत्वात्कालपरिमाणादित्यादावतिव्याप्त्येयं तत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्योपदर्शितरीतेर
संभवादित्यपि परास्तं प्रमेयघटत्वान्कालपरिमाणादित्यादावपि उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेश्योपदर्शितरीतेः सं
भवात्तु प्रामादिकः इति न चासद्धेतौ व्याप्तिभ्रमादनुमितस्तुस्येन न तत्रैवैतादृशव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतया न प्रामादिकत्वमिति वाच्यं या
त्तत्वव्याप्त्यभिप्रायेण प्रामादिकत्वमिति वाच्यं वास्तवव्याप्त्यभिप्रायेण प्रामादिकत्वस्योक्तत्वात्तथापि द्रव्यलघुरूपसंभवे नियतगुरुध
र्मावच्छिन्नसाध्यकासद्धेतौ कदाचिन्न तादृशव्याप्तिभ्रमस्तत्रैवैतादृशधीनेरभावेन तादृशासद्धेतुत्वावच्छेदेन एतादृशानुसरणा ३१८
वश्यसंभवेन व्याप्तिज्ञानाभिप्रायेणापि प्रामादिकत्वात् अव्याप्यवृत्तिसाध्यक इति यत्र साध्यतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छे
दकं तत्रापि निशेषः उचितमिति न च्याचतत्रैव समग्नमिति भावः गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वांगीकर्तृणां केषांचिन्मतमाह हेत्वधिनो
गौरवप्रतिसंधानदशायामपीत्यादिना केचित्त्विति तेन एतन्मते च कालो घटवान्कालपरिमाणादित्यनुरोधेन प्रतियोगितावच्छेद
कसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्संबंधावच्छिन्नत्वय
द्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव इत्यादिरीत्या लक्षणं निर्वाच्यं अत्रैकं वृत्तौ वादिमान्नास्तीत्यादिप्रतीतिर्न गुरोरवच्छेदकत्वसाधिका
गुरोरनवच्छेदकत्ववादिनां तादृशप्रतीतेर्महत्त्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिरेव तत्साधकत्वेन वा आसमंवोरवा

प॰प्र॰
११०

प्रतिसंधानदशायां न मम वति गुरोरनवच्छेदकत्वमतेपि गौरवज्ञानस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन तद्दशायां तादृ
शप्रतीत्यनुपपत्तेरभावात् अन्यथा गौरवप्रतिसंधानदशायामपीत्युक्तमन्यथा तद्दशायां गुरोरनवच्छेदकत्वमतेन तादृशप्रतीत्यनुप
पत्तिः तन्मते गौरवस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वविरोधित्वेन तद्विरोधिज्ञानस्य तद्बुद्धिप्रतिबंधकतया तद्दशायां प्रतिबंधकसत्त्वेन तादृ
शप्रतीत्यनुपपत्तेः गुरोरवच्छेदकत्वे च गौरवज्ञानस्य तत्राप्रतिबंधकत्वेन न तदनुपपत्तिरिति गुरोरवच्छेदकत्वमात्रस्य फलमिति भा
वः गौरवज्ञानमात्रमप्रयोजकं अप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितस्यैव विरोधिज्ञानस्य सर्वत्र प्रतिबंधकत्वादिति अप्रामाण्यज्ञानानास्कंदि
तगौरवज्ञानलाभाय गौरवज्ञानदशायामिति विहाय गौरवप्रतिसंधानदशायामित्युक्तं॥ ननु गुरोरनवच्छेदकत्वमतेपि गौरवप्रतिसं
धानदशायां न तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः सर्वत्र तद्विरोधिज्ञानस्य तत्प्रकारकबुद्धावेव प्रतिबंधकतया कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादि
प्रतीतेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंसर्गकत्वेन तत्प्रकारकतया गौरवज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् इत्यत आह व्याख्यायां गौरवेसतीति गौ
रवसमानाधिकरणोऽस्यार्थः सामानाधिकरण्यं च नियततया ग्राह्यं तेन गौरवेऽवच्छेदकत्वविरोधिता लाभः यादृशावच्छेदकत्वविरहः श
क्यतावच्छेदकत्वविरहः संसर्गतयापि भानं इति अन्यथा गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितेः संसर्गतया गवयपदवाच्यता
वच्छेदकत्वविषयकत्वेन गौरवज्ञानाप्रतिबध्यतया गोसादृश्यपादौ गवयत्वापेक्षया गौरवज्ञानदशायामपि तत्र संसर्गि
तया गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्व[illegible] विषयपि गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याद्याकारिकाया उपमितेरापत्तिः एवं

उप॰
११०

अयं धूमत्वं वह्निजन्यतावच्छेदकं अन्वयव्यतिरेकित्वादित्यनुमानात् न धूमत्वतद्वह्नित्वयोः कार्यकारणतावच्छेदकत्वे गौरवमिति
तादृशानुमानेन तद्धूमत्वतद्वह्नित्वाद्यवच्छेदेन न कार्यकारणभावग्रहोपि तु धूमत्ववह्नित्वावच्छेदेनैवेति सर्वसिद्धस्यानुपपत्तिः
अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ अवच्छेदकत्वस्य संसर्गतया भानेन तत्संसर्गकज्ञानस्य च भवन्मते गौरवज्ञानाप्रतिबध्यत्वेन तदानी
मपि तद्धूमत्वतद्वह्नित्वावच्छेदेन कार्यकारणभावग्रहे बाधकाभावादित्याशयः गौरवज्ञानं विरोधीति ~~तथा च विरोधिभेदेन प्रतिबं~~
~~धकतावच्छेदेन कार्यकारणभावग्रहे बाधकाभावादित्याशयः गौरवज्ञानं विरोधीति~~ तथा च विरोधिभेदेन प्रतिबंधकताभेदादन्य
त्र तद्विरोधिज्ञानस्य तत्प्रकारकबुद्धावेव प्रतिबंधकत्वेपि प्रकृते फलबलात् तादृशावच्छेदकताविषयकज्ञानं प्रति गौरवज्ञानस्य प्रति
बंधकत्वं कल्प्यते एतेन गौरवज्ञानस्य तादृशावच्छेदकत्वसंसर्गकज्ञानेपि प्रतिबंधकत्वे सर्वत्र तद्विरोधिज्ञानस्य तद्धर्मसमानविशे
ष्यकत्वसमानप्रकारकत्वाभ्यामेव प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावस्य क्लृप्तत्वेन तत्र तदनुपपत्तिरित्यपि निरस्तं न चैवमपि भ्रमे प्रमात्वादिनान
ज्ञाने व्यभिचारः गौरवज्ञानदशायामपि तद्दृश्यात् अवच्छेदकत्वसंसर्गकज्ञानस्यावच्छेदकत्वाविषयकतयावच्छेदकत्वावच्छि
न्नविषयताकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वासंभवादिति वाच्यं तादृशावच्छेदकत्वातिरिक्तप्रकारकतादृशावच्छेदकत्ववि
षयकज्ञानत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् एवं च गौरवं यादृशावच्छेदकत्वविरोधि तादृशावच्छेदकत्वविषयकज्ञा
नविरोधिज्ञानविषयकमिति नियमः पर्यवसन्न इति भावः अवच्छेदकत्वांशे स्वीतिसंसर्गतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयके सर्वथैने

तादृशेति यथा घटपटादावनेकगुणासत्त्वे गौरवमिति ज्ञानसत्त्वेपि चक्षुःसंनिकर्षबलाद्घटादावनेकगुणसाक्षात्कारोदयेन गौरवज्ञानस्य
न तादृशज्ञानविरोधित्वं तथा प्रकृतेपि कंबुग्रीवादिमत्त्वांशे यत्र गुरुर्विनि गौरवज्ञानसत्त्वेपि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिप्रतियोगितावच्छे
दकत्वविषयकप्रतीतेरुदयेन गौरवज्ञानस्य नैतादृशज्ञानविरोधित्वं शक्यतावच्छेदकत्वादिविषयकज्ञानप्रत्येव गौरवज्ञानस्य विरोधि
त्वोपगमादिति भावः अभिप्रायेणोक्तेति न तथा व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावश्यकतया गौरवज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानविरो
धित्वाभावे गौरवे प्रतियोगितावच्छेदकत्वविरोधित्वाभावव्याप्तिग्रहस्यागुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वे बाधकाभावेन गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वसिद्धिर्निष्प्र
त्यूहैवेत्यखण्डत्वार्थः विरोधितोत प्रतियोगिकाभावमात्रमिति न यावोक्तप्रतीतेरवच्छेदकत्वविषयकत्वमेवासिद्धमिति भावः ननु पुष्करिण्यां
पतिं विजल [illegible] व्यक्तिसत्त्वेपि पुष्करिण्यां जलं नास्तीति प्रतीतिवत् कंबुग्रीवादिमद्घटव्यक्तिसत्त्वेपि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति
तिप्रतीतेरुदयेन दृष्टापत्तिरिति तादृशप्रतीतेरनुदयोपि सिद्ध एवेत्यत आह अन्यत्रैवेति एकघटवति भूतल इति सत्यन्पर्यो विशेष्यकत्वं
प्रमाणपदार्थैकदेशप्रमान्वयि एवमग्रेपि संयोगेन घटवदभावेपि तु भूतले रक्षुक्तं मायामप्रमाणस्यादिति तद्भावप्रकारकं चेत् घटव्य
क्तिसत्त्वे कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रत्ययस्ति कप्रतीतेरुदये दृष्टापत्तावपि तत्तादृशशब्दस्य प्रमाणत्वापत्तिवारणाय तादृशशब्दजन्य
शाब्दप्रतीतेः कंबुग्रीवादिमत्त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वमावश्यकमिति भावः नप्रमाणमिति तज्जन्यशाब्दबोधस्य पर
स्परापेक्षाविशेष्यविशेषणभावायत्र कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वप्रतियोगित्वविषयकतयावच्छिन्नत्वस्यैव प्रतियोगि

दूष्यत्वस्य व्याप्यत्वासंभवस्य वक्ष्यमाणतया तन्मतं वक्ष्यमाणं व्याख्यातं तद्वत्यादि सत्यन्ते इत्यत्र सिद्धसाधनप्रक्रिया

त्वं कंबुग्रीवादिमत्त्वसंबंधतया ज्ञानेनावच्छिन्नत्वेपि कंबुग्रीवादिमत्त्वसंबंधाभावे मे न वा भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपप्रकारत्वस्य
कंबुग्रीवादिमत्त्वे सत्त्वे न भ्रमत्वादिति भावः। तथा प्रति गुरोरनवच्छेदकत्वमुपेत्य करिष्यमाण एकघटवत्तितादृशशशशृङ्गस्य प्रमाण्यालोपपाद
ने। तस्यादितित्था च गुरोरवच्छेदकत्वमुपेत्य कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तादृशशशशृङ्गजन्यशाब्दबोधविषयो वा भ्रमः ए
कघटवत्तितादृशाभावासत्त्वान्न तादृशशशशृङ्गः प्रमाणं घटसामान्यमपि चेत तादृशाभावसत्त्वान्न तादृशशशशृङ्गः प्रामाण्यमिति भावः। ननु गुरोरनवच्छेदक
त्वादिमते तादृशशशशृङ्गस्य घटसामान्यस्यापि प्रमात्वमिष्टमेव यद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव तादृशशशशृङ्गजन्यशाब्दबोधविषय इति
घटसामान्यस्येव तादृशशशशृङ्गस्य प्रमाणालोपपत्तिः न चैवमन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य त्यक्तिभंगप्रसंग इति वाच्यं आकांक्षा
रूपान्यसत्त्वे समभिव्याहारभेदेन भिन्नतया दोषादिति तो गुरोरवच्छेदकत्वेपि तत्रम्भाहदीधितौ न चेदेवमिति अधिकगौरवप्रदर्शनाय आह गुरा
कर्मीत्यत्वेति एवमित्यादिना व्याप्यत्वेन रूपेणाइव्यत्वस्यानुमानमतेन दोषः गुणादीति आदिना गुणकर्मोभयसत्वेद्रव्यत्वस्य च परिग्रहः समनियत
मकसंबंधेनाप्यव्याप्यत्वापत्तिमाह एवमिति सामान्यकइति अत्र सामान्यपदानुपादाने वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यावच्छित्त्याभाववद्संबंद्धरूपवत्त्वादि
निष्ठधूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकत्वस्य घटादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेसत्त्वेन तद्वच्छिन्नाभा
वस्य वह्नित्वादावसत्त्वात् व्याप्तिरिति सामान्यपदोपादानमिति द्रष्टव्यं। ननु गुरोरवच्छेदकत्वस्वीकारे इति न्यस्वीकारेपि उपदर्शिताव्याप्त्यापत्यभा
वादिति भावः। दीधितौ उपदर्शितप्रकारेणामिति उपदर्शितसत्त्वात्तीपप्रकारेणेत्यर्थः। अवतारणे ज्ञप्रकारस्य अर्थात्वमनुपदर्शितत्वेन प
क्षाभ्रूयते संगतेः केचित्तु दर्शोपदर्शितपारिभाषिकावच्छेदकानुसरणे हेतुनावच्छेदकरूपेणहेतोरभावप्रतियोगितावच्छेदककोटावनिवेशे
न गुणादिनाव्याप्यत्वपरिहारासहउपदर्शितेतियथाश्रुतनार्थकमेवेत्याहुस्तन्न पूर्वं तथा चेत्यादिप्रकारस्यैव निष्कृष्टतयाभिधानेन त

स्यचोक्ताभावे हेतुसमानाधिकरणाभावोपविशेषणतानिविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितात्वव्यापकत्वमेव साने ननु हेतुतावच्छेदकरूपेणाहेतोः प्रतियो
गितावच्छेदककोटौ निवेशस्यावश्यकत्वान्न व्याख्यायां इत्यादेरिति आदिना हेतुसमानाधिकरणाभावे साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्ये इत्यादि
त्योभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेन साध्यतावच्छेदकसंबंधादिव्यक्तीनां विशिष्यज्ञानेन तत्सामान्यज्ञानमशक्यमित्यस्य परिग्रहः
धूमत्वावच्छेदेनेति धूमव्यक्तीनां विशिष्यज्ञानेपीत्यादिः गुणसमानाधिकरणेतिनिरुक्तावच्छेदकत्वव्यक्तीनां विशिष्यज्ञानेपीत्यादिः अप्रसि
द्धत्वं सुग्रहमेवेति इदमुपलक्षणं साध्यतावच्छेदकसंबंधादिव्यक्तीनां विशिष्यज्ञानेपि साध्यतावच्छेदकसंबंधत्वादिना तत्सामान्यं सुग्र
हमेवेत्यपि द्रष्टव्यं इदं ज्ञानेनेति निरुक्तावच्छेदकत्वलाघवघटितत्वेन निरुक्तसंबंधत्वादिज्ञानेनेत्यर्थः निरुक्तरूपव्याप्त्यनेति हेतुसमानाधिकरणा
भावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यपरत्वेनेत्यर्थः तथा चेदृशव्याप्तिज्ञानसामग्र्यभावदशायामीदृशव्या
प्तेर्दुर्ज्ञेयत्वादिति दीधिति लेखाशयमिति भावः व्यभिचारस्य दुर्ज्ञेयत्वादपि गुरोरवच्छेदकत्वमावश्यकमित्याह दीधितौ अत एवेति सामुत्तुत्तेयं प्र
गच्छत इति गुरोरनवच्छेदकत्वे घ्राणग्राह्यगुणत्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वपा
रिभाषिकमेव तन्निवेशनीयं तत्र चोपदर्शितरीत्या प्रतियोगितानां विशिष्य वैपादेयतया दुर्ज्ञेयत्वापत्तिः गुरोरवच्छेदकत्वे तु नोक्तापत्तिरिति
गुरोरवच्छेदकत्वमावश्यकमिति भावः व्याख्यायां पूर्वोक्तरीत्या धूमत्वावच्छेदेनेत्यादिदीत्या इत्यस्य स्वरसात् एतादृशाद्येवास्वरसात् हे
तुसमानाधिकरणेत्यादि पूर्वप्रसंगेन साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवात्र व्यभिचार इत्याश
यः व्याचक्षुरिति अत्र तथापीत्यादिग्रन्थः ईत्याताइदृशव्याप्तिज्ञानसामग्र्यभावदशायां तादृशा श्रीरामायनमः॥ श्रीजानकीवल्लभः

व्याप्तेरुद्देश्यत्वसत्त्वेन व्याप्तेर्न उद्देश्यत्वमित्यस्वरसादिति संगतं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारिपरिसत्त्व[illegible]अभि
चारान्तरोपयहेपयोजकाभावश्चेत्यस्वरसोऽद्रष्टव्यः दीधितौ केचिदित्यनेनास्वरसोद्भावनेन [illegible]जं च गुरोरनवच्छेदकत्वमतेनादृशव्याप्ति
नसामग्र्यभावदशायां यथाश्रुतव्याप्तिज्ञानादनुमितेरानुभविकत्वस्यैवासिद्धिः अथ यथानिरुक्तयथाश्रुतव्याप्तिज्ञानसामग्र्याभाव
दशायामपि साध्यसंबंधितावच्छेदरूपवत्त्वादिज्ञानतस्तादृशज्ञानादनुमितेरानुभविकत्वस्यैव कुशाक्ततया भवन्मतेऽनुस्तस्यापि हेतुत्वासिद्धिप्रसं
गो व्याप्तिज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वासिद्धिप्रसंगो वा स्यात् तत्राप्यव्यभिचारस्य दुर्ज्ञेयत्वे साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वस्य[illegible]मित्यादिशरीरे संसर्ग
तयैव निवेशात् सामान्यलक्षणादिना प्रतियोगितावच्छेदकानामपि सुग्रहत्वाच्च अत एव गुरोरनवच्छेदकत्वे लघुरूपसमनियतगुरुरूपेणाव्या
प्यतायां समानप्[illegible]कारकत्वेन प्रतिबंधकतामते बाधानुपपत्तिरित्यपि निरस्तं एवं च तत्[illegible]चविशेषणतावच्छिन्नत्वादिना परि
ष्कृतव्याप्तिलक्षणस्यापि प्रतियोगितानां विशिष्य यादात्म्य उद्देश्यत्वाभावेन संपत्केन[illegible]अपेरुत्स्व विशिष्ट[illegible]एसाधारिमापिकाचेच्छे
दकत्वपर्यवसिते स्वनिष्ठभेदीयावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितायाश्चावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरू[illegible]तायाः प्रतियोगित्वनिष्ठावच्छे
दकतानिरूपितायाः भावनिष्ठावच्छेदकतान[illegible]रूपितायाः प्रतित्वनिष्ठावच्छेदकतानि[illegible]त्रिरूपितायाः संबंधिनिष्ठावच्छे[illegible]कतानिरूपि
तायाः संबंधित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदकीभूतधर्मान्तिष्ठतन्नविच्छिन्नावच्छिन्नप्रतियोगिता[illegible]दिक[illegible]
[illegible]रुधिकरणाद्वृत्तसभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रत्साध्यतावच्छेदकेन स्वावच्छिन्नाभावाधिकरणवृत्तित्वेन गुरुधर्मस्याभा
वत्वसंबंधेन ०

प्यो२ प्या१ प१

वप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेपि गुरुत्वादिमादेनगुणादेरव्याप्तावप्रतियोगिनिर्वाहः मेदकूटस्य संबंधघटकत्वपातवृत्तिपो[illegible]पस्थितिः पूर्वमनपेक्ष्यराणा
तरुवविशिष्टतानाविशेषावच्छि[illegible] [illegible]रिक्तो रत्र्य भिचारलस्यरोचानतुगतत्वात् संबंधघटकतामुपेत्यो ऋटोषोवाररवापरस्यारूढः पत्तुत्रवच्छेद
कात्वपस्तिनत्वच्छेदकस्वरूपंतदागुरुधर्मस्वरूपाणामपिसत्वात्कथंतेनावच्छेदकाः पदिचातिरिक्तपदार्थस्तदागुरुधर्मोघवच्छेदकत्वा[illegible]
स्तभावात्पत्तरस्वी[illegible]कारावश्यकत्वात्स्वच्छेदकत्वस्वीकारेपिगौरवाभावेनत्रभाव[illegible]कस्य[illegible]नापेक्षयाभाव[illegible]कत्वेनात्मा[illegible]एवौचित्येनचप्रती
योगिमानमवच्छेदकत्वमेवस्वीकर्तुमुचितमित्युभयपक्षापिगौरवच्छेदकत्वासिद्धिरितित्वत्रवच्छेदकत्वस्यस्वरूपसंबंधविशेष[illegible]रूपात्मकत्व
पानेकपदार्थघटितगुरुधर्मस्वरूपाणांसत्वेप्यनेकपदार्थानांसंबंधत्वस्य[illegible]सत्त्वपातेषांसंबंधत्वकल्पनापेक्षया[illegible]धर्म एवतत्कल्पनौ
चित्येनगुरोरवच्छेदकत्वासिद्धेः ना किंकचक्रवर्तिनः[illegible]प्रतियोगितायाः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वएव[illegible]नाभावः नहि[illegible]नास्तीमा
दो[illegible]घवत्वस्यावच्छेदकत्वमपिमास्तनेघ[illegible]भावयोः घटत्वादेः प्रतियोगिताविशेष[illegible]स्यवासंबंधत्वेनैवघटोनास्तीसाप्रतीतेः तत्प्रतिबंध
कत्तायाश्चापपतेः नचैवंकार्यताकारणातयोरप्यवच्छेदकत्वस्यासिद्धिप्रसंग इतिवाच्यं दृष्टापत्तेः प्रतियोगित्वादिवत्तयोरपिस्वरूपसंबंध
रूपत्वेनकार्यतावच्छेदकत्वादिकमपिविनिगमनाविरहेणानुपपत्तेरभावात् नचैवंतदवच्छेदकतयाजातिसिद्धिर्नस्यात्तत्कल्पनागुरुभूतोपाधीना
मवसर्वसंमतत्वात्तत्रसत्वेनतैरेवकार्यतानुगमसंभवादितिवाच्यं दृष्टापत्तेः एवंचलघुभूतायाजातेरेवकार्यतावच्छेदकत्वमित्यपिनास्ति
शक्यत्वेनशक्यत्वेनिलेचसतिशक्यतावच्छेदकत्वेबाधकाभावात्अन्यथालघुतावच्छेदकतापिगुरुधर्मस्यनभवेत्प्रतिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वस्या
न्योपस्थितिप्रकारत्वस्यैवतद्रूपतयाप्रकारतायाश्चगुरुभूतोपाधावपिसर्वसंमततयातस्यापिशक्य १

धा०म० २

भवत्रत्तौ साध्यदिति घाऽऽरितिकृतं परस्कृ वृत्तिना ॥ ॥ व्याख्याचवच्छेदकग्रंथे यामयारचिता श्रमात् तपा भवतु संतुष्टः शिवपासहितः शिवः १
नमामि तत्र रेखा मेसचं स्य वस्तुनः ५ ध्ये भंपास्य सादेन सुलभं भवतिस्स राता । २ । इति श्री मत् … देवकृते भवानी द्वीपकोशेऽवच्छेदक
त्वकरामकृतश्च … कृतं … वक्रगिरं या ख्यानं … पिकु … वीति मतिचंघकसामग्र्याभावसंपादकौ त्खले १ ननु यएवेमादिदीधितिग्रंथस्यावहेत
त्वशंकामपाकरोति षा … ति एवोक्तिं तत्ताभावघटितया तेत्यर्थः तथा चोक्त व्याप्तिलक्षणानंतरमयोक्तानसंगत्या सामान्याभाव पार्थक्य व्य
ख्यापनमिसेत्त सूचकतया ना प्रकृतत्वमिति भावः दीधितौ धियुंजनयंतीति अत्र विषयीभवनुमेचजननं तेन धिणो विषयीथैं भवंतीत्यर्थः ते
न वह्नित्व … स्याती द्विपद्य राफ कहा नित्वेन तत्त्वावच्छिन्नाभाव … स्याती द्विपत्तया विषयत्वेन लौकिकप्रत्यक्षजनकत्वासंभवेपि … संगतिः वस्तुतस्तु
धीपदं प्रत्यक्षप्रमापरं तथा च प्रत्यक्षप्रमायां विशेषणतावच्छेदकसंनिकर्षस्य जनकतया नह्यहंतया ना … धीजनकत्वं वह्नित्वावच्छिन्नाभाव
स्याप्यस्तीत्यर्थ … ती द्विधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लौकिकप्रत्यक्षाभावे मान्तीं द्वि … त्रि … र्मावच्छिन्नाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षस्यैव यावद्
रूपसामान्य … वादिव … सामान्याभावस्यापि लौकिकप्रत्यक्षसंभवेन तस्यापि … वाहित्वो स्तीति धीजनकत्वमस्त्वतमिति ध्येयं तत्र चेति दे
विषधिकरणपसत्वेना … तिख्यायां स्वंतंत्र सवति योगि … ति योगितायाः … योगि स्वरूपत्वादितिभावः एतेन सामान्याभावानैति । का
रिपिसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः अतिरिक्तत्वांगीकारेनाव्याप्तिरिसापि निरस्ता प्रतियोगि वैयधिकरणापत्ताप्रतियोगितावच्छेदके
सामान्यघटितत्वेनैव मितिवर्ष्टमाया दीसा नाव्याप्तिरित्य आह तथा च पारा … ति नैव मपिपारिभाषिकावच्छेदकत्व … तन्न … रोणाव्याप्तिरिति

ध्य तेति ३ ६२ घटित्वे तप

ना६ क७ ५८ ६८

कार व१ घ२

म० प्र०
११४

द्धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वस्य यत्किंचित्स्वावच्छेदकत्व तद्वह्नित्वावच्छिन्नानधिकरणवह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठस्य तद्धूमाभावप्रतियोगितावच्छेद
कत्वादितिचेदत्राहुः सामान्याभावानंगी[illegible]रेपारिभाषिकावच्छेदकत्व[illegible]टकप्रतियोगिवैयधिकरण्यपर्यंतप्रतियोगितावच्छेदके[illegible]घटि
तमेववाच्यं अन्यथा धूमत्वविशिष्टसंबंधिनोपि तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वेन धूमत्वस्य स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद
विशिष्टसंबंधिनोपि तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वेन धूमत्वस्य स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेरिति
गुरुधर्मोपि प्रतियोगितावच्छेदक इत्याशयेनैव इदमित्यपि केचित् यत्किंचित्स्वप्रतियोगितावच्छेदकघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितलक्षणे गौ
व्याप्तेरसंगतत्वेऽनुगमेन चैवमित्याद्यसंगतमतोभावमाह तथा चेति धर्मत्वमिति अन्यथाव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिनादवस्थेन प्रतियोगिवैय
धिकरण्यस्याभावनिर्वचनीयत्वापत्तेरित्याशयः ननु घटाद्यभावस्यापि पर्वतादौ[illegible]त्वादिरूपतत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्याभावे
न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यसंभव इति तथा सतीसाहिकमसंगतमत आह[illegible]वं सतीति नत्वं अनवच्छेदकत्व
घटितत्वं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनेत्यादिनात्र संयोगेन तत्तद्[illegible]भावस्य संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणप्र
गादिवृत्तितया तत्प्रसिद्ध्याव्याप्तिवारणाय हेतुसमानाधिकरणत्वोपादानेपि उभयाभावप्रतियोगिकोटौ साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छि
न्नत्वोपादानं व्यर्थं न च समवायेन तत्तद्घटाभावमादायाव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यं सत्वस्यापि तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तत्
स्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपानाक्रांतत्वादिति चेन्न वस्तुमात्रादिशोकालिकेन विषयितापा चतत्[illegible]भावस्यापि प्रतियोगि

को१ नद्धत्व१

वृ०७
द्वस्र ४
न्या २

सहमान्य

इति ७
राम
११४

त्वाधिकरणत्वेनतमादायाव्याप्तिवारणायैवतत्पादानस्यावश्यकत्वात् तथासतीतिरूपवृत्तित्वादीधितौतत्तथासतीसम्यक्तदधिकरणोभावच्छेदक
पर्लिंकिंचिदवच्छिन्नत्वसत्त्वएवतत्रस्वावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यापत्तिनिरूपकत्वमित्यर्थः अभावान्तरमादायेत्यप्साप्तिपातिनश्चेति जन्यमात्रस्यकालो
पाधित्वाभ्युपगमेप्याह एवमितिनन्वेवंयथासादिनाधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यभिधानमसंगतंसार्थमात्रस्यधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
धूमत्वावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्याप्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणेतिव्याप्त्यसंभवात्तन्नचानवच्छेदकत्वघटितलक्षणाभिप्रायकमिति
दमितिवाच्यमेवोत्तरफक्किकयोर्भिन्नलक्षणाभिप्रायकत्वेसंदर्भविरोधात्तत्राहान्तरीसेति अतिव्याप्तीसेत्यर्थः अगौरूसेति अतिव्यासि
र्वोपिनेत्वदेतिशेषः वह्नित्वावच्छेद्यत्वाप्रसिद्धेरित्यव्याप्तिः एतन्मतेसाचेदितिशेषः लक्षणमितित्रचतद्धेतुमान्नतत्धूमादिमाद्दोविशेषरूपेणा
साध्यतापामव्याप्तिवारणायहेतुसमानाधिकरणत्वमभावविशेषणमुपात्तमितिध्येयंतत्त्वभावस्येतिकृशादिहन्नितद्रूपत्वावच्छिन्नाभावस्येत्यर्थः
अभावएवेतिअभावान्तराणामुपदर्शितरीत्यासाध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादितिभावः प्रतियोगिव्यधिकरणः उभयाभाव
घटितप्रतियोगिव्यधिकरणत्वाश्रयः एवमग्रेपितथाचतादृशविशिष्टाभावमादायैववह्निमान्धूमादिस्थलेलक्षणसमन्वयइतिभावः ननुसर्वत्राभा
वाभावस्यप्रतियोगिरूपत्वात्तद्रूपात्मकविशिष्टाभावस्यहेतुसामानाधिकरण्याभावेनकथंलक्षणघटकत्वमतआहअभावेतिप्रतियोग्यतिरिक्तस्येति
भावः अभ्युपगमादितिअथातस्यकेवलान्वयित्वानुपपत्तिरितिभावः एतन्मतेचसर्वोपिग्रंथोनवच्छेदकत्वघटितलक्षणाभिप्रायकएवप्रतियोगिव्यधिक
रणाभावाप्रसिद्धभावेनाव्याप्यभावस्यातिव्याप्त्यसंभवात् एवमन्तरत्राभिनवादिमतेपीतिबोध्यंविशेषणतापेतितद्रूपवत्त्वन्नित्वेप्यनेनापितेनत्वभावस्य
प्रतियोगिविरोधित्वेनियमेनोपदर्शितविशिष्टाभावस्यकेवलान्वयित्वापत्तात्द्रूपवत्त्वन्नित्वावच्छिन्नाभावत्वासंभवेननतदात्मकत्वमतआहास्यथेतिनोच्यतेतरत्निता

भा॰ प्र॰
११५

घ१

घवादिति शेषः वार्थ्येहन्निन्नेति तादृशानियमस्य केवलान्वय्यभावातिरिक्ताभावविषयकत्वादिति भावः तुल्यमिति इदमुपलक्षणं निरुक्ताभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणा
त्विन्तराभावर्त्तकतयापीदं तु समानाधिकरणात्वस्यैव वैयर्थ्यं प्रतियोगिव्यधिकरणात्वमपि साध्यतावच्छेदकसंबंधानिरूक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकात्वाभावगर्भमेव सुवच
मित्यपि द्रष्टव्यं तस्यापि आकाशस्यापि तदभावोपि आकाशाभावोपि तथा न प्रतियोगिव्यधिकरणः तस्य ह्रदात् इतित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि
करणात्वादिति भावः यस्येत्यादि तद्धर्मावच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकाभावस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तद्धर्मावच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकत्वस्य च तद्धर्मा
वच्छिन्नाभावबुद्ध्यभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वरूपत्वादिति भावः तस्येनेति अतीन्द्रियधूमग्राहकाभावस्य ह्रदात् इतित्वावच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकत्वाभावादि
तिभावः तस्यैव धूमग्राहकाभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणात्वेन तत्संभवेऽत्र इति व्याप्त्यसंभवादिति धूमत्वस्य सामान्यधर्मस्य विशेषाभावात्मकधूमग्राहकाभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति भावः अथातीन्द्रियधूमग्रहणकाभावस्य धूमत्वावच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकत्वस्याप्यभावात्कथमेतदिति चेन्न धूमग्राहकवति
धूमो नास्तीति बुध्यभावेन धूमग्राहकाभावस्यापि धूमत्वावच्छिन्नाभावत्वाश्रयविशेषाभावकूटान्तर्गततया धूमत्वावच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकधूमत्वाव
च्छिन्नाभावसंपादनद्वारा धूमत्वावच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकत्वात् न चैवं रीत्या धूमग्राहकाभावस्य ह्रदात् इतित्वावच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकत्वमप्यस्तीति
वाच्यं॥ धूमग्राहकवति मृत्तिकाग्राहकादेरवश्यं सत्वेन तदभावस्यैव ह्रदात् इतित्वावच्छिन्नाभावत्वाश्रयविशेषाभावकूटान्तर्गततया ह्रदात् इतित्वावच्छिन्ना
भावबुद्धिनियामकह्रदात् इतित्वावच्छिन्नाभावसंपादनद्वारा ह्रदात् इतित्वावच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकत्वेन धूमग्राहकाभावस्यानियामकत्वात् तच्च विनिगमकाभावा
त् धूमग्रहणकाभावस्यापि तादृशविशेषाभावकूटान्तर्गततया तत्प्रयोजकत्वमिति वाच्यं। मृत्तिकाग्राहकादिमति धूमग्रहणकस्यावश्यं सत्वे मानाभावेन मृत्तिकाग्राह
काभावस्य तादृशविशेषाभावकूटान्तर्गतत्वस्यावश्यकत्वात् परन्तु तद्धर्मावच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकत्वं तद्विषयत्वेन जनकतापार्कितु तत्समानत्वनियामकतया संबन्धच हृ

घ॰४

राम
११५

संपादनद्वारा तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकत्वस्यैवोपदर्शितास्वरूपस्य लाघवेन तन्मात्रनियामकत्वात् धर्मावच्छिन्नाभाव

दादित्वावच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकत्वं घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि अन्यथा धूमघटादौ एकवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नं नास्तीति बुद्धेः प्रमात्वप्रसंगादिति सूक्ष्ममाकाशाभा
वस्य च प्रतियोग्यसमानाधिकरणाद्वित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य द्वित्वे अभावाभावत्वेनेत्यादि यथा द्वितीयत्वेन जलनैकत्येपि उक्तरीत्या तद्धर्मावच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकत्वं धर्मा
वच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकत्वालाभात् लाघवेनोक्तरीत्याम् जिकाद्यघटादिकाद्यभावस्यैव द्वित्वादित्वावच्छिन्नाभावबुद्धिमात्रनियामकत्वं यथा धूमघटादिकाभा
वस्य तत्तद्द्वित्वावच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकत्वासंभवात् वस्तुतस्तु अन्यत्वादिमत्ते आकाशाभावस्यैव प्रतियोग्यधिकरणत्वेहेतुसमानाधिकर
णत्वस्याव्याप्यवर्तकतया वैयर्थ्येन तद्दृष्टिते अव्याप्तिलक्षणत्वासंभवस्य दुष्परिहरत्वात् आकाशसाधारणद्वित्वत्वस्याकाशव्यावृत्तद्वित्वस्य भावप्रति
योगितापाअतिरिक्तद्वित्वत्वेनानवच्छेदकतया धूमाभावस्यापि प्रतियोग्यधिकरणत्वेनातिव्याप्तेः संभवात् आकाशाभाव एवैतस्यासंगतत्वाद्वैतन्मत
मसंभवदुक्तिकमेवं एतेन संयोगेन गोत्वाभाव एव प्रतियोग्यधिकरणाद्यनवच्छेदकत्वघटितलक्षणाभिप्रायकः एवं च सर्वोपि ग्रंथस्तु निर्बीनोक्तिरपि
चिंत्यैवेति दिक् यथाकृतेति सिद्धसिद्धव्याघातादाद्य अनुगतरूपस्य स्येति अत्रेदं बोध्यं अनुगतधर्ममात्रस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमतेरूपेण नास्तीत्यादि
द्वौ नारूपत्वाद्याश्रयप्रतियोगिकस्याव्यभावस्तत्र प्रतियोगितासंबंधेन रूपादिकं च विषयः वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्ति धर्मावच्छिन्नाभावयोरप्यतिरिक्तत्वाभ
वेन तावादृशयातिप्रसंगाभावात् नचैवमस्मदादीनामसार्वज्ञ्येन तादृशबुद्धिर्न स्यादिति वाच्यं सामान्यलक्षणया सकलरूपाद्युपस्थितौ तत्संभवात्
एवामितन्मते बाधबुद्धिप्रतिबंधकत्वमपि तत्तत्ताबुद्धिप्रतितत्प्रतियोगितासंबंधेन तत्प्रकारकाभावनिश्चयत्वेनेति अत्रेत्यादि विधिकोटिः परमते
निषेधकोटिसिद्धौ न घटाभावे रूपं नास्तीति प्रतीतेरभावद्वयविषयकत्वेन सिद्धसाधनतादशवायायादिति अत्रापि परमते विधिकोटिनिषेधकोटिसिद्धौ

भ·प्र·
११६

तेऽत्र सामानाधिकरण्येन पक्षत्वेऽभावांतरविषयकसमूहालंबनमादाय विधौ सिद्धसाधनं अवच्छेदकावच्छेदेन पक्षत्वे तमादाय निषेधे बाधइ
ति विप्रतिपत्तिपक्षेतरमाह अत्यंताभावेत्यादि अत्र विधिकोटिः सिद्धांते निषेधकोटिः परमते रूपवत्त्वे तत्प्रफलस्य रागतथा च सिद्धांतिमते अत्यंताभावप्रति
रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य रूपकालावच्छेदेन रूपवद्वृत्तिभिन्नेऽत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपवद्वृत्तौ रूपसामान्याभावे इष्टत्वात्तथा विधिसिद्धिः
एवं पक्षसिमंते तत्तादृशरूपप्रागभावप्रतिकृत्वेनादृशरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनास्तीति निषेधासिद्धिः अत्रेत्यादि तत्तीयादिस्तरागास्तत्र चाप्रसं
योगप्रागभावस्य स्वरूपकालेपि पृथिव्यादौ सत्त्वेन तत्स्वरूपत्वसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तदानीं तत्र तत्तद्व्यक्त्यभाववत्प्रतीत्यापत्तिरतो द्वि
तीयपक्षस्येति पृथिव्यादिसंयोगप्रागभावस्य तत्त्वेसंयोगप्रतियोगिपृथिव्यादौ तत्प्रतीत्यापत्तिरतो वा प्रसंयोगितिरूपप्रागभावस्य तत्त्वे
वायोः सकलानां रूपसामान्याभावानां प्रतीत्यनुपपत्तिरतस्तस्येत्यागः सत्त्वादित्यत्र तत्त्वे बाधकाभावादिति भावः यद्वा सिद्धसाध
नशंको अर्थांतरपरः तथा च तादृशप्रागभावस्य तत्त्वेनार्थांतरं अत एवरूपप्रागभावत्यागः [एक]देशिभिन्नस्वरूपसामान्याभावो
वात्मकत्वोपगमादिति भावः ध्वंसेत्यत्यंताभावप्रतित्वविशेषणाबाधः प्रसिद्धिबाधः विशेषणाभावेति अत्र भेदप्रतियोगिको
ऽरूपवत्त्वस्य विशेषणत्वेन तादृशरूपसामान्याभावमसिद्धान्रूपकालावच्छेदेनेतिनिर्देश्यमेवेतिध्येयः सिद्धसाधनेऽर्थांतरं ध्वंसेत्यरूपवद्वृत्ति
त्वभिन्नत्वविशेष्यतावच्छेदकत्वयोपात्तमिति शेषः अर्थांतरं निराकरोति रूपकालेत्यादि समेनेयत्सेसंपादनाय रूपका[struck]का

राम
११६

लावच्छेदेनेतिप्रत्तित्वविशेषणं रूपवत्त्वस्य विशेषणत्वे तु तत्र देयं रूपसिद्धिरेवेति तथा च प्रकृतोपयोगित्वान्नार्थान्तरमिति भावः उत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावानंगीकर्तृप्राचीनमते त
रूविप्रतिपत्तेः संभवादाह दिगिति दिगर्थमाह रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं मास्तु प्रत्तित्त्वेन वा रूपाभावादिमुख्यविशेष्यकारूपं नास्त्येत्यादिप्रतीतिर्विशेषाभाववद्वृत्तिरिक्तमुख्य
विशेष्यिकानवेत्यादिकापि विप्रतिपत्तिः संभवतीति नैयायिकमतेः न्यथानुपपत्तेः प्रमाणत्वाभावादाह संशयेत्यादि अत्रान्यथानुपपत्तिर्विशेषाभावभेदाभाववत्तिसामान्याभावप्रकार
कसंशयाभावरूपा विशेषाभावभेदाभावभेदाभावव्यापकीभूतो यो विशेषाभावनिर्णयकालीनसामान्याभावप्रकारकसंशयनिष्ठकोटिता संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस
तियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिपर्यवसिता यदि सामान्याभावो विशेषाभावभिन्नो न स्यात्तदा कोटितासंसर्गेण विशेषाभावनिर्णयकालीनसामान्याभावप्रकारकसंशयवा
न्न स्यादित्याकारकविषयपरिशोधकतर्कपर्यवसिता च अन्यथानुपपत्तिश्शान्तत्रेणोभयत्वाभसंभवात् एतदुक्तौ त्रैनमेवकिमर्थमिति तु नवीनोक्तं रूपसामान्याभावो रूपत्वव्या
पकधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नः कोटितासंबंधेन तादृशयावदभावनिर्णयकालीनतत्समानाधिकरणतत्समानधर्मितावच्छेदककरूपसामान्याभावप्रकारकसंशयादिति संशय
लिंगकानुमाने दृष्टान्ताभावेन विशेषतोन्वयव्याप्त्यसत्त्वेन यत्तत्त्वानुगमेन सामान्यतोन्वयव्याप्त्यसंभवेन च व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वोक्तौ नेन साध्यप्रयोजकत्वंशंकानिराकरणा
यानुकूलतर्कस्य [illegible] लौकीनेन स्वचावश्यकत्वात् अत्र सामान्यतोनुगतसंशयत्वस्य दुर्वचनतया हेतुतावच्छेदककोटौ रूपसामान्याभावप्रकारकसंशयत्वनिवेशस्यावश्यकता
सामान्येतः संशयत्वनिवे[illegible] घटघटाभावादेर्दृष्टान्तत्वसंभवेनान्वयव्याप्तिः संभवतीति ग्रंकायानोवकाशः दीधितौ प्रमाणयतीति प्रमाणमाचष्टे इत्यर्थः नन्वत्र कृदंतादाख्या
नात्कह्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः प्रकृतिवद्ध्वकारकमिष्यन्तुष्मासितेन कृदंतोन्तरं मत्राख्यानार्थाणिच तत्रेष्टवतोलोपः प्रकृतिपराहतिः कृदंतकारकस्यध्वंपंत प्रकृतिप्रति
याधक्रियाकारकत्तुल्यत्वमित्यर्थकेन कंसकमकवधमाचष्टे कंसघातयतीति वत्प्रकृतेक ह्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः प्रमापयतीत्येव प्रयोगस्य साधुत्वेन प्रमाणयतीति
चेदत्राहुः कृदंतादाख्यानादित्यत्र कृदंतपदं भावकृदंतपरं तेन प्रकृते प्रमाणमदस्य करणल्युडंतत्वेन करणकृदंततया भावकृदंतत्वाभावेन कह्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तौ र
संभवेन प्रमाणयतीति प्रयोगस्यैव साधुत्वेन तु प्रमापयतीति प्रयोगस्येति वस्तुतस्तु कृदंतादाख्यानादित्यत्राख्यानशब्दस्य कंसवधरुक्मिणीहरणादिरूपाख्यानपरतया प्रकृते
प्रमाणशब्दस्योपाख्यानत्वाभावेन कह्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तेरप्रसक्त्या प्रमापयतीति प्रयोगस्यासाधुतोपपत्तेः कृदंतशब्दस्य भावकृदंतपरत्वमास्त्विको चेमानाभावः एतेन चैत
त् अन्यथाख्यानशब्दस्याख्यानमात्रपरत्वे पाककमाचष्टे पाचयतीति रूपमतिक्रामं चष्टे अतियतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः पाचयति रूपयति वाहयतीत्यादिप्रयोगापत्तेः

आख्यानशब्दश्च व्याख्यानपरस्तथा सति तस्य वैयाकरणग्रंथकलापविरोधापत्तेश्च आख्यानशब्दस्य ग्रन्थमात्रपरत्वे शब्दभिन्नेत्यंतं त्वाभावेनाप्यावर्तकतया व्याख्यानशब्दो यात्रानस्यैव वैयर्थ्यापत्ते
श्चेति मात्सर्यमपहाय सुधीभिराकलनीयमिति संक्षेपः। ननु चाव कथमन्यथेत्यादिमूलस्य मुख्यतो विशेषाभावभेदसाधकप्रमाणप्रदर्शकत्वं सहकारितया च व्यतिरेकव्याप्त्यनुकूल
तर्कप्रदर्शकत्वमिति पर्यवसितं न्याय्यं कथमन्यथेत्यादिमूलं सामान्याभावो यदि विशेषाभावाभिन्नः स्यात्तदा विशेषाभावकूटनिश्चयकालीनतत्समानधर्मिकतत्समानाधिकर
णसामान्याभावसंशयकोटिर्न स्यादित्यनुकूलतर्कस्यैव प्रदर्शकत्वेन तत्तात्पर्यकमेव न तु व्याप्तिप्रमाणप्रदर्शनेन न्यूनतापरिहेतुं तत्कृत्यस्य कथंचित्प्रमाणतात्पर्यकत्वमप्याह संश
य इति संशयस्य विशेषाभावकूटनिश्चयकालीनसामान्याभावसंशयकोटित्वस्य अन्यथा सामान्याभावस्य विशेषाभावाभिन्नत्वे अनुपपत्तिप्रसङ्गाभावापादनेन तन्मूलभूतव्यतिरेकव्या
प्तिमिति यावत् प्रमाणयति प्रमां प्रयोजकीकरोतीति तथा च तर्कमूलीभूतव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेव सामान्याभावो विशेषाभावाभिन्नः विशेषाभावकूटनिश्चयकालीनतत्समानधर्मिकत
त्समानाधिकरणसंशयकोटित्वात् घटाद्यभाववदिति प्रकृतानुमानं तर्कमूलीभूतव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यैव प्रकृतानुमानोपयोग्यत्वं च व्याप्तिज्ञानात्मकत्वादिति पर्यवसितमित्या
हुः तद्विसंवादरत्वात् प्रमेयसिद्धेर्मुख्यतः प्रमाणाधीनतया पूर्वोपदर्शितरीत्या कथमन्यथेत्यादिमूलस्य मुख्यतः प्रमाणतात्पर्यकत्वकथंचित्तर्कपरत्वयोः संभवे मुख्यत
स्तर्कपरत्वकथंचित्प्रमाणपरत्वोपवर्णनानौचित्याच्च किंच संशयत्वस्याननुगततया प्रकारविशेषमनंतर्भाव्य दुर्वचतयाऽहेतुतावच्छेदककोटौ रूपसामान्याभावकोटिकसंशयत्वनि
वेशस्यावश्यकत्वेन घटाद्यभावादेर्दृष्टान्तत्वासंभवेनान्वयव्याप्तिज्ञानस्य प्रकृतानुमानोपयोगित्ववर्णनमप्यसमंजसं कथंचिदनुगतसंशयत्वनिवेशेऽपि विशेषाभावस्य दृष्टान्तत्व
संभवेनान्वयव्याप्तेरेव तर्कमूलत्वसंभवेन घटाद्यभावेऽपि विशेषाभावभेदासिद्ध्या प्रकृतानुमाने दृष्टान्तत्वासंभवेन च अर्कार्थासंगतिः स्फुटैवेति विभावनीयं तत्करणेरेवस्य दृष्टान्तावधात
व्यभिचारित्वमनन्यलभ्यत्वेन ननु रूपविशेष्यकवायुवृत्तित्वतदभावकोटिकसंशयस्य प्रसिद्ध्या वायुवृत्तित्वसामान्याभावसाधकतया प्रकृतोपयोग इति चेत् तत्राह व्याप्यव्याप्यरूपाभावेति सं
शयस्येवेति एवकारेणान्यसंशयव्यवच्छेदः अकारी सोऽप्रसिद्धरूपाभाववत्त्वादिमूलीकरणेऽपि संशयसंदर्भमेवेति वायुविशेष्यकसंशयस्य समसमयतत्वायुपरघटितवाक्येनानुल्लेखादि
ति भावः रूपवत्त्वाभावेति ननु स्वरूपाप्रकारकतया रूपाभावनिश्चयाप्रतिबध्यत्वेनैव तत्कोटेः प्रवेशे कृतानुपपत्तिप्रसंगः न च रूपवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य रूपाभावनिश्चयप्रतिबध्यतो
वच्छेदकत्वोपगमात् दोषः इति वाच्यं तथाप्यसमवायावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकत्वेनानिश्चयाद्रादिति चेत् तत्संबंधावच्छिन्नाधेयतया प्रतियोगित्वावच्छिन्नत्तत्संबंधात्मकतया रोगात
तस्मिन्नेतरभावान्तरनिश्चयस्येति भ्रमनिराकरणायाह तत्तदभावव्याप्तीति रूपसामान्याभाववत्त्वे। रूपसामान्याभावस्य विशेषाभावानतिरिक्तत्वे। विशेषाभावनिश्चयदशायां वायाविति

शेषः क्वचिन्नेत्येव पाठः तादृशसंशयोपि तद्रूपेण वा घटत्वनिसंशयोपि तन्नांतरीयकतया घटे भूतलवृत्तित्वतदभावान्यतरनिर्णयात्मकतानेत्यर्थः अत एव मात्रपदं प्रथमततीयमतयोरेवासरस्य

प्रदर्शनेन मध्यममतं द्वितीयतिकारसंमतमिति प्रतीयते सामान्याभावचरममतेपि व्यभिचारप्रसक्तेः। द्वितिकारसंमतं तत्र संशयैककोटिप्रकारतानियतारूपेण न मध्यममतापेक्षया गुरुत्वमिति ते न

च स्वातंत्र्येण प्रतिबंधकताकल्पनगौरवस्यैकमेवेति वाच्यं प्रकारसाधारणतद्विशिष्ट्यावगाहितया एव तदभावनिरूपप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन तदभावात् प्रतिबंधकताप्रतिपा

दकग्रंथोपि तद्रूपस्य प्रतिबंधकतापर एव स्यादुः इति वाक्यस्येति तत्र भावाभावप्रतियोगिगतयो बलवत्त्वोपलक्षणत्वविशेषणत्वाभ्यां विकल्प्य चानुपपत्तेर्बोध्यमिति भावः द्वितीये प्रति

योगितदभावयोरिति यद्यपि प्रथममभावोपन्यास एवोचितस्तथैवापक्रमात् मानस्थापितत्वहेतुना प्रतियोगिप्रसक्तेः सौकर्यापत्त्यसंप्रयेनोपन्यासः यावद्विशेषाभाववहेतुक सामान्याभा

वानुमितिस्थले विशेषाभावे यावत्त्वनिर्णयस्यावश्यकत्वाद्दुर्योग्यानुपलब्ध्येति व्यापकोपांरूपत्वसामानाधिकरण्येनेति प्रसिद्धरूपेति शेषः प्रामाणिकमिति तादृशाभावनि

श्चयेपि तादृशसंभावनायां संशयासादानुभवादिति भावः मिलितघटद्वयेति एकदा चक्षुः संयुक्तघटद्वयेत्यर्थः तदा विशेषाभावकूटस्यैव चक्षुः संनिकृष्टत्वादिति भावः ननु रू

पाभावस्य प्रकृतत्वेन रूपाभावस्यैवेत्येव वक्तुमुचितमत आह अत्रेति तेन रूपेण यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वरूपेण रूपसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति पाठ

ः रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति पाठे तेन रूपेणास्य यावद्रूपविशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वरूपेणास्यर्थो बोध्यः स न संभवतीति भावाभावकरंबितत्वदेशाप्तेरिति शेषः

नमेव विवृणोति भावाभावकरंबितत्वमपीति तदवच्छेदेनैवेतीति यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेनैवेत्यर्थः तादृशेति सामान्यावच्छिन्नेत्यर्थः संभवादिति अन्यथा विशेषा

भावप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः तत्र सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनावच्छेदकस्य न्यूनवृत्तित्वादिति शेषः तत्रापि विशेषाणां तस्य त्वपि संभवति चेतीति अत्र संभवति चेत्यादि अति

रिक्तत्वादित्येको ग्रंथः तथा च तादृशप्रतियोगितायाः अतिरिक्तत्वे च दूषणं च तादृशप्रतियोगितायाः अतिरिक्तत्वाभिधानं च असंभवादिति तथा च तादृशप्रतियोगितायाः अति

रिक्तत्वमनावश्यकमिति भावः अत्रेदं तु इदमपि शिष्यहितत्वार्थोक्तम् तथापि तादृशप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाधिकरणत्वादेरतिरिक्तत्वस्यावश्यकत्वादिति न दोषः तादृश

प्रतियोगितात्वेन तादृशप्रतियोगिताकत्वविशिष्टनिरूपितसंबंधस्यैव तादृशाधिकरणतानाद्यात्मकत्वात् रूपत्वयावद्विशेषाभाववत्त्वविशिष्टाधिकरणतादेरेव तादृशाधिकरणता

दिरूपत्वसंभवात् प्रतियोगिताभेदस्याभावभेदनियामकत्वकृतो नाशंकितमित्याशंक्याह प्रतियोगितायाः इति भेदः प्रतियोगितावच्छेदकभेदं वेत्यर्थः तथ्यं विलक्षण्याच्छेदकत्वं पू

र्वमेकघटप्रतियोगिकाभावस्यैवाभेदापादनेन तत्रैवावच्छेदकभेदोपादानमुचितमित्याशयेनाह तदेतीति पूर्वकालीनेति स्वपूर्वकालीनेत्यर्थः अपरकालीनेति स्वापरकालीन

सर्व्वः अत्र तद्घटत्वादेर्ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे साधारण्यात् कालविशेषस्यावच्छेदके निवेशः प्रतियोगिविशेषणतया भासमानस्य शुद्धघटत्वादेरतिप्रसक्तत्वात् तद्घटत्वा
देरित्युक्तं नच यस्य प्रागभावस्योत्तरकालत्वं तस्यैव ध्वंसपूर्वकालत्वेनाव्यावर्त्तकतया कालविशेषस्यावच्छेदकत्वं न संभवतीति वाच्यं कालविशेषस्यैवैक्येप्यवच्छेदकताया भेदा
त् अन्यतरत्वादीतिप्रसक्तत्वं प्रतीतौ घटत्वसमवाय्यादिरूपान्यतरभेदस्य घटत्वादावसत्त्वेन घटाभावनीलघटाभावयोर्भेदानुपपत्तिरिति भावः स्वरूपमुद्भावयते तदनालोचन
विजृंभितं विलक्षणावच्छेदकताया एव भेदपदार्थत्वेनोक्तेः यत्तु उक्तक्रमेणावच्छेदकभेदः प्रदातव्याभावस्यैव नियामकस्तत आह किं चेति नवीनानामवतारणं तच्च सम्य
क् युगपदुत्पन्नविनष्टानेकनाशित्वाद्युपगमस्य विरोधात् ननु ध्वंसप्रागभावयोः प्रतीतिवैलक्षण्यमेव पूर्वकालीनत्वादेस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानमत आह
तद्घटत्वस्यैवेति पूर्वकालीनत्वादेरिति ध्वंसप्रागभावयोर्भेदसिद्ध्यर्थं स्वीकार्यमाणत्वेनाभ्युपगन्तव्येरितिभावः कस्यचिदिति परमते प्रतियोग्यधिकरणयत्कालावच्छिन्नत्वेन नियमतः
प्रतीयते स कालः संबंधविधयेति तदभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक इति नियमस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः पूर्वापरकालीनत्वविशिष्टघटत्वादेर्ध्वंसप्रागभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वमप्युपेत्याह किं चेतीति केचित् तन्न स्वरूपभेदस्यातिरिक्तस्य च कल्पनागतिमनुरुध्यतेनातिरिक्तभेदस्याजन्यत्वेपि नासङ्गतिः प्रतियोगितावच्छेदकयोर्भेद
स्य तदवच्छिन्नाभावयोर्भेदस्य च प्रमेयत्वादौ सामानाधिकरण्यसंभवादाह अवच्छेदकस्वरूपभेदस्येति विलक्षणावच्छेदकताया एवावच्छेदकभेदपदार्थत्वादिति भा
वः अभावस्वरूपभेदस्येति अभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणकाभावस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः नन्वेवमप्यभावस्वरूपभेदस्यावच्छेदकनिष्ठत्वे बाधकाभाव इति वा
च्यं तावतैव पर्याप्ततया यत्र प्रतियोगितावच्छेदकयोरित्यादिकं व्यासज्यवृत्तितावच्छेदकयोर्भेदस्तत्र तदभावयोः परस्परं भेदासिद्ध्या परभावप्रतियोगितावच्छेदके परभावप्रतियोगि
तावच्छेदकभेदस्तदभावयोः परस्परं भेद इति क्रमेण यानिष्कृत्य तत्प्रतियोगिवैयधिकरण्यापाचेनात् अविरुद्धमिति व्यापकातिप्रसक्ते रहेगत्वादिति भावः अनुमाने सामा
न्याभावविशेषाभावभेदसाधकमनुमानं स्वसमनियतेतीति अयं भावः सामान्यतः स्वत्वं स्वाधावच्छिन्नाभावयोर्भेदासंभवेपि तत्तत्स्वत्वस्वाधावच्छिन्नाभावयोरभे
दलाभायत्तत्वादित्यर्थः उक्तं स्वसमनियतेत्युक्तं नच तत्तत्त्वादित्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यं सामान्यतत्त्वस्य व्यधिकरणसाधारण्येन तावता सामानाधिकरण्यस्य किंचि
त्फलालाभात् स्वत्वादितितत्र

न्तु खादिकालेन तद्रूपावच्छिन्ने शरीरं नास्तीत्याद्यनुभवादिति भावः। तत्र तत्संख्येति। अत्र सामान्यतः तत्त्वस्य न व्यभिचारः साधारण्यं पूर्वं समानाधिकरणो

पक्रमे गगनत्वं शशविषाणत्वं रूपरसादीति तद्रूपरसादीत्यर्थः। न च रूपरसाद्यवच्छिन्नाभावयोरैक्ये रूपावच्छिन्नाभावत्वेन रसत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभावत्वेन च

रूपत्वस्यादिति वाच्यम् वस्तुसम्बद्धविशेषणतात्वप्रसङ्ग सम्बद्धविशेषणतात्वयोर्विशिष्यरूपावच्छिन्नाभावत्वप्रकारकबोधे रूपत्वेन रसावच्छिन्नाभावत्वप्रकारकास

न्नत्वेऽपि कार्यतावच्छेदककत्वात् कारणं रूपरसपदद्वयोरर्थतो ऽभि रूपरससमूहाभावस्य समयोर्द्वित्विरित्याशयेनाह भावादिति। सामान्यतः संदेशाद्वित्त्वतदभा

वयोरवच्छेदकमेदेनैकत्र सत्त्वात् विरुद्धत्वमत आह तदवच्छिन्नदेशावृत्तित्वेनिति समनियतानामित्यनेन तत्तत्संख्याव्यापरिमाणादीनामेकत्वात्

न्नाभाव इत्यभिमतेन तत्र देशानं समनैयत्येऽपि समनियतकालसमनियतदेशानां कालतः समनैयत्येऽसमनियतदेशसमनियतकालानाम भावैक्यापत्तिरत आह स

मनियतदेशकालानामिति देशतः कालतश्च समव्याप्यानामित्यर्थः। एवमपि मूलाद्यवच्छिन्नशरीरं तरुसंयोगादीनामभावैक्यापत्तिर्वाद्यस्य समेत्यत आह स

मनियतावच्छेदकानां चेति विभिन्नावच्छेदककाभिन्नानामित्यर्थः। तेन व्याप्यवृत्तिसमनियतानामभावैक्यापत्तिः। अत एव समनियतदेशकालावच्छेदकानामि

तिनोक्तं देशकालसमनैयत्यस्यावच्छेदकसमनैयत्यस्य च प्रत्यक्षतः प्राप्त्युक्तेरौचित्यात्। रूपत्वावच्छिन्नाभावत्वादित्यादियथारूपत्वावच्छिन्नाभावत्वत्व

याभावकोटावत्वकत्वे यथा तत्परिमाणत्वावच्छिन्नाभावोऽपि तत्तत्क्रमाद्वित्त्वविशिष्टपरिमाणाभावकत्वात्मकत्वमित्यत एवैतत्तत्संख्याभावतत्परिमाणाभावयोः कथ

मैक्यमिति वाच्यं तत्तत्परिमाणत्वविशिष्टतत्संख्याभावकल्पनाद्वयाविशिष्टतत्परिमाणाभावकत्वैक्याद्वैचत्तत्संख्याभावतत्परिमाणाभावयोरैक्यसंभवात्। अत्र त

क्तौ तत्वात्तत्संख्यापरिमाणाभावयोरभा- वरूपात्मकत्वमुक्तेस्तुल्यपुत्रत्वात् द्वयाभावादीनामप्यभोक्तकूटात्मकत्वमवसेयं रूपं च रूपसामान्याभावादीनामभावकूटात्म

भा०प्र० १२९

कत्वमितितु वोध्यं । वस्तुतस्तु रूपत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वस्य परिमाणत्वे साध्ये वह्नेः प्रसिद्धापाठ तत्र तद्रूपाभावस्य तत्परिमाणत्वावच्छिन्नाभाववादौ सत्त्वादिपदस्याप्यन्ततः शविशि
ष्टरूपाभावेकूटात्मकत्वं वोध्यं । नत्वरिमाणानाहीनीनितितत्परिमाणानास्तैाव्याहीत्यर्थः । अत्रादिनानद्रूपंनोत्तेजिवद्विपरिस्यरूत्तत्रपघपितद्रूपत्वावच्छिन्नाभावादौ त्वाद्येव
वक्तमर्हं परिमाणाभावकूटस्यैवादिपदग्राह्यत्वेस्वात्स्यात्तन्त्रयाप्युक्तरीतिरिव्याप्तत्वं स्वाभावतत्परिमाणाभावयोरैक्यवोधस्यैकपपिपस्यमुक्तमितिमंतव्यं तदेवेनेथिन्ने ।
युगपदित्यादिरत्र युगपदिति नष्टानांसमानदेशानामेकएवध्वंसः युगपदुत्पन्नानांसमानदेशानामेकएवप्रागभावइतिपोजना क्रमोत्पन्नविनष्टानांसमानदेशानामपिध्वं
सप्रागभावयोर्नैक्यंतत्कालेपितदुत्सादिप्रसंगादतो युगपदित्युक्तं । असमानदेशानां युगपदुत्पन्नविनष्टानामपिध्वंसप्रागभावयोर्नैक्यंतद्दनधीकरणेपितद्वृत्सादिप्रसंप
प्रसंगादतोसमानदेशानामित्युक्तं समनियतदेशानामितितदर्थः व्याप्यव्यापंतत्वस्यैतिध्वंसादिप्रसपैसपे । बाधकइतित्रत्रेदंवोध्यं दीधितिस्यवाधकशब्दोवाधकविशेषप
रोनतुबाधकसामान्यपरस्तथासतिक्रमोत्पन्नविनष्टानामसमानदेशानामपिध्वंसप्रागभावयोरैक्यस्यसर्वेतित्र तत्रबाधकपराहतत्वापातादित्यस्यसमानदेशानामित्यस्यचवै
यर्थ्यप्रसंगादिति । अत्रकेचिन्मल्लाग्रेसादिनोक्ताःसत्तोसादिव्याप्तिरित्युक्तौसमानपदेनविभिन्नावच्छेदकानवच्छिन्नत्वरूपसमानावच्छेदकत्वस्यपर्यनविवक्षणात् किं
तुएकाश्रिसंयोगान्यरूपरसादीनांनेकप्रागभावइत्युक्तौ ।।सत्तोतितत्रप्रागभावैक्येसकलकारणानामभेदेकार्यस्याभेदापत्तिरेववाधिकाबाधकशब्दस्येतद्बाधकविशेषपरे
त्याहुस्तदसंतत्समानपदेनसमानावच्छेदकत्वपर्यनविवक्षणोपयोजनाभावात्तत्रप्रागभावस्यैक्येप्युक्तविशेषरूपकारणभेदादेवसामग्रीभेदसंभवेनका
र्यभेदापत्तेर्बाधकत्वासंभवाच्चउज्ज्वनेवेनतत्कार्यघाप्रागभावानंगीकर्तदृणादेर्धितिकाराहीनामगतेः अतएवस्पमजस्यलेदृष्टवैलक्षण्यादेवसामग्रीभेद राम
इतिमणिकृदुक्तमपिसाध्यतइतिदिक् ठक्कुर्याश्रमावेलाघवंतत्मांदेवाथिनेत्युविकरणोनिमनिमियोगितावच्छेदकसंबंधभेदेपिनाभावभेदनियामकइत्सा १२४

स्यैव तथापि तस्य संयोगेन रूपाभावाद्यात्मकस्य न व्यतिरेकित्वमतः समानाधिकरणधर्मसंबंधावच्छिन्नाभाव ३

इत्संबंध्येति समानासमानाधिकरणौ संबंधौ इति। अत्र प्रतियोगिना संबंधेन प्रतियोगिनिष्ठा निष्ठत्वमेव संबंधे समानासमानाधिकरणत्वमिति निष्कर्षं व्याख्यायां अन्यथेति
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधानंगीकारे तस्य समानाधिकरणधर्मसंबंधेति समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव समानाधिकरण
संबंधावच्छिन्नाभावत्वादिति भावः। यद्यप्यसमानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावत्वमपि समानाधिकरणधर्मसंबंधावच्छिन्नाभावत्वमेवैक्यानुपपत्त्या इक व्यतिरेकित्वमपि
जैकत्वोक्त ऐक्यानुपपत्तिरिति तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधानंगीकारे तस्य समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् अस्
स्मैवमुक्तमसंगतं स्यान्नदंगीकारेतु संयोगेन घटत्वेन पटाभावस्य समवायेन घटत्वेन पटाभावस्य चैक्यापत्त्या न स्यादिति भावः। यद्वा अन्यथेति अभावमात्रस्यैवं रीत्यनुसरणे इत्यर्थः
इति भावः इति व्यधिकरणधर्मसादेः समुद्भितत्वे एवाभावस्य सर्वथा शेषे एवं वदितिबोध्यं। अथवा अन्यथेति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वे इत्यर्थः। शेषं पूर्ववदिति निर्विवादतिरीत्या
न्यथेत्यादिकं एवमेव व्याख्येयं व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नत्वात् व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् प्रतिबंधादर्शेपहि सुखेनैव सामान्याभावं व्यवस्थापयितुमाह दी
धितौ एवमिति व्याख्यायां एवोक्तदोषादिति भावाभावकथित्वरूपदोषादित्यर्थः। अव्याप्यवृत्तित्वमिति अभिधेयस्य प्रमेयत्वाच्च व्याप्यवृत्तित्वेचेति पञ्चकालिकसंबंधेन गोत्वा
देरव्याप्यवृत्तित्वादिदमसंगतमिति मा भैरूक्तं तच्चिंत्यं कालिकसंबंधेन व्यतिरेकिधर्ममात्रस्यैवाव्याप्यवृत्तित्वात्। अव्याप्यवृत्तिर्नैकत्वेन दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वस्यैवात्राभिप्रेतत्वात् दी
धितौ प्रतियोगिकत्वेति प्रतियोगिताकत्वे स एव मत्रेपि व्याख्यायां घटपटाभावादिभेदः इति दीधितौ विलुप्यतेतिः न च प्रतियोगितावच्छेदकत्वे न याकस्य मतिरिक्तः सामान्याभावसिद्धे
रिति वाच्यं विरुद्धधर्माध्यासाद् घटपटाभावादिभेदवद्विशेषसामान्याभावयोर्भेदे इत्यस्त्रतांत्रस्य यीद्द केचित्तु तादृशप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाधिकरणत्वस्यानति
रिक्तत्वेन द्वित्व सामान्याभावधीप्रसंगस्यानुद्धारे अतिरिक्तत्वे च किं मयापराद्धमभावभेदे नेत्यत्र तात्पर्यमित्याहुः। अत एव त्यादिना उक्तस्यानतिरिक्तत्वेन तत्वाहिनाद्ये विवरणासंभ

वा ३

भमा०

१२

वाद्दृत्त्याव्याप्यसर्वमितिशब्दलभ्यंतल्लभ्ये संभवदुक्तिकमन्यदप्यभिप्रेतमित्यर्थः दोषांतरमिति अतिरिक्तसामान्याभावकल्पने प्रतियोगिस्वरूपप्रतियोगितायाः सामान्यवि
शेषधर्मद्वयावच्छिन्नत्वे विशेषवत्यपि सामान्याभाववत्त्वप्रसंगेनातिरिक्तप्रतियोगिताकल्पनस्यावश्यकत्तया प्रदर्शितंकिमपरादुमित्याशंकदोषासंभवादित्याशयः युगपदिति द्वि
पक्षेनिकर्षेसुपपाद्यतामिलितेतितिनात्मेवतिअत्रतुभवानुरोधेन साधिकरणाभावविषयताया एवसोनिकर्षजन्यतावच्छेदकत्वोपगमादितिभावः अत्र इनितनतादृशधीरित्यने
नान्वयः विशेषणतापार्श्वेनिरवकाशेरणाएकाधिकरणावच्छिन्नत्वांतर्भावेवव्यवच्छेदहेतुत्वादितिभावः तादृशधीरित्यनेनान्वितंतत्त्वव्यवच्छेदेनविशेषणतायाहेतुत्वएवतादृशधी
प्रसंगासंभवादितिभावः तादृशधीरितिनिरधिकरणाभावलौकिकधीरित्यर्थः घटरूपाभाववान्नित्यादिसाधिकरणाभावप्रतीतेरपिघटरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस
विशिष्टाधिकरणत्वाभावादेवासंभवादित्याशयः अत्र घटरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याधिकरणामिश्रितभावधीप्रसंगोदुष्परिहरएवेतिनतच्छंकापु
रोगुणोत्पत्त्यभावोनास्तीसाद्विधीवारणायावच्छेदकत्वावगाहिधीपोसंनिकर्षजन्यतावच्छेदकत्वमंगीकृत्यतदनवगाहिधीपोनंगीकारणतादृशप्रतियोगिताकत्व
घटत्वेनित्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिधीपोऽसंभवात्तत्त्रिष्ठाधिकरणानिरूपकत्वावच्छेदकस्यैवतद्घटितावच्छेदकत्वेतादृशप्रतियोगिताकत्वस्यघटत्वत्वतान
वच्छेदकत्तयावच्छेदकत्वावगाहित्यात्र अप्यसंभवात्संबंधविषयेतिसंख्यात्वे सहितत्यादेसंयोगेमनैकार्थसमवायस्यद्वित्वादिरूपैकार्थघटितत्वादित्वादेसंबंधविषयाभा
वादितिभावः व्यासज्यवृत्तित्वेतिगुणत्वादिनाद्वित्वादिप्रकारकप्रत्यक्षेव्यभिचारवारणायाघेप्रकारकांतसंबंधविषयोद्वित्वप्रत्यक्षेसंबंधतावच्छेदकोद्वित्वत्वप्रकारकेद्वि
त्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकेचतद्वारणायद्वितीयप्रकारकांतप्रत्यक्षविशेषणतायाधीः घटेरूपनास्तीतिधीः संबंधविषयीतत्प्रतिमितिद्वयमुपलक्षणाद्वित्वत्वावच्छि
न्नविशेष्यकाभानमपिद्रष्टव्यंव्यासज्यवृत्तितावच्छेदकत्वप्रकारकत्वमितिपाठः व्यासज्यवृत्तितावच्छेदकत्वस्फुटितंप्रकारकत्वंतदर्थः मध्यमपदलोपिसमासात्प्रकारकत्वं

राम०

१२

वच्छपमपित पाचव्यासज्यवृत्तिधर्मेलौ किंकप्रत्यक्षत्वमात्रं कार्यतावच्छेदकं पर्यवस्यति मिथ्येत्वस्य न्यपाठेपि सएवार्थः अन्यथा किंछेरिति पत्किं च विशाकप्रज्ञानेपि पाव
हाग्रपसनिकर्षसत्वे व्यासज्यवृत्तिप्रत्यक्षस्य सत्वादिति भावः इदं च पश्चाप्यक्ततामिप्रायेणान्ये पाचं दाग्रपलौ किंकप्रत्यक्षहेतुत्वस्य च समानत्वादिति ध्येयं लौ किंक
प्रत्यक्षाभिप्रायेणालौ किंकप्रत्यक्षहेतुत्वाभिप्रायेणाक धियादितिसामान्यतस्तद्विशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावपर्यवसानमतरुं लौ किंकप्रत्यक्षस्य च हेतुतापर्यव
तात्पर्योपवर्णनेन तु नव्यातिरेकलाभावव्याचष्टे तेहेतौ किंके तिमेव ज्ञानव्यतिरेकलाभावव्याचष्टे तत्र इन्द्रियेति धूमोग्रहणादिति घटकपालादौ रमेरे भ्रमेत तु नक
त्वापस्यमेद्य इन्द्रियसनिवेधकत्वमात्रमभावेनैव इन्द्रियस्य सनुदृष्ट्यादित्तिभावः इत्वभ्रमेति अनुमानमानस्य याभिप्रायेणोक्त अन्यस्थले किंकत्वासमवायिति
ध्येयं तत्र रूपाभावत्वादिनात्तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नाभावत्वादिना व्यभिचारवारणायोपजन्यतावच्छेदककोटिगवव्यवच्छेदितोत्तत्त्वादिविशेषणादिवादाद तत्राद्देत्वदि
मत्वेनैकस्यैवतियत्वेनैकस्यापि तत्तत्स्याभावस्य रूपतालौ किंकनिविषयवाक्येषु सामान्यरूपेणाभावेयो गितानेन्द्रियसंनिकर्षरूपनियामकसत्वेनतद्विषय
तापास्त्वाद्विषयकत्वादितितत्र रूपेणासंस्तु मित्याद्देशाव धिक्तिविषयताकत्वनमपेक्षणको भावविषयत्वलाघवात् नेचतत्रापि पूर्ववादिमेन रूपत्वावा
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन पत्किं चिद्भावोस्तु मिति विषयइति वाच्यं व्यापकतावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तु पावदभावानां विषयत्वेन पातु
मितौ विनिगमनाविरहेण तावद्विषयताकत्वेनैव गौरवस्य दुष्परिहरत्वात् तुल्यत्वमितिपर्वपत्तिमतेः भावरूपस्य कारणत्वे गौरवमिति भावः पुतु एवंप
क्षिमतेपि कारणतावच्छेदककोटिप्रवेशापेक्षया तत्रवातिरिक्तसामान्याभावस्य तद्घटितत्वेन कारणत्वेन्य एवं सामानाधिकरण्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टा
भावत्वेनानन्ताभावानां हेतुत्वे पूर्वपक्षिमतेकारणतावच्छेदकेगौरवमिति वाच्यमभावनिष्ठत्वजातित्वस्यैवाव्याप्तिसिद्धिनिरूपकतावच्छेदकेनेनरूपेणाभा

३

तावच्छेदकैक्येऽपि बहुषु कारणताकल्पनागौरवस्य दुष्परिहरत्वात् तथात्वे एवं सति फलोपधायकदंडघट्यतमत्वेन कारण

भा॰प्रा॰

१२६

बहेतुतापासिद्धान्तविरुद्धत्वात् अन्यथा घव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभिन्नाभावस्य तत्तघक्तित्वेन हेतुत्वे गौरवाभावाद्दंडत्वादिना हेतुतायामपि विलयापत्तेरिति मन्तुच्छेदका
रणत्वापेक्षया स्वरूपस्य दंडादिषु बहुषु कारणतो कल्पनागौरवेण दंडत्वादिना हेतुतापि विलोपापत्तिरिति तन्मेलं अन्यमत्वस्यासंघप्यन्यथासिद्धिनिरूपकत्वाच्छेद
कतया कारणतानवच्छेदकत्वात् अत एव प्रतियोगिविशेषितत्वाभावस्यावच्छेदकत्वं नास्तीति नियमः अन्यथा प्रागभावाधिकरणत्वस्यान्यतमत्वेन हेतुत्वकल्पनेऽनन्त
प्राक्केवैं जात्यस्पृष्टाकल्पनेनेत्युक्तं भिन्नेति न घास्यात् भिन्नत्वाक्तनियमेन्यतमत्वेन हेतुतायामन्यथासिद्धिमूलकदस्युक्तं दिशितिदिशोर्भिन्नव्यापकाभावेन व्याप्याभाव
नुमानस्य सर्वसिद्धत्वापत्तेः व्याप्यव्यापकाभाववत्तापरामर्शो दूषणघभावानुमितिनिष्ठाभावस्यैकत्वे लाघवमित्यादिलाघवज्ञानसहकारेणातिरिक्तैकसामान्या
भावसिद्धिर्दुर्वारस्वाद्विनिकर्न्सिद्धिवत् एवं मेदसिद्धित्वाभाववदभावस्यापीत्युक्तं दिशामिलितघटद्वयवृत्तित्वत्वाभावादिरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्विशेषाभावाति
रिक्तरूपसामान्याभावादिसिद्धिरेव स्यादेकोऽपि न तु अतिरिक्तसामान्याभावकल्पनेन तद्भेदादीनां नियतंतन्नमेयमित्यादिनानाविषयतानां घयादिभेदादिसिद्धेर्धकल्पने
गौरवान्नातिरिक्तसामान्याभावोऽप्यारोपयुक्तइति केचित् तद्युक्तं तत्र सम्यक् एवं सत्यधिकरणातिरिक्ताभावकल्पनेऽप्युक्तरीत्या गौरवसंभवेनाविशेषाभावस्याप्यसिद्धापत्तेः
विवादग्रस्तपदार्थानां युक्तिभिः सिद्धत्वात् नेत्यर्थ विरुद्धधर्माध्यासादिसुक्तिभिस्तत्सिद्धौ प्रामाणिकत्वयोक्तगौरवं न दोषायेति चेत्संभवन्ते पीतिसंदेहव्यासज्यवृत्तित्वे
पयासिविशेषस्य रूपं एषमघ्ये पिलाघवमिति लाघवमिसुक्तं न तु सिद्धान्तिमतेन पाचेत्यादिना भासेत्को मयकल्पनागौरवसहेनैकपविनिगमनाभावदूसतत्राह
त्वेपेति अनन्तप्रतियोगिताना शिविशेषाभावप्रतियोगितानां प्रतियोगिताकत्वस्य प्रतियोगितापा तत्कल्पनेविशेषाभावे एक प्रतियोगिताकल्पनेविनिगम
कामिति सिद्धान्तिमततिरिक्ताभावस्य धर्मित्वेनतत्कल्पनाप्यागुरुत्वादिविभावः तत्रेवति अन्यथा सर्वैषैव धर्मित्वात् अस्यापक्षेवासंभवदुक्तिकतापत्तेरितिभावः अत्र संसामा

राम॰

१२७

न्यावच्छिन्नत्वं अतिरिक्ताभावहन्स्यानंताधिकरणवृत्तित्वं चेति त्रयं द्वयं अतिरिक्तप्रतियोगितासामान्यावच्छिन्नत्वं चेति द्वयं तन्नीयस्य त्वमाह अनंतेति नचानं
तविशेषाभावेषु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य पर्याप्तिरूपः संबंधः घटत्वमाकल्प्य इति तुल्यमिति वाच्यं विशेषाभावकूटस्य तद्वृत्तित्वे क्लृप्तस्य च सामान्याभावत्वाधिक
रणत्वकल्पनेन तत्वाधिकरणाधिक्यकल्पनात् प्रतिबंदेरसुलभत्वात् हेतुवृक्षत्वेनेति चोधितायोरुरिति अनंतव्यक्तिकल्पनापेक्षेत्यर्थः फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वमेवेत्यस्य
रसो बोध्य इति मन्ता एवंविरचितैर्भवानेदी प्रकाशसामान्याभावप्रकाश॥ इदं अन्वय पृथिवीत्वादि साध्ये एकव्यक्तिसाध्यकेऽव्याप्यसत्त्वएवतत्त्वावच्छेदकतत्यसाध्येनानाव्यक्तिके
निवेशसार्थक्यं तदेव नात्र अपि विशिष्टाभावादिकमादाय व्याप्तिसत्त्वादिति न हेय पूर्वमन अद्दूसाध्यस्यैकत्व इति विशिष्टाभावादिनेति कार इति आदिनोभयाभा
वपरिग्रहः रूपवान् रसादित्यादौ नानाव्यक्तिहेतुकेऽव्याप्यसत्त्वएवतत्त्वावच्छेदेनायहेतावेकव्यक्तिकत्वं निवेशयन्देवनतत्रापि चातन्नीत्ययेमव्याप्तिसत्त्वादित्यत आ
ह हेतोरपीति इति मिश्रा आदिविशेषसमानाधिकरणापोरेव व्याप्तिरिति मिश्राः नरीत्यापत्ते त्रनवीनैरुक्तां दीधितौ अव्याप्तेस्तत्त्वं यथाश्रुतप्रतियोगित्वे घाधिकरण्यनि
वेशेपीति परणीय अव्याप्यासर्वत्रैव विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादायैतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावपि खंडशः प्रसिद्धोभयाभावघटितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नत्वे यदधिकरणाप्रपैतद्रूपाकाशोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणगमनेनासंभवे संभवेनाव्याप्तेरसारत्यापत्तेरिति तदसमंजसं विशिष्टाभावोभयाभावादेरत
गीकाराभिप्रायेण पूर्णे विनैवोपपत्तौ तत्स्वरूपप्रयोजनाभावात् पत्ररूपस्य निरुक्तत्वपायादन्यदोसाध्यपरं यावद्विशेषनदेकत्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वमपिपू
र्वोक्तमसंगतं स्यात् साधनादिति भावः सर्वत्रैवाविशिष्टाभावेति इदं च पर्याप्तं भवं बोध्यं तेनैव द्रव्यादिसाध्यके समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे रतद्रूपादिसा
ध्यकेचविशिष्टाभावमादाय लक्षणगमनासंभवे पि न दूनिः दित्वा वच्छिन्नेति अत्र विशिष्टाभावप्रतियोगितापि व्यासज्यवृत्ति विशिष्टोभयाभावादेस

मशीलत्वपैकशेषस्य दुष्करत्वात् तथा च सत्त्वादिसाध्यकाव्याप्तिरप्रसंगात् इति नुन्नशंकं विशेषणस्य प्रतियोगितायां तु ह्येवेनाविशिष्टाभावप्रतियोगितायां व्यासज्य
वृत्तित्वस्यासंभवात् एतद्रूपवान् विनिपत्तपिवह्निमान् धूमादित्यत्रैव स्यपि वृत्तेः शक्यं तत्पाप्यैकव्याप्तिकत्वेन सत्त्वादिसाध्यकस्य जातीयत्वेनानारोपितान्यो
यैनेदमेवोक्तं प्रतियोगिव्यधिकरणेति उभयाभाववद्घटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यानपेक्षणात् अभावेतिततद्रूपावच्छिन्नोभयाभावेऽस्य विशिष्टप्रतियो
गिकत्वशनिविशेष्यविशेषणयोः संबंधस्यैव तदभावात्मकविशिष्टाभावप्रतियोगित्वादिति भावः काश्चित्तु मतान्तरे विशिष्टसाध्यके व्यभिचारिणि विशेष्यविशेष
णसंबंधस्यैवसध्यतयानुपदेवस्य मौरीत्या अतिप्रसंगासंगतिरेवास्वरससाध्यत्वेपरमितित्वन्त्रचनातिप्रसंगः साध्यस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वादित्यभि
वेऽप्यतिरिक्तमेवत्वमतिरिक्तमितिमतभंगीकृत्यैवैतत् ह्येतद्गुणमित्यपेक्षे उभयाभावप्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वेनासंभव इत्यत आह अत्रचेति प्रतियोगि
ताऽभयाभावप्रतियोगिताकविशिष्टपर्यवसानं अन्यत्वाघटवत्त्वेन धूमादौ वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभावसत्त्वाद् मवान्तरवन्नेरित्यादावतिव्याप्तेस्स
दसिद्धिरितो सचेति व्याख्यायाः सत्त्वव्यवच्छेदापत्तिन्नत्वेन ज्ञानरूपप्रतिबंधकसत्त्वेनरूपत्वावच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वज्ञानासंभवादिति भावः तथाचेति
तेषां च रूपवान्यथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिस्तु दृढैवेति भावः नत्वेनातिरिक्ते नित्यत्वपायादेरेकपिसंयोगाद्यभावानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वपदे कपिसं
योगादिस्वरूपसंबंधरूपपावच्छेदकत्वमस्त्वनुपपत्तिरिति भावः वाधिकारूपत्वस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वावगाहिज्ञानादृशप्रतियोगित्वाभावग्रहेऽप्यधि
करणतादौ नित्यत्वादिनाकारणत्वपारिग्रहः सामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदक इति इदंचाग्रे तद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यस्यावच्छिन्नत्वावि
शिष्टत्वमात्रमित्याशयेन क्वचित्त्वेएव वृत्तिमत्त्वस्य पावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यस्यैव तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामानाधिकरणम

गा

येविधूमः हेत्वमपि सामानाधिकरण्यप्रतियोगितानिरूपितत्वमपि प्रत्यवच्छेदकत्वस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वे अन्यूनवृत्तित्वं तत्त्वमनियतत्वं क्वचित्तु पेवयाः
अनवच्छेदकत्वात् सामानाधिकरण्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् दोषितोऽनवच्छिन्नत्वात् यात्रितत्वाच्च एतत्समनियतो कालघुधर्म इत्यपि गुरुधर्मेऽपि तदवच्छे
दकस्य तदभावावच्छेदकत्वमिति व्याप्तिशरीरमिति भावः ननु पारिभाषिकस्य प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वस्य निवेशात् केवलग्रीवादिमत्वादिना घटादेः सा
ध्यतापन्नत्वस्य तत्र आह व्याख्यायां तत्र चेति इत्युक्तौ विसर्गेण तेनान्वयः तत्र व्याप्तिवारणाय मये सर्वथा यद्यद्येति यद्रूपपदसाध्यतावच्छेदकमपरं तदवच्छिन्ने
तिन्नरूपावच्छिन्ने तत्र इत्युक्तौ विनिवेशाच्च केवलग्रीवादिमत्वादिना घटादेः साध्यतायां यद्रूपपदेन केवलग्रीवादिमत्वादेरूपादानेऽसंभवात् तद्रूपासमञ्च प्रवेश इति
भावः स्यादित्याह इतीत्यादिना धूमवान् वह्नेरित्यादेः संग्रहे आदित्यापत्तिरिति तत्र यद्रूपपदेनोपधक्षत्वादेरूपादानसंभवात् हेतुव्यापकतावच्छेदकेषु वह्नित्वा
देरवतोरशप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तन्मात्रापत्तेरुक्तासमन्वयपक्षे सत्त्वाद्दित्याशयः अत्र प्रागल्भ्ये मतानुपादिहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे
दकेषु विशिष्टसंबंधेन निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकं तद्भिन्नधर्मवत्त्वासामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्येतन्मते निष्कर्षे तत्र कोऽप्युक्तदोषः प्रतियोगितावच्छे
विशिष्यायापत्तस्माकं कृत्स्नत्वे हेतुतानिरूपितावच्छेदकत्वं विना हेतुवह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वह्नित्वादे
र्वह्नित्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठत्वे तद्धूमाभावप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वेन वह्नित्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्तावसंभवः स्यादिति निष्कृष्टपादानेनैवं स
निष्पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेः पृथक् अभावप्रतियोगित्वाभावस्य घटादौ व्याप्यवृत्तितयावच्छेदकानपेक्षणादिति चोक्ते सिद्धेर्निष्प्रतियोगितायाव्या
प्यवृत्तितयावच्छेदकानपेक्षणे प्रसंगात् प्रतियोगित्वतदभावयोरवच्छेदकत्वे विशेषाभावात् अन्यतरत्वप्रतियोगित्वाभावश्चेत् तत्राप्यवच्छेदक

नि

मित्युक्तं दीधितिकारेणेति प्राञ्चः। ग्रन्थसंदर्भ इति। तद्रूपेण समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति मूलस्य कृताभिधानादुक्तरीत्या भेद एव तत्तात्पर्यादिति भावः। विशेष
साध्यसामानाधिकरण्यमिति। नचैवमुदाहरणस्य व्याप्तिप्रदर्शकत्वानुपपत्तिः यत्र धर्मे हेतुतावाकोऽपि तायाविशेषव्याप्तेस्तेनाप्रदर्शनादिति वाच्यं तेन रूपेण
तद्वत्तिहेतौ विशेषव्याप्तिप्रदर्शनेन तद्धेतुरूपं तेन पक्षधर्मे हेतौ हेतुतावच्छेदकेऽन्यव्याप्तित्वावच्छिन्नसाधनत्वप्रसक्तिमत्त्वादवश्यं सिद्धायाविशेषव्याप्तेस्तस्य
आकांक्षाविशेषव्याप्तिप्रदर्शनप्रयोजकतया व्याप्तिप्रदर्शकत्वोपपत्तेः। सिषाधयिषयान्यापत्तिप्रयोगोपसंहारदृष्टान्तेनोदाहरणस्य सामान्यविशेषव्याप्तिप्रदर्श
कत्वसंभवाच्च। अधिकमग्रे वक्ष्यामः। ननु अन्यतमाभावगर्भलक्षणद्वयेऽपि पाक्षिकमूललक्षणप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदप्रतियोगित्वावच्छिन्नभेदस्य
सामान्यविशेषभावनिवेशनभेदस्यापि च। अन्योन्याभावगर्भलक्षणद्वये च तथानुक्त्यातादृशभेदेनमुदाहरणे चेदत आह दीधितौ प्रथमइति। ननु उदाहरणस्य
व्याप्तिप्रदर्शकत्वानुपपत्त्या विशेषव्याप्तेरणमुक्तं पास सामान्यविशेषभेदेन लक्षणभेदोऽनुपपन्नः इत्यत आह प्रथमइति। सर्वत्रैव नासम्बन्धकृष्टप्रदर्शितं वक्ष्योदा
हरणस्य व्याप्तिप्रदर्शकत्वोपपादनेन तादृशावतारणासंभवात् व्याख्यायां इत्यर्थ इति। अन्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्याधिकरणकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपइत्यर्थः। तच्छक्तिव
मित्यर्थ इति। नचैवं साध्यवत्कत्वमित्यत्र विग्रहवाक्यस्य षष्ठ्याऽधिकरणत्वमित्येवमर्थविवक्षितं तथाच व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपि तस्याग्रिमस्त्रासंगतिः तेन संबन्धत्वेनैव भा
नस्य व्याप्यव्यापकभावस्यैव वक्ष्यमाणत्वप्रतिपादनादिति वाच्यं दीधितिकारेण निरूपिततत्त्वमेतदित्या विनाऽपि अधिकरणत्वस्य षष्ठ्यर्थत्व एव तन्मूलतात्पर्यस्य वर्णनी
यत्वात् तदनुसारेणैव तदभिधानात्। नच त्वन्मते वस्तुतो भविष्यति नानाव्यक्तिसाध्यकेऽस्य न नानाव्यक्तित्वसाध्यानियस्यैति विग्रहाभिप्रायेण समानाधिकरणेति व
क्ष्यमाणधर्मादित्याशयवित्यर्थतादृशविग्रहबीजं स्फुटयति साध्येति। प्राचां नामपरिमाणादित्यादावभिप्रायेण तत्रापि मभयान्योन्याभावमादाय व्याप्तिसंभवादि

न्यएकोमेतिप्रतीतेरीतिदिस्यात्यन्ताभावविषयकतयेतिशेषं साध्यस्येतिन्व्यंयपि।वीत्यादिस्यापामिग्नापेरणःनिस्तारः अव्याप्तिवारणंतत्त्रहवन्हिमत्वस्येतितत्रहवहिरूपतयेतिशेषमदी
धितेनोवत्ताद्यविनिवृष्ठेनान्यपरंपराबजन्यमहशीनापनहदाद्योविनिंह्यारव्यापात्त्रत्वयोः।तत्त्वयोगतहनोह्याग्ययुप्रतियोगिकत्वादीति अत्रोदिनाह्याग्ययप्रतियोगिकसंयोगाग्र
पत्वपरिग्रहः।पादृशरूपेति अत्रपादृशपदेनवन्हित्वावच्छिन्नमेवधर्तव्यंइदमुपलक्षणंवन्हिसंयोगवद्दाद्येसाध्ययादृशरूपवत्वावच्छिन्नमित्यादिवाच्यमित्यपिद्रष्टव्यं इदंचप
द्रूपावच्छिन्नेमनवच्छेदकमित्यादिकंचतदभावेनितत्तदन्हेर्बहिर्त्वेनतथमवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यादिप्रतीतेरितिभावः एवंचानच्छेदकमित्स्यावच्छेदकत्वाभावव
दिस्यैकतयापद्रूपावच्छेदेनताद्दशावच्छेदकत्वाभावस्तद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्याद्यर्थः यर्थवसन्न प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वान्नाव्याप्तिमचे
वंप्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वमुपेत्ययादृशरूपावच्छेदेनप्रतियोगित्वाभावविवक्षणपापत्ताक्तलक्षणमेवसम्यगितिवाच्यं अभावविरहात्मत्वरूपप्रतियोगितापात्र
व्याप्यवृत्तित्वासंभवात्स्वमतेत्विति अयंभावः तत्रहन्हेवान्हित्वेनतथमवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यादिप्रतीतीर्वन्हित्वादौताद्दशावच्छेदकत्वाभावोविष
यस्तुवन्हित्वाद्यवच्छेदेनताद्दशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्यचैत्रेवन्हेर्धूमवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेननुकुत्रापितदभावइत्यादिसर्वजनसिद्धप्रतीतिबाधि
तत्वादितिपर्वीकरीत्याननिर्वाहइतिद्रष्टव्यमितिअत्रादिनावन्हिसंयोगवद्दाद्येसाध्येताद्दशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतानवच्छेदकंयत्साध्यतावच्छेद
कत्वंतावच्छेदकतावच्छेदकमित्यादेःपरिग्रहः दीधितौकारीत्येतिरूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायघनुरोधेनेत्यर्थः सर्वत्रेतिसर्वलक्षणेष्वित्यर्थः अत्रकिंचिल्ल
।रमेवव्यधिकरणयोर्व्यासिघटकव्यापकतावच्छेदकविरहप्रयोजकमेवव्याख्यायांप्रतिक्षेपकमितितत्पर्यावसुलेनव्याप्तिरित्यस्यताद्दशसामानाधिकरण्यरूपायाव्याप्तेरि
त्यर्थःएवमपितादृश्यसामानाधिकरण्याभावरूपव्याप्त्यभावेइष्टापत्तिरितिताद्दशसामानाधिकरण्याभावाप्रयोजकत्वैवताद्दशप्रतियोगित्वकल्पनमितिभावः ननुयुगपदुत्पत्र

त्वादित्यत आह युगपदितीति मूलावतरणं तत्र व्यधिकर ६

विनष्टयोरपि व्याप्तिः स्यादित्याशंकायां युगपदुत्पन्नविनष्टस्यादिमूलमिष्टापत्त्या समाधानपरं तस्य व्याप्तिरेवास्य कालिकी स्यादित्यनेन कालिकव्याप्त्या समाधानपरत्वं दै
विवितिकृत्तत्कमसंगतमाशंकितुर्दैशिकव्याप्तावभिप्रेतायां कालिकव्याप्ताविष्टापत्त्या समाधानस्यासंगतेरित्यत आह विभिन्नकालेत्यादि इदमुपलक्षणं युगपदुत्पन्नवि
नष्टयोरपि व्यधिकरणयोर्दैशिकव्याप्त्यसत्त्वादित्यपि बोध्यं दैशिकव्याप्तौ आशंकितुरभिप्रेतायामपि विशेषयुगपदुत्पन्नेत्यादिकं तेन न प्रा किं तु युगपदुत्पादविनाशाभिधा
नेऽनुपपन्नं दैशिकव्याप्तेर्युगपदुत्पादविनाशयोरनुपयोगादिति भावः अत आह किं तु कालिकव्याप्तेरेवाभिप्रेतत्वात् तथा च पूरयति कालिकव्याप्त्या समाधा
नार्थं पूरयति आशंकासमाधानयोरेकाभिप्रायकत्वस्यौचित्यादिति भावः एवं च तन्तुसमानाधिकरणयोरेव व्याप्तिः कालिकी व्यधिकरणयोर्युगपदुत्पन्नविनष्टयोर
पि कालिकी व्याप्तिः स्यात् तयोरपि कालिकसंबंधेन समानाधिकरणयोर्घटपटयोः कालिकव्याप्त्यसंभवापत्तिरित्यादिरूपयोगादि निष्टं एतेन ननु व्यधिकरणयोर्व्या
प्त्याप्तौ कारो दैशिकसंबंधेन व्यधिकरणयोर्युगपदुत्पन्नविनष्टयोः कथं व्याप्यत्वव्यवहारः तत्राह मूले युगपदित्यादि तत्र दैशिकव्याप्त्यसंभवात् पूरयति कालिकी
ति पूर्वं दैशिकव्याप्तौ युगपदुत्पन्नेत्यादिकमाकांक्षितं कामनादृशयोरपि तत्त्वात् तादृशयोरपि किं विनष्टस्येत्यादि इत्यत आह अरणिमिति मितिनं मूलावतारणिकापात्रा
विचारे तु निष्कर्षो विवरणोद्भावनेयं पदर्शितरीत्या मूलावतारणस्यैव विचारितत्वात् ननु द्वयोर्लिंगकरणयोरन्योन्याभावाभेदे यत्र लक्षणस्यैकस्य च नमस्तमतम् आ
ह सामान्यतः इति जातसंभिमापेरोत्यर्थः अव्याप्यवृत्तित्वसाधकप्रतीतिमन्यथोपपादयति दैशिकेति तत्प्राचीनेति अभेदस्याबाधितत्वे सभिन्नानेचेत्यर्थः उद्भेदेव शब्दस्य
दोऽभिलापप्रसिद्धत्वाद्व्याख्यायां उक्तेरेव शब्दाभिलापइति बाधकवलादित्यर्थः इति न च भेदाभेदप्रतीत्यो बोध्यबाधकभावे विनिगमनाविरह इति वाच्यम्
लाघवेन सामान्यतः समस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकविरोधस्यैव विनिगमकत्वात् न च तत्पाप्रियोगिभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकतद्भावस्याव्याप्य

वृत्तित्वानुपपत्तिरभावस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रतियोग्यव्याप्यवृत्तित्वस्य तेन तत्त्वादिति वाच्यं संयोगात्यन्ताभावात्मकप्रतियोगिनोऽव्याप्यवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः न हि पावत्प्रतियोगिना
व्याप्यवृत्तित्वमेव तत्तत्वं तत्र यावत्सति प्राचीनमते ध्वंसेनाभावस्य ध्वंसादित्रितयप्रतियोगिकत्वेन संयोगात्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तिध्वंसप्रागभावप्रतियोगिकत्वेनाव्याप्यवृत्तित्वा
नुपपत्तेः तदभाववत्त्वेतिभिदाभावत्वेत्यपि लाघवात् अनन्तसंयोगसंयोगिभेदाभावत्वकल्पनागौरवमपेक्ष्य लाघवात् तद्वत्तद्धर्मावच्छिन्नभेदस्य तद्धर्मस्वरूपत्वमेव तत्
मात्वेति घटत्वस्यैकतया लाघवेनोक्तं अतिरिक्तत्वस्वीकारे घटभिन्नभेदस्य घटत्वातिरिक्तत्वस्वीकारे दीधितौ अन्यथाभावेऽभावत्वास्वीकारे अतिरिक्त एवेति तत्
याचाभावाभावस्य भावरूपतामङ्गीकर्तॄणां सिद्धान्तिनामपि तदोधे न भावेऽप्यभावत्वं भावरूपकमिति भावः व्याख्यापान्तरं अन्यथानुपपत्तिरन्यविषयकतयोपपादनासंभवे
सुज्ञावेपीति संविनेकधीरिद्धीविचिन्तसामग्रीसंभवादिति भावः तदुपस्थितौ संयोगोपस्थितौ तत्संभवात् संयोगत्वेन प्रतियोग्युपस्थित्यसंभवात् न याचाभावबु
द्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुतया तद्भावेन बुद्धेस्तत्त्वेन कपिसंयोगी इति प्रतीत्तिन कपिसंयोगिभेदविषयकत्वसंभव इति भावः उपस्थितिः संयो
गत्वेन प्रतियोगिनकपस्थितिः संयोगिनोनुल्लेखादित्यस्य पाठः अभावांशे सा … र्यपरयावासंयोगवत्प्रकारत्वेनानुभवेनापहरणादित्यर्थः तथा चानुभवविरोध इति
भावः क्वचित्तु प्रतियोगिनोनुल्लेखादित्यनेन तस्याविषयत्वात् प्रतियोगितावचकपदाभिलापाभावादित्यर्थ इति पाठः तत्रानुल्लेखादित्यस्यैव व्याख्या तदुपच्छेत्वश
तस्य विषयत्वावापकत्वान्नसारणाद्वाशब्दाभिलापायापकत्वानुसारेणादिन्नीयेतिध्येयं … त्वेनेत्यादिप्रतीकमध्ये त्वेवत् एवमाहतत्संयोगीति दीधितौ विरोधस्वेति था
त्वसंयोगिभेदस्य संयोगसामानाधिकरण्यस्याविरोधत्वकल्पनेन कल्पनत इति भाव व्याख्यापाएनाद्यक … त्यनेनेति न थाविधाविरोधकत्वनेत्यपि वाधिकेतिनकपि
संयोगितिप्रतीतिरिति शेषः ननु तथाविधविरोधरूपबाधकेन भेदत्वप्रकारकप्रतीत्यनुव्यवसायस्य भेदत्वप्रकारकत्वांशे भ्रमत्वं कल्पनीयमत आह दीधितौ न

त

श्री

भ०प्र० १२५

खल्वित्यबाधकेः अतिरिक्तविशिष्टज्ञानत्वकारणकल्पनागौरवं ज्ञानत्वभिचारित्वादिकल्पनारूपैः न खल्वित्यादिर्भावार्थमाहव्याख्यायां अत्र तत्प्रकारकइत्यादि
तु पाचानुव्यवसायस्य तत्प्रकारकत्वांशे प्रमात्वनियमेन भेदत्वप्रकारकप्रतीत्यनुव्यवसायस्य भेदत्वप्रकारकत्वांशे भ्रमत्वकल्पनेन संभवतीत्यर्थः खंडना
पि नवीनानामन्व खल्वित्यादिग्रन्थस्यैवभावविवरणमित्याशयेनाह शब्दप्रतीतेर्यदि शब्दव्यवहारजनकत्वं तत्स्यात्तदा कारतांशत्वप्रकारकप्रतीते भेदत्वेनेदंरजतमिति
व्यवहारजनकत्वं किं त्विदं रजतमिति व्यवहारजनकत्वमतो रजते रजतप्रतीते रजतत्वावगाहित्वाविनेदंरजतमिति व्यवहारजनकत्वासंभवान्नैसान्तदवगाहित्ववत्
वृक्षोनकपिसंयोगीतिव्यवहारजनकप्रतीतेस्तादृशव्यवहारप्रतियोग्यसंयोगिभेदविषयकत्वेभावत्त्यकंता दृशवाक्यस्यानुयोगितासंसर्गविना संसर्गाभावाबोधकत्वा
दितिदेतत्रसमंजसं इदं विशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानादेरपि अयं घटइत्याद्याकारस्यसंप्रदायसिद्धत्वात्तनादृशवाक्यस्यचेदंत्वविशिष्टे भेदेन घटप्रकारकत्वो
धादावेवहेतुत्वात् दीधितौ शकतइतिनन्वेवं शिखीध्वस्तपञ्चेयपुर्वीसंपर्भविष्यन्तित्यादिप्रतीतौ त्वाविशिष्टध्वंसनाभाववद्विशिष्टध्वंसप्रागभावयोरुप्यशक्यवारणे
अत्रापि बाधकसत्त्वे स्यविषयकप्रतीतेरन्यविषयकत्वासंभवादितिचेन्न अत्रविशेष्यनाशकोत्पादकसामग्र्यसत्त्वेन सूत्रानियोगि विशेषणाभ्रपवस्तुत्वपर
परासंबंधेन विशेषणानां प्रागभावाप्रामेवतादृश्यप्रतीत्युपपत्त्या विशिष्टनाशप्रागभावयोः सिद्धसंभवात् व्याख्यायां संसर्गाभावविषयकत्वेति भेदत्वप्र
कारकत्वेनानुव्यवसायस्य संदिग्धत्वादिति भावः नन्वेवं वृक्षे निरपाचात्त्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं विना नापूनः श्याम इति व्यवहारोपपत्तिरिति भावः अत्र
प्रासंगिनिएतद्वंमेवचेदं अदिष्टूनन्यत्वमुपेक्ष्य तत्र रागानुधावनतापत्तेः दृष्ट्वा नित्यत्रनदं आतुधावनंचेत्रिध्यपं बल्कत्तत्कसंयोगान्योन्याभावस्याव्याप्य राम
वृत्तित्वमत्र मस्तु तत्त्वापन श्याम इति व्यवहारे रागसिद्धं न्वास्तुलेनायंकपिसंयोगीतिव्यवहारे रागसिद्धमतित्रकपिसंयोगासमवापित्वस्यैवाभ्युपितत्वेष्ठेदकतया

त

१२५

तदवच्छिन्नभेदस्यैवाव्याप्यवृत्तित्वंतयाप्रतीत्यासिद्धेर्व्यधिकरणप्रकारतामसिद्धेर्वाव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैवाव्याप्यवृत्तित्वादनुत्तरत्वमाहगु
णगुण्यादिरूपतामाह दीधितौ नाप्यंतं दंडवानयमित्यादयइति अत्र च तद्दंडसंयोगावच्छिन्नभेदस्यप्रतीयमानेतद्दंडसंयोगस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वात्तद्दंडावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकभेदासिद्धौ भवति प्रकृतानुगुणायपदस्यादिपदात्मूलेनापकपिमानित्यादिव्यवहारस्यदेशिकाव्याप्यवृत्तित्वसाधकस्यपरिग्रहः यत्तु आदिपदाद्देशिकाव्याप्य
वृत्तित्वसाधकानांमूलेनापकपिसंयोगोऽस्यादिव्यवहाराणांपरिग्रहइतिनवीनैरुक्तंतच्चिंत्यंउपदर्शितरीत्यातेषांदेशिकाव्याप्यवृत्तित्वसाधकत्वासंभवात् नचैवमपिकप
तादृशव्यवहारोपपादनेऽपिवाक्यवत्समारोपरीत्याप्राचीनमतवद्दोषोपपत्तेर्व्याख्यापातत्वाहेतुत्वेपुरुषोपस्थापकपदोत्तरसप्तमीपदज्ञानहेतुत्वेदीधितौवाचकेतिबोधकेत्यर्थः
तदादीनिदृष्टान्तीकृत्यान्तर्गतेर्दंडादीत्यर्थः वस्तुपसर्जनतयामनुवर्षसंबंधिविशेषणतयाप्रतीयोगित्वेनप्रतियोगितासंबंधेनअन्वयबोधशाब्दबोधः ननुसामग्रीसत्त्वेन
तादृशशाब्दबोधेबाधकाभावइत्यतआह इतरविशेषणतयेति उपस्थितस्येति अन्यत्रेत्यत्रेनान्वयः अन्वयायोग्यहेतुनिराकांक्षत्वेऽपि आकांक्षाज्ञानरूपकारणाभा
वेन अपभावे दंडवानस्तीत्यादौ मनुष्यवर्षीविशेषणतयोपस्थितानांदंडादीनामभावादावन्वयबोधवारणायकल्पनीयेतरविशेषणतानवच्छिन्नत्वविशेष्यत्वसंबंधेनाभावा
घटितत्वान्वयबोधंप्रतिप्रथमान्तत्वोपस्थापकपदधर्मिकनञादिपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षाज्ञानस्यहेतुतायाआवश्यकत्वमाप्रकृतेतादृशाकांक्षाज्ञानघटि
तसामग्र्यभावेनतादृशशाब्दबोधानसंभवतितिचाभावाद्यंशेनरन्वयबोधंप्रतिप्रथमान्तत्वोपस्थापकपदधर्मिकनञादिपदसमभिव्याहारज्ञानहेतुत्वेनीलाद्यंशेन
सोत्यादावपणेविविशेषणासनीलादिपदार्थस्याभावादिविशेषणतयाप्रकर्षेवान्वयइतिवाच्यं अभावाद्यंशेनीलादिविशेषणकबोधेतात्पर्यग्रहदशायामपिछत्वा
तेनचैवमितरविशेषणतयोपस्थितवाचकपदतिवाच्यं अभावाद्यंशेनीलाद्युपस्थितस्यतरविशेषणतयानान्वयइति प्रवादविरोधइतिवाच्यंतस्यस्वार्थविशेष्य

पस्थितस्येतरविशेषण

भ्र॰
१२५

कान्वयबोधप्रकारोपस्थापकाव्यवहितपूर्वपदार्थस्यस्वार्थातिरिक्तेनान्वयबोधहेतुत्वेतत्पर्याप्तत्वाद्द्वेर्वन्हिमात्रप्रतीत्याद्यावपिवन्हाद्युपदार्थस्यवि
शेष्यतयैवपदज्जन्योपस्थितेराभानात्तत्साधारणेयनानुपपत्तेः नचोक्तसमभिव्याहाररूपाकांक्षाज्ञानाभावस्यनिराकांक्षत्वेनात्रानुपपत्तिःपदान्तरविशेषणतयो
पस्थितेःकथनमसंगतमितिवाच्यं तादृशसमभिव्याहाराभावप्रयोजकत्वेनैवतत्कथनात् नचैवमपिद्रव्यादिपदस्यसमत्वपीविवक्ष्यायांदंडादिपदत्वेदंडादिसंस
र्गाभावबोधनिर्वाहःपराणानब्याप्तेस्तादृशानिमशंकायाअनुपपत्त्यानप्रसंगात्समत्वपीविवक्षायामपिमनुयाव्यवधानेनदंडादिपदस्यप्रथमांतत्वाभावेनोक्तसमभिव्या
हाररूपाकांक्षामात्रसंभवादितिवाच्यं सार्थकपदव्यवधानाभावस्यैवप्रकृतेप्रथमांतत्वघटकात्वमित्यभिप्रायेणतादृशानुसंभवात्पदान्तरविशेषणतयास्वार्थ
बोधपरेणतत्तदुपस्थापकपदस्यविशेष्यपरेणजातिपदस्यसमभिव्याहार एवात्राकांक्षापदार्थइतिनिराकांक्षानुपपत्तिःकेचित्तु उक्तयुक्त्यनुरोधेनाभावांशेनत्वयप्रबोधे भा
वादिभिन्नाविशेषणतयातादृशोपस्थितिरेवतुनाकल्प्यतइतितादृशोपस्थितिनिरूपकारणविरहेणनापत्तिःदंडवानित्यादौदंडसंसर्गाभावबोधासंभवइतिभावमाहुस्त
दसत्दंडोनास्तीत्यादावविदंडवानास्तीत्यादावपिदंडमतुवादिपदेभ्योविशकलितानामेवदंडसंबंधादिपदार्थानामुपस्थितः अभावादिभिन्नाविशेषणतया
दंडाद्युपस्थितिसत्वेनाभावांशेदंडाद्यन्वयबोधस्यवारणासंभवात्निराकांक्षत्वेनैतस्यास्वारस्यप्रसंगाच्च ननुपदान्तरविशेषणतयोपस्थितत्वेनाभावःप्रतियोगि
पदार्थस्यघटस्यकारकाद्यपिहानिशेष्यकेबोधनसंबंधघटनेनेष्टत्वइतिव्युत्पत्तिरेवदंडवानात्मापीत्यादौदंडभावबोधवारणासंभवात्तत्रादंडस्यराजमतेनाइत्यादौश
नित्याद्यर्थस्वपवारणापत्तादृशव्युत्पत्तिनरकल्पनस्यावश्यकत्वात्समासस्यैवतादृशार्थान्त्यस्यविशेष्यविशेषणत्वादितिचेत्तादृशव्युत्पत्तौपदार्थएकदेशस्यसमास

५

रामं॰
१२६

डा२

रूपवृत्तिपरत्वान्नवस्तुतस्तत्त्वाद्दृशात्तुल्यत्विरभेदसंबंधेनान्वयपरत्वमतएवपितुः स्वर्गकामः चैत्रस्यास्तीत्युक्तस्मिन्नादौ पित्रादेः स्वर्गादावन्वयोपपत्तिः नचैवं प्रतियो
गितावच्छेदकारकपदयोर्भेदनिवेशनमफलमितिवाच्यं पदार्थप्रतियोगितावच्छेदकारकपदार्थयोरभेदेनतेनोक्तान्वयबोधस्तद्याततदितरपदस्यापीतिदृष्टान्तविधयात्तद्दानात्तस्थाचतद्
दुर्वारत्वात्सोत्याद्यादौ टीकायां प्रतियोगितापामावद्वावन्वयबोधवारणाय तत्र विशेषणतयेत्यस्य निरवकाशत्वं कीर्तिटीकव्याख्यायां मतत्वयो विशेषणत्वेनेति तत्रान्वयादिस्यतेनान्वय
अनन्यत्रेत्यादिपर्यासंख्यमन्वयादिस्यंतेनान्वयः दीधितौ विशिष्टोपस्थापके विशिष्टोपस्थितिरित्युक्तं पयपोष्यमाहुः शस्य मतं तत्रस्यशत्त्वात्तत्रावाक्यबोधो विशेषणमात्रपरत्वासंभवादाह
व्याख्यापेनयाचेतित्रनुपयोगिनिमसम्यमावान्नयापीत्यादिनासंसर्गाभावप्रतीतौ स्यापादनमसंगतमतआह तदुपदस्यतात्पर्यविशिष्टमित्यत्रापरेत्यादिना ययावोधनयावोधांगीकारेत्व
पादेडसंसर्गाभावबोधांगीकारइतियावत्तत्रपादेडसंसर्गाभावप्रतीतिर्युक्तेनघटइत्यादावपिप्रसंगादितिपूर्वोक्तदोषस्यायोदानीसंभवेननतदेतेनतयान्यूनतापरिहारायाहपूर्वोक्ते
तिदोषायानाच्चेनिचकारउक्तसमुच्चायकः नन्वेवं दीधितिकारः पूर्वोक्तं विहायपरस्परेत्यादिनातरं किमित्युक्तवान्नित्याशंकायामाहचैत्रोनदण्डीत्यादिनादृशेबोधेसंसर्गाभावबोधेस
र्वत्रउदाहृतवानितिप्राधान्येनेत्यादिनत्वेतिसंसर्गाभावेस्यपदे अभावमात्रेसंसर्गाभावमात्रेमात्रपदेनाधिकरणांशव्यवच्छेदः अभाववत्तासंसर्गाभाववत्ता नन्वदण्डेत्यादिनेति
तथाचचैत्रोनदण्डवानित्यादौदण्डाभाववद्भिन्नश्चैत्रइत्याद्यन्वयबोधः अभेदेनान्वयबोधवाविरुद्धविभक्त्यादिस्थलेतत्रतथानानुपयोगिनिसम्यपदेदेनिभावसं
सर्गाभावबोधेसंसर्गाभावमात्रबोधेदीधितौप्रत्युक्तमितितथाचाभाववद्भिन्नत्वादृशाकनजपघटितचैत्रोनदण्डस्यादिस्थलेसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्त्याचैत्रोनदण्डवानि
त्यादावव्युत्पत्तिरीत्यानसंसर्गाभावबोधइतिभावः तदृशाकल्पनेगौरवान्नेदमत्रस्येत्यादौसुविभक्तौतदृशायाअसमवायाव्यवच्छेदस्ततइतिहृतिसंबंधादिति
यथासंख्यमन्वयः व्याख्यायांसिद्धांतिनाभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वमनभ्युपगच्छतांप्राचांतदृशानवच्छेदेनेतिइदंचयत्तिरूपितदण्डिमत्त्वत्वतदभेदस्याविशेषणतया

म०म०

१२७

निवेशस्तु च केविशेषणत्वेऽपि विशिष्टान्वयमहिम्नात्तस्य संसर्गतया भानात् न तु वैधर्म्यांशे निवेशेन तद्घटवृत्त्यादीति आदिना तद्घटवृत्तित्वाद्येत्ताभाववत्त्वपर्यवसन्नत्वेन तत्र सः च
त्रिभिन्नत्वे चेतितद्घटतः प्रतियोगिघटादेवत्ताभावविशिष्टस्य न जन्यत्वे च प्रतियोगिनि एकदेशान्वयासंभव इति वदंशे घटत्रिभिन्नत्वं च पृथ्व्यं वत्तादिघटत्वादेकघटत्रिविषयेण एवं च घटत्रिलिङ्गस्य
वृत्तित्वं आश्रयपदस्य पर्यन्तस्य योऽवच्छेदकतानुयोगादिति भावः विशिष्टवृत्तात्वमिति तन्त्रप्रयोजनेऽरक्तत्वादृशपामित्यादिना स्वयमेव वस्तुतिपक्तनादृशापामयेनैव श्यामरतिव्यवहारोऽपि इति भावः
विशेषणत्वमिति सत्त्वप्रयोजनेऽरक्तत्वदृशपामित्यादिना स्वयमेवं वस्तुतिपक्तना दृशापाम पैन श्यामरतिस्वरूपत्वेन भवत्येवेति एवौऽनुसारादाहृदृशनेन श्यामरति श्यामत्ववि
शिष्टेतिस्त्रत्रश्यामत्वादेस्वावच्छेदकीभूतस्यावच्छिन्नत्वसंबंधेन घटत्रित्वियारत्नेऽरा प्रकारतया भानं विशिष्टान्वयमहिम्नेतिध्येयं आपमिदानीमिति अत्रैव तत्कालविशि
ष्टमनुवर्तनापीन्वयेन विशिष्टान्वयमहिम्नेन तत्कालस्यमनुवर्तनार्थे आधिपत्य। यामानेनैनत्कालीनत्वमनुवर्तनापेति धूतेनेनेदानीमित्यस्याव्यावृत्तकत्वमिति ध्येयं विशेषणत्व
प्रयोजनमाहरक्तत्वेतिनबाधइति अन्यथा घटस्य श्यामत्वोपलब्धिदशायां रक्तत्वेन बाधस्यादिति भावः ननु श्यामभेदस्यापि श्यामवैधर्म्यतया न श्याममभेदाभावसिद्धिरपीति तन्नद
व्याप्यत्वमिति व्यर्थं वृत्तेऽस्त्यन आहदीधितौ वैधर्म्यं चेति रक्तत्वादिकमेवेति एवकारेण श्यामभेदव्यवच्छेदः व्याख्यातारः रक्तत्वादिकमिति ननु श्याममभेदइति शेषः दीधितौ म
तुयपणीतिनयाचरक्तेश्यामावधिकयपस्काभाववद्वृत्तेन श्याममभेदाभावसाधनात् श्याममभेदासंभवेन रक्तत्वाद्यात्मकमेव वैधर्म्यपर्यवस्यतीति भावेनासिद्धं
तिनोमतेयप्रस्कासभेदानिरेकेरायपत्काभावस्याचार्यसमत्वेपि श्याममभेदाभावस्याचार्यसमत्वात्सिद्धानेष सिद्धिरित्याशंकोपाअनवकाश एतेननन्तुपपणीत्यास्य
ननु मित्रइत्यपीत्य पिपरास्ता सिद्धान्तिनायस्कास्यभेदानिरेकेराशंकानादशायेला भाप्रसंभवात्उक्तरीत्यैवोपपन्नोलक्षणायामानाभावात् एवं च नापन्नदंडवान्नापम
त्तिकापिमानित्यादावपित्दंडवत्कपिमद्वाद्विवैधर्म्येन दंडकपिसंयोगाभावादिकमेवविषयइति नादशाव्यवहारादपि नभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वसिद्धिरित्यवधेयं नद्नोत्स्य
रसोऽन्यावनेन तद्वेजं च सर्वत्रैवन तुतथमिस्वरूपवैधर्म्योपपत्तौभेदवित्तोयापत्तिन्नचघटेनयच्छेदत्सादेभेदत्वप्रकारकज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वेमातसिद्धिरितिवाच्यमप्रस्नेन

राम

१२७

पितृत्वत्वात्नचप्रपत्त्काभावेनभेदाभावःसाधनीयइत्युक्तमेवेतिवाच्यंभेदत्वप्रकारकज्ञानेविशेषेणप्रपत्त्काभावभेदाभावव्याप्यत्वसिद्धेर्बाधात्इतितत्रपामहस्यादेर्भेदविषय
कत्वमेवनतुरक्तत्वाद्यात्मकवैधर्म्यविषयकत्वमितिनतुप्रपत्त्कस्यभेदानतिरिक्तत्वांगीकरणेनव्याप्तानांनयेभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेनसंभवतितेनयासविशेषामहरक्तोनयप्र
गित्यादेरपोपपत्त्यापत्तेरित्यतआहरक्तेतेनपृष्ठावितेनेनित्यमतेतत्रप्रपत्त्कपदस्यतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदपरत्वात्तत्रायोपपत्त्यापत्तिरितिभावःवस्तुतस्तुतत्तद्व्यक्ति
त्वावच्छिन्नभेदपरत्वस्यानिर्णोतत्वेऽपितन्मात्रघटितोपाध्युपपत्त्यापत्तिरेवात्रवक्तव्येतिभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वमतेस्वरसःसुविकालत्वाचागत्यायंतत्रपामहस्यादेरुक्तत्वादिरूप
वैधर्म्यविषयकत्वमेवघटयेनपृष्ठस्यादेरुक्तबाधकाभावेनभेदविषयकत्वमेवेतिसिद्धान्तिमतमेवसम्यगित्याशयेनाहरक्तेनपृष्ठावितिनेत्येतिनिरुक्तमुक्तंपामहःआख्यायां
तत्रैवविशेषतिसंबंधप्रवेशःस्यात्येनचपक्षत्वेचमित्यत्राधिकरणत्वस्यैवघटकस्यपेतमापूर्वपक्षेकमात्रम्येचोधिनिकारेणानिरूपणात्तस्यचसंयोगानात्मकतया
कपर्यसंयोगत्वेनतत्रप्रवेशःसंभवइतिवाच्यंसंयोगोनाधिकरणत्वस्यानुयोगितासंबंधेनसंयोगावत्वरूपतयादोषात्तत्रापिएवमपिव्याप्यव्यापकभावज्ञानेपिस्यादि
तत्त्वापिव्याप्यत्वंसंबंधत्वेनघटकपर्यइतिप्रतीयतेनतत्कापर्यसंयोगत्वादिनैवतत्रप्रवेशइतितन्मूलतत्त्वनिरूपणमितिचेन्नतन्मूलस्यसंयोगत्वादिनासंयोगात्मका
धिकरणत्वंघटकपर्यस्यैवानिरूपितत्वमेतदिस्तनेनतात्पर्यवर्णनात्एवंचतन्मूलेव्याप्यव्यापकभावज्ञानेपिव्याप्यव्यापकभावज्ञानंविनासंबंधत्वेन
वसंयोगत्वादिनैवभासमानस्यपयोकव्याप्तिकुड्यभानस्यतप्रात्वेनाज्ञायमानस्यव्याप्तित्वेनव्याप्तिवुद्धावभानस्यवस्तुतःसत्त्वात्तन्निसाध्यवतिमनसःसंयोगघात्म
काधिकरणत्वस्यपक्षस्यपर्यत्वंनतुव्याप्तित्वाविशिष्टस्यैतस्यचपञ्चपाचपर्यसदापैनसहसाधनस्यव्याप्यव्यापकभावासंबंधेनसर्वपर्यःकिंतुपृष्ठतासहसंयो
गाद्यात्मकाधिकरणत्वमेवघटकपर्यइतितन्मूलतात्पर्येऽन्यथाप्रकारान्तरात्रपरेणएकाधिकरणाशस्याधिकाद्दष्टिनोयमित्यनेनतत्स्यलोपेदर्शितेतिनीत्या

भ.प्र.

व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेपीत्यस्य विरोधेन स्वीयप्रतिविरोधानिरूपितत्वमेतद्विनिगमयत्वात्स्वादिकं च स्यादिति सर्वथा अप्रविरोधेयथाकथंचित् द्विविरोधेन व्याख्यान
मेवमहत्सौरूप्यसाधनमितिनिमित्तरे प्रकारावच्छेदकत्वस्य शाबधान्यभिप्रलंबकजन्यत्वेन कार्यतावच्छेदकं न हि व्यभिचारकत्वसाध्यकव्याप्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं च तुरीया
मेवेति न च प्रथमलक्षणस्यानवच्छेदकत्वघटितत्वेन नाद्ये पूर्वसंभवइति वाच्यं तत्रापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेयत्नभवतीत्येवमुक्तत्वात् नोक्तत्वेन यथाश्रु
तस्याद्येपूर्वसंभवात्मान्यास्केनिरूप्यानवच्छेदकत्वघटितलक्षणाचतुष्टयपरत्वाद्येपूर्ववत् किंत्वेकउभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वात् द्वितीयसमाधा
नं तु यथोक्तमिति विशेषाभिप्रायिको व्याकृतो द्वितीयादेः भेदेनेति तादृशाभावानभ्युपगमादिति मूलवाक्यस्याप्यर्थः अत्राभिप्राय इत्यग्रिमेणान्वय तत्तद्रूपमेव वक्तव्यत्या

प्रती

द्धारणं व्याख्यायामिति निर्णीत इत्यादिप्रतीतिनिरूढैव लक्षणप्रतीतिविषयत्वाभिकत्वासंभवादाह घटपटोभयत्वेनेत्यत्र एवमग्रेपि द्वितीयएकैकानि घटाभावपटाभावे
तथैव घटपटोभयत्वेनेत्यत्रान्वयितावच्छेदकं द्वित्वं घटत्वपटत्वं च तत्र द्वित्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यद्येपरिशेषादन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वव्युत्पत्तिमपीदं याथार्थ्य घटपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावगाहेपि विषयीकरणेन तत्र प्रामाण्यसंशयं विनाप्यनुभूयमानत्वाद्येघटत्वादित्यादिविशेष
योनस्या इति भावः द्वित्वस्यैव घटत्वादेरप्युपलक्षणत्वाभावान्नाभिप्राये णाह व्याख्यायां घटत्वादीति नानुपपन्नत्वमिति तद्धर्मावच्छिन्नमतियोगिताकाभावनि
रूपयैव तत्संशयप्रतिबंधकत्वादिति भावः यत्त्वन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्युत्पत्तिभंगाय स्यानचाभावविशेष्यत्वादिना स्वरूपमेवेतद्रूपस्य प्रोक्ति
प्रमाणानयच्चिदमसंगतमितिकेनचिदुक्तं तत्तन्नात्र शाब्दव्युत्पत्तिसंकोचमंगीकृत्योक्तम् प्रथमद्वैधाभावकत्वमन्यथानचाभावविशेष्यत्वाशंकोपात्तप्रसंगत्यापत्तेः
एतस्यानन्तानविषयकत्वाभिप्रायकतयानचाभावस्येसारेश्यातुानविषयकत्वाभिप्रायकतयाद्वितीयद्वैधाभावाद्युपरवस्तुघटपटोभयत्वेनेत्यादिशाब्दबोध

राम

१२५

स्य द्वित्वाश्रयवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वमानैकैकाभावसंशयप्रतिबंधकत्वमित्याशयेनाह घटत्वादेरिति शुद्धघटत्वादिरित्यर्थः
नानुपपन्नमिति शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिश्चयस्यैतादृशसंशयप्रतिबंधकत्वादिति भावः शंक्यमानोक्तदोषद्वयसंभावनापीत्याह द्वि
धितौ अननुगताकारेति अननुगतेत्यत्र खादिनानुगताकारत्वसिद्धेः संभवे सिद्धत्वादित्याशयः एतेन तादृशप्रतीतौ नानिरुक्तमनुगताकारत्वं नानुभवसाप
ग्राह्यमनस्सन्निकर्षाप्राप्यत्वात्तर्कस्य विद्धयनपूमपरिहार्याः इयमारीरामपि तत्र प्रामाण्यसंदेहेन तत्प्रमाविषयत्वेनोपन्यासाहेत्यनुकूलतर्कोऽभावेनोपस्थित
स्यापनीतस्य मानानियमेन तादृशग्रहणामथिमदिग्धमेवगिके सचित्रत्रुलपितमपास्तं व्याख्याप्याद्वित्वाश्रयप्रतियोगिकत्वप्रतियोगितासंबंधेन द्वित्वाश्र
यत्वं दीधितौ मात्रमित्यनेन घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमवच्छेदं न व्याचष्टे केवलद्रूपसंशयानुपपत्तौ न वा विषयानुगमः एवं मयेपि व्याख्या
याप्रकारकत्वोपलक्षणं तथाप्रकारश्चानुभविकत्वादिति अवच्छेदकेत्यादिस्तुसत्त्वेपि निर्भावे दीधितौ द्वित्वसमानाधिकरणेति द्वित्वसामानाधिक
रण्योपलक्षितत्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन द्वित्वाश्रयवत्त्वमित्यर्थः इदं च प्रतियोग्यंशे प्रतियोगितावच्छेदकांशेप्युपलक्षणं तथाभानांगीक
र्त्तृप्राचीनमतानुसारेण तेनाभावप्रतियोगिवच्छेदककोट्युपलक्षणतयाभानाभावादिदमसंगतमिति शंकानवकाशः नवीनास्तु प्रतियोगिताप्रकारकबोधा
भिप्रायेणेदं तत्रोपलक्षणतयाभानस्य सर्वसंमतत्वादितिवदंति तच्चिंत्यं द्वयेनापि निरुक्तधीनियमस्य सत्त्वे प्रतियोगितासंसर्गकबोधस्यैव तदाकारत्वा
त् द्वित्वसामानाधिकरण्याभानेपीति अनुगमकं परं द्वित्वसामानाधिकरण्यं संसर्गविधयापि तद्विषयतां विनापि अननुगताकारत्वात् अननुगताकारविष
यकत्वस्यानुभविकत्वात् घटत्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नेति घटत्वपटत्वाद्यन्यतरत्वोपलक्षितत्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन द्वित्वाश्रयवदभा

५१

भ॰प्रो॰ १२९

वत्त्वपि अन्यतरत्वानुगतत्वेपि अनुगमकं यदन्यतरत्वं संसर्गविधयापि तद्विषयत्वं विनापि मत्वर्थद्वित्वसामानाधिकरण्याभानेपीत्यस्य घटत्वादेर्द्वित्वसा-
मानाधिकरण्यानुपस्थितावपीत्यर्थः अन्यतरत्वानुगतत्वेपीत्यस्यापि घटत्वादेरन्यतरत्वानुपस्थितावपीत्यर्थ इति तन्तुच्छं संसर्गतया भासमानस्याप्य-
नुपस्थितत्वनैयत्येन तेन अनुपस्थितावपीत्यनुक्त्वा भानेप्यनुगतत्वेपीत्युक्तेरस्वारस्याच्च अत एवानुपदं प्रकारतया भानेपीत्यादि उक्तित्वानुपस्थिता-
वपीत्येवव्याख्यानं व्याख्यायामनुगतत्वे संसर्गविधयापि विषयत्वाभावः अतिप्रसक्तेरन्यतरत्वेत्यर्थः अनुपस्थिते घटत्वादौ अवच्छेदकत्वायरोपि
तादृशग्रहासंभवोपि बोध्यः अपि नेत्यादि व्यभिचारादित्यन्वयि त्वादावतिप्रसक्तो व्यापकतावच्छेदकत्वेनोपस्थितेप्यवच्छेदकत्वग्रहादिति भावः घटत्व
दौ भयोरित्यस्यापि द्वित्वं तन्नानादृशद्वित्वतादृशगोकप्रकृतेनासमर्थश्राहकत्वमित्याशयः द्वित्वादेरितोनितयाच्च घटादिवृत्तित्वानुपस्थितेनात्रलक्षणा-
पि न संभवतीति भावः एकविशिष्टापरत्वस्य च यद्विशिष्टपरत्वस्य दीधितौ विरुद्धयोरपि विरुद्धत्वेन ज्ञातयोरपि अत्रवदंतीति विरुद्धयोरपीत्यादिकमापाततः
विशेषदर्शनकालेपि वैशिष्ट्यांश आहार्यरूपायाः तादृशामर्शकात्मकबुद्धेः संभवेपीतत्वाभावनिर्णायकद्दशायामीत्तःशेषवाना ह्रीतिशाब्दबोधादेरिव तादृ
शधर्मितावच्छेदकीभावविषयता अन्यजलत्वविशिष्टपृथिवीत्वं नास्तीति प्रत्यायनुमित्यादेरपि बाधकाभावात् न च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रसिद्ध-
मिति वाच्यं विशिष्टस्याननिरूपितत्वमात्रतद्वृत्तिकोभत्तपदार्थेषु प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवात् सति चायेति तत्ज्ञानेन तद्प्रसिद्धिरित्यस्येचापि प्रत्यक्ष-
त्वशात्रोप्रसिद्धप्रभावनेन विशेषणादिबाधविषयेनेत्याख्याया अनुपायादिति वन्द्या विसाधारणाद्वित्वस्यातिप्रसक्तत्वेनावच्छेदकत्वासंभवेनत
द्वाधितत्वदोषभावप्रतियोगिताया वक्तुपाद्यावपि सत्त्वादिति भावः अतिप्रसक्तमपीति अन्यान्वायित्वसमनैयत्यस्येव प्रकृते स्वरूपसंबंधरूपावच्छेद

राम॰ १२९

कत्वं गीकाराद्वित्तिभावकत्वदन्यथा तत्त्वच्छेदेन घटाभावे रुवमीसत्रयव्यंतरे निविष्टत्वस्य मरामर्षेव स्फुतत्वि सादिवस मा राहू षरागाद्वाद्या आपात्तत इति द्वित्व
विशेषघटस्य यदि द्वित्वं अननुगमात् तत्र न कालीनतत्तु सुरूपोयायेरू वुद्धिजन्मानो तेषामा तत्वाद्वित्तिभावकत्वं हेतुगतस्यात्कि विशेषस्य तत्त्वात्कित्वेनाव
च्छेदकत्वेनानुगमः इत्यत आह तत्र द्वित्वेन येन घटाकित्वेन घटपटद्वित्वेन ध्वद्वित्वे घटपटद्वित्वेनानुगती कृत्वं घटपटीयद्वित्व सामान्येन पाघटपटौ
न स्त इत्याकारे रामस्य पात शब्देनेत्या द्वित्वं द्वित्वत्वावच्छिन्नं तद्भिन्नावच्छेदकी भूतं तत्र दाश्रयो देविशेषणीभूतं तत्र प्रतियोगितावच्छेदके त्वं पारागा
मवच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन सहाभावस्याविरोधेन केवलघटा द्विमतितादृशप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह प्रतियोगितावच्छेदकत्व
चेति व्यासज्यवृत्तीतिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता यावत्स्वाधिकरणासमुदायावच्छिन्नेनैव सहाभावस्य विरोधान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः ननु ता
दृशसमुदायस्याविरुद्धस्य मेव घटत्वाद्वितिपाततद्वच्छिन्नाप्रसिद्धिरत आह प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेचेति घटपटोभयामित्यादि शेषणात याव
त्तावच्छेदकतापर्याप्तिमत्स्वावच्छिन्नं मत एवं क्रमेरा प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणावच्छिन्नं घटपटोभयमेव घटत्वपटत्वे यो विरुद्ध
त्वेपि द्वित्वधर्मविशेषणेन मानयोस्तत्सपीति समत्वेनाद्वित्वधर्मिणोः घटत्व घटत्वावच्छिन्नत्वाद्वित्तिभावः न कोपि दोषः नाप्रसिद्धिः घसकलत्वात्स्व
प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वनिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्तिकाधिकरणतया सहाभावस्याविरोधे प्रपमस्वप
मभाव प्रतिद्वितीयमधिकरणतापरं घटपटोभयाभावस्याविरोधिता घटपटोभयाधिकरणानैवेति तत्त्वं अवच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकेत्तेमत्या
द्विवसमाया रागात् पप्रतिमापी कां आहवं मित्तेति अन्यून वृत्तित्वेन तत्त्वसमनेयत्वेन आभेदेवाक्त्नीयाः एवमन्यत्रापि घटत्वपटत्वाभ्यां किमपि नास्ति

साक्षात्वपि न तु घटेन नास्तीत्याकारकप्रतीत्यादित्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि घटपटोभयेन नास्तीत्यादौ तत्समत्वे मानाभावः एवं चोक्तप्रतीतौ नाम प्रयोजकत्वा
त्तत्राप्रिं प्रागुक्तरीत्यादित्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन घटत्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन वादित्वाश्रय
वत्त्वमेवाभावेतादृशप्रतीतिविषयतानादृशप्रतीतौ तद्विषयकत्वव्यतिरेकेऽनुभवासिद्धत्वस्य घटपटान्यतरीयत्वात् एवं चादित्वसामानाधिकरण्याभावेपीत्यन्यत्र त्वा
नुच्छेदेवेपीत्याघटत्वपटत्वप्रयोजकं द्वित्वादेर्घटपटद्वित्वत्वानुपस्थितावपीत्यादिकमपि मन्दं स्वपर्यासधिकारणघटपटसंयोगादिसंबंधावच्छिन्नद्वित्वसा
मान्याभावस्यैव तादृशप्रतीतिविषयत्वोपगमेन द्वित्वादेर्घटपटद्वित्वत्वानुपस्थितिदशायां किंचित्करत्वात् अत एवैकविशिष्टस्यापि न तत्सामानाधिकरण्यसं
बंधेन घटविशिष्टसंयोगादिनाघटाद्यभावस्यैव घटपटोभयेन नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयतया जलत्वविशिष्टसमवायादिना पृथिवीत्वाद्यभावस्य च जलत्वपृथि
वीत्वेन नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयतायामेकविशिष्टापरत्वास्यापर्याप्तत्वस्यानपेक्षणात् विरोधपरिहाराच्च न चैवमपि घटपटयोर्जलत्वपृथिवीत्वयोश्च प्रतियो
गित्वेनोल्लेखस्यानुपपत्तिरिति वाच्यं घटविशिष्टसंयोगेन पटाभावस्य पटविशिष्टसंयोगेन घटाभावाभिन्नतया जलत्वविशिष्टसमवायेन पृथिवीत्वाभावस्य
पृथिवीत्वविशिष्टसमवायेन जलत्वाभावाभिन्नतया उभयोरेव प्रतियोगित्वेनोल्लेखोपपत्तेरिति चेन्न घटपटोभयेन नास्तीत्याकारकाभावविषयकत्वकल्पनापेक्षयैकाभा
वविषयकत्वे लाघवेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसिद्धेरावश्यकत्वात् अन्यथाधिकरणातिरिक्ताभावस्याप्यसिद्धिप्रसंगात् किंच तद्धर्मावच्छिन्नवि
शिष्टबुद्धौ तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वस्य सर्वसिद्धतया द्वित्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टबुद्धौ तदवच्छिन्नाभावनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वानु
रोधेन घटत्वादेरभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत् द्वित्वादेरभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकं न च तादृशप्रतिबंधकत्वस्य विषयभेदभिन्नतयान्यत्र तथा

प्रतिबंधकत्वेपिप्रसक्तेऽपरदर्शितविषयताशालिनिरोपस्यप्रतिबंधकत्वस्यसर्वसिद्धत्वाद्धित्वावच्छिन्नविशिष्टबुद्धौतदवच्छिन्नाभावनिरत्वानुरोधेनघटत्वादेरभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्तद्धित्वादेभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकंनचतादृशप्रतिबंधकत्वस्यापिविशेषधर्मेभिन्नत्वेनपान्यत्रतथात्वे प्रतिबंधकत्वेपिप्रसक्तेऽ
परदर्शितविषयताशालिनिरोपस्यैवप्रतिबंधकत्वमास्तामितिवाच्यंतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतासंबंधेनविशिष्टबुद्धौतद्धर्मावच्छिन्नविशे
ष्यतानिरूपिताभावप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतासंबंधेनैकविधप्रतिबंधकत्वस्यैवलाघवेनांगीकारात् अन्यथाचाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटावुपल
क्षणतयाभानाभावेनाभावबुद्धौप्रतियोग्यंशेऽपलक्षणस्याप्रकारत्वनियमेनविशेषणतयाभावस्यावच्छेदकत्वमिप्येनवोपदर्शितप्रकारतायामसंभवेनद्वित्वादेर
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वंव्युत्पत्तिरहस्येनघटपटोभयत्वस्यत्वघटत्वपटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वंव्यासज्यवृत्तिनतुद्वित्वमन्ततोप्युक्तस्यापलक्षणतयैवप्रतियोग्यभा
नात्विशेषणत्वेप्यवच्छेदकत्वसमानाभावेनाकल्पनात्घटत्वपटत्वपर्याप्तप्रकारतावच्छेदकताकबुद्धौनत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावनिरोपस्यप्रतिबंधकत्वसंभवा
त्घटपटोभयत्वस्यत्रघटत्वपटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकेकाभावविषयकत्वसंभवाच्चैतस्यापिकेषांचिन्मतेनिरस्तत्वेकिंतुघटपटोभयत्वस्यत्रघटपटोभयवृत्तिद्वित्वमे
वप्रतियोगितावच्छेदकंनतुघटत्वंपटत्वंचतथाचतत्रघटपटोभयवृत्तिद्वित्वविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंसंसर्गविधयाविषयस्तत्रचघटपटोभयवृत्तित्वानुपस्थितावपि
नक्षतिःसंसर्गस्यैवसदृशानादिस्याद्घः तत्रोक्तस्थलेघटत्वादेरुपलक्षणत्वासंभवेनप्रतियोगितावच्छेदकत्वावश्यकत्वात्परंतुसामानाधिकरण्यसंबंधेनघटत्वपटत्वह
पावच्छेदकतावच्छेदकधर्मेणाव्यावृत्तोद्वित्वविशेषएवतत्रप्रतियोगितावच्छेदकइतिवदंतितदप्यसत्तत्रघटत्वादिप्रकारेणद्वित्वस्याभानात्घटत्वादीनांप्रतियोगिविशे
षणतयैवभानेनप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वाद्धेतिदिक्तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याहपर्याप्त्यनुभयत्वमित्यादितदुभयत्वमेवेतिनिरवद्यंबोधितोतदुभयत्वमेवप्रतियो॥

भा॰प्र॰ २३१

तावच्छेदकमितिन्यायेन तदुभयत्वमेवैतस्य स्वनिष्ठत्वं तदुभयत्वं चेत्यर्थः प्रतियोगितावच्छेदकमित्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमित्यर्थः उभयत्वमेवेति
पाठे पि तदुभयत्वमेवैतस्यार्थः अन्यथोक्तरीत्योभयत्वमात्रस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनासंगत्यापत्तेः एकत्र तत्कृतोभयत्वमेवेति पर्याप्तमेवस्य प्रत्युक्तत्वोक्तदोषश्चद्वि
त्वदोभयाभावादेर्निरुक्तरूपमात्रवृत्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वादिसंबंधेनोभयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमेन दोषात् नचैवं वह्निरूपद्वौ न स्तः इत्यादावन्वयितावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वस्य स्वत्रिभंगप्रसंगः इति वाच्यं तत्र स्वसत्त्वे तत्संकोचादिसेवनस्य व्याधिकरणोक्तसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायातिव्याप्तिवारणाय पर्याप्तसंबंधावे
च्छिन्नत्वस्य तत्संबंधावच्छिन्नत्वयोर्निवेशनीयतया विशेषणतया विशेषस्यापि निवेशेन लाघवात्तस्यैव निवेशः उचितः इत्याशयेनाह विशेषणतेति यत्किंचित्सद्दार्थेस्ये
व भेदत्वस्य तद्रूपकस्यैव वा विषयितया तद्ज्ञानस्य विशेषणतया ऽभावस्य विषयितया योगोलकभेदत्वव ज्ञानस्य विशेषणतया भावस्य च समनियतत्वादितिभा
व प्रतियोगितावच्छेदकतापेक्षितचैवमपि विषयितया योगोलकभेदत्ववज्ञानस्य विशेषणतया भावमादायातिव्याप्तिरिति दूषणे वैत्तिवाच्यं साधनसमानाधिकरणाभावीयविशेषण
ताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितयत्संबंधावच्छिन्नावच्छेदकता अयायावंतो धर्मा पर्याप्तावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशेष्यावच्छिन्नप्रतियोगि
ताविरूपितत्वतत्संबंधावच्छिन्नावच्छेदकता प्रयासकृतमविलीनसामानाधिकरणपर्याप्तिविवक्षितत्वात् तत्तत्संबंधावच्छिन्नतत्तत्संबंधावच्छिन्नसत्त्रापिलाघवा
द्विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वमेव निवेशनीयं अधिकमुक्तं पूर्वपक्षग्रंथे यथा क्रेत्तप यथाकृतसमूलेऽभावे च तिर्दूरं च समूले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो
गिताकासंताभावे तिसमवायेनाभिप्रायेणावोध्यं यावत्त्वाघनवच्छिन्ने तिर्व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्य स्वत्वमग्रेपितदुभयत्वादौति आदिना एतत्तद्रूपाणामन्यथा
दन्तित्वाविशिष्टत्वसंबंधविशेषाद्यर्थिरूपसामान्याभावाभावादिकमादायाप्रसिद्धिसंभवात् हाभावस्येतिनतुनाद्दशविवक्षणीयत्वस्वरूपानधिकरणतद्वृत्तिय

राम॰ २३१

सत्त्वविशिष्टसत्तासंबंधाभावेन हेत्वधिकरणेऽपि हेतुमत्त्वविशिष्टसत्तासंबंधाभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावादेरपि यावदंतर्गततया तद्भिन्नयावदभावाधिकरणाप्रसि-
द्धिः एवं वीरवैस्ये तन्मतेऽत्र हेतुसमानाधिकरणादिपदेति मतांतरे जलत्वे द्रव्यत्वादित्यादौ वह्निमात्राव्याप्तिवारणाय इत्यर्थः अप्रसिद्धेः असंभवादिति तद्धेतुतद्धेत्वन्यतरान्यत्वविशिष्ट-
सत्तासंबंधेनावच्छेदकान्यतरत्वावच्छिन्नाभावादिरूपतया तद्धेतुतद्धेत्वन्यतरान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादेरेव तदभावादिरूपतया तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावादेरभाव-
रूपत्वेऽपि तदभावत्वस्यैकस्मिन्नेवोक्तविशिष्टाभावादौ लाघवेन कल्पयितुमुचितत्वेन तदभावस्य यावदंतर्गतत्वेऽपि तद्भिन्नयावदभावाधिकरणत्वस्य तद्धे-
तावप्रसिद्धेरिति भावः गुरुधर्मस्य हेत्वधिकरणावृत्तिपदार्थप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकं यत्तद्भावाधिकरणतासमानाधिकरणसा-
ध्यसामानाधिकरण्यस्याप्रसिद्धिरित्युक्तेऽत्राप्रसिद्ध्यसंभवात् आपत्त्युक्तमित्याहुस्तन्न वह्निमान् धूमादित्यादावपि चालनीन्यायेन धूमसमानाधिकरणानाम-
हानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभावानां यावदंतर्गततया तद्भिन्नयावदभावसामानाधिकरण्यस्य क्वापि साध्ये संभवात् कृतोनोक्तमतेऽप्येवं वह्निमाति-
तिप्रसक्तोऽकारसंभवादिति महानसीयवह्न्यादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावसामानाधिकरण्यस्य म-
हानसीयवह्न्यादिसंभवादिति भावः तदनधिकरणेति हेत्वादीत्यपि अतिरिक्तत्वात् अतिरिक्तत्वोपाधिकासंभवात् तु कस्यचित् तदभावे पावकत्वदशेनसाध्येन तादृशयाव-
दभावाधिकरणत्वविवक्षायां वक्तारदृशयावदभावाधिकरणाप्रसिद्धेर्दोषस्तु न तादृशयावदभावेषु साध्यसामानाधिकरण्याविरहेण विवक्षितत्वाभिप्रायेण व्याप्तिः पर्यवसानेन:
मूलानुसारेण निरुक्तमतेऽप्याह तन्मूलस्य विशेष्यविशेषणभावपरित्यागादिति मतेऽपि तादृशत्यागादिति भावः तन्मतेऽपि यावदभावेषु साध्यसामानाधिकरण्यं
कथं मूलस्य मतं आह इत्थं चेति बोध्यमिति इत्युपलक्षणं यावदिति चाव्यर्थं भिन्नपदं तदेव तन्मते प्रतियोगिकाऽसंताभावविशेषणोपीदकमित्यपि द्रष्टव्यं छिन्नोपाभा

मा०प्रा०
१३२

देयावत्त्वविशेषणोपदेयपरिष्कारनिमित्तं रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिपरिहाररनिरूपयतीति अत्रापि संबंधविशेषविवक्षणादिकमध्येवाच्यं तेन न कोपि दोषः इति ध्येयं उत्पत्ति
कालावृत्ति प्रलयकालवृत्तित्वविशेषणेन पृथिवीत्वाधारे तत्र परमाणौ रूपसामान्याभावाभावस्य न अनियोगिवैयधिकरण्यं समवेतसामान्याभावस्य उत्पत्ति काले हेतुत्वविक
रणोभ्यसत्त्वेन न भावमात्रापात्व्याप्तिविरहादित्याध्यके संभवतीत्यत आह समवेतेति सत्त्वैवेतिनत्रच सामानाधिकरण्यसत्त्वात्तत्राव्याप्तिसंभवदिति भाव अभावस्य
भावविरोधिताविरहः अभावस्याभावइतियाचेः अभावस्याभावो जात्यादिकमितितन्मते सामानाधिकरण्यसंभवादिति पक्षे चेतु दीधितावव्याप्तिपदसंभवपदं कपिसंयोगेतद्व्यक्ति
त्वादित्यादावव्याप्तिसमाधानप्रतियोगिव्यधिकरणत्वनिवेशप्रयोजनाभावात् कपितरौ त्यावह्निमान्धूमादित्यादावपि लक्षणासमन्वयासंभवात्प्रमेयवाच्यत्वादित्यादौ तु
द्रव्यसामान्याभावाभावात्मकेतादृशेपावदृत्तगन्नागनादावप्रमेयत्वसामान्याधिकरण्याभावेन लक्षणासमन्वयासंभवः अप्रमेयगुणत्वादित्यादावपि गगनादिसत्त्वाद् द्रव्यत्व
गात्वद्रव्यसामान्यान्यतराभावाभावात्मकत्वेन लक्षणासमन्वयादित्याहुः दीधितौ अभावश्चात्र भावभिन्नोऽत्यन्ताभाव एवेत्याहुः अभावश्चात्रेत्यस्यापावेत
अभावात्यन्ताभावस्यार्थस्याशयेनात्यन्तपदव्यावृत्तिमाहव्याप्यायांभावेति रूपध्वंसप्रागभावयोरपि निखिलयोस्तयोरपि रूपसामान्येतित्राचीनमते रूपसामा
न्याभावस्य रूपध्वंसादिप्रतियोगिकत्वादिति भावः स एवजलं ... इत्यादावव्याप्तिरूपएवदोष इति ... समानाधिकरणरूपात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेद
करूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावात्मकत्वेनापादत्ते रूपध्वंसादेरनंजलत्वासामानाधिकरण्यादिति भावः अत्यन्तेति तिनचैवमपि रूपध्वंसादेर्भावभिन्नत्वात्त्वाभा
वात्यन्ताभावत्वात्तु समेव दोष इति वाच्यं अत्यन्ताभावत्वस्य चात्रादिकात्यन्ताभावात्मकत्वस्य विवक्षितत्वात् अभावेति जलान्यत्वविशिष्टसत्त्वात्यन्ताभावात्मकाभावेत्यस्य वि
शिष्टसत्त्वात्यन्ताभावस्य यावन्तोतिनस्पतस्पतत्त्वावच्छिन्नतितादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नस्य ... जलेतेजोऽन्यतरत्वविशिष्टसत्त्वाभावस्यच अभाव

६

राम०
१३२

१ अर्थस्यरोधाच्च ।।

तन्नरूपध्वंसत्वातिरिक्तस्यरूपत्वावच्छिन्नध्वंसत्वात्मकस्य सामान्यतोरूपध्वंसत्वस्यप्रतियोगितावच्छेदकतासंभवादाह तद्रूपध्वंसत्वेति तत्तद्रूपध्वंस

तावच्छेदकतापातात्तद्रूपध्वंसत्वातिरिक्तस्यरूपत्वावच्छिन्नध्वंसत्वात्मकस्य सामान्याभावात्मकस्य च तस्येह सामानाधिकरण्याभावेनान्यविषयस्य तस्याभावेनैकधर्मरूप

त्वेवसर्पः । एवमग्रेपिनेन्दुरूपात्मकरूपध्वंसाभावस्याभावभिन्नत्वाभावेन रूपसामान्याभावात्मकस्य ... ध्वंसाभावमादायाव्याप्तिर्निरस्ता इति वेदव्यकेचित् । जलपरिमाणोरूपध्वंसोनास्तीसादिप्रतीतिविषयानरूपसामान्याभावः तत्रासत्वात्

रूपत्वेपिलाघवेनैकादिशिष्यमनायाएवतत्त्वमुचितमित्यस्यरसोपिनाप्युचितःकल्प्यपितुमितिलाघवेनेत्याद्यः ननुजलेस्नेहत्वत्वाद्यात्मद्रूपसामान्याभावाभावमन्याय

संक्रान्यादिद्वितीयाभावेभावाभावाभिन्नत्वविवक्षणेनेयोग्यप्रथमासंत्ताभावेनद्विवक्षणेनापिवारणीसंभवेप्रथमोयास्मित्युक्तेत्रैवतद्यादानमुचितेननुद्वितीयाभावेद्रसा

शंकायामाह अत्रेति रूपध्वंसत्वमितिरस्मुपलक्षणेनरूपप्रागभावत्वमित्यपिद्रष्टव्यमेवमग्रेपि प्राचांमतेसामान्यधर्मस्यध्वंसप्रागभावप्रतियोगि रूपत्वाद्युपाधेस्तोप्र

योतरमावाभावस्यतद्भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नरूपत्वाभ्युपगमेनरूपध्वंसाभावस्यनित्यरूपात्मकत्वसंभवेनातिरिक्तत्वाभावात्कथमुपदर्शिताभावप्रति

योगितावच्छेदकंरूपध्वंसत्वमतआह तद्रूपध्वंसत्वमिति तद्रूपध्वंसत्वमित्यर्थः तथाचैतद्रूपसमानाधिकरणोपाधिवादित्वेन रूपसामान्याभावस्यभावभिन्नत्वात्

ताभावतयानादेशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्तद्रूपध्वंसत्वाद्यवच्छिन्नाभावात्मकस्यपावकंतादितत्स्यपिवीतयाचैजलत्वासामानाधिकरण्यायाद्व्याप्तिस्या

त्वलाघवे अत्र तत्तद्रूपसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वतद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्रूपध्वंसप्रागभावाविरूपाभावस्यासंत्ताभावत्वाभावाद्वे

लक्षणाघटकतयाभावाभिन्नत्वेनावारणाच्चेत्मादायाव्याप्तिर्नामिहितेतिसारंनोपादेयमितिप्रयोजनाभावादितिप्रतिपक्षेनरूपाभावाभावमादायाव्याप्तिरहस्य

यथापिवारणासंभवेनविनिगमनाविरहस्तुभयत्रापितदुपादेयमिति केचित् विन्यस्तमपिनिरस्तंउक्तरीत्याद्वितीयाभावेनदावयकत्वेसवविनिगमकत्वात्अ

अत्रकेचित्तत्प्रमाभावेभावाभिन्नत्वानुयायिनेजलत्वेस्नेहत्वत्वादित्यादौहेतुसमानाधिकरणस्यतज्जलत्वात्मकाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकंयदेतज्जलत्व

जलत्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेनत्वावच्छिन्नाभावात्मकयावदेतन्नगतजलत्वाभावेजलत्वसमानाधिकरणाभावाद्व्याप्तिः एवंद्वितीयाभावेतदनुपादाने

हेतुसमानाधिकरणाभावभिन्नघटत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकयदेतद्घटत्वघटत्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेनत्वावच्छिन्नाभावात्मकयावदेतन्नगतेन

त्वादिकमित्यव्याप्त्यभिधानसंगतिरित्याहुः तन्नाभावाभावस्यानंतप्रतियोगिरूपत्वमुपगम्य तंप्राचांरूपध्वंसाभावस्यनित्यरूपात्मकत्वे आनंत्य

व्याबाधकत्वात् ।। वस्तुतस्तु ।। जलपरमाणुवृत्तिरूपध्वंसाभावोनरूपसामान्याभावात्मकः तस्यतत्रासत्वात् अतएवनध्वंसप्रतियोगिरूपात्म

कःनापितद्वानातीयनित्यरूपात्मकः तदभावाभावस्यतदभावप्रतियोगिरूपत्वानपगमात् तंप्राचोतस्यतद्रूपात्मकतासंभवादितिसंगच्छतेति दिक् एवमनुपेयत्वनिर्णीतये

५५

भ०प्र० तद्धटत्वे जलत्वसमानाधिकरणघटाभावाद्वैवाव्याप्तिः स्याभावद्वय एव भिन्नत्वविशेषणाभावस्यकमिति प्रयमात्यन्ताभावेन तत्रोपादेयमिति संपन्नमिति दूषणामुद्भावयति
१३२ तदसत् तदुभयत्र भावभिन्नत्वं न निवेशोपि जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावात्मकघटाद्वे तादृशजलतेजोन्यत्वविशि
ष्टसत्तासत्ताभावेतादृशजलत्वसामानाधिकरण्याभावेनाव्याप्तिस्तद्वस्थैवेति तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावेजलतेजोन्यतरान्यत्वविशिष्टसत्तैवाभावरूपो वा
च्यते यापि तद्भावत्वं लाघवेन जलतेजोन्यतरान्यत्वविशिष्टसत्ताभावे कल्प्यते तत्र च जलत्वासामानाधिकरण्यसत्वान्नाव्याप्तिरिति एवं पूर्वोक्तदूषणं नवत्वमेव स
रणस्यावश्यकत्वेऽ उक्तेन जलत्वजलत्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावविषये तज्जलान्यजलत्वेऽभावरूपो वाच्यस्तथापि तद्भावत्वं लाघवेन एतज्जलान्यत्वविशिष्ट
जलत्वाभाव एव कल्प्यते तत्र च जलत्वसामानाधिकरण्यसंभवेनाव्याप्तिसंभवात्प्रथमाभावेऽभिन्नत्वोपादानस्य निष्प्रयोजनकत्वात् एवं एतद्घटत्वघटत्वाभावा वृ६
न्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावभावाप्रयाव्याप्तिवारणाय द्वितीयाभावे तदुपादानमित्यप्यसमंजसमेव एतद्घटत्वघटत्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावो ऽप्येतद्घट
न्यघटत्वेऽभावरूपो वाच्यस्तथापि तद्भावत्वस्य लाघवेनैतद्घटान्यघटत्वाभाव एव कल्प्यमित्युचितं तन्नयात् तत्र च जलत्वसामानाधिकरण्यसंभवेनाव्याप्तिसंभवा
त् एवं चोपदर्शितरीत्या तद्रूपध्वंसाद्यभावभावाप्रयाव्याप्तिवारणाय द्वितीयाभावे तदुपादानमावश्यकमिति सुधीभिः प्रयमाद्यन्ताभावेन तत्रोपादेयमिति दिक् अभा
वात्मकभेदे निष्ठाभावाधिकरणाकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणात्मकत्वादिति भावः सप्रयुक्तस्थले व्योमिनिरूपस्वघटयाप्रकृतप्रयमात्यन्ताभावपदेनो
दोषवारणासंभवाद्दोषसाधने निष्प्रयमात्यन्ताभावपदमिति केचित्तु भावभिन्नात्यन्ताभावो यो इति द्वितीयात्यन्ताभावपदे भिन्नात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगि राम
ताकाभावयत्रान्यथा हेतुत्वसमानाधिकरणजलत्वात्मकात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकजलत्वात्यन्ताभावलाघवावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यतत्त्वावच्छिन्नभेदात्मकद्रव्य १३२

घ ५ वे ४

तथ

त्वासंतताभाववत्यपि वर्तमानस्य जलत्वसामानाधिकरण्यापादकव्याप्यापत्तेरिति निरुक्तं रंजितदृसमाराणि घटेरोहिण्याव्याप्तिवारणासंभवात् इत्यपि जकामिलाप्यपेनवृत्स

माराणि घटेऽभ्रमिकामाहृतं चेति अत्रावच्छेदकत्तयोः प्रीतिः अपि नाप्रतियोगितयोः समुच्चयसंबंधावत्र संबंधानतरावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिमाशंक्य प्रतियोगितयोः प्री

त्याद्यववत्कुमुचिते अपि शब्देनावच्छेदकत्वयोः समुच्चयसंभवादिति वाच्यं वत्निमात्रधूमरहित्यादेश्च घमस्समानाधिकरणसमवायाघवच्छिन्नवत्प्राघभावप्र

तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्राप्यवह्न्यभावान्तर्गतेः संयोगावच्छिन्नवह्न्याघभावस्यैव व्याप्यसामानाधिकरण्येन प्रसिद्ध्यनुमानेव्याप्तिवारणात् एव प्रतियोगितेया

रेकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणात्स्यावश्यकत्वेन तत्रस्य सर्वेषां सुप्रतीतपदतयाऽहूरूपावच्छेदकतयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणात्स्य प्रत्युक्ताभिधानस्य

वैयर्थ्यात् पत्संबंधित्वादिवक्तव्यतोत्राविनिगमना विरहेण विशेषणतावि शेषस्यापि निविष्टतया लाघवेन सर्वत्र तस्यैव निवेशोचितत्वादिति ध्येयं विष

यीशतित पाचोक्तरीत्या तत्रिकथीस्याव्यापकत्वेन विशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताबच्छेदकजलत्वासंताभाववत्वा घ वच्छिन्न विशेषणताविशे

षावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन द्रव्यत्वासंतताभावादेरिस्तु पदार्थितरीत्याव्याप्तेरसंभवेन तादृशीपासंताभावपदमपि अभावस्यानिरूपितप्रतियोगिताला

भायेति केषांचिदुक्तिरालोचनाविरहविजृम्भितैव प्रतिष्ठाभावः अभावश्चात्र भावभिन्नो ग्राह्य इत्यपि पाठः पृथीमपि साधनसमानाधिकरणाभावत्वे वपाठभा

व भिन्नत्वमप्यभावविशेषणं तत्र वर्षितपदव्याकृतापीकमितिवदन्तं मतमान्हके चिल्लिलिङ्स्य पीशतित पाचाभावो भावभिन्नो ग्राह्य इत्यस्य भावप्र

तियोगिको भावो ग्राह्य इत्यपि शतिभाव उक्तान्यतरत्वेन जलान्यत्वविशिष्टसत्तासंताभावतेजोन्यत्वविशिष्टसत्तासंताभावान्यतरत्वेऽप्यभावत्वेन जल

तेजोन्यतरान्यत्वविशिष्टसत्तात्मकत्वेन अभावत्वाद्दृशविशिष्टसत्ताभाववत्त्रि इति तत्र पाचोक्तान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्याभावरूपत्वेन तदभावमादाय था

ना

व्याप्तेरप्याक्रान्तभावभिन्नत्वेनाधारतानवच्छेदकतया भावप्रतियोगिकत्वं तदर्थो वाच्य इति भावः। अत्र केचित्। तत्र स्वरूपसम्बन्धेन तद्वृत्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणतया भावस्य
भावरूपत्वेपि पूर्वोक्तरीत्या व्याप्तिवारणासम्भवेपि व्याक्रान्तापेक्षया नैवितसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य स्वरूपसम्बन्धेन भावस्य
इति मूलस्य पर्वविरोधध्वंसप्रयुक्त भावस्य वह्नेरपि अभावप्रतियोगिकत्वेन तन्मात्रव्यापित्वव्याप्तिवारकस्य ध्वंसस्य साध्यत्वे अप्रसिद्धेरिति तद्वत्
स्वावच्छिन्नाभावीयपर्यायरूपात्मकभावप्रतियोगितावच्छेदकतेन तद्वति स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसप्रागभावानां यावदन्तर्गततेनानां जन्यत्वात् साम
नाधिकरण्यव्याप्तितादवस्थ्यं एतेन भावमात्रप्रतियोगिकत्वमभावविशेषणं तेन हेतुत्वसमानाधिकरणस्य हि भावनिष्ठस्वरूपस्य भावस्य प्रतियोगि
तावच्छेदकं यत्किञ्चिदनवच्छिन्नभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावत्वं तत्रैव तत्सुज्ञत्वाभावस्य जलत्वसमानाधिकरणेपि नाव्याप्तिरिति भावत्वस्य
भावस्वाभावेपि सत्त्वेन तदवच्छिन्नाभावस्याभावमात्रप्रतियोगिकत्वाभावात् शेषमन्यवहितेन मतद्वये पि परस्परविरोधाभावस्य भावस्य इति मत्वरूपत्व यावद्
भावस्याभावरूपत्वेपि तदभावत्वस्य लाघवेन किमत्राभाव एव कल्प्यमिति तत्त्वेन तस्य जलत्वसमानाधिकरणतया तस्यां व्याप्तिर्संभवादत्र तद
वपद्रूमीवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भावाभिन्नत्वे हेतुमन्निष्ठभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तत्तद्रूपावच्छिन्नाभावे तथात्वं तत्र भावभिन्नत्वं स्वसम्बन्ध
रूपेण निरूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भावभिन्नत्वरूपस्य व्यभिचारादिनिरूपधंसाधारणरूपसामान्याभावाभावमात्रापाव्याप्तेरसंभवेनास्य
नाभावत्वनिवेशे प्रयोजनविरहः। इत्यपि निरस्तं उपदर्शितमतत्रयेपि विरोधात्। भूतमादिविशेषणस्य सत्त्वाच्च ननु ध्वंसत्वस्य जन्याभावत्वरूपतामते अभावत्वस्य
भावभेदरूपतया ध्वंसत्वाभावस्याभावप्रतियोगिकत्वे पि तस्याखण्डधर्मरूपत्वमते तु भावस्य तथात्वेनाधिकरणानात्मकतया तमादाय पक्षसमाप्तितिव्याप्ति

संगतिरत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिकोवेति घटध्वंसत्वमितिचेद्ध्वंसमात्रस्याप्युपलक्षकं एवमन्येपि तेन घटध्वंसाम्यत्वाभावमात्राव्यापिना निव्याप्यसुखसंघट
ध्वंसत्वेतिद्ध्वान्निव्याप्तिवारकतापोग्यत्वमुच्यतापप्रघसंतताभावस्यैवैति स्यघटध्वंसेपिसत्वात्तत्रघटध्वंसत्वेनप्रतीतिप्रतीत्याप्तिरितिवाच्यं तस्यपद संतभा
वत्वेनतत्रवृत्तित्वेपिघटध्वंसत्वाभावत्वेनवृत्तित्वानंगीकारात् अनुभावसत्तेरिति अधिकरणभेदेनाभावभेदइति हृदयं एतेन भावत्वेनरूपेणघटध्वंसत्वाभावस्याभावा
धिकरणकत्वान्यथापि तन्भावरूपाधिकरणरूपत्वेपि नातिरिक्तत्वसंभावनात्स्य चात्यन्ताभावत्वाभावादिवारणेनाव्याप्तिव्याप्यभावस्यावृत्तकत्वमिति द
षणाभावनेनिरस्तं भावेपीति अत्राधिकरणभेदेनाभावभेदइमानाभावादितिभावः नादृशेपि घटध्वंसत्वेनप्रतीत्यपेक्षत्रापि भावेपि मस्यघटध्वंसत्वाभाव
स्यात्रनातिरिक्तत्वादिमिनयेवं निरूढकाभावोधिकरणात्मक इतिप्राचांमतमंगप्रसंगादितिवाच्यं अभावरूपाधिकरणात्मकत्वस्यैवैतस्याधिकरणा
त्मकत्वात्तन्नैवंघटध्वंसस्यात्यंताभावत्वाभावादिव्यवारणाय पूर्वोक्तमसंगतंपदप्रघसंतताभावादितएवघटध्वंसेपि घटध्वंसत्वंनास्तीतिप्रतीत्युपपत्ते
घटध्वंसत्वाभावस्यघटध्वंसरूपत्वात्स्यात्मावाद्विपिघटध्वंसवारणासंभवात्घटध्वंसस्यपदप्रघसंतताभावादावृत्त्यापदप्रघसंतताभावादौतादृशप्रती

तेन घटध्वंसेनानिर्वाहे राघटध्वंससत्त्वेनैव तदभावस्याक्षतेः ननु यत्र घटसत्त्वं तत्राभावरूपे तत्स्य स्पन्दकुसुमकालत्वादिति वाच्यं अत्यंताभावत्वाभावादेरेव सत्त्वात् अत्यंताभा
वत्वाभावादपि तत्पक्षे अनपायेऽदोषात् अत एव घटध्वंससत्त्वेऽत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकयोर्वद्धाभावत्वाभावस्य घटध्वंससत्त्वासमानाधिकरणत्वे तथा कथमवि
व्याप्तिरिति शंकापि निरस्ता अत्र भावत्वाभावादावपि घटहेत्वसत्ताभाविनेव वृत्तिमत्प्रतीत्युपपत्तौ न द्रव्यभावस्याभावत्वाभावरूपत्वानभ्युपगमात् यदा घटत्वं तदभावादि
वृभावत्वाभावासत्त्वेन तद्धटराभ्रतीत्युपपादनस्याभावत्वाभावेन कर्तुमशक्यतया तस्यैव घटध्वंससत्त्वाभावत्वमस्त्येव किंवत्कुसुमसत्त्वात् एतेन घटध्वं
सोध्वंसत्त्वादिस्तत्रातिव्याप्तिरित्यपास्तं तथा भावत्वविशिष्टप्रतियोगिकाभावाधिकरणाको भावो आधिकरणात्मकस्मितमतानुसरणस्यावश्यकत्वेन घटवन्नि
ष्ठघटप्रभावप्रतियोगितावच्छेदकघटध्वंसत्वपदाभावत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य द्रव्यत्वाभाववत्त्वभावादिति निरुक्तव्याप्तिस्तु लक्षणाद्रव्यत्वाभाववद्भावाघात
कत्ववान् सामानाधिकरण्याभावाद्धिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिसंभवेन तत्तद्गुणपदे केवलमप्रतिव्याप्तिवारणाय घटध्वंससत्त्वादिना दोषितिक्षणां संदर्भविरह
मितिचेदत्राभावेनपारिभाषिकद्रव्यत्वाभावोपदिनाघटध्वंसत्वाभावमतीति रूपं यादृयेतु प्रायकतपाद्रिश्रेष्ठस्यादितत्स्पर्शप्रत्यक्षघटत्वाभावाघात्मकत्वं या
तत्र च वान्सामानाधिकरण्यसत्त्वेनाव्याप्तेरसंभवात् अत एवोक्तं प्राचीनमतमालंब्य अतिव्याप्तिवारणाय निजलक्षणे रूपत्वादित्यादौ भावभिन्नत्वस्याभावविशेषणत्व

विरहस्योपि तन्निस्तारः स्वेहसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतद्रूपध्वंसत्वलाघवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य जलत्वाभावाद्यधिकरणात्म
प्यजलत्वाभावाद्यात्मकत्वेन पार्थिवे तद्गतजलत्वाद्यभावे जलत्वसामानाधिकरण्येन पूर्वोक्तव्याप्तेरप्रतीहारादिति तद्वारणायैव भावाभावसृष्टेरभावस्या
तिरिक्तत्वस्यैव स्थापनेऽपि विनिहितानुचितेन न तु निव्याप्तिवारणायेति संक्षेपविशेषो ध्यावनमपि निरस्तं वेदितव्यं जलादिवृत्तिजलत्वाभावादिना तद्रूपध्वं पु
सत्वाद्यभावप्रतीयमानिर्वाहे तेन तन्निष्ठस्यापि तस्य तत्रघटाद्यध्वंसत्वाभावरूपत्वेन तत्र जलत्वसामानाधिकरण्येनाव्याप्तिसंभवात् प्रतियोगितावच्छेदक
तयोरैक्यसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणेन तथा चेद्यादिपूर्वोपदर्शितनिष्कर्षे अपतितेनाव्याप्तसंभवाच्च तद्रूपध्वंसत्वाद्यभावस्यातिरिक्तत्वामनेनुसरणमान
तद्रूपध्वंसत्वलाघवच्छिन्नप्रतियोगिताकाव्यपातिरिक्ताभावाप्रसिद्धिभावेनाव्याप्तिप्रसंगाभावाच्च नैवंभावमात्रवृत्तिप्रतियोगिकोऽभावाधिकरणकोऽ न्वे ८
भावोधिकरणात्मकस्तथा च घटध्वंसत्वाभावस्याधिकरणात्मकत्वेपि घटध्वंसमन्तत्वान्यतवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्ततया घटध्वंसत्वासमाना
धिकरणतावच्छेदकव्याप्तिलक्ष्यादृष्टत्वमिति घटध्वंसे निरुक्तमुपलक्षणं घटध्वंसवृत्तित्वविशिष्टत्वाद्यत्वाभावादिरपीत्यपि दृष्टव्यं तेन तादृशाभावमा
दायनातिव्याप्तिवारणं अन्यतरवृत्तित्वेति अत्र वृत्तित्वं घटध्वंसत्वोपलक्षितोयत्तनासंयोगान्यतरसंबंधेन तेन संबंधसामान्येनान्यतरवृत्तित्वावच्छि
न्नाभावाप्रसिद्धावपि न क्षतिः अन्यतरत्वस्य भेदावच्छिन्नभेदात्मकतया तद्भावस्याधिकरणात्मकत्वेपि प्रतियोगितावच्छेदकभेदत्वरूपत्वेन तत्कर
तयातस्यासत्वाभावत्वाभावेन तमादाय नातिव्याप्तिवारणस्यास्य प्रसक्तत्वात्परिहारात् अधिकरणोति घटाघसत्वाभावे सत्यर्थं मात्रपदानेन भावितपाभाववृत्ति
प्रतियोगिकत्वस्यैव लाघवेनाधिकरणात्मकत्वेन अवाद्यितिभावः दीधितौ भावाभावस्तृतीत्यतिरिक्तत्वरतितया च घटध्वंसत्वेनासत्तासाद्रिमतीतीनामनेता

भावाधिकरणाविषयकत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवेनातिरिक्तैकाभावविषयकत्वकल्पनमनुचितमिति निरुक्ताभावत्वमधिकरणस्वरूपत्वे तत्र मिश्रोक्तप्राचीन
मतमप्रयोजकं अन्यथा ऽभावत्वमात्रस्यैवाधिकरणस्वरूपत्वे तत्रत्वमुपेत्याभावमात्रस्यैवाधिकरणस्वरूपत्वप्रसंगः न च तत्राभावत्वप्रकारकप्रत्यया
नुपपत्तिरेव बाधिकेति वाच्यं न ह्येतेति प्रतीतिविषयत्वादिरूपभावाभावसाधारणाभावत्वेनैव तदुपपत्तेरित्याशयः एतच्च नवीनैरुक्तंपदापि तदुक्तप्राचीनम
तमवलंब्य घटध्वंसत्वाद्यभावस्यानतिरिक्तत्वेपि नातिव्याप्तिः घटध्वंसत्वाद्यभावस्य गोत्वाद्यभावरूपत्वेपि घटध्वंसान्यत्वविशिष्टाभावत्वाद्यभावस्य गोत्वाभा
वावृत्तित्वपर्याप्त्यभावानात्मकस्य घटध्वंसात्मकस्य स्वव्याप्यसामानाधिकरण्यापन्नस्यापि समाधिसौकर्येण घटध्वंसत्वाद्यभावस्यातिरिक्तत्वे आह स्याप्य
तिव्याप्तिवारितेति तत्त्विसे तस्यातिताभावसाभावादिरूपत्वस्य घटकत्वेन तन्मात्रपातिव्याप्तिवारणासंभवात् व्याख्यापां अनतिरिक्तरनिन्नन्य घाघटध्वंसा
त्मकस्य तस्या साध्यसामानाधिकरण्येनातिव्याप्तेरिति भावः अभावमात्रवृत्तेरप्यभावस्यातिरिक्तत्वे स्यपसिद्धांतेत्यत आह एतदिति घटध्वंसभेदसाध्यका
तिव्याप्तीत्यर्थः अस्वरसे नैव अस्वरसेनापि तथा च वदंतोप्यनेनापमप्यस्वरसः सूचित इत्याशयः अपि शब्दसूचितास्वरसोनंतरं चमल्लोक्तविशेष्यविशेष
णाभावस्य सोसेनत्वोक्तौ स्वरूपस्वरूपाख्याने दोषासंस्पर्शीभावमित्रत्वोपादानमनुचितं घटध्वंसत्वाद्यभावस्यातिरिक्तत्वे तदस्याप्यातिव्याप्तिवा
रणप्रयासस्यानुचितत्वमिति जलान्यत्वे जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य ताभाव आदिपदस्य तेन जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वेनान्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्य
तमाभावाभावेनेतिपावत्वपर्याप्तेरित्यव्याप्तेरित्यर्थः तादृशान्यतराभावाभावस्य तादृशान्यतररूपत्वादित्याशयः लक्षणार्थ इति यावत्त्वस्य व्यापकत्वात्स्वत
पानादृशाभावत्वव्यापकत्वे साध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तत्वलक्षणत्वलाभेन तत्त्वासत्तितादृशाभावत्वात्मात्मते जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावजलत्वासमा

नाधिकरणेपि न पूर्वोक्तदोषः घटभिन्नावृत्त्यभावत्वत्वव्यापकत्वे साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वे विवक्षिते एवं च न पूर्वोक्तदोषः नावृत्त्यन्यतराभावाभावत्वेन
त्वसमानाधिकरणाजलान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववृत्तित्वात् एतन्मते पूर्वोक्तसंदर्भविरोधसंभावनापि नास्ति घटध्वंससत्ताभावत्वतत्तद्रूपध्वंससत्ताभा
वत्वयोर्वह्निजलत्वसमानाधिकरणघटाभावादिवृत्तितया वह्निमाञ्जलत्वहेत्वादित्यादावव्याप्तिकथनमप्यसंभवादित्याशयेऽलाघवं न चैवमुक्तरी
त्या नवीनमतावलंबनेपि घटध्वंसत्वादिरूपेणानुगतिः अभावत्वस्य स्वरूपसंबंधात्मकतया पदार्थाभावादिनिष्ठघटध्वंससत्ताभावत्वस्याभावभेदेन भि
न्नतया ननुगतत्वेन तादृशाभावत्वतात्पर्ये घटध्वंसनिष्ठतादात्म्यकघटध्वंससत्ताभावत्वे घटध्वंससत्त्वसमानाधिकरणावृत्तित्वस्याभावेनातिव्याप्तेरसंभवा
दिति तत्त्वतात्पर्यकमाह न चेति परस्परसंबंधेन स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टध्वंससत्ताभावमादायाप्येन अननुगतत्वमिति एवं चोक्तान्यतराभा
वाभावत्वादिकमप्यन्यतरत्वादिरूपमननुगतमेवेन न पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यमिति ध्येयं घटध्वंससत्ताभावाधिकरणेति हेतुं च घटध्वंससत्ताभावात्मकत्वे हे
तुगर्भघटाभावादिविशेषणं वैयर्थ्यादिति न चोक्तनिष्कर्षे तादृशयथाहकृतपैव सार्थक्यमिति वाच्यं पूर्वोपदर्शितरीत्या पूर्वोक्तदोषाभावेनोक्तनि
ष्कर्षवैयर्थ्यात् एतेन हेतुसमानाधिकरणयादृशयादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशतादृशतादृशाभावपाव
त्साध्यसामानाधिकरण्यं लक्षणार्थः इत्थं च वह्निहेतुसमानाधिकरणजलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादृशतादृशान्यतराभावत्वे
न तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावो जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभाव एव न तत्र तु जलत्वसमानाधिकरणपर्सत्वात्रोक्तक्रमेणाव्याप्तिर्न वा एतत्तुल्यत्व
लत्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावक्रमेण घटत्वघटत्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावं चादाय व्याप्तिरतादृक्स्वप्रपादशे मार्हे विवक्षयैव तन्नि

म.प्र

१३६

गमकत्वात्त एव दीधितिकृतामव्याप्तिं विहायातिव्याप्तिमेवावलंब्य अनन्तदृष्टान्तमुपादाय: पादृशीसाध्यविवक्षायां रूपेक्ष्यत्वाभावादिकमादायाव्याप्तिवारणासंभवात् न
चैवमभावत्वात्रेसाध्ये नभावभिन्नत्वविवक्षणाम पक्षे पादृशीसाध्यविवक्षायां तद्रूपसत्वाभाववाभावमादाय जलेऽपि हृदत्वादिसाध्यकव्याप्त्यसंभवादि
तिवाच्यं नतु यस्येन इत्यत्र सत्तागसाभावभिन्न एवाभावः अविशिष्टरतिवत्तत्पात्वाननयत्वेन तद्विवक्षणे तामसर्पाभावेन न चैतदेवकल्प्यमितिवाच्यं धूमवा
न्वह्नेरित्यादौ सर्वस्यैवाभावस्य कालिकसंबंधेन धूमादिसामानाधिकरण्येन मिथ्यात्वसामानाधिकरण्यमभावीयविशेषणतया वाच्यं तथा चवह्निमा
न्धूमादित्यादौ कालिकादिसंबंधेन हेतुमन्निष्ठवस्त्वाद्यभावस्याभावीयविशेषणतया वाच्यसामानाधिकरण्याभावेनाव्याप्त्यापत्तौ हेतुसामानाधिकरण्येन
प्यभावीयविशेषणतयैवाव्याप्तिवारणाय तत्ताभावभिन्नाभावस्यैव विवक्षितत्वादिति केषांचिदुक्तिरपि निरस्ता उक्तरीत्योक्तदोषासंस्पर्शेन पादृशीसाध्यविवक्षायां वै
पर्थ्यात् हेतुसमानाधिकरणाभावानां पादृशत्वादिनाप्रतिसिद्धिकरूपेणाप्रवेशे हेतुसमानाधिकरणात् पादृशपादृशाभावात् तादृशत्वात् तादृशाभावापावेन तत्साध्य
समानाधिकरणात्यस्यैव सम्यक्त्वेशेषवैपर्थ्याच्चेस लंघ्वहुजल्पनेन व्यसंगतिः। अव्याप्तिः एकत्वकीति पावल्लपंचेतस्य व्याहव हिमानितिप्रसंगकाधिकरण
विवक्षणेनाप्रसिद्धिरत आह अन्तिव्याप्तिश्चेति अतिव्याप्तिरिति अव्याप्तिरपि दूषया। प्रथमपक्षे दस्यसाधनपरत्वे ऽग्रिमपक्षे दस्य साध्यपरत्वे व्यापकसाधन
व्यापकव्याप्यत्वस्य साध्येलाभादिति भावः। दीधितौपमदंप्रथमपक्षे एवंचाग्रिमपक्षे हेतुपदमितिभावः पावदितीति पदमितिशेषः असतामावस्य त
प्रसक्तमीकत्वासंभवाद्व्याख्यापतिकृतीयेति परस्परविशेषणत्वाभावादादृशविशेषणतामिति असंभवतरंगिनानाहृत्यापाव तन्नाप्रत्येकमप्रतिपण्णत्वनिवेशो चसा
ध्यव्यापकपक्षिं चित्वतितोपाकासंतामावासामानाधिकरण्यसत्वाद्यभिचारिणपतिव्याप्तिर्दृष्टव्या पावन्वस्पेतिरदृष्टपत्नस्यावत्तमात्रस्यैवसाध्य

एमा:

१३६

वह्निष्ठाभावप्रतियोगितेन न दृष्टप्रतियोगितासम्प्रसिद्धेर्व्याप्तेर्विशिष्टैकार्थ्यरूपत्वासंभवाच्चेत्स्यादिदूषणं दीधितौ व्यापकतेत्यादिव्यापकतावच्छेदकतावच्छेदक
स्वसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वमित्यर्थः व्याख्यापां तथा चेत्यादि एवं च मूले ऽप्रतियोगिपदं प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नपरं प्रतियोगि
पदं चैतियोगितापरमिति भावः तादृशाभावत्वत्वव्यापकेति अत्रापि पूर्वरीत्या व्यापकतावच्छेदके साध्यादिरर्थः विरुद्धाभिनैवोपपन्नेमा हृत्वकत्वन स्थिति
अनुपादेयत्वादिति एतत्र लेपचलक्षणापाठक्रमप्राप्ये नानात्वादिति संबंधभेदेन निबंधवैयर्थ्यवारणाय तत्तत्संबंधघटितव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्न
तत्तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं निवेश्यमिति भावः असंगत्यापत्तेः एकसाध्यसाधनस्थलेपि यामिरनन्वगतत्वापत्तेः विशेषणताविशेष
त्वाव्यापकत्वनिवेशे नुप्रतियोगितायामपि विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशेन संबंधभेदेन निबंधनदोषाभावात् नन्वनुगमाभावादिति [illegible]
भावः स्वरूपसंबंधेनेति व्यापकतायाश्च संसर्गतया उपयोगात् तादृशाभावाप्रसिद्धिरिति आकाशाभावादेस्तेन संबंधेनाव्यापकत्वापत्तेः पलादेरेवत
याविनतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः अत एव साध्यतावच्छेदकसंबंधेनापि न व्यापकत्वनिवेश इति भावः अभावासंभवादिति केवला
न्वयिग्रन्थे चैतच्छंकाभावेप्यन्ति साध्यव्यापकतेति तत्तत्संबंधघटितव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नतत्तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावासत्त्व
तेन न संबंधभेदनिबंधनो दोषः ननु विशेषणताविशेषो निवेश्यस्तादृशानामित्यनादीनामिति तत्संसर्गमर्यादया धात्वनापि साध्यतावच्छेदकसंबंधः
केवलान्वयिन्यप्रसिद्ध्यापत्तेः एतेनात्र यावदसदोषान्ते साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नाभावत्वाभावेपि निरस्तं
व्यापकतायाः संबंधभेदेन भिन्नतया तादृशाभावत्वस्यैवाभावात् न च स्वरूपत्वं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन तत्स्वरूपत्वे तेनैव संबंधांतरमादाय न दोषः

भ॰ प्र॰
१३८

दीधितौ पावकादेर्व्याप्यत्वमिति न तत्संबंधघटितव्यापकतावच्छेदकवत्तोपाधेर्नोप्रतीकं तत्तत्संबंधेन व्याप्यत्वमित्यर्थः तेन न संबंधभेदेन विरोधन दोषः न
नु विशेषणता विशेषघटितेन तत्तदुक्तरूपेणैव नापि साध्यतावच्छेदकसंबंधघटितेनैकत्वाद्व्याप्तिप्रसिद्धिविरहेपि समाधेयापाद्ये गौरवमेदस्यापीति व्या
प्यान्तरविरोधात् व्याप्यापत्तिं किंचिदिति साध्यानधिकरणेत्यर्थः अत्रेति पर्यन्तग्रन्थसंप्रदायमनास्वरसोपि सूचितः नादरणीयेति दीधितिकारस्य पादकस्वा
हिलक्षणावाक्यार्थोपनिवसेमतः अत एव पूर्वतपक्षग्रंथेऽन्नौपाधिकत्वलक्षणत्वार्थोऽपनिवद्वर्णितः अभावघटितोपि उक्तरीत्येत्यादि स्वचितत्रितिकचित्तु
आहुरित्सनेन तदेतत्तदस्वारसप्रतिपादकं साध्यसमानाधिकरणासेतनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेपावत्तिपत्ससमानाधिकरणासेनाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वेनास्तितत्वमर्थः इति नव्याः इति पाठ एव दीधितौ पाठे क्लिलसत्वात् यत्स्पत्तिपत्ससंबंधेनेतिपत्ससामानाधिकरण्येपिलक्षणद्वयस्य संगत्यर्थ यो नद
तोपितिअर्थोत्तोन हेत्सस्यर्थकारणतापत्तिपल एवेवद्गितवान्वकत्वेनावच्छेदकाभेदस्यस्य आहतिपतेति व्याप्तयाऽपेत्ति अवच्छेदकतानस्यावच्छेदकत्व
नेहेतुजत्पादनावात्व्याप्यपद इतिभावः तुल्यवत्तिनिभावप्रधानो निर्देशः तुल्यमिति पूरितार्थः अवच्छेदकत्वमिति तथा च तु दूषतानाध्विशिष्टलसत्तानेभि
न्नमेवेति नात्मव्याप्यपद इतिभावः केचित्तु न च भेदेनावच्छेदकावच्छेदकभावो नक्षीक्रियत इति याव हातो ऽविलुप्येते स्वत आहुर्दीधितौ उपहितेति तथा चाभेदेना
वच्छेदकावच्छेदकभावो नक्षीक्रियत इत्यस्याभेदेनैकरूपेणावच्छेदकावच्छेदकभावो नक्षीक्रियत इतिभावस्याहुः नन्वत्रसाध्यान्तरस्त्रनसहार्थः साध्यमेवपत्ससंबं
धितेस्यत्रसाध्यस्येव पत्सहार्थत्वात्पतत्रै रेकपदार्थोपस्थापकत्वनियमात्तन्न तथा च साध्याभिति पत्त्वपरस्यत आह दीधितौ सेति तथा च पत्ससंबंधितेस्य
त्रकर्मधारएवनत्तपसंसंबंधितेनिवद्गीनत्त्वहयः संबंधितपरार्थकसाध्यसामानाधिकरण्यमेव तथा च पर्वतसंबंधितापाएवपससहार्थतपासाध्यादि

गदा॰
१३८

रित्यत्रापि तत्पदार्थैः संबंधितैर्बोधि नान्वय इति भावः पश्चात्कृतसामानाधिकरण्यत्यागेन स्वसंबंधिसंबंधितस्य समर्थ इत्युक्तौ बीजमाह व्याप्यव्यापकमधिक
रणतापादिति आधेयताया उपलक्षणत्वात् संग्रह इति पाठः तथा च पश्चात्कृतसामानाधिकरण्यपारान्नेतादात्म्येन साध्यसाधनभावस्थले ऽव्याप्तिः स्या
दिति भावः अत्र पाठांतरम् स प्रत्ययिकत्वादसंबद्धार्थकत्वाच्चोपेक्ष्यं प्रतियोगिकत्वादीत्यादिना जन्यत्वप्रतियोगित्वादिपरिग्रहः तेन घटादेर्दंडाभा
वादिव्याप्यत्वापत्तिरिति भावः आधेयत्वस्य गुणत्वे बीजमाह दीधितौ अत्र चेति आधेयत्वस्य तौ चेत्यर्थः तादृशसामानाधिकरण्यमुपलक्षणं विशेषणं
वा आधाराधेयभावापन्नत्वं हि विशिष्टत्वं कर्मधारयेति कर्मणोऽपि चेति मूलानुसारात् गुणत्वाद्दीधितौ नोक्तं एवमग्रेऽपि आदिना गुणपरिग्रहः परामर्शत्वेन तादृशस्य
हेतुकर्मधारयपि सत्वेन प्रमात्मकपरामर्शात् गुणाद्यनुमित्यापत्तिः गुणत्वादेः प्रमानुमित्यापत्तिः सल्लिंगपरामर्शप्रयुक्तत्वादिति भावः सामानाधिक
रण्यावच्छेदकस्य व्याप्तित्वे च तस्य विशेषणतया तादृशविशिष्टसत्त्वविशिष्टहेतुत्वाया कर्मधारयसत्वेन तादृशपरामर्शस्य भ्रमत्वनियमात् नोक्तापत्ति
रिति भावः अस्याभिप्रायेणाह साध्येति व्याख्यापं तथा चेति शेषविशेषणविशेष्यभावेन केवलसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुसत्तापरामर्शस्यैव हेतुत्वस
त्वादिति भावः लाघवादाह तत्रिस्थेपस्येति तत्रिस्थपो सन्निकाले च न तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टवत्तानिरूपणं गुणाविलयेनैव तदुपस्थितेरि
ति भावः निस्थपत्वनिवेशे गौरवादाह तद्धर्माभावग्रहे ध्वंसेऽशापो सन्निकाले तादृशनिरूपणाभावस्यानुभवसिद्धत्वात् तादृशगुणविलये मानाभावादाह तद्धर्मा
भावग्राहकेति अनन्यगतिकतया अनुभवानुरोधेन कल्पनीयमिति तथा च सिद्धांतिपक्षेऽपि विना प्रसंगपरामर्शादनुमितिर्न स्यादिति भावः एतेन
नोक्तकार्यकारणभावे मानाभावात् अस्यमाशयवर्णनेन सम्यक्तर्कं तु प्रकाणे तदेशात् तथा च उपादे शव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानमनुमितिकारणं

अन्यभासत्तात्वादिना द्रव्यत्वादिव्यभिचारित्वेपि विशिष्टसत्तात्वादिना तद्व्याप्यस्य सत्त्वस्योपलक्षणतया १

तादृशव्याप्यत्वमिह निर्वाच्यं प्रकारत्वं च तस्य न तत्र विशेषणतया वाच्यं न तत्पक्षणानपायाव्याप्तिप्रकारकपरामर्शो विशिष्टसत्तात्वेनाप्रसिद्धिज्ञानकाले सत्तात्वेन ता
नकाले च गुणादौ संभवतीति समभिव्याहारेण तादृशपरामर्शात् गुणादौ द्रव्यत्वानुमितिः स्यात् न चैवं अनुभवविरोधात् न च व्याप्यत्वेन तादृशसामानाधिक
रण्यप्रसिसाध्यसंशयपक्षतायां हेतौ विशेषणतया प्रसक्तेरात् तन्निश्चयाभावात् तन्निश्चायकशब्दैः नरावश्यकत्वाभावात् न च विशेषणतया तादृशसा
मानाधिकरण्यांशे संशये निश्चये साधारणः पक्षधर्मतांशे निश्चये परामर्शो कारणमस्तु तथा च लाघवमपि केवलसाध्यसामानाधिकरण्यांशे संशया
त्मकस्य परामर्शस्य परकारणत्वमनुभवविरुद्धं न तत्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यांशे वा व्यापकसामानाधिकरण्यांशे पि वैशिष्ट्यावगाही संशयपदार्थत्वात् विशि
ष्टवैशिष्ट्यबोधविषयिताया एकस्या एव लाघवेन कारणतावच्छेदकत्वेन तादृशसंशयादृष्टमिष्यमनुसारात् किं तु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्ववि
शिष्टधूमत्वादिकं यस्य सर्वत्र परामर्शे विशेषणतया हेतौ निश्चयसंभवात् अतो द्वितीयस्यैव कारणीभूतज्ञानविषयव्याप्तित्वव्यवस्थापकत्वमतो न चेत्सा
हित्ताप्रागसंभवीति भावार्थस्तत्र एवेति प्रागुक्ते अनुभवानुरोधेन तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविषयिताया कारणता
तावच्छेदकत्वस्यानुमितिलक्षणेन निराकरणेनोक्तरीत्या शयवर्णनस्यासंभवाच्च न चैवमपमालोकोधूमो वोभयव्याप्तिविशिष्टव्याप्य इति परामर्शोपत्ते
र्यस्य साध्यसंबन्धितावच्छेदकरूपव्याप्तिपरस्यानुपपत्तिर्धूमत्वत्वादिना धूमत्वादिसंशयपसत्वेन तन्निश्चयादिसत्वे आहत्ये धितावच्छिन्निपसकृति
रित्यर्थः विशिष्टधूमत्वत्वादिना सामान्यतदिति साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वेन समर्थः तथा च वह्निसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाद्यन्त्यत्र इति निरोप
एवैतन्मते हेतुरिति भावः हृदयमिति सन्ने नैतन्मते सः स्वरसः सूचितस्तमेवाह व्याप्यांशे अवच्छेदकत्वमित्यदुष्टमिति तथा च साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्या

पिपएवसत्त्वेयद्वृत्तिभावः केचित्तु नतुधूमत्वेआलोकत्वेवासाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वग्रहस्तत्रधूमादिवृत्तौहेत्वादौसाध्यसामानाधिकरण्या
वच्छेदकत्वाग्रहेहेतुत्वविशिष्टधूमत्वालोकत्वसंदेहकालेहेतुत्वविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यनुपपत्तिः साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वेनाग्रहेन
पार्श्वधूमत्वालोकत्वयोर्हेतुत्वविशिष्टसंदेहेनतत्रतन्निरूपाभावात्साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधूमत्वविशिष्टहेतुत्वविशिष्टवान्पर्वतइतिनिरूपा
संभवादित्यतआहरूपमितितथाचतत्रहेतुत्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधूमत्वेनरूपेणतत्राविधूमत्वानिरूपेपिसामान्यतस्तादृशावच्छेद
कत्वरूपेणहेतुत्वविशिष्टधूमत्वनिरूपेबाधकाभावेनसाध्यसामानाधिकरण्यघटपावच्छेदकविशिष्टहेतुत्वाश्रयवान्पर्वतइतिपरामर्शसंभवात्तत्रानुमितिसम
तौबाधकाभावद्वृत्तिभावः शेषंपूर्ववदित्याहुः अन्येतुनतुधूमत्वादिनाहेतुतावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यव्याप्तित्वधर्मप्रकारेणपक्षधर्मतानिरूपणीयोऽनुमि
तौहेतुर्वाच्यः तथाचकमितितादृशविशिष्टसत्तात्वरूपेणपक्षधर्मतानिरूपात्रोक्तदशायांसंभवतीमतन्नाहपमितिविशिष्टेत्यतितथाचधूमत्वादिप्रकारे
णपक्षधर्मतासंदेहदशायांप्रकारान्तरेणसंभवात्तदानीमनुमित्सुर्यमपिद्वितीयपकल्पानुसरणमितिभावः शेषंपूर्ववदितिप्राहुः दीधितौ अतिप्रसंगात्
अवच्छेदकत्वानिरुक्तेः तस्वंप्रत्यापीय्यमत्रैपिसामानाधिकरण्यव्याप्यवृत्तित्ववादिसमावमोममतमालेनआशंकतेनचेतिकर्मादिवृत्तित्वेतिनचद
त्तिवपदस्थ्यकर्मावच्छेदेनसंयोगसमवायत्वादिनिवाच्यं कर्मणएवैतत्कालतयाकर्मत्वात्साप्यनयुक्तसामानाधिकरण्यमितिमतानिवर्तितानौ
सत्तापोन्युक्तसामानाधिकरण्यमितिप्रतीतिवारणायसमवेतत्वसंबंधेनकर्मादिरवच्छेदकत्वलाभायतदुपादानं एतेनकर्मादिवृत्तित्वंकर्मणो
पुपलक्षणमितिकस्यचिन्मतमपास्तं विशिष्टसत्त्वरत्तिगुणोसाध्यत्वादिः अव्याप्तिप्रसंगादिस्पष्टमेतेनचापः धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यादौसाध्यसा

वह्निन्न साध्यसामानाधिकरण्याभावासिद्धेः साध्यसामानाधिकरण्येति साध्यसंबन्धिता पदं संवलं २

भ॰ प्र

१४०

रित्यव्याप्तिरिति नच हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वनिवेशान्नायं दोषः इत्यपि तत्संबंधेनावच्छेद
कत्वाभाववृत्तित्वपदं प्राग्युक्तमिति वाच्यं महाकालमात्रवृत्तिविशेषगुणतया सद्धेतावव्याप्तिः महाकालान्यदेशत्वाभावः दोषितो पक्षधर्मविशिष्टेति अत्र
पक्षधर्मपदं हेतुतावच्छेदकपरं हेतुपदं पक्षधर्मपरं तस्य तत्सत्त्वलाभाय व्याख्यायां तादृशेति हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यर्थः वृत्तित्वाभावः वृत्ति
त्वावच्छिन्नाभावः तेन धूमादिसामानाधिकरण्याभाववति महानसीयवह्न्यादिमद्वृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नाव्याप्तिः अव्याप्तिरि
ति रूपवृत्तित्वाभावस्य सत्तानिष्ठद्रव्यवृत्तित्वात्मकाभावप्रतियोगित्वेन तादृशातिरिक्तत्वाप्यकत्वपर्यवसितस्य तादृशातिरिक्तत्वावच्छिन्नत्वस्य रूप
वृत्तित्वाभावे संभवादिति भावः केवलान्वयिनि साध्यसामानाधिकरण्याभाववतिहेत्वधिकरणवृत्तित्वासंभवेन लक्षणस्य तादृशस्थले संभवो नोक्त इति बो
ध्यं न च विशिष्टे तेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वमपि तु साध्यसमानाधिकरणभिन्नत्वं तथा च नोक्ताव्याप्तिः अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वादव्या
प्त्यापत्तिरिति साध्यासमानाधिकरणेति अत्रानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशानुरोधेन नञ्द्वयघटनाने न लाघवात् साध्यसमानाधिकरणे वृत्ति
त्वाद्यघटितस्यापि निवेशे नस्य स्वरूपेणत्वात् तत्वादिति असंभवस्तीति शेषः तत्तद्वृत्तित्वानां संयोगादिरूपधूमाधिकरणवृत्तित्वानां वृत्तित्वेन
समानाधिकरणवृत्तित्वं वा अन्त्यनिषेधप्रतियोगितया वाच्ये संयोगादिरूपधूमाधिकरणवृत्तित्वे वह्निसमानाधिकरणसमवेतत्वाद्यभावो वा व्यर्थ इति पूर्व
तोर्थः तद्वृत्तित्वस्य संयोगरूपधूमाधिकरणवृत्तित्वस्य तादृशजातिवृत्तित्वाभावात् वह्निसमानाधिकरणजातिसमवेतत्वाभावस्यासंभवात् संयोगरूपेण
धूमाधिकरणवृत्तित्वे धूमासमानाधिकरणद्रव्यादिसमवेतत्वाभावस्य सत्त्वेन धूमवान्वह्नेरित्यत्राव्याप्तिः तत्र साध्यसमानाधिकरणसामान्यवृत्तित्वाभाव

एमा॰

१४०

स्येव व्यभिचारानीपत्त्यादिति भावः । असंभवं असंभवनादृवस्थ्यं याच्छीतीति तत्त्या चत्त्वविशिष्टाधिकरणावृत्तित्वव्याप्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्या
समानाधिकरणात्यन्तकत्वमिति निष्कर्षोक्तौ त्वोक्तासंभव इति भावः । अत्र वन्ह्यादिसमानाधिकरणायोगोलकत्वादौ धूमत्वादिविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वस्य सत्वेना
संभववारणायापनत्तद्रूपघटनेपि क्षेपे यद्यपि त्वविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वसाध्यासमानाधिकरणात्यन्तकत्वे पार्थत्वाघटितत्वस्य लोसंभवति तथापि
हेत्तेन स्याप्रवेशे गन्तव्य सयोगानन्तरत्वपानदोषः फलगुणतावान्विशिष्टसत्वादिसत्राव्याप्तिरितिरास्त्रंस्पे संबंधसामान्येनेति नच पक्षिचित्संबंधेन साध्याधि
करणत्वव्याप्तत्याचसमवायेन वन्ह्यधिकरणे समवेते महानसत्वादौ धूमाधिकरणसमवेतत्वाभावासत्वात्रदोष इति वाच्यं एतद्रूपसाधवन्हिमा
न्धूमादिस्याद्यव्याप्यापत्तेः समवायेन वन्हेरपि निधूमवान्हवन्हेरित्यादौ तु नातिव्याप्तिसंभवः सकलधूमाधिकरणानामाद्यानेन रंवन्ह्यधिकरणत्वसत्विसंभा
वनया संबंधसामान्येन धूमाधिकरणावृत्तौ च समवायेन वन्हेर्हेत्वधिकरणवृत्तित्वाभावासत्वात् धूमकालीनवन्हिहेतोरनुसरणेनु प्रपासनगोरवामितिसंक्षिप्ता
गः संबंधसामान्येनेति नच साध्याधिकरणोपक्लिचित्संबंधेन वृत्तितोक्तौ नायं दोष इति वाच्यं संबंधसामान्येन हेत्वधिकरणावृत्तित्वोक्तौ वन्हिमान्धू
मादित्यादावव्याप्तेः पक्षिकिंचित्संबंधेन तदुक्तौ च सर्वत्रातिव्याप्तेः पेनयेनेत्यादि इत्यलवरसं पुनः तत्पादौ सत्वावत्संसर्गाभावसत्वादुक्तदोषतादवस्थ्य
मतो वीप्सा हूंस्लाघवादाहूवक्तत्स्येति प्राचां मत्पन्तयो रनुगमादाहुर्धवत्पकत्वादिविशिष्टेत्यनानाविशेषे यस्यापि यद्यत्संबंधावच्छिन्नत्वादिति भावः । धि
तीनेनैवनेनतेन । तथा च वर्तमानत्वे हेतुत्वावच्छेदकसंबंधेन वर्तमानवद्रूपनिवेशे च एतद्रूपभिन्नगुणत्वादिस्यात्तावतिव्याप्तिः स्यादिति तत्परित्यागः न
नुपारिभाषिकावच्छेदकत्वघटितोक्तलक्षणस्य गुरुधर्मे नीलधूमत्वादावपि सत्वेन नीलधूमत्वादिना व्याप्यत्वासिद्धिर्न स्यादित्यत आह नीलधूमत्वा

तल

देरिति पूर्वोक्तलक्षणव्यापकसामानाधिकरण्यादिर्निखिलव्याप्तिपक्ष एवेदं बोध्यं तुल्यन्यायात् नचात्र प्रमेयधूमत्वादिकमेव कुतो नोक्तमिति वाच्यं तत्समनि-
यतधूमत्वादिविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वाभावस्याप्रसिद्धेः प्रमेयधूमत्वादिविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वस्यानवच्छेदकत्वापातात् तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तत्रोक्त-
लक्षणासंभवेनातिप्रसंगानवकाशात् धूमत्वनीलधूमत्वादौ च न समनियतत्वमिति निरुक्तेरत्रासंभवात् वारणीयत्वे त्विति तु शब्दसूचितास्वर-
समाद्व्याख्यायां वक्तव्यत्वमिति निरूपितत्वं तुल्यन्यायतया वारणीयस्यैव वक्तव्यत्वात् साधूमत्वमात्रवृत्तिपर्याप्तिरूपाज्जिद्रव्यत्वादेः स्वसमानाधिकरणीभूतादिव्यमा-
णविशेषणेनापि वारणासंभवेनैतद्दोषे ग्रन्थिर्दोपपादनस्यावश्यकत्वादिति भावः निरुक्तेति स्वविशिष्टत्वादिनोक्तेत्यर्थः तेन तादृशत्वविशेषणोपा-
दानेन नस्पतिरिक्तेना व्याप्तिरित्यर्थः द्रव्यत्वासमानाधिकरणगुणत्वादेरुक्तात्वविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वासत्वेन सत्तात्वस्यातादृशत्वादिति भावः अत्र
च समवायघटितसामानाधिकरण्यस्य समवेतत्वपर्यवसन्नत्वापाद्गुणकर्मान्यसमवेतत्वरूपतादृशधर्मघटितत्वापाविशिष्टसत्तात्वस्य तद्रूपापन्निता
दृशपदोपादानेपि दुर्वारैति विशिष्टसत्तात्वस्य नीलधूमत्वादिवद्रूपसंग्राह्यत्वमेवोपेयमिति तादृशपदस्यार्थमेवैतिचेन्न पत्रगुणकर्मान्यत्वमति संबंधसा-
मान्येन वृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्यसंबंधेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिकं समवायेन हेतुत्वत्रतादृशपदस्यार्थत्वात् गुणकर्मान्यत्वाधिकरणमहा-
कालनिरूपितकालिकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वस्य गुणत्वेपि सत्वेन तादृशविशिष्टगुणत्वस्य समवायेन गुणवृत्तित्वापात् गुणकर्मान्यत्वेविशिष्टस्या-
तादृशत्वात् नचैवं तादृशविशिष्टसत्तापास्समवायेन गुणेपि सत्वाद्द्रव्यत्वे साध्ये तस्य व्यभिचारित्वमेवेति वाच्यं संबंधसामान्यांश समवायावच्छिन्न-
वृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्यसंबंधेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तापा गुणेऽसत्वेन व्यभिचारित्वासंभवात् एवं च समवायघटितसामानाधिकरण्ये

नतुतत्कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तायाप्यत्रहेतुत्वंतत्रतादृशविशिष्टसत्तात्वस्यनीलधूमत्वादिनारसगन्धत्वमेवगसमावादितिध्येयं धूमत्वस्यापिनचतस्यावा
प्यप्रतियोगिकत्वसंबंधेनधूमप्रागभावत्वसामानाधिकरण्यमस्त्येवेतिवाच्यंप्रकृतहेतुतावच्छेदकताघटकसंबंधेनस्वाधिकरणेतादृशत्वनियामकसं
बंधेनवह्नित्वस्यस्वसामानाधिकरण्यपदार्थत्वेनतादृशत्वनियामकसमवायेनधूमत्वस्यतत्रासत्त्वेनस्वसामानाधिकरण्याभावात्अन्यथावह्निमान्धू
मवत्त्वस्यासंयुक्तत्वविशिष्टप्रागभावादिस्तत्रतादृशप्रागभावत्वस्यस्वसमानाधिकरणतादृशधूमवत्त्वस्यासंयुक्तत्वघटितत्वेनाव्याप्तिरितिप्रकृतहेतुताव
च्छेदकसंबंधेनतादृशत्वघटकस्वविशिष्टाधिकरणत्वेविवक्षणीयेप्रागभावनिष्ठहेतुतावच्छेदकविशेषणतानाविशेषणतात्वविशिष्टाधिकरणत्वघटितता
दृशत्वस्यधूमवत्त्वासंयुक्तत्वेःसतोऽप्यव्याप्तिरेवंचप्रागभावनिष्ठहेतुतावच्छेदकविशेषणतापाधूमत्वविशिष्टाधिकरणताप्रसिद्ध्याधूमत्वस्यतादृश
त्वपात्स्वसमानाधिकरणपदार्थैवपर्थ्यमितिचेन्नभावाभावसाधारणविशेषणतात्वीकारेधूमत्वस्यतादृशत्वसंभवात्तदस्वीकारेवह्निमान्धूमध्वंस
विशिष्टधूमप्रागभावादिरित्यत्रविशेषणतानपात्स्वविशिष्टाधिकरणत्वरूपत्वघटिततादृशत्वस्यधूमध्वंसत्वेसत्वेनतद्घटितत्वपानिरुक्तप्रागभावत्वस्य
हापनत्साध्यकत्वात्प्राप्तिनकसेदीधितौधूमप्रागभावत्वपदेनविशेषधूमध्वंसविशिष्टधूमप्रागभावत्वपरमितिध्येयं ननुतथापिवाच्यंप्रमेया
दित्यादौप्रमेयत्वादावव्याप्तिस्तस्यतादृशप्रमात्वघटितत्वात्एवंवह्निमान्धूमसाव्यभिचारित्वात्तस्यत्रधूमसाव्यभिचारित्वेऽव्याप्तिस्तस्यतादृशधूमत्वघटि
तत्वात्एवंवह्निमान्धूमासत्ताभावाभावादित्यत्रधूमासत्ताभावाभावत्वेधूमत्वतत्ध्वंसतत्प्रागभावसाधारणेऽव्याप्तिस्तस्यतादृशधूमत्वघटितत्वात् न
चधूमत्वस्यहेतुतावच्छेदकविशेषणतासंबंधेनस्वविशिष्टाधिकरणत्वघटिततादृशत्वाभावात्तेपमव्याप्तिरितिवाच्यंभावाभावसाधारणविशेषणता

न स्वव्यापकत्वस्य विवक्षणे नादोषात् पर्यन्तुतुत्वघटकसाध्यसंबंधितावच्छेदकधर्मान्तरत्वे २

त्वीकारे महाकालीयविशेषणतया साध्यहेत्वभावे वा तत्संभवादिति चेन्नैवं स्वसामानाधिकरण्यस्य स्वव्यापकत्वार्थत्वे वोक्ताव्याप्त्यभावात् न चैवं धूमा
लोकान्यतरत्वादिनासेऽग्रहापत्तिर्धूमत्वादेः स्वाव्यापकत्वादिति वाच्यं स्वघटकस्वघटितान्यतरसाध्यसंबंधितावच्छेदकधर्मान्तरत्वे नैव स्वव्यापकत्वविवक्षे
णीयमतो नोक्तदोष इति तच्चिंत्यं तथा सति वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमत्वानि यावत्त्वचक्षुःकटुजनकद्रव्यत्वादेर्धूमत्वघटकत्वाभावे न निरुक्तस्वव्या
पकत्वस्याप्रसिद्धेः अस्मन्मते च धूमत्वानि यावत्त्वादेर्धूमत्वाघटकत्वेपि धूमत्वघटितत्वेनाप्रसिद्ध्यभावात् न च स्वघटकसाध्यसंबंधितावच्छेदकधर्मान्तरत्वेन
स्वव्यापकधर्मघटितं यद्यन्नीलधूमत्वादिकं तद्भिन्नत्वस्य धूमत्वादौ सत्त्वान्न दोष इति वाच्यं तथा सति तद्घटितत्वं च तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वमिति तद्धि
ति विरोधापत्तेः स्वस्मिन् स्वसपत्नेन धर्मान्तरत्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वेन नस्प्रसिद्धिः नीलधूमत्वादेः सत्त्वग्रहापत्तेः न च धूमत्वस्य नीलधूमत्वाभेदे स्वा
विषयकप्रतीतिविषयत्वमपि दुरूपपादमिति वाच्यं स्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्यैव तत्त्वात् एतेन वाच्यमेयवत्त्वादौ मेयाविषयक
प्रतीतिविषयाप्रसिद्ध्या मेयेऽव्याप्तिः एवं वह्निमान् धूमादित्यादावपि तादृशधर्मान्तराप्रसिद्धिरिति स्वाविषयकप्रतीतिविषयोपरञ्जक स्वसमानाधिकरणतादृ
शोधर्मत्ता हि विषयकप्रतीतौ विशेष्यत्वसंबंधेन तद्भिन्नत्वमिति संघटितानां तादात्म्यः स्वरूपं वा व्यर्थ इति न अर्थघटगर्भतया पावकत्वापातघटितत्वमिति निरोधितिमेयः
संगत एवेति हेतुतावच्छेदकत्वस्य मेयत्वविशिष्टावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्ध्यभावात् वह्निमान् धूमादित्यादावपि तादृशधर्मा
न्तरस्य धूमनिष्ठपावकत्वादेरेव प्रसिद्धत्वाच्च न च तथापि वाच्यमेयवत्त्वात्रमेयेऽव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशधर्मान्तरस्य मेयत्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य त
त्राभावादिति वाच्यं तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वस्यापि तद्वृत्त्यवच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वरूपत्वात् इत्यनुबोध्यं वाच्यं प्रमेयादिसाध्यप्रमेय

ष

भाववतः एवमग्रेऽपि अन्यथासंबंधसामान्यघटितवाच्यत्वसामानाधिकरण्या २

पारिमाणीयभेदवत्त्वादेर्वीजत्वमत्वादिवदसंभवात्यन्तमेव तस्य तादृशविषयत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वादिति उभयविधसंबन्धविशेषघटितत्वविशिष्टसाध्यस
र्थः वाच्यत्वसामानाधिकरण्यसंबन्धविशेषघटितवाच्यत्वसामानाधिकरण्यादिरेवाप्रसिद्ध्या संगतेः एवं च दीधितौ नाप्रसंग इत्यनेनानेनैव चेत्यादिति
प्रसंगादिरूपतत्त्वहेतुसाध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यविषयत्वमिसंरूपाद्व्याचिकोसामग्राप्यिक एवेति ध्येयं अत्र केचित् एवं च सामान्यत्वप्रसक्त
मवच्छेदकमित्यादिमत्त्वेन स्पष्टत्वप्रसक्तेन हि साध्यसामानाधिकरण्यातिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वके वह्नित्वादिके अवच्छेदकत्वविशि
ष्टाभिकारणावृत्तिपावत्साध्यसमानाधिकरणके संभवतीति शेषः संयोगादेः साध्यसमानाधिकरणयोगोलकवृत्तिसंयोगादेः तथात्वादर्शना
त्वद्भिन्नत्वविशिष्टाधिकरणावृत्तित्वादर्शनादित्यर्थः कतपाव्याख्येयं एतेन मेयत्वादेरवच्छेदकत्वस्य स्पष्टत्वेपि न स्पष्टत्वप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिम
लेतुस्यपादेर्मेयत्वस्य वाच्यत्वसामानाधिकरण्याप्रसक्तस्यैवावच्छेदकत्वादिति शंकाया नावकाश इति मैथिलमते पक्षान्तरेणाशक्तिकवह्नि
त्वादिमिश्रमते एतन्मते हि साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्वृत्तित्वमेव साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे मेयादिहेतुके च वृत्तिमत्त्वमेव व्या
प्तिसीप्यत्तावच्छेदकमपि न रेव ननु मेयत्वादिकमिति न तत्र व्याप्तिः विशिष्टस्याप्रसिद्धेः रिक्तत्वात्सामानाधिकरण्यस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात्प्रवीतकयेव रूप
पतितदूषणमित्यनुपपन्नमिति परमतोपन्यासस्यापि दूषणानुकूलत्वाघयात्यकमेव वा सम्यक् दीधितौ वृत्तिमत्त्वादिकमिति अत्र नामेपादहेतु
त्वेनासंबन्धपरिग्रहः वृत्तिमत्त्वे च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन बोध्यं अन्यसंबन्धावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वस्यातिप्रसक्तत्वादिति ध्येयं ननु मिश्रैर्हेतुमिश्रमेयत्वस्य
व्याप्तित्वमुक्तं तत्कथमत्र वृत्तिमत्त्वमात्रे व्याप्तित्वेनोक्तमत आह व्याख्यापा वृत्तिमदिति इत्यत्र रीतिमिश्रोक्ते वैयर्थ्यादित्यादिदूषणं एतन्मते

भा॰ प्र॰
१५३

पिनीलधूमत्वादेर्व्यारणाय तत्समानाधिकरणोस्यादिति विशेषणस्यावश्यकत्वपावृत्तिमत्त्वमेयत्वस्य वृत्तिमत्त्वरूपत्वाद् व्याधर्मांतरस्यैव न तत्त्वाव्याप्तित्वासंभवा
च्चेत्तमपि दूषयति दूषितेव्याप्तिग्रहोपनयेपत्वादेः ननु वस्तुगत्या व्याप्यतावच्छेदकरूपेण हेतुप्रयोगस्य सर्वत्र प्रत्यायसिद्धत्वमेवादिति प्रयोगानुपपत्तिरत आह दूरोधि
नीत्यादिस्ति निव्याप्तिग्रहस्तु तस्यार्थ मेयत्वादिनैव निरूपतापादककोटिनैव मेयत्वादेर्व्याप्तिग्रहविषयतावच्छेदकत्वेन प्रयोगोपपत्तिरिति व्याप्तिग्रहविषयतावच्छेदक
रूपेणैव हेतुप्रयोगस्यावश्यकत्वमादिति भावः व्याप्तिग्रहासंभवादिति तथा च व्याप्तिग्रहविषयतावच्छेदकत्वमपि न मेयत्वादेरित्यनेन तस्येवत्प्रयोगानुपप
त्तिरिति भावः ननु व्याप्तिविरहेऽवृत्तिनपायत्वसमानत्वस्यापि व्याप्तिग्रहविषयतावच्छेदकत्वे किं बाधकमत आह अन्यथेति नादृशस्यापि व्याप्तिग्रहविषयता
वच्छेदकत्वे व्यभिचारसंशयादिति व्याप्तिविरहेऽवृत्तिनपायत्वसमानत्वस्यापि विशेषणाद् द्रव्यत्वादेरपि तस्यादिव्याप्तिग्रहविषयतावच्छेदकत्वसंभवे न वह्निमान् द्रव्यादि
त्यादि प्रयोगापत्ति[illegible] विशेषसाद्द्रव्यत्वादेरपि च तस्यादिव्याप्तिग्रहविषयतावच्छेदकत्वसंभवेन वह्निमान् द्रव्यादित्यादि प्रयोगा[illegible]पत्तिरिति भावः
पत्रुद्रव्यत्वादौ व्यभिचारिविरहेऽवृत्तिनपायत्वसमानत्वमेव विशेष इति न तस्य व्याप्तिग्रहविषयतावच्छेदकत्वं मेयत्वादेस्तु न वाच्यत्वादि व्यभिचारिवृत्तितया
पत्वसमानत्वमिति तस्य तत्त्वे बाधकाभाव इति पूर्वपक्षयति नित्यव्याप्तिग्रहासंभवादित्यादि ग्रन्थस्य शब्दजन्यव्याप्तिग्रहासंभवाभिप्रायकत्वान्न परव्याख्या
नेनाक्षेपात् तथा हि व्याप्तिग्रहासंभवादिति मेयत्वादेर्वाच्यत्वादिव्याप्यत्वनिश्चये शब्दात्तमेयत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहो न संभवति व्याप्तिविरहेऽवृत्तित्वज्ञानस्य प्रति
बंधकस्य सत्वात् शब्दात्तु नधर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानादृष्टसंभवतीति न तस्य शब्दजन्यव्याप्तिग्रहविषयतावच्छेदकत्वसंभव इति भावः शब्दात्तधर्मि
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन व्याप्तिग्रहसंभवेनोक्तदोषस्य तदवस्थत्वमाह अन्यथेति शब्दाद्धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन व्याप्तिग्रहसंभवे तस्य पक्षेऽव्याप्ति

रामः
१५३

प्रमेयगगनत्वयोरिव न्यायादिव्याप्यमिमादिव्याव्यतादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिव्याप्तिग्रहप्रसंगात् तत्तथा च दृश्यत्वादौ व्यभिचारिवृत्तित्वग्रहस्य न रवच्छेदेनव्या
प्तिग्रहविरोधित्वेपि तत्सामानाधिकरण्येन व्याप्तिग्रहाविरोधित्वात् स्यव्याप्तिग्रहविषयत्वावच्छेदकत्वसंभवेन वह्निमान् द्रव्यादित्यादिव्याप्त्यो नापत्तिरो वा वस्ते तदा
तिनोक्तपूर्वपक्षाव्यकाशद्दृतिसारे केचित्तु दीधितौ वृत्तिमत्वादिकमिति ग्रन्थादिना नाद्दृशावृत्तिप्रकारकत्वमादिविशेष्यत्वपरिग्रहः तत्र व्याप्तिः तत्साध्यसामाना
धिकरण्यावच्छेदकं तद्द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं व्याग्रहत्वेनैपत्वादिदेनेति मेयत्वादिकं विशेष्यत्वावच्छेदकं तु संयोगः नोमप्रमेयवाव्यस
व्याप्यमिति व्यवहारानुपपत्तिरिति दोषः न चैवं वह्निधूमव्याप्यत्वस्य व्यवहारएव त्रित्त्वापि वह्नित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्याद्दृष्टन
प्रमेयवह्नित्वादिग्रहः संभवातिति वाच्यं दृष्टत्वात् लाघवात् साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्याप्तित्वपक्षेपि तत्र विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमते दृष्टं विशिष्टसत्वा
दिसारेत्यत्वादिनोक्तं तत्रानोमते चदेतु तावच्छेदकप्रवेशविरहे तावन्मात्रसामानाधिकरण्येन वाद्दशव्यवहाराभ्युपगमात् न चैवं प्रमेयत्वादि
रूपेण गगनादिविशिष्यकापि वाच्यत्वादिव्याप्यत्वधिया मप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं तत्रापीष्टापत्तेः व्याप्तिविरहे तत्पागस्यमाणेन व्याप्तिविरहेवृत्ति
नाम्नापेतारूपेणोतिरत्नीपार्थ्यौ वच्छेदकत्वव्याप्तिग्रहासंभवात् व्याप्तिग्रहस्य प्रमात्वासंभवात् तथा च वृत्तिमत्वस्यैव तत्रावच्छेदकत्वे गगनादावि वृत्ति
मत्त्वात्तेपि प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन प्रमेयवाच्यत्वव्याप्यमिति मतौ तेरप्रमात्वप्रसंग इति भावः ननु तन्नममात्वमेवासिद्धमित्यत आह अनुभवसिद्ध
विप्रमात्वविचारसंभवे इत्यर्थः अतिप्रसंगादिति अनुमयवलापात् धर्ममात्रस्यैव वाप्तिद्धिप्रसंगादित्यर्थः एवं चनोक्तपूर्वपक्षसंभावनापीति प्राहुः अन्ये वदे
तिपत्तिसारे यमाशयः पक्षाम्रतानतिरिक्तवृत्तितोक्तावपि नमेपादिहेतुकेः व्याप्तिः तत्रवाच्यत्वादिसामानाधिकरण्येनातिरिक्तवृत्तिवृत्तिमत्वादिव्या

स

म॰प्र
१४४

त्तित्वात्तस्याश्च व्याप्तेः स्वरूपसंबंधरूपमवच्छेदकत्वं प्रमेयत्वेप्यक्षतमतो मेयादिविनिमयोगेन विरुद्धं न चातिप्रसक्तमप्रमेयत्वस्य कथं व्याप्यवच्छेदकत्वमिति वाच्यं अव
च्छेदसमानाधिकरणत्वे सति अवच्छेदकविशिष्टाधिकरणतासमव्याप्तत्वविशिष्टाधिकरणताकत्वस्यैवावच्छेदकत्वरूपत्वस्यापकत्वेनानतिरिक्तवृत्तित्वस्या
वच्छेदकत्वे तन्त्रत्वात् अतएव विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगितायां नो सत्तात्वादिकं घटत्वत्वेन सत्तात्वादिकं वानवच्छेदकं अवच्छेदकतानियामकतानियामक
निरुक्तरूपज्ञानेन ग्राहकेन स्वभावज्ञानेन च तत्र प्रतिबंधकेनस्य चिप्रसक्तमित्यादिमन्नप्येनमित्यमिति वृत्तिमत्वा स्फुरमेवेत्यादिनागनादिनागनादिभिन्न
त्वपरिग्रहः एवकारेण च प्रमेयत्वेष्याकृत्स्नितत्रमेये तद्दूषणसाधारणमेयत्वे कथितरीत्या व्याप्यवच्छेदकत्वसंभवात्तत्प्रतिबंधकीभूतस्य ज्ञानस्यासंभवाद्भूत
त्वच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्तेन रूपेण मेयादिहेतुप्रयोगश्च न विरुद्ध इति भावः अतिरिक्तवृत्तिधर्मः अवच्छेदकत्वस्यादृष्टचरत्वात्तद्व्याप्यमतिरिक्तवृत्तेः कथं व्याप्यतावच्छे
दकत्वं स्यादित्याशयेन दूषयति व्याप्तौ साध्यमतव्याप्त्यतिरिक्तवृत्तेः स्ववच्छेदकत्वस्य तदवच्छेदेन तद्रूपस्य चस्तीकारे त्विति प्रसंगादिति द्रूपस्तद्दोषमतिव्यास्य
वच्छेदकत्वस्य द्रूपत्वादवच्छेदेन तद्रूपस्य च प्रसंगादित्यर्थः न चावच्छेदकतानियामकस्य प्रागुक्तस्य प्रमेयत्वे सत्त्वात्तद्रूपस्यादोषश्चाप्यतद्दुष्टदोषेनाप्रतिबंध
कीभूतस्य ज्ञानस्य सत्वाच्च नैष दोष इति वाच्यं अतिरिक्तवृत्तेरपि तादृशस्यावच्छेदकत्वस्वीकारे वाच्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमपि तादृशप्रमेयत्वेति
तवाच्यमिति तत्सामानाधिकरण्येनानतिरिक्तवृत्तित्वमत्वादिधर्मो न तद्भावप्रयोजकः कृत्स्नसाधारणत्वे वस्तुतस्तादृशावच्छेदकत्वघटितलक्षणे तत्संभ
वस्यादोषत्वात्तद्व्याख्यानानतिरिक्तवृत्तित्वघटितलक्षणस्योक्तरीत्या व्याप्त्युक्तः संकोचकत्वेन विरुद्धं परं तु विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे सामानाधिकरण्ये साध्या एक्वा॰
प्यवृत्तित्वे च मानाभावेन गुणासत्त्वादिस्यादावतिप्रसक्तिस्तत्स्वेष्टपदर्शितरीत्या वह्निमान्धूमादित्यादावप्रसक्तिरेवात्र दोषो व्यवस्थैव इति व्याख्यायामिस्रमतं

१४५

मिश्र

समतोनोरसुस्यसंबंधविशेषस्येति दूषादिना नतत्वमितितेन दीधितौ अन्यस्यतत्तत्स्वरूपसंबंधत्वावच्छेदकत्वस्यनिवेशादेव संगच्छते अतिप्रसक्ते
संसर्गितावच्छेदकत्वतत्साध्यसामानाधिकरण्यस्वरूपसंबंधत्वावच्छेदकत्वप्रसक्तमातन्निष्ठकारणसंगतेरितिभावः अतिप्रसक्तेः अतिप्रसक्तत्वविशिष्टेऽप्र
सक्ततया अनाहार्यारोपादिविषयतयाविरोधकरणेति प्राचोमतेऽभावबुद्धौ प्रतियोग्यारोपस्य हेतुत्वादितिभावः फलवत्त्वेऽवच्छेदकत्वमितस्यावच्छेदकव्यवहारविषय
त्वस्यैकतयानिराकरणसंगतिरिवेतितत्स्वरूपस्यरूपत्वाचेः एतन्मते मूलेनस्वभिमतत्वमिति अतिप्रसक्तत्वस्वरूपसंबंधत्वावच्छेदकत्वाभावव्याप्यत्वपाधि
रोधादितिभावः संयोगादौ तथात्वादर्शनात् तत्तत्संयोगातिप्रसक्तेः वृक्षान्तरीयपाद्यादौ तत्संयोगावच्छेदकत्वादर्शनात् अतिप्रसक्तत्वेच समवायित्वसंबंधे
नवोध्य॥ नचैवं दृष्टौ पाद्यादिकमपि संयोगाभाववद्वृत्तितयातिप्रसक्तमेवेतिवाच्यं प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याप्यनद्धरकत्वात्तेनचैवमेतद्दृष्टौपमूलम
प्यनतिप्रसक्तमितिनिरुपावच्छेदकत्वापत्तेरितिवाच्यं तस्यावच्छेदकताग्राहकप्रमाणाभावादेवानवच्छेदकत्वात् प्रकृतमन्यस्य चातिप्रसक्तत्वे स्वरूपसंबंध
त्वावच्छेदकत्वाभावमात्रेणासंपन्नत्वात् अनतिप्रसक्तेऽप्यवच्छेदकत्वेरनेनदोषः यथानत्यतिप्रसक्तमपि साध्यवत्त्वप्रसत्त्वादिप्रमाणाविनानातिप्रसक्तम
पवच्छेदकमितिसर्वः संयोगादावतिप्रसक्तत्वसंयोगित्वादावतिप्रसक्तेऽपिघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावावच्छेदकत्वादर्शनादिसर्वथैवकपिसंयोगादौ तु वलवत्प्रमा
णाभावादतिप्रसक्तमप्यवच्छेदकत्वेऽपि पृथिवीत्वस्य तत्वम् तत्त्वे घटः भूतलेघटवदित्यादावतिप्रसक्तस्यापि घटत्वादेर्भूतलवृत्तिताघावच्छेदकत्वं संगच्छते
तिभावः नतु विशिष्टसत्तात्वस्यैवावच्छेदकत्वंताग्राहकप्रमाणसत्त्वादितिदूष्यं आहत्तत्वात्तस्यानवच्छेदकत्व [illegible] प्रकृतस्यापत्तेः स्वघंघ [illegible]
[illegible] गुणत्वादितिदूषणलक्षणसत्तात्वे सत्तायांगुणसामानाधिकरण्यमित्यवच्छेदक गुणेऽसिद्धेर्वा दुष्टतयासत्तात्वस्यानवच्छेदक

लम्बस्तत आह व्याख्यायां लघुत्वादितिदुषपलक्षणं सत्तात्वे न सत्तायां गुण सामानाधिकरण्यमित्यवच्छेदक २

द्वितीयपं
कौन त्रुटं

त्वसाधकतर्कोपन्यासानौचित्यमिति नन्तुच्छे इच्छापत्त्यापि परोक्तदोषे परमेतत्त्वेन साधकतर्कोपन्यासे बाधकाभावात् केचित्तु नन्तु संयोगादौ विरुद्धयोः प्र
तियोगमात्रयोरैकत्र वृत्तिनिर्वाहार्थमवच्छेदकत्वस्वीकारेण साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्वीकारे किमानत्यस्यापत्तिः कापामारूढविरुद्धयोरिसांदिरेकध
र्मावच्छिन्नेत्रविरुद्धयोर्भावाभावयोर्वृत्तिनिर्वाहार्थमवच्छेदकभेदापेक्षेति तद्धेतुत्वादव्यभिचारिहेतुसाधारणधर्मावच्छिन्नेतयोर्वृत्तिनिर्वाहायावश्यमवच्छेद
कभेदापेक्षेति तत्र साधनतावच्छेदकमेव साध्यसंबंधितावच्छेदकमिति भावः दूषणग्रंथोप्यसंभवपरो नातिव्याप्तिपर इत्याहुः नस्यात् नावच्छेदकभेदापेक्षा
नियतेनाव्यभिचारिहेतुसाधारणधर्मावच्छिन्ने तयोर्वृत्तिनिर्वाहायावश्यमवच्छेदकभेदापेक्षेति तत्र साधनतावच्छेदकमेव साध्यसंबंधितावच्छेदकमिति भा
वः दूषणग्रंथोप्यसंभवपरो नातिव्याप्तिपर इत्याहुः नस्यात् नावच्छेदकभेदापेक्षा न स्यात् उपाधिः साध्यसमव्याप्त्युपाधिःस्वच्छे विरुद्धयोरित्यत्र तत्र एकधर्मि
वृत्तित्वरूपविरुद्धत्वं तत्र तत्र नदिः स्यस्य एकधर्मिवृत्तित्वरूपं सामान्यतः अविरोधित्वमित्यर्थः दर्शयिष्यतेति प्रथमकल्पे विरुद्धयोरित्यत्र विवक्षणीयतया पादः
कृतीयपद्यास्त्वनमेव परमार्थतत्त्वदर्शितं दर्शयिष्यते सस्य इति पञ्चदर्शयिष्यतेति प्रसंगेन सेवलितोर्थस्स्सम्यक् एकस्य एकरूपावच्छिन्नस्य अनुमितिविरोधीति अ
नुमितसनुसारप्रयोजकस्यार्थः नैतदिति तथा चाव्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः तद्रूपतो विरोधस्येति तथा च तत्सामानाधिकरण्येन व्यभिचारग्र
हस्य मित्रविषयकस्यापि विरोधित्वमनुभवबलात् कल्पनीयमिति भावः शाखाविशिष्टेति शाखासामानाधिकरण्येन संयोगवृत्तित्वग्रहेपि तादृशवृत्तित्वा
नकव्यभिचारग्रहेपि नानुपपत्तिरिति अनुभवेमानाभावेन भिन्नविषयकस्याविरोधित्वादिति भावः नव्यभिचार इति येनानुभवबलं स्यादिति भावः केचित्तु दी
धितौ व्यभिचारेतिन्यायाच्च पक्षधर्मविशिष्टसाध्याभावविद्वृत्तित्वं तिष्ठतितादृशधर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावव्याप्यत्वात् व्यभिचारत्वात् तदनंतरमा

किं

वव्याप्यवत्ताज्ञानमनुमित्या एतादृशव्याप्तिबुद्धिं प्रति प्रतिबंधकमिति भावः ननु वह्न्यगमापत्तरभावव्याप्यत्वतत्वज्ञाने तत्प्रतिबंधकत्वे तु न तस्य तद्व्याप्यत्वरूपेणान
रभावव्याप्यवत्ताज्ञानमेव तथा च तत्साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावव्याप्यत्वरूपेण वह्निमत्त्वादेरग्रहकाले धूमाभाववद्वृत्तित्वग्रहे तु व्यभिचारज्ञानकालेवा
दृशव्याप्तिग्रहासंभवेन तदर्थानुमित्यसत्त्वेन दुर्वारे स्ववत्साध्यादृशस्तत्वेनासाधुः व्याप्यत्वासिद्धेर्यपि तत्तत्समानाधिकरण्यावच्छेदकत्वेन साध्यविशेषणां विनेकसाध्यः तथा च तत्त्व
नेन हि प्रोक्षणात्मिवेशेनापि लाघवमिति भावः ननु तत्पक्षतासमवच्छेदकताकलघुधर्मोपस्थापनगौरवत्वपक्षताग्राहव्याप्यत्वासिद्धिमिसादिपदहेतुरितत्व
मवच्छेदकत्वाभावेन तत्रैव घटत्वसहचरितत्वाघटितत्वादेरवच्छेदकत्वादतत्र्याह तत्समानिप्रतमिति एवं गुरुरूपेणाव्याप्यभावे पराथ्यानुमानाभिप्रायेण गृहनो
केति नापरे घटेत्यादिस्वरूपेणाव्याप्तिसत्त्वादिति भावः दीधितौ व्याप्तिग्रहरहेति अनुपयोगश्चेनेनाचपः अनुपयोगश्चात्मैताव्याप्तिग्रहासंभवापादनेन तदापादने
च व्याख्योपायाश्रितविशिष्टत्वादिति गुरुरूपस्य मन्मते गौरवेण साध्यसामानाधिकरण्यस्यैव तन्मते पिव्याप्यतापातेन तदवच्छेदकत्वेनानुपयोगसंभवादिति भावः
न तत्र तव्याप्तिग्रहे कथं यावदितौ हेत्वाप्तेश्च महत्वाव्याप्तिवादिना लिपरताणं समानदृशिति एतन्मते सकारान्तरव्याप्तिवादिकत्वेकानुपयोगस्यैव प्रकारांतरव्याप्तिवा
दिमते प्रहत्वव्याप्तिवादिकत्वेकानुपयोगस्यापि संभवादिति भावः अत्र हेतुमाहतु हृत्स्वरूपस्येति व्याचक्षुरिस्यतास्ये द्रावनेन दीनं तु अपेक्षित्वक्रमत्वे पुरातनयो
जनाल्लेशाभ्य व्यक्तिवाहुल्यमिति तत्वेसार्थः दीधितौ सकलप्ररोगितत्याचग्रताल[illegible]रूपत्वादि समयोत्रीत्वे पि संग्रहकत्वमेवविशेषइतिभावः अथ
कसंग्राहकत्वाशयेनाहरुक्तादीति व्याख्योपासन्नेति तस्यात्रूपत्वप्रभिचारितपावाण्यपत्वे एवमग्रे पिविनिगमनाविरहेणेति न च व्यक्तिवाहुल्यमेव विनि
गमकमिति वाच्यं मत्वे कमाराप विनिगमनाविरहेनातस्थाप्तएवमग्रे पि गौरवात्व्याप्तिबाहुल्यस्य तगौरवस्य तादवस्थ्यात्तदुचितमिति व्यक्तिव्याहुल्यगौरवस्य

भा.प्र

१४६

सामान्येपि शरीरत्वलाघवेन रूपत्वादेरेवावच्छेदकत्वौचित्यमिति पापः संग्राहकत्वलाघवस्यैव विनिगमकत्वेनन प्रमेयत्वादावापि तद्विनिगमनाविरहेऽरसाद्यपेनाहविनिग
मनाविरहे गौरसादितत्संग्राहकस्यरूपासमवेतत्वादिग्राहकस्य एतत्स्यगुणासमवेतत्वस्यैवेसनेनानन्वयः गुणासमवेतत्वस्यैव गुणासमवेतत्वावच्छिन्नस्यैवहेतु
प्रवेशौचित्यादितिहेतुतावच्छेदकतावच्छेदकस्यगुणासमवेतत्वस्य रूपासमवेतत्वादिसकलहेतुतावच्छेदकसंग्राहकत्वादिति भावः तत्संग्राहकस्येति हृपादि
चतुर्विंशतिसंग्राहकस्य सत्यं रूपचतुर्गुणत्वस्यैव सत्त्वे वा चेत् नाप्तिप्रत्यासत्तमेव वद्वैवावदंति अत एव संग्राहकजातिघटस्य विनिगमकत्वादेव शब्दत्वमेव विनिगम
काभावेनपकलपत्रानाशकतावच्छेदकतया तत्संग्राहकत्वादिति भावः ननु कत्वादिमनुविनिगमनाविरहेणाकत्वादिके शब्दमतावच्छेदकमावच्छेदकेऽस्तु कोपि
ति अन्यथा विनिगमनाविरहेणाकत्वादिरवच्छेदकत्वे एतदुक्तौ संगमनाविरहेणाकत्वादिके शब्दमतावच्छेदकतावच्छेदकेऽस्तु कोपीति अन्यथा विनिगमनाविर
हेणाकत्वादेरवच्छेदकत्वे एतदुक्तौ संगतिरिति ननु शब्दत्वस्य सकलशब्दवृत्तित्वात् तत्संग्राहकत्वं संभवति गुणासमवेतत्वरूपासमवेतत्वादौ नानात्वगुणाभावतया
गुणासमवेतत्वत्वस्य न रूपासमवेतत्वादिसंग्राहकत्वसंभवः एवं कर्मत्ववारणाय द्रव्यसमवेतत्वनिवेशे विनिगमनाविरहेण कर्मासमवेतत्वोरूपासमवेतत्वादी
नां निवेशानौपत्तयागुणासमवेतत्वस्यनावच्छेदकत्वसंभवः द्रव्यसमवेतत्वस्यहि नानात्वे तेषामेवावच्छेदकत्वसंभवात् गुणासमवेतत्वस्यैतेषां रूपमप्यसंग्राहकत्वा
दित्यत आह द्रव्येति सामान्यान्तगुणासमवेतत्वे सत्यसुस्पर्शत्वापत्तावांक्रियावच्छिन्नभेदवत्वे सति सत्यं अतो न विनिगमनाविरहेण रूपासमवेतत्वादीनां देहेत्वम
वेशः स्यादुक्तवत्तन्नगुणासमवेतत्वे सतिद्रव्यसमवेतत्वस्य सत्यद्रव्येतरासमवेतत्वेतात्पर्यमतो नो क्तदोषः अत एव लाघवाद्द्रव्येतरासमवेतत्वस्यावच्छेदके
त्वसंभवति गुणासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वे गौरवात्नावच्छेदकमिति चिंत्यमिति नदित्यपि व्यक्तमिति नितिभाति तादृशावश्येष्विह रूपयोश्च सारिकात्मोमानां

तत्वे

रामः

१४६

भावादिति तत्सामानाधिकरण्यं तत्सामानाधिकरण्याभावप्रतियोगित्वविशिष्टेन तत्तदभाववत्सामानाधिकरण्यप्रयोजकविशिष्टमानाभावात् तथा च सत्त्वाद्यवच्छेदेनै
व गुणान्तराभावादिसामानाधिकरण्यं सत्त्वात् गुणवान् सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः दीधितौ विभावनीयमिति प्रकारान्तरेण व्याप्तिवादिमते तु रूपत्वा
दिव्यधिकरणावृत्त्यभावस्यातिरिक्ततया रूपत्वादीनां व्याप्यतावच्छेदकत्वसंभवेन तत्र तन्मतेन दोष इति भावः दीधितिकारीये तन्मते सत्ताव्याप्यत्वापत्तेश्च यथा
न स्यात् तथा सत्त्वमित्यादिग्रन्थस्य संगच्छते तथोक्तं प्राक् अत्र मिश्रमतानुयायिनः कारणताकार्यताप्रतियोगिताशक्त्यादीनामिवानुभवबलादेव सा
ध्यसंबंधितयापि स्वरूपसंबंधविशेषरूपमवच्छेदकत्वमुपेयं तेन यथा कारणतावच्छेदकत्वादेरपि विलोपापत्तेः एतादृशावच्छेदकत्वे च शरीर
गौरवमेव बाधकं न तु व्यक्तिवादवद् गौरवमिति रूपत्वादीनामपि नावच्छेदकत्वानुपपत्तिः न वा गुणवान् सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः अवच्छेद्यसमानाधि
करणत्वेऽस्य अवच्छेद्यविशिष्टाधिकरणतासमव्याप्तस्वविशिष्टाधिकरणताकत्वस्यावच्छेदकत्वप्रयोजकतया सत्त्वादेः साध्यसंबंधितानवच्छेदक
त्वात् एवं पर्याप्तिसंबन्धेनानतिरिक्तवृत्तित्वघटितमप्यमनिमिश्रमतमपि परिष्कृत्य वाद्यादिनापरे वीतं संस्पृष्टं रूपस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्या
पि अजन्यस्य मेयत्वे सत्त्वात् द्रव्यत्वादावसत्त्वाच्चोक्तदोषाभावात् गुणवान् सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेरभावाच्च नन्वेवमतिप्रसक्तमित्यादिमूलस्यापि विरु
क्तरूपाभाववत्त्वावच्छेदकभिन्नत्वे चक्रवर्तिनाद्दोषः एतेन वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वाद्यगाहनं वह्निमत्त्वं च वह्निरिति
प्रतीत्यातिप्रसक्तोऽपि वह्निधूमसंबंधितावच्छेदकत्वमानस्याविरोधेन सिद्धापन्नसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वे स्वरूपसंबन्धविशेषरूपं वावच्छेदकत्व
तयानाभ्युपगमादिति निरस्तं नवीनोक्तिरपि परास्ता अवच्छेदकताव्यञ्जकनिरुक्तरूपस्य धूमत्वव्याप्तिरूपस्यापि मतस्यैव विशेषादिति वदन्ति सार्वभौम

ममत्वमाह यो लितिसार्वभौममते विशिष्टस्यातिरिक्तत्वपादृश्यं विशिष्टसत्त्वादिस्य चन्नाम्याग्निरित्याह्या यो पो ग्राहे तिं यारिता स्पर्शो वत्तभूतत्वम् न्वो भयस्मा
द्विसाध्यस्याग्निर्न तत्र लक्षणाघटकपदार्थव्याख्यापैवर्ग्ये विरोधपरिहरणाय सो महाशिक्तत्वपाकथ्यमवच्छेदकत्वमथाख्यायैवनत्सीरहस्यत्वमततश्चाहस्यव
च्छेदकत्वमितिउत्तरा पुरःस्फूर्तिकं विरोधमिसम्प्रेतत्वेनान्वयः अन्योन्याभावपाते स्थितावन्योन्याभावपात नैकमपीति तथा चलक्षणोस्तभवस्तमावः न
तुऽसन्निहितप्रतियो न्याभावप्रस्पत्तयोरन्निर्वाहएवदूषकतावीजमुक्तवशीनोकारणतासंभवात एवं स्थितावन्योन्याभावस्यापि स्थितसन्निर्वाह एवदूषकता
वीजं सत्त्वपर्याप्तरवर्णैः परस्परमवच्छेदकताभ्युपगमएवभवति अवच्छेदकसत्त्वे विना अवच्छेदसत्त्वासंभवात ननुसमानकालीनयोः परस्परमवच्छेदकता
भ्युपगमेप्यतीत्कालेवच्छेदकसत्त्वस्यावच्छेद्यसत्त्वेप्रयोजकत्वादृत आह उत्पत्तिक्षणस्थायित्वेतित्तएताहृशो तिसमानकालीनयोः स्थितावित्यर्थः वक्तव्यस्थितिश्च
वच्छेदकसत्त्वस्यावच्छेद्यसत्त्वे प्रतिप्रयोजकत्वमेवप्रयोजकत्वस्यानन्यथासिद्धत्वाघटितत्वनियतपूर्ववर्तित्वात्मकत्वपापूर्वकालेऽवच्छेदकसत्त्वाच्छेद्यसत्त्वेः पेस
तारतमस्पत्तत्त्वात्मकत्वेपि अवच्छेदकसत्त्वस्यावच्छेद्यसत्त्वे प्रयोजकमात्रादेवस्थितावन्योन्याभावप्रसाध्यपव्यतिरेकाभ्यांग्रहणस्यप्रतिबंधकत्वाद्वेति
भावः नचैवमुभयपदसमत्त्वसेरव्यन्नयोःकालविधपापरस्परस्मिन्नपरस्परएवच्छेदकत्वस्यसर्वैस्सिद्धस्यापलापप्रसंगइतिवाच्यं तस्मिन्सर्वेसिद्धत्वात अवच्छे
घत्वग्रहेसमवच्छेदकत्वग्रहानपाहेतुत्वपापरस्परस्मिन्नपरस्परएवच्छेदकताभ्युपगमेत्तसावन्योन्याभावपर्यवसायेव स्थितावन्योन्याभावपक्षस्यापेनात्यथोपमि
तिपयाकेतिं अत्रवदंतिरीधिनिकारमते पिपर्वोपरापरीत्तीमानत्वमितिभूसत्त्वमितिसाहस्येयथ्याख्यानेनहेतुस्यप्रथ्याख्यातार्थीसंगतेत्त्कस्पनपालाविभो
ममत्वमपिसमेजसमेवेतिमलेऽपाधिनेतिसाध्यसामानाधिकरण्यमितिचेदः अवच्छेदकरसतदूपत्वे आस्यापासाध्यनारत्नितपेतिं अपमानायस्या

वछेद्याधिकरणसंबद्धस्यानवछेदकतया साधनावृत्तेरुपाधेर्यावन्निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावछेदकत्वसंभवः साधनेउपाधिसामानाधिकरण्य-
स्योपाधिविशिष्टबुद्धिनियामकत्वाभावेन तस्य संबंधत्वाभावात् संबंधत्वे वा ह्रस्वनियामकत्वात्तेन संबंधेन ताद्रूप्यावछेदकत्वमुपाधेः संभवति अत ए-
वार्द्रेंधनप्रभववन्हेरुपाधेस्तादात्म्येन वन्हिरूपसाधनसंबंधेपि न ताद्रूप्यावछेदकत्वे तादात्म्यस्य ह्रस्वनियामकत्वात् प्राचो वृत्तित्वनियामकसंबंधेना-
वछेद्याधिकरणसंबद्धस्यैवावछेदकत्वात् अत एव तत्प्रमेयत्वादिवृत्तित्वमेककपिसंयोगावछेदकं न तु गुणत्वादिकं एतत्सूचनायैव साधनासंबं-
द्धत्वपेतिविहाय साधनासंबद्धत्वपेति विहाय साधनावृत्तित्वपरिष्कृतो विशेषणतामितीति नव्याचक्षते विशेषणतानामित्यादि प्रागुक्तविशेषणतामित्यस्य
साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावछेदके विशेषणतामित्यर्थः अत्रोपाधेर्विशेषणतयावछेदकत्वपर्यंतत्वाभावप्रविशेषणतेनेसाधयतुल्का विशेषणता-
नामित्याद्युक्तं एवं च सोपाधौ तन्यायेनेतिमत्वस्य सोपाधौ विशेषणविधयोपाधिः साधननिष्ठसाध्यसंबंधितावछेदको भवतीत्यर्थः आर्द्रेंधनप्रभववन्हि-
त्वेहि आधेयतयार्द्रेंधनप्रभववन्हिविशिष्टवन्हित्वेन त्वार्द्रेंधनप्रभववन्हेर्विशेषणतापन्नरवछेदकत्वे तासां द्रवछेदकत्व एव वृत्तिनियामकसंबंधेनावछे-
द्याधिकरणसंबद्धस्यैवावछेदकत्वादिति भावः वस्तुतस्तु महत्वस्य तार्द्रेंधनप्रभववन्हित्वस्यावछेदकत्वात् तद्विशेष्यापरीक्षितत्वो नो विशेषणतामापन्ने-
नेत्याद्युक्तेरिति ध्येयं अवछेदके साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावछेदके विशेषणतापन्नस्यापि नैस्यविवाविशेष्यतापन्नस्यावछेदकत्वाभा-
वसमुच्चयः न द्रव्यापारयति किंतु वन्ह्यावित्यादिनावधृतमिति आधेयतयार्द्रेंधनप्रभववन्हिविशिष्टवन्हित्वापेक्षया पालाघवात् इति भावः विशेषणता-
मित्यादिना प्रागुपेद्रुपाधिनेत्यस्य सोपाध्यनुप्रवेशेनेविधायाद्यानन्तस्य चोपाधेरनुप्रवेशोपत्तेति तुल्यसोपाध्यनुप्रविष्टधर्मेणेत्यर्थः अनुप्रवेशश्चोपा

शेषावच्छेदकत्वन्तु भावापाद्यानुप्रविष्टेस्मन्नेवोपाध्यनुप्रवेशेनेत्युक्तं एवं च सोपाधावुक्तसाधर्म्यलक्षणसोपाधावुपाध्यनुप्रविष्टधर्मः साधनतान्निष्ठसाध्य
संबन्धितावच्छेदकोऽभवत्ता सच्चेदसाधारणेनाहतत्वाच्चेति तद्विषयकेऽतिव्याप्तेरनुपाधितानतद्रूपावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकत्वमित्यर्थः
तेन प्रमेयत्वादिनाप्रतीतिमादाय नासंभवः नवासर्वोत्तामुपाधिविषयतानां निवेशेन गौरवं सम्यग्व्यालेख्यनमारोपातिप्रसंगवारणाय नञ्द्वयघटनेति ध्येयं
प्रथमेवह्नी इत्यत्र व्याप्तत्वासभार्द्रेन्धनत्वोक्तम् आर्द्रेन्धनत्वस्य धूमवानार्द्रेन्धनादित्यत्र साधनतावच्छेदकार्द्रेन्धनत्वस्य विशेष्यतयोपाध्यनुप्रविष्टधर्मत्वात् पृथि
शेषतावच्छेदकोपाधिविशेष्यतयैवार्थः दृश्येऽपि प्रतिपत्तिनिश्चयनदृश्यत्वेन साध्यविरोधित्वमित्यादिकं च आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वे तस्येवाव्यभिचारितया विशि
ष्टसाधनतावच्छेदकमेवोपाध्यनुप्रविष्टधर्म इति भ्रमनिरासस्यैव तत्स्यापेक्षितत्वात् तस्यार्द्रेन्धनत्वस्य दृश्यत्वयुक्तिः हेतुतावच्छेदकतया ग्रासस्य सम्भवापेक्षयापि
वेतत्त्वोक्तिः तथा चोक्तः हेतुः सम्बन्धिकमनुष्ठेयश्चाचेष्टैरिति न्यायेन दृश्यत्वयुक्तमानत्वाभावः अन्यथा सम्भवाद्विशेषणेत्वाद्युपदार्द्रेन्धनत्वमेव दृश्यत्वयुक्तिः प्रयोजनस्या
दितिभावः वस्तुतस्तु विशेषणतानयेनोपाधेरेव धूमव्याप्यत्वात्पक्षमेववह्निरेवस्त्विवव्याप्त्यपक्षरतयोर्विशेषणतयानुप्रवेशोक्तेः मूलमाहुः आर्द्रेन्धनत्वस्येति प्रथम
इत्यादिकपाधिघटकतयापाद्यानुप्रविष्टधर्मघटकार्द्रेन्धनप्रभववह्निघटकतयापि निवेशेऽपि विशेषणतयानिवेशे पिविशेषणतानयातद्धटकधर्मविशेषणत
यानिवेशाभावमिति उपाधेरित्यादि दृश्येऽपि मूलमिति दृशीनपक्षेचेतरापीरिवसर्वत्रव्यभिचारित्वात् उपाधिविशेषणताकधर्मस्यैव साध्यसामानाधिकरण्या
वच्छेदकत्वमिति भ्रमनिरासः तस्यदृश्यत्वोऽविशेषणतयानुप्रवेशस्याविशेष्यतयेतिपाठेऽपि आर्द्रेन्धनत्वस्येति पथ्याख्यातमेवतत्स्यसस्यापि विशेषणतयानुप्र
वेशात्स्वैसर्वघटितपद्याख्यातार्थमेव वह्निवाचत्वघटितनवेतितवाकस्यस्यपक्षकत्वात्त्वास्यस्यचकत्वाभावादार्द्रत्वाकाङ्क्षितत्वनुएमधिकारिति आर्द्रेन्धनप्रभववह्निसामाना

धिकरणस्य तन्निष्ठत्वस्यैवावच्छेदकत्वं संभवेदेवेति पर्य्येनासम्भवादिति निवेशितकथं तेनास्यापि यत्सम्भवादेर्निवेशिस्यनास्य संभवादत आह तत्सम्भवा

दिति। सामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्यसंबंधघटितत्वात्मकविशिष्टत्वस्य एतन्नरेत्वविन्मुख्के सामानाधिकरण्यसंबंधेनेति पात्तए

वपादेति तत्र सामानाधिकरण्यपाचितेतघटितत्वे तत्रीपार्थ्यः वैयर्थ्याभावादिति तत्सम्भवादित्यादि सामानाधिकरण्यसंबंधेनाईधनप्रभववन्हिसामा

नाधिकरण्यस्य धूमसमानाधिकरणसाध्यारण्ये तन्निवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः पद्वदैवैयर्थ्याभावात्तथा संनिवेशो वैयर्थ्याभावात् सामाना

५५ धिकरण्यसंबंधेनासम्भवादिति निष्ठाईधनप्रभववन्हिसामानाधिकरण्यस्यैव निवेशेनासम्भवादिति निष्ठाईधनप्रभववन्हिसामानाधिकरण्यस्यानि

वेशेन तस्यावच्छेदकत्वासंभवादेतस्यावच्छेदकत्वे चोक्तीयापासम्भवादिति निवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः उभयथापि निवेशेऽनिवेशे च निय

मिति सोपाधौ त्विदं धारणं यकत्तु यावद् व्यलक्षणनियमसर्थः पद्मा सर्वेवाकं साध्यधारणमिति निम्नापलभ्यानि यमेसद्र्थे केचित्तु एवकारपद

लभ्यनियमस्यार्थः न च सोपाधौ त्विति किन्तु शाहस्या गधारणार्थकत्पापावि नेत्व नेनरंयोजनपैवोक्तनियमलाभसंभवे एवकारपरणार्थमिति वाच्यं

सोपाधौ त्विति तु पाद्स्य निरुपाधावुपाधेरवच्छेदकत्वस्य व्यवच्छेदपराः व्याप्यभावस्य चकत्वयानिरुपाधिवारणपरं शं न परत्वस्य च नायैव कर्परणस्याव

श्यकत्वादित्याहुस्तन्न निरुपाधावव्याप्यभावस्य वन्हिसामानाधिकरण्यमित्यादिमूले नैव प्रतिपादनात्तन्निरुपाधावुपाधेरवच्छेदकत्वस्याप्रसक्त्या तद

वच्छेदकता व्याप्यभावस्य चकत्वस्य तु यादृशसंभवाच्च अनवच्छेदकत्वे निनादृशानवच्छेदकत्वे सर्थ्य अत्र चेमाद्दिनेति तथा चर्द्धिविता वत्र चेतस्य

सोपाधौ त्विसारि गृह्यैचेमर्थः एतस्य च नियमेन नास्यत्यमिसग्निमेण चपः साध्ये निसाध्यं न निष्ठेसाद्दिः उपाधिपदस्योपाध्यनुप्रविष्टपरत्वाभिप्रा

उ ति

येनाहरुपाध्यनुप्रविष्टमिति उपाधिपदस्य यथाश्रुतार्थाभिप्रायकत्वाभिप्रायेणाह उपाधिरिति नियमे नियमे नियमरूपे हेतुसामानाधिकरण्ये विशेष्यतानिष्ठेसा
ध्यं शीतत्वमिति अत्र शीतपदं शीतस्पर्शपरं एवमग्रेपि नोपाध्यनुप्रविष्टमिति अत्रोपाध्यनुप्रविष्टत्वाभावेनोपाधिभिन्नत्वमपि लभ्यं अनुप्रविष्टस्य समे
ऽपि साध्यतावच्छेदके नोपाधित्वेनानुप्रविष्टत्वस्यापि संभवादनोच्छिन्ना नियमेपि व्यभिचारलाभात्र सत्त्वमिति ध्येयं विशेषणतात्विशेषणतापन्नत्वे
नष्टत्वात् तन्नोपाधेस्तु शाब्दिकत्वप्रावधारणस्य च प्रत्युत्सर्योपाधावन्वयबलात् अवच्छेदके नाद्यावच्छेदके एवमग्रेपि विशेषणतया विशेषण
तामापन्नेन अवच्छिन्नत्वं साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यमिति शेषः एवमग्रेपि उपाधिरिति यथाश्रुताभिप्रायेणोपाध्यनुप्रविष्टत्वेन विशेष्यं
एवमग्रेपि केवलेनेतस्य त्वात्स्यात्स्त्वाद्यभिविप्रसन्नुपदमेवेतर नियमात्मा नियमाद्धपार तस्याशीतत्वस्य विशेषणत्वेन विशेषणतापन्नतया तत्र च
सामानाधिकरण्यसंबंधेन साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदके शीतान्यत्वविशिष्टस्पर्शत्वे च तादृशविशेषणतामापन्नेऽन्वयमिति शीतत्व
शीतान्यत्वयोः तन्नोपाधेः प्रावधारणस्योक्तत्वात् तस्य च प्रत्युत्सर्योपाधावन्वयबलात् उपाधिरिति उपाध्यनुप्रविष्टस्य विशेष्यविशेष्यबोधे पर्यवसिते
पर्यवसितत्वनियमरूपे तथाचोपाधित्वेनानुप्रविष्टत्वयोः शीतान्यत्वेऽभावात्र व्यभिचार इति भावः चकारः शीतान्यस्पर्शत्वेन चेति चकारः त्वर्थ इति
समुच्चयार्थकत्वासंभवादिति भावः ननु शीतान्यस्पर्शत्वस्य घटादौ साध्यव्यापकत्वाभावेन कथमुपाधित्वमत आह शीतान्येति ननु शीतान्यस्पर्शत
स्य तादृशान्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वासमारोपलक्षणानाक्रान्ततया प्रत्युत नियमे च तादृशोपाधित्वस्य विवक्षितत्वे कथं
तत्र व्यभिचारेणाह इत्यनियमस्थेऽनमितिचिंत्यमेतदिति तत्त्वेवमनोपपत्तमस्तु प्राभाकरमतोपष्टंभकतयानन्तरीयकस्यलस्यैव वक्ष्यमाणतयास्य म

तेनादृशोपाधित्वप्रवेशासंभवात् अत एवाग्रे दीधितिकृतापि वक्ष्यति न चानादृश कस्मिंश्चिद्धेतुत्वसत्त्वमिति अवच्छेदकोपाधित्वमिति अयोगोलकान्यता
दीयमिचारवारणोपावच्छेदकेतिनादृशावच्छेदकेसर्थकत्वानुप्रविष्टत्वमिति न तादृशावच्छेदकेघटकत्वमित्यर्थः अयमत्र संक्षेपः इदं हेतुत्वस्य शरीरि
सत्त्वविनाप्युपाधिप्रवेशाने शीतत्वेन साध्यासमानाधिकरणमयात्वपमनुपाधिना केवलेन साध्यसंबंधावच्छिन्नतरसेवोच्यपः निःत्वे हेत्वप्रवेशादिसत्त्वविना
प्युपाधिप्रवेशाने शीतान्यत्वेन साधनव्यापकत्वमात्वपमनुपाधिना विशेषणीभूतसाध्यसंबंधावच्छिन्नतरत्वनिरूपितापोच्चपः यत्रेहेत्वप्रवेशादिसत्त्वशीता
न्यत्वशीतत्वेन चोपाधिनात्वत एव साध्यसंबंधावच्छिन्नतरनिरूपितापोच्चपः एवैकाच्चयेनोपाधित्वेनरनुप्रविष्टत्वघटितत्वन्नत्रिपमनुवेदमिचारदशानेना
न्नत्रिपमनुपदेवेदनपितिमिलित्वानिवमपदत्वेदने अत्र प्रथमे शीतत्वस्यानुपाधित्वे साध्यासमानाधिकरणत्वपेतिहेतुः द्वितीये शीतान्यत्वस्यानुपाधित्वे
साधनव्यापकत्वपेतिहेतुः शीतान्यत्वस्यतत्समानाधिकरणमयाशीतत्वस्य साधनाव्यापकत्वपादद्वयोरनुपाधित्वे एकैकस्य हेतुत्वेन संभवतीति हेतुद्वयोपा
दाने तत्र साध्यासमानाधिकरणत्वपति साध्याव्यापकत्वप्रदर्शनद्वारानुपाधित्वे हेतुः साध्यव्यापकत्वस्योपाधिलक्षणघटकत्वपातस्माचस्यैव तत्र हेतुत्वात् न
च शीतान्यत्वस्यापि साध्याव्यापकत्वपादयोरनुपाधित्वे साध्यापकत्वपेसैकस्य हेतुः कुतो नोक्तः इति वाच्यं तस्य पृथिवीस्पर्शापृथिव्यन्यतरत्वावच्छिन्न
साध्यव्यापकत्वात् न च तद्व्याप्यशीतत्वस्यानुपाधित्वे साक्षात्साध्याव्यापकत्वमेव हेतुत्वपाकथनोक्तमिति वाच्यं किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्व
मपि मास्तीति सर्वथा साध्याव्यापकत्वप्रदर्शनाय साध्यासामानाधिकरण्यस्य हेतुत्वाभिधानात् अत्रधिनेसादिरूपाद्यनुप्रविष्टत्वघटितत्रिपमेवाभिचा
रप्रदर्शकेत्वपमनुपाधिनेति उपाधित्वघटितेनत्वादर्शकेत्वपमनुपाधिना केवलेनेत्यमपमपि मिलित्वाधिने सारिरूपपादके प्रथमेन सात्त्वकोपाध्य

१५

भा॰ प्र॰ १५०

नुप्रवेशाभावस्य शुद्धेनेसर्थके न हि तादृशेनोपाध्यन्तरानुप्रवेशाभावस्य चोपपादनात् एवं चक्षुर्वृत्तिनेसस्य न वैयर्थ्यं अत्र प्रथमोक्तनियमद्वये आर्द्रेन्धनप्रभव
वह्नित्वेनोपाधितघटितनियमे व्यभिचारेऽप्यनुप्रवेशघटितनियमे व्यभिचाराभावेन तन्नियमद्वयसाधारण्येन व्यभिचारप्रदर्शनाय तत्सरित्स्पर्शीनत्वपर्य
न्तानुधावने अत एव मध्यमनियमद्वये आर्द्रेन्धनप्रभववत्त्वे परित्स्पर्शीनात्मत्वे व्यभिचारप्रदर्शनेन तत्पश्चिमनियमद्वये चार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वस्योपाधेयतपार्द्रे
न्धनप्रभववह्निविशिष्टवह्नित्वरूपत्वे आर्द्रेन्धनप्रभववह्नेर्न व्यभिचारः आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वे चानुप्रवेशघटितनियम एव व्यभिचार इति तन्नियमद्वयसा
धारण्येन व्यभिचारप्रदर्शनाय तत्सरित्स्पर्शीतान्यस्पर्शत्वपर्यन्तानुधावने केचित्तु सर्वे साध्यसमानाधिकरणत्वसाधारण्याप्राचीनव्याख्यानुसारेण साध्यस
मानाधिकरणस्य साधनाव्यापकस्योपाधित्वे पार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वस्यार्द्रेन्धनप्रभववत्त्वस्य च यत्समानाधिकरणत्वात् न व्याप्यव्यापकत्वम् पञ्चोपाधितान
व्यभिचार इति तत्सरित्सात् अत एव साध्यासमानाधिकरणत्वे वा साधनाव्यापकत्वपेतिरिधिनिस्वात्स्यमपास्य दुरुद्धरत्वात्समभ्यासमार्द्रेन्धनप्रभववह्नि
त्वसाध्यत्रोपाधितपात्तत्पानियमद्वये तत्रैव व्यभिचारसंभवेन तत्सरित्स्पर्शीनात्मस्पर्शीनत्वपर्यन्तानुधावनं वैयर्थ्यमस्य दुरुद्धरत्वात् एतेनार्द्रेन्धनप्रभवव
ह्नित्वे व्यभिचारसंभवेऽपि पूर्वं प्रदर्शितत्वात् तान्यत्वे व्यभिचारोपपादकमपास्य तान्यस्पर्शत्वस्योपाधित्वात् तत्रैव व्यभिचारः प्रदर्शितः कृपयास्ते तत्पता
प्रदर्शितव्यभिचारस्योपपादनेऽपि तन्नतापादकप्रसिद्धपरिमाणावीजस्यानुपपादनात् अत्र शीतान्यस्पर्शीत्वस्य स्वान्तर्कोपाध्यनुप्रवेशेन साधनाव
च्छिन्नसाध्यव्यापकशीतान्यस्पर्शीरूपोपाध्यनुप्रवेशेन चानुप्रवेशघटितनियमे व्यभिचारो बोध्य इति दिक् प्रथममनियमस्यैव प्रथमोक्तनियमद्वयत्वेन
हेतोनिसाधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वस्यैव प्रकृतता इति भावः नेतिप्रतानुपपोगादिति भावः प्रथममनियमे निमहत्तोपपीनीसादिः एवकारेणर्थ्यावधी

एना॰ १५०

रणे आदिमेत्तु शाखलक्षेप्यापकत्वे पक्षेति तत्त्वानुशरेन सर्वेवाक्ये साधारणमिति व्याप्यनवावधारणलाभ एककारणे सपा भावादसंगतेरिति दोषे सो
मत्पादितंकर्मिमिति पदवाक्येयार्वत्तोः यो समेवेभिनावताद्रूपतास्यैव सा मत्पादितस्वादितिभावः केचित्तु अत्र चेस्मादिदृधिगन्तिग्र व्यक्तिपरशीलतां त्यानव्याख्या
नेकिंतु प्रकारान्तरेणातथा दिसोपाधौ तूपाधिना साध्यसंबंधो वच्छिन्न इति व्याप्तत्वे व्यक्तिनोपयोमि साधनताव च्छेदकानवच्छेदकत्वप्रतिपादनस्यै
वमस्तु नोपयोगित्वात् नतूपाधिनानुसोपाधौ साध्यसंबंधो वच्छिन्न इति योजनानाशया अनुशरणस्यैव नाव्यवच्छेदकतया सोपाधौ यूपाधिनैव साध्यसंबंधो
वच्छिन्न इति नियमस्य सोपाधौ साधननिष्ठसाध्यसंबंधिताव च्छेदकत्वे उपाधिविशेषणाकथमभिमते न वन्हिनदिति पर्यवसितस्य लाभात् साधननावच्छे
दकस्य तदवच्छेदकवच्छेदकत्वव्यवच्छेदलाभ इति केचित्तु तापेतितत्समते दूषयन्ति अत्र चेति उपाधिनैवेति नियमेन तात्पर्य मितिस्त्रेतनेनाव्य पतात्पर्याभावे व्य
भिचारे हेतुमाह इदं च हेत्वंतरसाहित्य उपाधिनैवेति व्याप्तत्वनियमस्य प्राप्त्यत्रव्यभिचार इति बोधनाय साध्यसमानाधिकरणतापाल्यस्य नुपाधिनेसुक्तेपेनवापि
दपि यावत्स्पर्शाभ्युपगम्यते नत्रापेशातलस्पत्वे इह सामानाधिकरण्यपातिरिक्त इति नयात्वे इह सामानाधिकरत्पावच्छेदकत्वात् सेभवाद्यभिचारसंगनेन इति वेद
वेति अत्रापि व्याप्तत्वनियमस्य प्राप्त्यत्रव्यभिचार इति बोधनाय साध्यव्यापकतयास्वरूपमनुपाधिनेत्युक्ते विशेषणीभूतस्पर्शत्वविशेषणीभूत इदं च वे
दृग्भावात् समानाधिकरणे तत्परमाणुस्पार्शवत्विशीनामत्वसत्वेनयाणीनामत्वस्य साध्यस्यावच्छेदकत्वासेभवादुक्तं ननु शीतानामत्वाद्विशेषणाभूपा
वच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेप्यवच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वस्यनियमेक्षिप्तसिनत्वेन्तरसत्वात्व्यभिचारइत्यस्वैरसादृशीनामस्पर्शत्वेनचेति शीतानामत्वस्य
शीतत्वेनसंबंधः सामानाधिकरण्यमनुबध्य उपाधिनात्वन्नत्वेतित्वपमेवोपाधिनानतूपाधिविशेषणाकेनसंबंधः तत्रशीतानामस्पर्शस्यसाधनावच्छिन्नसाध्य

१६

व्या॰ प्रा॰ १५१

व्यापकोपाधेः सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षे स्वघटकतया प्रवेशो विशेषणत्वेनाप्रवेशादिति भावः विशेषेति नियमे सोपाधौ साधननिष्ठसाध्यसंबंधितावच्छेद-
कत्वमुपाधिभिन्नेन वर्तते इति नियमे उपाधिविशेषणाकथमेकभिन्नेन वर्तते इति नियमे चेत्सत्यं तात्पर्यं तु शब्दस्य तात्पर्यमित्याद्युक्तत्वात्र केवलेऽस्य स्वविषय्यो-
र्थानान्यत्ववर्णईधनत्वादावप्यवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनावच्छेदकतया व्यभिचारसंभवेशीनानन्वयप्रयुक्तानुधावनवैयर्थ्याच्च येन त्रतेषु स्वस्वकोणासु
पगम्यते तत्र येषां तान्यस्य रीत्या स्यहेतुसामानाधिकरण्यापातिरिक्तवृत्तित्वपातरवच्छेदकत्वासंभवेन तत्र व्यभिचारप्रदर्शनासंगतेश्चेतिदिक् ननु सो-
पाधाविसादिश्चेत्यस्य नियमस्यात्रापरत्वे तस्य सोपाधावभिव्याप्तिवारणाय प्रदर्शकत्वानुपपत्तिरन्यथार्द्रदीधितौ परंहितिव्याप्तीर्धनप्रभववह्नित्वस्यावच्छेदक-
त्वेन हेतुकत्वपार्श्वह्नित्वस्यापि साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वाराहेत्युक्तस्येति तथा च तद्व्याख्यायां किंचिद्विशेषणेति तथा च वह्नित्वस्यार्द्रेधनप्रभववह्नि-
पविशेषणताविशिष्टस्यैवावच्छेदकतया न दोष इति भावः यद्वा नवच्छेदकत्वमवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वाभावस्तेनार्द्रेधनप्रभववह्नित्वघटकतया वह्नि-
त्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः ननु विशिष्टस्यानतिरिक्ततयार्द्रेधनप्रभववह्नित्वस्य साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमेवेत्यत आह तद्युक्तस्येति
तथा च साधनतावच्छेदकत्वमपि पर्याप्तिघटितमेवेत्याशयेन तथा च हेतुकिंचिद्विशेषणेति दीधितौ अनवच्छेदकतामात्रस्य तेन चेदं इत्थं पर्याप्तियुक्तसाध-
नतावच्छेदकस्याधिकत्वस्योपाधेः सामानाधिकरण्यसंबंधेनावच्छेदकत्वासंभवादिति वाच्यं साधनतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेनावच्छेदकतापा विवक्षितत्वात् अ-
त्र तात्पर्यमित्यनुषज्यते मात्रपदेन च नियमव्यवच्छेदः यत्तु एवमादिना च पूर्वं सोपाधौ साधनतावच्छेदकानतिरिक्तावच्छेदकत्वेन सत्यस्य तु ज्ञाप्यकथ्यमुपदर्शि-
तमिति तिरिक्ताच्य पदं सोपाधौ साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वोक्तावयथैतत्स्याप्तिनाभात्ताख्यायां साधनतेतरनिरूपितं चनियतान्यमत्वाकं साधन

रामः १५१

रिति २

तावच्छेदकातिरिक्तत्वमिति साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकमिति शेषः दीधितौ अवच्छेदके साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदके अत ए
व सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तस्य साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्याव्यापकत्वादेव न च धूमवान्वह्नेरित्यादौ साधनतावच्छेद
कातिरिक्ताप्रसिद्धिरिति वाच्यं यादृशसाधनतावच्छेदकता साधनतावच्छेदकनिष्ठतादृशप्रकारताभिन्नप्रकारतानिरूपकत्वरूपपारिभाषिकातिरिक्तत्वस्य वि
वक्षणात् व्याख्यायां साध्येतिनादृशसाध्य इत्येवमग्रेपि विशेष इति न त्वं च सोपाधिलक्षणे तत्र साधने विशेषणतामिसस्याधिकस्य निवेशादिति बोध्यं अयमुप
ष्टम्भकतेति ननु सोपाधौ उपाधिमेतिं येन व्याप्तिलक्षणाप्रविष्टमवच्छेदकत्वं साधनतावच्छेदकस्य निरुपाधौ अनुगमनेन सामान्योपाधिलक्षणोऽनुगता
दृशावच्छेदकत्वं प्रविष्टं दीधितिकारेण स्वविशिष्टाधिकरणेत्यादिपारिभाषिकानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य व्याप्तिलक्षणे निवेशितत्वात्तत्वस्यामा
त्रोपाधिलक्षणे च न्यूनवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य निवेशनीयत्वात् तत्र यच्च कथमुपष्टम्भकतेति चेन्न पर्याप्त्यैव चावच्छेदकत्वांशस्य मात्रमुपाधौ योप
ष्टम्भकतायाश्च दीधितिकाराभिप्रेतत्वात् साम्प्रदायिकदीधितिकारेण स्वमतेनानात एवेत्यादिग्रन्थस्य उपष्टम्भकतया न व्याख्यातं किन्तु परमते व्याप्तिलक्षणे
स्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेदकत्वं निविष्टं स्वमते उपाधिलक्षणेपि तदेव निविष्टं न तु तनाभिप्रायेण एवं सति नोपष्टम्भकतानुपपत्तिरित्याहुस्तच्चिन्त्यं व्या
प्तिलक्षणाप्रविष्टस्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्यानतिप्रसक्तत्वस्य मतेनैकपक्षे नोपाधिलक्षणाप्रविष्टस्य च तस्य दूष्यत्वात् दिशादौ घटत्वादावतिव्याप्तिवा
रणाय न्यूनवृत्तित्वस्य मतेनैकपक्षेनेन व्याप्युपष्टम्भकत्वानुपपत्तेः केचित्तु उक्तरीत्या उपष्टम्भकत्वानुपपत्तेः स्वदीधितिकारेण पदं साध्येनोपाधिलक्षणप्रका
शनेन व्याप्तिपक्षे च पत एवं धूमसाधनतावच्छेदके सोपाधौ न कुत्रापि साध्यसंबन्धितावच्छेदके अत एव साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसंबन्धिताव

५

भा॰प्र॰ १५२

न२

च्छिन्नमुपाधिलक्षणं वदंति प्राभाकराः अस्य व्याप्तिलक्षणमव्याप्तं भवेदित्यत आह न एवं साध्यविभक्ताचार्यादीत्यादि नातिप्रमेतः पक्षपि साधनतावच्छेदकव्याप्तिलक्षण
प्रविष्टावच्छेदकत्वाभावो मैत्रस्य लक्षणघटकं किंतु स्वविशिष्टसाधनवत्त्वसाध्याभाववत्त्वरूपपारिभाषिकावच्छेदकत्वमेवैतल्लक्षणघटकमिति वस्तुनेतन्या
यकपक्षमुपसंहरकतानत्यापि व्याप्तिलक्षणप्रविष्टावच्छेदकत्वाभावनिवेशेन मित्रमवच्छेदकत्वमिमुपसंहरकतेत्यतिर्व्याप्तेति प्राहुः साधनावृत्तित्वेति उक्ताभि
मित्राप्रमेत्तत्साधनवृत्तेर्वेति अत्रगम्यहृत्याद्याहृदेत्तत्राजापंगच्छतीतिप्रतीतिसामानाधिकरण्यस्यापि विशिष्टबुद्धिनियामकत्वेन संबंधत्वं गमनत्वाहृदे
नरात्वाणम्यत इति प्रतीतावृत्तिनियामकत्वं च संभवतीति नत्तेन संबंधेन साधनवृत्तित्वानुपपत्तिरित्याशयः महत्वादरूपत्वमिति साधनानिष्ठत्वाविशेषितत्वाद्यसा
मानाधिकरण्यानतिप्रसक्तत्वेऽप्यार्द्रेधनप्रभववह्नेरुपाधित्वे सपक्षमिति नस्यादित्याशयः वस्तुतस्तु साधनानिष्ठत्वानुपादाने महानसत्वादरूपवत्त्वातिप्रसंगेन
तदुपादानेऽपि नातिप्रसक्तत्वं साध्यमिति वक्ष्यमाणसाध्यमादिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वालोकादिवृत्तितया तत्राव्याप्त्युपाधितानुपपत्तेरित्याशयः धिमावनत्वं
त्रित्वमिति अत्रत्वत्स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वनिवेशो उपाधेः सामानाधिकरण्यसंबंधेन तत्वे मानाभावेन तत्रासंभवः नचैवमाकंख्यमीयादृश्यत्वादुपाधावव्याप्तिः
मित्रेनेमैत्रस्यनरत्वनवच्छिन्नत्वाद्यधिकत्वे नैव सामंजस्येन तत्साध्यैव पक्षेवेति तत्परित्यागः व्याप्यत्वांशस्यापि व्यापकत्वोक्तावपि व्याप्तिव्याप्तिशिष्ट इत्यं जन्यत्वादिसा
ध्येप्याशंक्याह्वेः प्रासापक्षाव्याप्यदृश्यासाधनतानिष्ठत्वोपादानस्याव्यापकत्वादिरित्तिभावः परस्पराधिकरण्यं न तदभावेनेति परस्पराधिकरण्यावच्छेदेनेसर्थः पक्षवृत्ति
करणेऽवच्छेदकतासंबंधेनेति यावत्तत्तथाचपक्षाधिकरणेऽवच्छेदकतासंबंधेन साधनेसाध्यसामानाधिकरण्यं वत्स्वाधिकरणेऽवच्छेदकतासंबंधेनेति
यावत्तथाचपक्षाधिकरणेऽवच्छेदकतासंबंधेन साधनेसाध्यसामानाधिकरण्यं नवत्स्वाधिकरणेऽवच्छेदकतासंबंधेनोपाधिसामानाधिकरण्यमितिपर्य

प्र॰मा॰ १५२

वसितोर्थः परेऽपि पक्षावच्छेदेन नापि पर्यवसितेति लाघवादित्याहुरिति तत्केतीति ॥ अत्र व्यापकत्वं प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमेवडपाध्यभावस्य का
लिकादिसंबंधेन साधनवन्निष्ठत्वमादाय पाद्यान्निरुक्तपंचलक्षणे शृंगादौ शैववारतीयाएतेनात्र कालो विभुत्वादित्यादौ महाकालनिरूपितविशेषणा
तयाघटादेरुपाधित्वसंपत्त्यपेक्षितत्वं साधनव्यापकाधिकरणताकत्वमेवोचितमसंख्यानादरवारसंबंधेनप्रतियोगिवैयधिकरण्यामसिद्धांतत्रयात्स्यस
त्वेति चिंतनीयमितरप्रतिनितत्वं साधनतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साधनपरार्थत्वेनाभिमानत्वेतिशेषः साधनव्यापकत्वेऽपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्या
पकत्वसमवेन साध्याव्यापकतापरित्यागः एतन्मतएव एतन्मूलसत्वादिमतएवदूषितएतद्धि दूषणं उभयोपादाने मन्दत्वेनैतन्मतएव सार्थकत्वादिति चेत्
तिपर्यवसितेः नत्रसाधनेविशेषणमिसस्य पर्यवसितार्थघटकत्वे तत्सम्पर्यविशेषणत्वे अतिप्रसंगान्तेपादकेपिव्यधिशेषणत्वं नस्थितेसेपादानेपि
उभयोपादाने तथाच पर्यवसितार्थविहायस्वरूपमात्रार्थकरणेवीजं दर्शयितुमिदमभिहितमिति भावः स्वरूपतोमेवोपपादयन्निविशेषणत्वेनोसा
हित्वानन्तर्भावेति व्यावर्तकत्वेचेसार्थक्यं आश्रयतयासामानाधिकरण्येनैवेति अत्र चार्थमेदानुमापकसंख्याहके द्वितीयमसत्ताभावानुमापकसंख्याहकमिति
विवेकः अन्यथा पदमेवैतद्धेतौ अतएव शीतस्पर्शान्यत्वस्योपाधितापत्तेरेवमिश्रव्याख्यानमिति न च सोपाधौ तत्पाधिनेसत्योपाधिसहितेसाधनताव
च्छेदकेसाध्यसंबंधितावच्छेदकमिसर्थेः अतएवसाधनतावच्छेदकेसारःपतएवोपाधिसहितेसाधनतावच्छेदकेसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वेनिपतनमयच्छे
दकेअतएवोपाधिविशिष्टसाधनतावच्छेदकेविशिष्टेऽवच्छेदकेतत्रविशेष्यसंसाधनतावच्छेदकोशामपदप्रविशेषणत्वेसाधनेतुपाधिरिसर्थदूस्याकाके दू
षणमेवाहएतेसाध्निव्याहृत्ततादिति अपमाशयः एतयेनसंबंधेनपदसामान्यनिष्ठप्रसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितकाभावप्रतियोगितस्यपदा

वसितो थ्यः परं पिपरावच्छेदेनापि पर्यवसितेति लाघवादित्याहुरिति तत्केचिदिति अत्र व्यापकत्वं प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमेव उपाध्यभावस्य का
लिकादिसंबंधेन साधनवन्निष्ठत्वमादायाव्याप्तिस्तत्प्रपंचस्तु प्रागेवोक्तं दिशैव वारणीया एतेनाकाशे विभुत्वादित्यादौ महाकालत्वनिरूपितविशेषणता
तया घटादेरुपाधित्वेपि न क्षतिः साधनव्यापकाधिकरणानां कल्पमेवोचितमसम्यावारत्वात् संबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यमसिद्धान्तत्वात्त्वाव्याप्य
त्वेत्यत्र चिंतनीयमेतदित्यनिरुक्तं साधनतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साधनपदार्थत्वे नाभिमानस्येति शेषः साधनव्यापकत्वपदे साधनावच्छिन्नसाध्यव्या
पकत्वसंभवेन साध्याव्यापकतापरित्यागः एतन्मतएव एतन्नूतनमते वादिमतएव वारितएतद्दूषणात् उभयोपादाने प्रकृतेतन्मतएव सार्थकमत्याह यद्वे
त्यपाभ्युते तत्र साधनेविशेषणविशिष्टस्य यथाश्रुतार्थघटकत्वेन सम्पर्यविशेषणत्वे अतिप्रसक्तानां पादकं द्विविधविशेषणाव यद्यपि तु संपाद्यपि तु इद
उभयोपादाने तथाच यथाश्रुतार्थं विहाय वक्ष्यमाणार्थकरणबीजं दर्शयितुमिदमभिहितमिति भावः इत्यादिमेवोपपादयति विशेषणतासंबंधेन सा
दिनावच्छेदे इति व्यावर्तकत्वं चेत्यर्थः आश्रयतयासामानाधिकरण्येन वेति च्चाये प्रभेदानुमापकसंख्याहृत्के द्वितीयप्रसत्ताभावानुमापकसंख्याहृत्केमिति
विवेकः अनुपदमेवेति इत्यनैव शीतस्पर्शाभाववत्त्वोपाधिता प्रत्येवमिष्ठयाख्यानमिति न स्व सोपाधौ तत्पाधिने स्वाधिकरणेति साधनताव
च्छेदकेसाध्यसंबंधितावच्छेदकभिन्नस्य अतएव साधनतावच्छेदके सारूप्यतएवोपाधिविसहिते साधनतावच्छेदके साध्यसंबंधितावच्छेदकेनिपतनमवच्छे
दके अतएवोपाधिविशिष्टसाधनतावच्छेदकविशिष्टे अवच्छेदकेनन्त्रविशेष्यसाधनतावच्छेदकांशमपहाय विशेषणसाधनेनोपाधिरित्यर्थः इत्याकांक्षे दृ
षणमेवाह यावसाध्याव्याप्यवृत्तिताद्रिति अथ प्रमाणाभावः पतयेन सम्बन्धेन पक्षसामान्यनिष्ठप्रत्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितकाभावप्रतियोगितासम्पक्षा

वृत्तित्वरूपसमानत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्त्वमितीतरत्वसंबंधावच्छिन्नसाधनतारूपतद्व्याप्यवर्तकत्ववदवृत्तित्वेति व्याप्तिः सत्कृते च रूपान्यत्व
विशिष्टसत्तापाः समवायेन तद्रूपवृत्तित्वविशिष्टसत्तावृत्तिः समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वरूपतद्व्याप्यत्ववत्त्वपासमवायावच्छि
न्नप्रतियोगिताकरूपवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावावृत्तिमत्तासमवायावच्छिन्नसाधनतारूपतद्व्याप्यवृत्तिकत्ववत्त्वपासामानाधिकरण्येन तद्व्यावर्तकत्ववत्
रूपान्यत्वेऽपि विशेषणतामादायोक्तरीत्या सामानाधिकरण्येन तत्त्वात्तत्राव्याप्तिरिति एतेन सत्तायाऽऽकैकावृत्तिविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेन पाचकव्या
वृत्तित्वे एवमपि व्याप्तिसंपादकमप्याव्यावर्तकत्वस्यैव कुत्र चित्तत्वेपाप्याद्वृत्तित्वाभिधानमपास्तम् एवं सत्तापाकमेदे तद्रूपान्यत्वस्यैव तदनुमापकतद्रूप
व्यावर्तकत्वासंभवरहस्याशङ्कापाकनवकाशः सत्तायाऽऽकैकविशिष्टस्यानतिरिक्ततेऽपि भिन्नत्वव्यावृत्तत्वस्य तत्र सत्त्वात्तद्व्यावर्तकत्वोपपादकतत्त्वपेनद्या
वृत्तित्वप्रोक्तत्वाच्च व्यावर्तकत्वसंभवेऽनुमापकत्वासंभवाभावानुमापकोपपसाधारण्याच्च अत्र तद्रूपान्यत्वस्यैव प्रकृते तत्तेऽपि तद्विशिष्टसत्ताहृष्टोनतपासाधने
सामानाधिकरण्येन व्यावर्तकत्वमप्रतिपत्तौ संभवेतोऽक्तेऽनिष्ठेऽपि पर्याप्तेनेति व्यावर्तकत्वमात्रद्रूपे सर्वः तत्र शीतस्पर्शान्यत्वरूपान्यत्वपोः साध्याभावविशिष्टा
तत्साधनात् रोहविशिष्टातस्य शीतस्पर्शादिनि पावकत्वव्यावर्तकत्वस्य सत्त्वादिति तादात्म्येन शीतस्पर्शवत्त्वविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भाववत्प्रतियोगित्वरूपशीतस्पर्शव्याप्यत्वस्य शीतस्पर्शान्यतेसत्वेन तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकशीतस्पर्शाभावरूपशीतस्पर्शमेव एतन्मितौ वि
शेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नसाधनतारूपतद्व्यावर्तकत्वस्य सत्त्वादिति भावः तत्र शीतस्पर्शान्यते इत्यंसत्त्वादिसत्त्वरूपान्यत्वस्याप्रतिपादकत्व
विशिष्टसत्तापाः स्वतादात्म्यविशिष्टसत्तायाव्यावर्तकत्वासत्त्वादिस्यामः सामानाधिकरण्येनेतीतिव्याचष्टे निरूप्य हेतुं स्पर्शादिमत्र शीतस्पर्शान्यत्वस्य सा

शीतत्व त्वा

नाधिकरण्येन यो नस्पर्शो जलत्वादावपि तत्त्वात् तदुक्तेः पक्षत्वादिस्वादौ स्वाप्यत्वादेः सामानाधिकरण्येन गुणत्वरसत्वादावपि सत्त्वात् नोक्तरीत्या सामानाधिकरण्ये
न तद्व्यापकत्वमिति तद्गुणत्वादिभावः तद्व्यापकत्वे हि तद्व्यापकत्वे हि न तद्वृत्तित्वे सिद्धं भवति न तद्वृत्तित्वसमनियतत्वेऽपि भवति। अथवा अयमाशयः तद्व्यापकत्वे हि
तदभाववानुमापकत्वेन च तदभाववत्प्रमानुमितिजननयोग्यत्वं ध्वंसवाच्यहेतौ स्यात् हेत्वाभासभ्रमेण साध्याभाववैशिष्ट्यस्य तदभाववत्प्रमानुमितिजनकत्व
त्वादावतिप्रसंगः इति प्रमात्वोपादानेन च तदभावव्याप्यत्वपर्यवसन्नेन च तदभाववाभाववद्वृत्तित्वं तदभाववाभाववद्व्यस्तु तद्धेतुरिति दोषः समनैयत्येऽस्तीति
समनैयत्यसाहित्यार्थः एतस्य च लक्ष्यमिति तेनान्वयः साध्याभावविशिष्टसाधनासामानाधिकरण्ये तादृशसाधनासामानाधिकरण्यमपि तादृशसाध
नवद्वृत्तित्वमपीति यावत् लक्ष्यमिति अर्थात् तेन संबंधेन साध्यादिना सामानाधिकरण्येन तादृशसाधनव्यापकत्वस्य सामानाधिकरण्येन तादृशसाधनव
द्वृत्तित्वसमनैयत्यसौलभ्यात् तादृशसाधनसमानाधिकरणसामानाधिकरण्यलाभेऽपि न तादृशसाधनासामानाधिकरण्यलाभ इति चेत् तेन संबंधेन
तद्वृत्तिसंबंधत्वेन संबंधेनेति संपूर्णाकारलिखनेन सामानाधिकरण्यसंबंधेन तद्व्यापकत्वस्य तत्संबंधघटकसंबंधेन तद्वृत्तित्वसमनैय
स्य [illegible] संभवात् साधनस्यापि तादृशसाधनस्यापि तादृशसाधनसमानाधिकरणत्वेन तादृशसाधनसमानाधिकरणसामानाधिक
रण्यस्यापि तादृशसाधनासामानाधिकरण्यपर्यवसानसंभवात् पदासामानाधिकरण्यसंबंधेन तद्व्यापकत्वस्य तेन संबंधेन तद्वृत्तित्वसमनैय
त्येऽपि [illegible] तत्संबंधेन तद्वृत्तित्वासमनैयत्यस्याप्रयुक्तत्वलाभः अथवा तत्समनैयत्योक्तत्वात् तत्समनियतसमनैयत्यमि
तिसामानाधिकरण्येन तद्व्यापकत्वेन तत्संबंधेन तद्वृत्तित्वसमनैयत्येन तद्घटकसंबंधेन तद्वृत्तित्वसमनैयत्यस्याप्रयुक्तत्वलाभः वस्तुतस्तु सामाना

धिकरणेपनव्यावर्त्तकत्वमेकाधिकरणेतन्मतेभावेव्यावर्त्तकत्वेसाध्यविशिष्टसाधनाधिकरणेसाध्याभावविशिष्टसाधनाभावानुमापकत्वमितिपाठस्तत्त्वेवंच
तेनसंबंधेनेसाध्यवत्तादृशसाधनासामानाधिकरण्यलाभःस्यात्सतत्रवसंगच्छते नचतन्न्यायेनैतेनसंबंधेनेत्याशंकायैवसंबंधनिवेशात्साधनतावच्छेदक
संबंधेनतादृशसाधनवत्तिरुपाधिमात्रसंबंधेनावृत्तित्वरूपस्यव्याप्तिस्वरूपस्यतादृशसाधनासामानाधिकरण्यस्यकथंलाभइतिवाच्यंयेनसंबंधेनेसस्याव्या
वृत्तिघटकाभावेव्यावर्त्तकत्वेच एवंतद्वृत्तित्वेचान्वयस्यापिप्रेमत्वेनैतन्नत्रापिसंभवात्तत्रैवसमनेपसंसंबंधेनविधानिवेशस्यावश्यकत्वात्नचतथापि
तादृशसाधनाभावव्याप्यभावस्यमात्रानुमितिजननयोग्यतायांतादृशसाधनाभावव्याप्यतस्यैवसाध्यविशिष्टसाधनवद्वृत्तित्वरूपपक्षधर्मतायाश्चापिनिवेश
नकथमुक्तरीत्यासाध्याभावविशिष्टसाधनवद्वृत्तित्वमात्रलाभइतिवाच्यं एतन्मतेसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यैवोपाधितयासाधनतसमानाधिक
रणोपाधौसाध्याभावविशिष्टसाधनवद्वृत्तित्वरूपतादृशसाध्याभावव्याप्यत्वाकौतेसाध्यविशिष्टसाधनवद्वृत्तित्वरूपपक्षधर्मतायाश्चावश्यकत
यातादृशपक्षधर्मत्वाभावासंभवेनतादृशयोग्यतायांतादृशपक्षधर्मतापानिवेशेप्रयोजनाभावादित्सधीभिःस्वस्यतादृशस्यसर्वस्यवधानत्वमितिदिक्
व्यर्थमितिनतत्समनैयत्येनलघुभूतनत्र्यवेशेनैवोपपत्तौव्यावर्त्तकत्वनिवेशस्यव्यर्थत्वादितिभावः ननुतादृशानुमित्युपधायकत्वरूपव्यावर्त्तकत्वे
स्यतत्समनैयत्येनतादृशव्यावर्त्तकत्वनिवेशनमावश्यकमेवेत्यतआह अव्याप्तिकरमिति फलोपधायकघटितव्यावर्त्तकत्वस्यसर्वत्रासंभवादितिभावः
कश्चित्तुस्वत्वेनतद्रुपवत्वेनतत्तद्रुपवत्वेनेतिसाध्यवत्तादिकंपाठोक्तिः नत्रापमोराशयःतेनसंबंधेनस्वस्यसामानाधिकरण्येनस्पष्टंतद्व्यावर्त्तकत्वेतिनदेशानु
मापकत्वेनतद्देशाभावव्याप्यत्वेनतन्निदेशाभाववदवृत्तित्वेसहवृत्तित्वपर्यवसितंसामानाधिकरण्येननतद्वृत्तित्वेचतत्रसामानाधिकरण्यपर्यवसन्नमि

त्तिसाध्याभावविशिष्टसाधनासामानाधिकरण्यलाभः शोधनन्तु स्तावद्यदि नेत्याद्युक्तस्य मानाशेषापादहसाध्याभावे सादिनिरुक्ते त्तिसाधनमावच्छे
दकविशिष्टसत्त्वं एवमग्रेपि साधनव्यापकत्वावच्छेदकत्तिमत्वरूपं सत्वादिसाधौ सत्ताभावविशिष्टसत्ताया अव्यापकेत्वात्तिलादिनादृष्टसत्वविशि
ष्टसत्ताव्यापके घटत्वादावति व्याप्तिरिति साधनव्यापकेनाशाभावप्रतियोगित्वपरिसमाप्त्यवच्छेदकपर्यन्तानुधावने उपाधितावच्छेदके त्तिसाध्यवि
शिष्टसाधनव्यापकत्वावच्छेदके सत्यर्थः एवमग्रेपि द्रष्टव्ये रिति धूमसाध्याभावविशिष्टवह्न्यादिमति सयोगोलकादावपि कालिकादिसंबंधेनार्द्रेन्धनप्रभववह्न्यादे
स्तत्त्वाद्यापकस्योपाधितावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिविरहस्तत्वादिति भावः केचित्तु उपाधितावच्छेदकसंबंधेन साध्याभावविशिष्टसाधनवत्त्वं योगिकत्व
पम्मति योगिकतोमपाभाववत्त्वं विवक्षितं तेनोक्तस्थले सत्वादौ नाव्याप्तिरित्याहुः यथाश्रुते त्तिसाध्यविशिष्टसाधने सामानाधिकरण्येन साध्याभावावि
शिष्टसाधनभेदस्य सामानाधिकरण्येन भेदानुमापकत्वासंभवादाह रूपान्यत्वविशिष्टसत्ताया इति रूपान्यत्वसामानाधिकरण्येन सत्ताया इत्यर्थः व्या
वृत्तत्वात् भिन्नत्वात् इत्यभिप्रायकमिति तथा च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वपासत्वाभेदाभिप्रायेण विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चानतिरेकेपि विरु
धर्मद्वयवैशिष्ट्यावच्छिन्नसत्तायोर्भेद इति प्राचीनमतानुसारेणेदमिति भावः लक्षणमिति सामानाधिकरण्येन व्यावर्तकत्वेनेनतन्मेदानुमापक
त्वेनक्तत्वेन तद्भेदव्याप्यत्वे तेनैव तद्भेदाभावासामानाधिकरण्येन तत्तदसामानाधिकरण्येनेतेसाधापक व्याप्तिकरं चेति व क्तत्वेतेनि भेदाभावस्यानतिरि
क्तत्पादुक्तप्राचीनमतस्याप्रयोजकत्वापाच सत्तापाश्च भेदेन एवं चेत्याद्विनादीधितिकृताव्याप्तिवक्रेचेत्यर्थः तद्भेदव्याप्यत्वेनान्वयव्याप्तिरूपत्वे तु तद्भे
दाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वसामानाधिकरण्यघटकोपाधितावच्छेदकसंबंधेन तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगि

+ संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिरुक्तसाधनाभावस्य यत्र प्रमानुमितिजनकत्वरूपव्यावर्तकत्वेत्यर्थः व्यावर्तकत्वासंभवादिति तादृशभेदप्रमानुमितेरप्रसिद्धेरिति भावः वस्तुतस्तु विशेषणत्वं
हिव्यावर्तकत्वमित्यादिग्रन्थो व्यावर्तकत्वं भेदानुमापकत्वमेवेत्यभिप्रायक एवं तत्र साक्षात्संबंधेन तदन्यनवेति धर्ममित्याह आश्रयतया सामानाधिकरण्येन वेति विशिष्टस्यानतिरिक्तत
यासत्ताभेदाभावेन रूपान्यत्वस्य सामानाधिकरण्ये ९ + व्यतिरेकव्याप्तिरूपं भेदानुमितौ व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकत्वस्य क्लृप्तत्वात् एवं च समानाधिकरण्येन तद्भेदाभावव्याप ९ +

भ॰प्र॰
१५५

त्वसमनैयत्येनतन्नाचैतौ वसामानाधिकरण्यस्येउक्तरीत्या साध्याधिकं अर्थमित्यापादेनाहृ साध्याभावविशिष्टसाधनपक्षान्तरसत्वेसामानाधिकरण्येनभेदानुमापकत्व
रूपसामानाधिकरण्येन व्यावर्त्तकत्वसाधेवाजं अव्याप्तिकं चैसादिनाएवंसूचितेवीजं अभेदेनेतिविशिष्टस्यातिरिक्तत्वेउक्तव्याचीनमते चमानाभावादिति
भावः एतत्तुसारेणान्यदपिविशिष्टधीमित्यादाख्यातिरिक्तपरमार्थतस्तु आक्षेपतयेति साधनेसाधनेतरभेदानुमापकत्वेनस्पष्टं सामानाधिकरण्येन साध
नाधिकरणेसाधनाधिकरणेतरभेदानुमापकत्वेन ननुसत्तायाअभेदेनअत्रपाव्यावर्त्तकत्वस्यैवाऽधिकरणाभेदाभावेनसामानाधिकरण्येनव्या
वर्त्तकत्वमपिदूरापास्तत्वेनसंभवतीतिकथंतत्रातिव्याप्तिरत आह दूरापास्तत्वेतिव्यावृत्तत्वात्तथिलक्षणत्वात्भिन्नाधिकरणकत्वादित्यपिबलतः तथाचसत्ता
याअभेदेपितद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वरूपाधिकरणत्वाभावमेदेनाविशिष्टाधिकरणकत्वसंभवेनरूपान्यत्वेनिरुक्तसामानाधिकरण्येनव्यावर्त्तकत्वसंभवा
दतिव्याप्तिःसंभवत्येवेतिभावः पक्षान्तरेत्यत्र अत्रपत्तपाव्यावर्त्तकत्वेतत्पर्य्यवीजंवीजांतरं तेनशानतस्पर्शोसैत्वातिप्रसंगवारणायवीजस्योक्तत्वेपि न्य॰ ७
नासंगतिः शेषमुक्तदिशावोध्यमितिसंक्षेपः वैपरीत्यमितिसद्धेतौसाध्याभावविशिष्टसाधनाप्रसिद्ध्यासाध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वससाध्यसामग्रा
देर्निरुक्तविशेषणत्वाभावाद्देवारणादिति भावः दुष्टत्वाभावइति परमात्मौदृष्टित्वस्वीकारेतुल्यपक्षमाद्धुस्वत्वस्याप्रसिद्धीकरणीयमयासोक्षोपपत्ति
रितिद्रष्टव्यत्वसाध्याभावव्याप्यजातेःपरमात्मत्वेनेनेत्यीकारादितिभावः आहकस्यात्तरमाहरत्यत्रएवमितिरुक्तव्यावर्त्तकत्वार्थकोत्रदस्वादेव सद्धेतुनिरासः
सद्धेतुस्थलेपर्वतादावकांतसाध्यसामग्र्यादेरव्याधिकनिरासःतदत्वस्यविशेषणमित्येतेनोत्तरदलस्यसद्धेतुसाधारण्यात्तया सद्धेतुस्थलेसाध्यसामग्र्यादि
साधारण्यतया व्याख्यानादव्याख्यास्यमानत्वात्व्याख्यास्यमानोत्तरदलैस्यनत्साधारण्यादितिभावः अनवच्छेदकोनेनिविशाघननावच्छेदकेसाध्यसंब

एमा॰
१५५

तर ले

धितानवच्छेदकत्वापत्त्यादीत्यर्थः दलेनैव पूर्वदलेनैव तद्वारणसंभवे तौ साध्यसामान्यादिवारणं त्वमाई धनप्रभववह्नित्वादेरपि ... च तत्साधनतावच्छेदकता
नरूपत्वापेः आपत्तितः आहृदाधितेत्यप्रकृते नेति अनवच्छिन्नेति स्वीयाकांसाव धारणाभिति न्यापि नमले साधनतावच्छेदकभिन्नेनेवेतिलब्धं तस्य चावच्छि
घतद्व्यनेनान्वये साधनतावच्छेदकभिन्नेन एनवच्छिन्नेत्यसति साधनतावच्छेदकापि त्वावच्छिन्नत्वलब्धं तत्र च विशेष्याभावे पूर्व्वं साधनतावच्छेदकभि
न्नेतरत्वसाधनतावच्छेदकमेवेति प्रकृतार्थलाभ इत्याशयः इत्सत्वाधनवच्छिन्नालोकादिनिष्ठसाध्यसंबंधितापावच्छिन्नमारोवच्छेदकत्वस्य साध्यसामान्या
दौ सत्वादिति प्रसंगतावच्छेदकाभ्यामनन्याहृप्रकृतसाधनत्वविशेष्ठेति तथाच तत्रतादृशसाध्यसंबंधितायाः प्रसिद्धौ वनातिप्रसंग इति भावः एतेनेतिवक्ष्य
माणबाधकालोदृश अनवच्छेदकत्वेचेति वृत्तिनपेनितन्न पार्थो भेदः एवमग्रेपि आख्योपासए वदोषदृत्तिगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तानविशिष्ट
सत्तापाद्यत्वाभाववद्वृत्तित्वादिति भावः न च साध्याभाववद्वृत्तितानवच्छेदकत्वमेव साधनतावच्छेदकस्य नवच्छेदकत्वमस्त्विति वाच्यं विशि
ष्टस्यैव विशिष्टवृत्तित्वस्याप्यनतिरिक्ततया तद्विशिष्टस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वे तस्य साध्याभाववद्वृत्तितानवच्छेदकत्वासंभवेन तद्दोषतादवस्थ्यात्
आधारत्वाधेयत्वयोरत्यन्तविलक्षणत्वाभावेनाधारतानिरूपकतावच्छेदकस्यैवाधेयतावच्छेदकत्वविषमाभावात् स चात्वमपेस्यगुरुत्वपादि
५ शेषत्वात्वस्य गुणादिवृत्तितानवच्छेदकत्वेतु रूपधर्मावच्छिन्नहेतुतोपाधाववृत्त्याप्या प्रतेः पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिवेशे च पूर्वोक्तव्याप्तिवत्तद्दोषतादव
स्थ्याच्च न च साध्याभाववन्निष्ठाधारतानिरूपकतावच्छेदकत्वमेव साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वमास्ताममिति वाच्यम् साध्याभाववत्त्ववि
शिष्टसाधनवत्त्वेनैवैतादृशस्यैवस्वसमानत्वात् अत्र च एतादृशानवच्छेदकत्वविवक्षायां च विशिष्टनिरूपिताधिकरणतानां विशिष्टसत्तावत्त्व

ननु विशिष्टस्यानतिरिक्ततया कथं न विशिष्टसत्तावत्त्वं गुणादावत आह दंडं चेति दंडविशिष्टेति दंडावच्छिन्नेत्यर्थः एवमग्रेपि विशिष्टस्यातिरेकेण सत्तायामवि
शेषणतामपेतिपादत अप्रकारत्वात् प्रकारत्वाननुभवात् तादृशधीयात्स्यापदर्शितरीत्यैव संभवादिभावः अनुभवे विवादादाह अत एवेति गुणकर्मा
न्यत्वस्य परंपरासंबंधेनाप्रकारत्वादेव समवायेन साध्यत्वे समवायेन साध्यतापामसद्धेतुत्वं न स्वतन्त्रोक्ते सिद्धान्तलक्षणाद्वि प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्र
तियोगिवैयधिकरण्यादिघटकप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्तिप्रदर्शनावसरे उक्तं एतस्य देहलीदीपकन्यायेन साध्यत्वे प्रतिपादने चेत्यग्र
पत्रस्थपः अत एवमग्रेपि विशेषः तदभावस्य विशिष्टसत्ताभावस्य प्रतिपादने च गुणादौ प्रतिपादने च दूषणद्वयमग्रे उक्तप्रकारानुसरणे गुणकर्मान्यत्वस्य
परंपरासंबंधेन प्रकारभेदे दुष्टत्वं टस्यादिति मदुक्तप्रकारानुसारतो समवायेन तत्स्यसाध्यतापामसद्धेतुत्वस्य गुणादौ तदभावस्य चासंभवात् परंपरया संबं
धेन साध्यते च तेन संबंधेन गुणकर्मान्यत्व साध्यत्वस्य तेन संबंधेन तदभावप्रदर्शनसंभवोचितात् प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वस्याविवक्षणीय
त्वात् शिवि देहान्तमस्य दर्शनस्यानुपपत्तेः कत्वापाताच्चेति भावः अत्र त्वदं निविशिष्टस्यानतिरिक्ततया तत्पदसत्तासमवायस्य गुणादौ सत्त्वेपि न विशिष्टसत्ता
प्रतियोगिकत्वमिति संगतं भूतले घटवत्त्वेपि घटवद्दंडवैशिष्ट्यासंभवेन भूतले घटवत्संयोगस्य विशिष्टघटप्रतियोगिकत्वासंभवेपि गुणादौ सत्तासत्त्वे
सत्तायां गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्यासंभवस्यासंभवे गुणादौ सत्तासमवायस्य विशिष्टसत्ताप्रतियोगिकत्वाभावस्यासंभवात् सत्तायां सामानाधिकरण्य
संबंधेन गुणकर्मान्यत्वस्य सत्त्वे दासत्वात् न च समवायानुयोगिगुणादौ गुणकर्मान्यत्वाभावात् समवायस्य विशिष्टप्रतियोगिकत्वमिति वाच्यं सं
योगानुयोगि भूतले दंडविशिष्टघटस्य सत्वेपि दंडाभावात् संयोगस्य विशिष्टप्रतियोगिकत्वमिति वाच्यं संयोगानुयोगिनि भूतले दंडविशिष्टघटस्य

वच्छिन्नसमवायात् संयोगस्य विशिष्टप्रतियोगिकत्वापत्तेः तस्माद्विशिष्टाधिकरणतातिरिक्तैवेति चेन्न तथा सति भवन्मते घटविशिष्टस्यानतिरिक्ततया कुतः साधि
करणतामतस्य विशिष्टाधिकरणतानियामकत्वासंभवेन गुणादौ विशिष्टाधिकरणत्वाभावासंभवस्य तुल्यत्वात् न च मन्मते नयत्र वैशिष्ट्यस्य संयोगादि
पत्वेन तत्र वैशिष्ट्यानुयोगितानिविशेषणतासत्त्वे विशिष्टाधिकरणतानियामकं तस्य सामानाधिकरण्यघटकत्वेन घटकविशेषणतासंबंधानुयोगितानिविशेष
णतासत्त्वे तन्नियामकत्वमित्यभ्युपगमात्र दोषः परम्परासंबंधेन घटधर्मावच्छिन्नत्वमनुभवसिद्धं तत्र तत्संबंधावच्छिन्नघटधर्मावच्छिन्नाधिकरणता
याः परम्परासंबंधप्रतियोगिकत्वमाद्यानदोष इति वाच्यम् अतिरिक्तविशिष्टाधिकरणतानियामकस्यैव तत्संबंधे विशिष्टप्रतियोगिकत्वापत्तेः नियामकत्वाभ्युपगमेनै
वोपपत्तावतिरिक्तविशिष्टाधिकरणतास्वीकारस्य निरर्थकत्वात् त्वन्मते नष्टघटाधिकरणतासंबंधे नष्टघटाभावप्रसङ्गः तज्जात्यादेरसत्त्वेऽपि तत्त्वस्य गुणा
दौ तेन संबंधेन सत्ताभावस्यैव चासंभवे न विशिष्टसत्तायाः विशिष्टसत्तात्वेन समवायेन साध्यतापि जात्यादेरसत्त्वेऽपि तत्त्वस्य गुणादौ समवायेन विशिष्टसत्ता
न तदभावप्रतियोगिता तस्य च तत्र तत्रेष्टापत्तिः संगच्छते किं च त्वन्मते गुणादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावप्रतीतेरनुभवसिद्धाया अनुपपत्तिः ताद
शाधिकरणतासंबंधेन प्रतियोगितायाः सत्तात्वस्यैवावच्छेदकत्वेन विशिष्टसत्तात्वस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वात् तन्मते विशिष्टप्रतियोगिकसंबंध एव
विशिष्टाधिकरणता किंचित् विशिष्टप्रमानियामकत्वमेव संबंधत्वं तथा च समवायेन गुणादौ विशिष्टधर्मावच्छिन्नसत्ताप्रमाविरहेण समवायमात्रस्यै
व गुणादौ विशिष्टधर्मावच्छिन्नसत्तासंबंधत्वेनाप्रत्तौ निर्गुणादौ समवायेन विशिष्टसत्तावत्त्वाभावोपपादनसंभवे अतिरिक्तविशिष्टाधिकरणताया मा
नाभावः स्यात् उक्तात्यायापत्तौ वपर्यवसाने विशिष्टाधिकरणता अतिरिक्तैव प्रकारोऽपि न स्यात् गुणहृद्विशेष्याधिकरणतातो वैलक्षण्यमपपत्तेन त्वति

म॰प्र॰ १५८

रिक्तपदार्थत्वापत्तेरेतत्सर्वमभिप्रेत्याप्युक्तमितरव्यासज्यवृत्तित्वस्यापीति केचित्तु विशिष्टाधिकरणतायामतिरिक्तत्वे विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमेवं किं नोच्यते नैवं विशि
ष्टमतिरिक्तं तदधिकरणतावांतिरिक्तेति नियमनाविरहेपि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वासिद्धेः प्रमेयत्वादिसाधुत्वत् नविशिष्टस्यातिरिक्तत्वे नगतः स्मृतिरिकल्पा
त्मन्यत्रवदंति नद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिमत्तस्यातद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविरुद्धतया विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेनगुरुत्वाद्धि विशिष्टसत्ताभावो
सत्तादिनविशिष्टसत्ताप्रतियोगिकसंबंधस्यविशिष्टसत्तावत्त्वसंभवः विशिष्टस्यानतिरिक्ततयासत्तायागुणादिवृत्तित्वसत्त्वे नगुणादिवृत्तित्वाभावो विशि
ष्टसत्तायां नकेनापि रूपेणासंभवति अतएव साधनतावच्छेदकेसाध्याभाववद्वृत्तित्वानवच्छेदकत्वरूपस्यानवच्छेदकत्वस्यपरित्यागश्च विशिष्टैकदेशस्यावच्छेद
कत्वेनतन्निर्विशिष्टविशेषणतावैशिष्ट्यावच्छेदेनतदभावासंभवात् आसज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावस्येव विशेषणतावच्छिन्नानुयोगिताकाभा
वस्याप्यनंगीकारात्सव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येव विशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्यातिरिक्तस्यागीकारादिति प्र
मेयत्वरूपेतोनित्यत्वस्यहेतोर्हिंसात्वादिहेतुत्वसंबंधितापासर्वोदिनिर्युपारसादिविशिष्टस्यवैलाघवेच्छेपतयापारसवलानव्याप्यापसापातृत्वाहेतुनावच्छेद
कत्तानानुपपत्तेघटत्वाभावस्यैवविवक्षितापत्त्यादित्विभावः प्रतियोगितासंभवइतितत्याचसमवेतत्वमात्रमवच्छेदककोटौ निवेशनीयमितिभावः दीधिता
वनवच्छेदकत्वपासाध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वपानेनभेदान्नद्विप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपिनत्सन्निधिर्व्याप्यतापोवासामितितत्त्वसाध्यानुरूपधर्मावच्छिन्नहेतोकोपा
भावस्यापत्तेरितिभावः अतएवपूर्वमनवच्छेदकत्वं चतत्सेतैवोक्तमनुसाधनतावच्छेदकानवच्छेदत्वं चेतिष्ठेयं नयैव साध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वे सा
धनतावच्छेदकविशेषणतात्पैव कोचित्तुसाधनतावच्छेदकानवच्छेदकत्वं साधनत्वसंबंधेनसाधनतावच्छेदकाभावत्वमर्थरूपम्यासाधनतावच्छे
दकावच्छेदकत्वाभावनिवेशे अवच्छेदकतादि प्रकारांतरपानत्तसंबंधनिवेशेनगौरवात्तत्या चतुर्णाकर्माम्पत्वविशिष्टजातित्वावच्छेदकत्वाप्रसिद्धावपि मुणा

रामा १ १५८

शिष्टत्वस्य साध्यादिविशेषणत्वभ्रमेणैव पर्य्युशंकास्यादिसमस्तत पाकृयनं दीधितौ साध्यसंबंधितावच्छेदकेतिनचस्वविशिष्टसाधनवद्वृत्तिसाध्याभाव
कत्वस्यास्यैवानवच्छेदकत्वांतार्थैतपा साधनेस्यवारद्रूपप्रवेशतादवस्थ्यमितिवाच्यं साध्याभाववन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्यैव तत्त्वात्तु व्याख्या
पातत्रैवगुणकर्मान्यत्वस्यैवस्य शेषत्वादावितितस्यांगना घट इन्नितयाद्रव्यत्वविशिष्टाभा:साधनतावच्छेदकत्रयसत्ताया व्यापकत्वादितिभाव: गुणिपदत्वेइति
तद्यासुसत्सन्निकाल्र्विच्छेदेनस्वेहाभाववद्विशिष्टस्पर्शवद्वृत्त्यवृत्तित्वे तपाशीतान्यत्वस्यश्वेदले नैववारणंस्यादितिभाव: यथाश्रुतेव्यावर्त्तकत्वमात्ररूपं मिश्रव्या
ख्यानप्रदीपदर्शितरीत्या मिश्रव्याख्यानेशीतस्पर्शान्यतेजत्वस्पर्शवदिन्नितया पृथ्यग्ग्रत विशेषणत्वसंभवस्यस्फुटतया मिश्रव्याख्यानविशेषणत्वसंभवमुपपाद
यतिशीतस्पर्शान्येति तादृशेति मिश्रव्याख्यानेसर्थ: दीधितौ साधनतावच्छेदकविशिष्ट इति इदं चद्रव्यकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादिसाध्यकगुणान्यत्वादिसंग्रहाय साध्य
श्न्याघ्या हृसोपपि केंसामानाधिकरण्येन साध्यान्यसमाहान्नित्वानुमापक व्याख्यायांतद्यावर्त्तकत्वासंभवात्तबाधेनसाध्यश्रूमाहान्नित्वानुमापकत्वासंभवा
तत्राहवैयर्थ्येनानुमापकत्वांशं विहाय निष्कर्षमाह गुणकर्मान्यत्वविशिष्टेति गुणकर्मान्यत्वसमानाधिकरणेत्यर्थ: व्याह दलद्वयनिष्कर्षमाह वस्तुतस्तु उ
त्तरदलेसहेतुसाधारणंव्याख्यापूर्वदलोपादानेमन्नूहालतनाहिनित्याप्यय मनुसरतीति तदनुपादायैव निष्कर्षमाह दीधितौ तथाच साध्याभाववतीति तेनयत्स
मानाधिकरणेत्यादिना यत्सामानाधिकरण्ये साध्याभाववन्निष्ठाधारतानिरूपकतानवच्छेदकत्वपर्यंतविवक्षणेन गुणकर्मान्यत्वादावुक्तदिशाऽव्याप्तसंभा
वेपिनक्षतिः साध्याभाववतीत्यत्र साध्याभाववेतस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावेत्यर्थ: तेनगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्जातेरित्यादौसत्ताभाव
विशिष्टजात्यादिप्रसिद्ध्या गुणकर्मान्यत्वादौ नाव्याप्ति: कर्मान्यत्वस्येति विरोधाभंजकतयानुपात्तेरित्यादि: कर्मव्यावर्त्तकत्वादितितिव्यावर्त्तकत्वस्यतत्भेदेहतुद्धि

नकस्वरूपत्वादिति भावः द्वितीयदले साध्यविशिष्टसादिदले सर्वोक्तेति साधनतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः अत्रेदं बोध्यं साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरण
सामान्याभाववत्त्वे केवलं तत्रैव साधुत्तरदलार्थः तदर्थं तथाभिहितं यत्समानाधिकरणे तादृशसाध्याभावसमानाधिकरणप्रकृतसाधनवत्तिपदत्वं नवत्त्वेमिति वि
परीतविलक्षणयोजनया एतद्व्याप्यत्वेन चैतत्त्वाभसंभवात् साधनतावच्छेदके साध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वं चैतेनेति विशेषणं पदत्वसमानाधिकरणेसादेसदेतु
स्थलेसाध्यसामग्र्यादिसाधारणतया एवं तद्विशेषणादीनां साध्याभावविशिष्टसाधनाप्रसिद्धौ तत्साधारण्याभावेन तन्निवेशप्रयोजनाभावात् तद्भाववत्त्वे
कत्वं चतन्मते तदनुमापकत्वं तत्त्वं न फलोपधानगर्भं सर्वत्रासम्भवात् किंतु तत्स्वरूपयोग्यत्वगर्भं तत्त्वानुमितिसमनुकूलव्याप्तिपक्षधर्मतापर्यवसन्नं तथाच साध्याभाववि
शिष्टसाधनाधिकरणसामान्यभेदव्याप्यत्वमुत्तरदलार्थः पर्यवसन्नः साध्येसादिसामान्यस्य सत्तप्रथमदलार्थः तत्त्वं साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्य
संबंधित्वं नत्वं साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनव्यापकत्वपर्यवसितं तदीधितौ निष्कर्षइत्यस्य दलद्वयनिष्कर्ष इत्यर्थः इदं ह्यस्वरूपयोग्यत्वघटकपक्षधर्मतैव तद्वद्वाभः
प्रथमदलमप्रामेवनोपादेयं तद्व्यावर्त्यस्वरूपकथनमात्रपरा निष्कर्षइत्यस्यान्तरदलनिष्कर्षइत्येवार्थ इति नन्वेवंद्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वविशिष्टसत्तादेरपि त
त्वासिन्नोपाधितापत्तिः सत्त्वस्यापि विशिष्टसत्तात्वादिना तादृशसाधनवत्त्वभेदव्याप्यत्वात् शुद्धसत्तात्वादिना तादृशसाधनव्यापकत्वाच्चेत्यतआह इदं त्वयं चेति न चे
वंसर्वेषांव्यतिरेकव्याप्तेःस्वेतरभेदानुमितेरुपयिकतया तादृशसाधनवत्त्वभेदाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकतादृशसाधनाधिकरणत्वरूपतया साध्याभाववि
शिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकं सद्यत्साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनव्यापकतावच्छेदकं तत्सिद्धत्वं फलितं तथाच पूर्वोक्तस्या
भेदइत्यतआह तत्त्वेति तथाच पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्ध्या वच्छेदकावच्छेदेन पक्षतायामंशतः सिद्धसाधनस्य दोषतया तद्वारणाय व्याप्तेरेवात्र मते अन्तोक्तदोषइति।

भावः। पूर्वकल्पाभेदः स्यादिति। अथ यथान्वयव्याप्तेः प्रवेशे ऽपि तस्याः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपतया तादृशसाधनवन्निष्ठव्याप्यत्वं तादृशभेदाभाववद्वृत्तित्वं ता-
दृशसाधनवद्वृत्तित्वपर्यवसितं तस्यापि जातिमान्मेयत्वादित्यादौ सद्धेतावव्याप्त्यत्वं तादृशभेदप्रतियोगितायाः प्रागुक्तरीत्या निष्कर्षे तादृशसाधनाधिकरणत्वव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगितावच्छेदकं सत् यत् तादृशसाधनव्यापकतावच्छेदकं तत्त्वमित्यत्र पर्यवसाने पूर्वकल्पाभेदो दुर्वार एवेति चेन्न व्यापकसामानाधिक-
रण्यरूपव्याप्तेरेवात्र प्रवेशेन स्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तादृशसाधनाधिकरणभेदस्य कतादृशसाधनव्यापकतावच्छेदक-
त्वस्य विवक्षितत्वेनोक्तदोषाभावात्। नन्वेवमपि साधनतावच्छेदके साध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वानुपादाने संसर्गप्रवेशदलानुपादाने वा। तत्प्रवेशस्तु पष्टंभका
संगतिर्दुर्वारापत्तिश्च [illegible] यत एव सर्वत्र सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नियममवच्छेदकं साधनतावच्छेदकं साध्याभाववद्विशिष्टसाधनवृ-
त्तीति यावत् अत एव तद्विशेषणीभूतसाध्यसंबंधितावच्छेदकधर्मेण वा उपाधिरिति प्राभाकरोक्तिः संगच्छते न कुत्रचित् सोपाधौ साधनतावच्छेद-
कस्य साध्याभाववद्विशिष्टसाधनावृत्तित्वे उपाधेः साध्याभाववद्विशिष्टसाधनघटितत्वव्याप्यमाणविशेषणत्वनियमभंगेन तदसंगतिप्रसंगादित्यवगीतो ऽभिक-
लो ऽभिप्रायः प्रोपष्टंभका संगतिरिति विभाव्यते तदपि यथा कथंचिदुपष्टंभकत्वसमर्थने ऽपि साधनतावच्छेदकभिन्ने नेति सार्थकीकर्तुमाह यद्वेति पूर्वग्रंथा-
संगतिर्दुर्वारैवेति चेन्न यथाश्रुताभिप्रायेण तदुपपत्तेः। केचित्तु दीधितौ यावदित्यनंतरं तथा चेति मूले साध्याभाववत्सादिपाठः अयमेव युक्तः। निष्कर्षे इत्यत्र च
इति तु तत्समुदायार्थ इत्यस्य प्राग्गीतिपाठः। तथा च साध्याभाववत्सादिमत्तोत्तरमेव न तु पूर्वं निष्कर्षे सामान्यतो ऽस्तित्वेन तद्वृत्तित्वसामान्याभावो लब्धः सामान्यमसे-
त्वेनेन निखिलतद्वृत्तित्वलाभः एतावता साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्विशिष्टसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाधिकरणत्वव्यापकीभूताभावप्रति-

भा॰ प्र॰
१५९

योगितावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावविशिष्टसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाधिकरणत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकी
भूतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टतादृशसाधनाधिकरणत्वव्यापकतावच्छेदकं यत्तद्वत्त्वमुपाधित्वमिति दलद्वयार्थः पर्यवसितः अत्र तागुरु
लक्षणापेक्षयाधिकरणताद्वयप्रवेशेन गौरवमत एवेत्सुपष्टंभासंगतिश्चेत्तव्याहुरित्यनेनास्वरसः सूचित इत्याहुरित्यलं विस्तरेण सामानाधिकरण्यमसाध्य
लेतिष्ठतरसंबंधेनोपाधेस्साधनावृत्तितया तन्निष्ठसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः आहुश्चरमस्यापि विशेषणपदस्यादावर्थमाह दीधितावन्न
नानतिरिक्तेति न्यूनवृत्तिमहत्त्वमनस्त्वादिसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठस्य सामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तितया तद्वारणायान्यूनवृत्तित्वोपादानं अत्र ईश्वराद्य
पदर्शितशीतस्पर्शानस्त्वादिसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यान्यूनवृत्तितयानतिरिक्तवृत्तित्वोपादानेऽप्येवं तत्सातिरिक्तवृत्तित्वान्ना
तिप्रसंगः तथा च समव्यापकत्वं लब्धं तच्चावच्छेदकतासंबंधेनेत्यनुपदमेव वक्ष्यते आस्योपाधेस्प्रमाणलक्षणेति तत्समसाध्याभावविशिष्टसाधनवद्वृत्ति
त्वरूपसाधनाव्यापकत्वघटितत्वादिति भावः प्रत्यक्षाविषयस्यापि संनिकर्षादिवदिति यत् तत्र सामग्रीविरहेणाविषयतया प्रत्यक्षफलानुपहितघटादेरपि न क्षतिः
नमहत्त्वे वक्ष्यमाणलक्षणाभावः महत्त्वे व्याप्तिसंपादकं तत्सामानाधिकरण्यस्य साध्यसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तित्वमुपपादयति पतित्र्यवेत्यादिना न
दव्यावृत्तिं दर्शयितुमिति तत्प्रकारस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् अभिव्याप्तिमहत्त्वविशिष्टद्रव्यत्ववति द्रव्यत्वावच्छिन्नमहत्त्ववत्तिन क्षतिः नानित्यसमवेतत्वे साध
नावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वघटितलक्षणाभावः अत्रापि महत्त्वसामानाधिकरण्यं गगनत्वादौ न तत्रानित्यसमवेतत्वसामानाधिकरण्यमनित्यसमवेत
त्वसामानाधिकरण्यं वगुणत्वादौ न तत्र महत्त्वसामानाधिकरण्यमितीरीत्या अनित्यसमवेतत्वसामानाधिकरण्यस्य महत्त्वसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्ति

एम॰
१५९

त्वमपि समसमवेतत्वाव्याप्तिसंपादकं द्रष्टव्यं प्रथमे हेतुपदे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वव्यावृत्तिमाह तेनेति हेतौ नेति तामाह नवेत्येतदुभयत्र साध्यसामानाधिक
रण्ये उपाधिसामानाधिकरण्ये च अनतिरिक्तेति व्याप्यत्वावच्छेदककोटावेवेत्यर्थः तेन यथाश्रितत्वं नित्तदेशं विनाप्युक्तोपाधावव्याप्तेर्वारणसंभवादिति भा
वः एवमुत्तरत्रापीति पृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्येपि तत्राधिसत्वान्निष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य मूलन ज्ञातमित्यन्वय इत्यर्थः दीधितौ गुणेतीत्यस्यार्थो
भेदस्तस्यावच्छेदकेत्वपः एवं जलादावित्यत्रापि व्याख्येयं जलत्वाद्यवच्छेदेनेति तथा चावच्छेदकतासंबंधेनानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षणान्न कर्मीणपत्व
पृथिवीत्वादावतिप्रसंग इति भावः द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येपीति द्रव्यत्वं च साधनतावच्छेदकभिन्नेनेतितृतीयार्थो भेदस्यावच्छेदकीभूतसामानाधिक
रण्यान्वयाभिप्रायेणात्र तत्प्रतियोगिनि साध्यसामानाधिकरण्ये चान्वयेच द्रव्यत्वादेरितिवक्त्वादिसामानाधिकरण्येपीति द्रष्टव्यं साध्यसामानाधिकरण्ये इ
तितथा च भिन्नां तस्यानवच्छेदकं तमर्थं तस्य तत्तृतीयार्थो भेदस्तस्य साध्यसामानाधिकरण्येन्वयः यद्वा सर्वं वाक्यं सावधारणमिति तात्पर्येन भिन्नेनेत्यंतस्य तन्मात्रम
मर्थः न तु तात्पर्यं विशेष्यत्वमात्रार्थान्तर्गतविशेष्यं च न विवक्षितं तथा च विभक्त्यर्थं तेन साधनतावच्छेदकेनावच्छिन्नत्वलाभ इति ध्येयं अवच्छेदकीभूतसामाना
धिकरण्यविशेषणत्वेपि पद्यमननित प्रसंगस्तथापि प्रथमोपस्थितत्वात्साध्यसामानाधिकरण्ये एव विशेषणत्वमुचितमिति भावः अत्रापि अनवच्छेदकं
तस्य साधनतावच्छेदके स्वविशिष्टहेत्वधिकरणसाध्याभाववत्त्वस्य साध्याभाववदवृत्तित्वाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वरूपेण तात्पर्यं तेनैतेनेत्यादिनो
क्तपूर्वदोषानवकाशः नाव्याप्यवृत्तित्वमिति नच हेतुनिष्ठयत्सामानाधिकरण्यनिरूपकाधिकरणत्वं हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यनिरूपकाधि
करणत्वानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यर्थः व्याप्यत्वावृत्तित्वाभावेन कृतिकाद्यनिवाच्यं तथापि विशेषणपदस्य समानाधिकरणार्थकत्वे तदुदाहृतत्वा

भा॰प्र॰
१६०

विशेषस्य दुरुद्धरत्वात् केचित्तु एतन्मतेप्य रोरूपाधिसामानाधिकरण्यस्योपाधेर्वोस्वरूपसंबंधरूपसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावेउपाधेर्विशेषा
भंजकतया कथंतस्योपाधित्वमितस्वरसः अथ योपाधेरनवच्छेदकत्वेपि उपाधिघटितधर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकतया तदुदकतयोपाधेरपि वि
रोधभंजकतयोपाधित्वं स्वव्यावच्छेदकघटकत्वेसति प्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छिन्नसाधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यान्यूनानतिरिक्तवृत्तिसामानाधि
४ म करण्यमत्तियोगित्वमुपाधित्वमिति पर्यवसितं नचैवमपि वह्निद्रव्यत्वस्पर्शादिसादौ स्पर्शादिनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य लाघवेनकेवलस्पर्शीत्वलाघवच्छिन्नतयातत्र स
जलत्वाघुपाधावव्याप्तिरिति वाच्यं इष्टत्वात् हिंसाधारणसाध्यसामानाधिकरण्यस्य जलत्वाद्युपाधिसामानाधिकरण्यरूपोपाधिघटितधर्मेणैवावच्छिन्नतयातत्राव्या
प्यभावात् नचतथापिस्पर्शत्वावच्छिन्नहेतोजलत्वादेरुपाधित्वं नस्यात्तस्यकेवलस्पर्शीत्वेनैवलाघवेनावच्छिन्नत्वादितिवाच्यं संयोगत्वकल्पाघवेनतत्रजलत्वसामा
नाधिकरण्यस्यैवावच्छेदकत्वेनाव्याप्त्यभावादितिचेन्न तथापितत्रजलत्वविशिष्टस्पर्शादेरुपाधित्वंनस्यात् जलसमवेतत्वाघपेरूपाजलत्वविशिष्टस्पर्श
सामानाधिकरण्यादेर्गुरुतयानवच्छेदकत्वादिसम्परसोवोध्यस्यापरहुः स्वज्ञातावच्छेदकोपष्टंभकतयाहितीयातस्यैवसाहित्याविरव्यापुरगहदीधितोन
श्लो स्थितिः नत्वघटःप्रतमेस्मन्हित्वादिसादौ वस्तुतरूपवत्वादेरुपाधित्वस्यसिद्ध्याभत्तरूत्वविशिष्टमन्नत्वव्यापकत्वेनसाध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वरूपसा
ध्यसंबंधितावच्छेदकत्वसत्वेनचतत्रसर्वत्रसोपाधौसंवेणोपाधिनासाध्यसंबंधोऽवच्छिद्यतइतिनियमव्यभिचार इदर्शनमसंगतमितिसांशकाप्यप्यमाहुत्वा
व्याप्यांनुवृत्तादिनो निरुक्तावच्छेदकत्वेतिविशेषणत्वविशिष्टसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वेसत्यर्थः इतिनियमःइसतेनलब्धोनियमःविशेषणत्वविशिष्ट
साध्यसंबंधितावच्छेदकस्यनियमइतियावत् कथमितितु उपहूतरूपवत्वादौसाध्याभावविशिष्टसाधनवद्वृत्तित्वात्मकविशेषणताभावप्रयुक्तवहि

रम॰
१६०

णोपाधित्वविशिष्टसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वाभावेन व्यभिचारादिति भावः एवं च दीधितौ इति न नियम इत्यस्य इत्यादिर्न नियम इत्यर्थः तत्र विशेषणतामुपा
धिरित्यंतेन न नियम इति यावत् विशेषणत्वविशिष्टसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वनियमाभाव इति पर्यवसितोऽर्थः यथा शङ्खवान्वह्नेरित्यादावार्द्रेधनादे

व्यभिचारान्नसरित्यागः साध्यसमनियतस्य साध्यसामान्यादेः निरुक्तावच्छेदकत्वेति उपदर्शितार्थकं न तु व्याप्यत्वेति गुरुधर्मस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वादि
ति भावः तथात्वसंभव इति इदं च दीधितिस्थ तथात्वासंभव इत्यस्य प्रतियोगिप्रतीकं तेन दीधितौ तथात्वासंभव इति सत्वेऽपि नासंगतिः तत्रोपाधाविति पञ्चम्यर्थे
सप्तमी दीधितौ तादृशे साध्ये इत्यन्तं न सरितं तत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नतादृशसाध्यादे दीधितिस्थस्य तादृशसाधनासामानाधिकरण्यपर्यवसितमित्यस्य तत्प्रतिपन्नमि
त्यर्थो न तु तत्त्वरूपमित्यर्थे इत्याशयेनाह तथा चेति तादृशसाधनासामानाधिकरण्यपर्यवसितमिति पाठे तादृशसाधनासामानाधिकरण्यमित्यस्यैव तत्प्रति
पन्नमित्यर्थो न तु तत्स्वरूपमित्यर्थ इत्याशयेनाह तथा चेतीति बोध्यं तत्स्वरूपमित्यर्थे दोषमाह तेनेति कथिताभिप्रायमेतत् वस्तुतस्तु स्वमात्रगास्वरमादा
ह तथा चेति अयमर्थ इति तादृशसाधनासामानाधिकरण्यपदस्यार्थ इत्यस्य यः तथा च निरुक्तधर्मविशिष्टरूपेण तादृशसाधनासामानाधिकरण्यविवक्षणीयमिति भाव
इति केचित्तु पंथाः पदेति निवेशनीयप्रकृतत्वादिपदेस्यार्थः सत्वेत्यसंभव इति प्रसक्तो विषयघटकघटत्वाभावस्याभावेन घटत्वाभावस्य तादृशसाधनव्यापकत्वाभा
वादिति भावः दीधितौ साध्याभाववत्साध्यादिपदान्नमिति तेन विरोधभंजनं लब्धं तादृशोपपादनेनेति विरोधभंजनेनेत्यर्थः भस्तत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव
ति मूर्त्तत्वादावप्यननुगतरूपवत्वादेः सामानाधिकरण्यसत्वेनातिप्रसक्तत्वपा साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः विरोधभंजनमेवक
थमुपाधिफले व्यभिचारोन्नयनस्यापि तत्स्वरूपत्वसंभवादित्याशंकापातनीपात एवं सादिव्याप्तिविचारस्तु राहरीधिताव्यपाति सोपाध्यनुपाधिविशिष्टेस्तु

म० प्रं०
१६९

वृछेदकस्य साध्यसंबंधितावछेदकत्वादाहत्याभाविकमिति व्याख्यापां तच्चहेतुतावछेदके एतस्यनिरूपितत्वेन विशेषणतायां विशेष्यतया प्रतीतौ चान्वयः साध्यसंबं
धितावछेदकत्वप्रतीत्युपपादकत्वरूपमिति पाठः साध्यसंबंधितावछेदकप्रतीत्युपपादकत्वरूपमित्यपि क्वाचित्कः पाठः हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसंबंधितावछेदकरू
पत्वलक्षणव्याप्तिसंक्रामकतयेति दीधितिस्वारस्यानुरोधादाह साध्यसंबंधितावछेदकभ्रमेति साध्यसंबंधितावछेदकत्वभ्रमेतत्परिष्कृविसाठः अनुपपन्नमेवेति अव
छेदकत्वप्रतीत्युपपादकत्वाभावाद्भ्रमजनकत्वाभावाच्चेति भावः ननु व्याप्तिसंक्रामकत्वाभावानुपपन्नत्वोपष्टंभकत्वेपि साध्यसंबंधितावछेदकरूपलक्षणव्याप्ते
रनुपष्टंभकत्वेनयत एव साध्यसंबंधितावछेदकरूपव्याप्तिरित्यनेनोपष्टंभककोटौ तन्निवेशोऽसंगत इत्यत आह उपष्टंभकोपष्टंभकतयेति उपष्टंभकंयत्साध्यसंबं
धितेसाध्यादिव्याप्तिसंक्रामकत्वेनतदुपष्टंभकपातद्घटकत्वेनतदुपपादकतयेत्यर्थः उपपाग इति साध्यसंबंधितेसाध्यादिव्याप्तेरनंगीकारेणतद्घटितव्याप्तिसंक्रामकत्व
स्योपष्टंभकत्वासंगतेरितिभावः नचस्वसमानाधिकरणसाध्यादिव्याप्तिसंक्रामकत्वस्योपष्टंभकत्वेपि साध्यव्याप्यस्येवोपाधित्वमाचार्यसंमतं सिद्धांतीतिसाध्यसं
बंधितेसाध्यादिव्याप्तिसंक्रामकत्वस्यविशिष्योपष्टंभकत्वाभिधानमसंगतमितिवाच्यं ~~स्वसमानाधिकरणसाध्यादिव्याप्तेराचार्याणामनंगीकारेणतद्घटितसंक्रामकत्वाभि~~
~~कत्वाभिधानमसंगतमितिवाच्यं~~ स्वसमानाधिकरणसाध्यादिव्याप्तेराचार्याणामनंगीकारेणतद्घटितसंक्रामकत्वस्यपरित्यागात् केचित्तु व्याप्त्यंतरानंगीकारेप्याचार्यैः
साध्यसंबंधितावछेदकरूपव्याप्तिसंक्रामकतयोक्तैव ननु व्याप्त्यंतरसंक्रामकत्वमतस्तदनुरोधादुक्तोपष्टंभइत्याहुः अपरेतुस्वसमानाधिकरणसाध्यादिव्याप्तेर्हे
तुतावछेदकघटितत्वेनव्याप्यतयोपाधिनिष्ठापादकस्याउपाधितावछेदकघटितत्वेनव्यभिचारिणि हेतौ विशेषदर्शनाग्रहकाले तस्याभ्रमो न संभवति साध्य
संबंधितावछेदकत्वस्य तु पाधितावछेदकनिष्ठस्यव्यभिचारिहेतुतावछेदके भ्रमः संभवतिसर्वव्याप्यैवस्वसमानाधिकरणसाध्यादिव्याप्त्यंतरभ्रमसंभवात्तद्धे

एम०
१६९

तावद्युपाधिनापत्तिः साध्यसंबंधिनि तादृव्याप्तेस्त्वनुगतत्वेपानन्तस्यावाप्ये भ्रमः संभवतीति साध्यसंबंधितावच्छेदकरूपव्याप्तिपक्ष एवायं चार्थग्रंथः संगच्छते एवं
च साध्यसंबंधितेति व्याप्तिघटकावच्छेदकत्वमपि स्वरूपसंबंधरूपमेव न तु स्वविशिष्टाधिकरणोत्तादिमात्रं निरुक्तं तथा सत्यस्यापि व्याप्तेर्विशेषविश्रान्तत्वेनोप
दर्शितरीत्या भ्रमासंबंधरूपमेव न तु स्वविशिष्टाधिकरणोत्तादिमात्रं निरुक्तं तथा सत्यस्या अपि व्याप्तेर्विशेषविश्रान्तत्वेनोपदर्शितरीत्या भ्रमासंभवेनोपष्टम्भकत्वासं
गतेरितिप्राहुः नात्रस्यपक्षसंयोगेतिगुणादिरूपोपाध्यसंभवादितिभावः ननु सर्वमुपाधेर्विशेषणतया हेतुतावच्छेदके साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वप्रतीतिस्सुप
पादकत्वरूपव्याप्तिसंक्रामकत्वमुक्तं एवं च हेतौ व्याप्तिसंक्रामकत्वस्य तस्य मतत्वाद्रूपत्वविशिष्टे निष्ठ सारे तेन च तादृते न स्थूसारेण च प्रतीत्युपपादकत्वं छ
छिद्रदृश्युपपादने नेति पाठे ग्रंथस्य एव साध्यव्याप्यस्यैवेतीति चात्र साध्यव्याप्यस्यैवेत्यस्य साध्यसमव्याप्यस्यैवेत्यर्थः तेन नाक्षगतेत्र यत एवाहरणवकारेणेसा
तथा चोपाधिपदस्य यौगिकत्वानंगीकारे तदनुपपत्तेः पष्टम्भसंगतिरितिभावः अयाद्रेंधनप्रभवत्वन्हित्वावच्छेदेन साध्यसंबंधिते तादृव्याप्तिमत्वेन न्हारोतभ्र
मजनकत्वरूपतत्संक्रामकत्वमार्द्रेंधनप्रभवत्वन्ह्याराव संभवे न वन्हेर्व्याप्यमव्यासौ दृष्टेंधनप्रभवत्वन्हिरूपाधिरित्यादिव्यवहारानुपपत्तिरुवार्वैवेति चेदत्रमाना
मेयत्वावच्छेदेन घटकारणत्वादिभ्रमवत्तवन्हित्वाद्यवच्छेदेन तस्यापि भ्रमः संभवति तद्भाववति तत्प्रकारकज्ञानस्येव तदनवच्छेदकावच्छेदेन तद्भ्र
नस्यापि भ्रमत्वादिति नवीनास्तु व्याप्तिबोधकपदसमभिव्याहृतोपाधिपदस्य स्वनिष्ठसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वरूपविशिष्टव्याप्त्यंशमात्रमिष्ठमसमभिव्याहृ
तपदेऽपस्थाप्यतावच्छेदकवन्हित्वादिसंबंधेन संक्रामकतानन्यप्रयोजकत्वमेव ल्लौकिमते तथाविधसंबंधेन चवक्ष्यारीतथाविधव्याप्तेरभावेन नार्द्रेंधनप्रभववन्ह्या
देर्भ्रमजनकत्वानुपपत्तिः न चैतेन संबंधेन तस्यापाधिनिष्ठलाभावात् कथं स्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रामकत्वमिति वाच्यं व्याप्तिबोधकसमभिव्याहारस्थले संबंधेक्यस्या

भ०प्र०
१६२

नयेष्टितत्वादित्याहुः आचार्यमते साध्यसमव्याप्तस्यैवोपाधितयोपाधिपदस्य योगार्थमादाय तद्विषमव्यापके उपाधिव्यवहारं निरस्य विषमव्याप्ये योगार्थसत्त्वेन तत्रो
पाधिव्यवहारनिराकरणायोपाधिपदस्य रूढार्थव्यवस्थापकपरतया लक्षणमिति स्वारसिकग्रन्थव्याचिख्यासुराह दीधितौ साध्यस्य नहन्त्राविति वाच्यतया दूषितत्वात्तु व
च्छेदकतया हेत्वप्रयोजकतापादके इति व्यभिचारानुमानोपपादके इत्यर्थः ननु तदुपपादकं साध्यव्यापकत्वमात्रमिति साध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वस्य तदुपपादकत्वाभिधानमसंग
तमत आह अत्र साध्यव्यापकत्वमात्रमिति मात्रपदेन व्यभिचारानुमानानुपपादकं साध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वं व्यवच्छेद्यं अनुपपादकत्वमेवाह तावतैवेति केचित्तु न
चैतस्य गोत्वेवानश्वत्वादित्यादिविरुद्धहेतुस्थलीयसाध्याव्यापकत्वाद्युपाधावव्याप्तेः तत्सत्वात्कथं दूषणौपयिकत्वमित्यत आह अत्र साध्यव्यापकत्वमात्रमिति वदन्ति अपरे तु आचा
र्यमते विरुद्धे उपाधिर्नास्त्येव उपसमीपवर्तिनि स्वसमानाधिकरणे व्यभिचारिणीति दीधितिस्वारस्येनोपाधिपदस्य योगार्थघटकसामीप्यस्य स्वसमानाधिकरणसाध्याभा
ववद्वृत्तित्वरूपतया विरुद्धस्थले तत्संभवादित्यव्यवहितेनोक्तमवतारणमसमंजसं एतेन गुरुमते इदं द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र गुणकर्मान्यत्वमुपाधिर्नाचार्यमते साध्याव्याप्य
त्वात् विरुद्धे चोपाधित्वाचार्यमते न तन्मात्रमिति विशेषस्य पिपरस्तमिति प्राहुः साध्यवतीति नि हेतुसन्देहे व्यापके इति साध्यसाधनसंबंधव्यापकेत्यर्थः व्याख्यापा
लक्षणे लक्षणघटकतया नत्वेवं साध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वेनेव दीधितौ योगार्थान्तरमिति न च व्यभिचारोन्नायकत्वमेतस्य वकारस्य हृदयानादरस्वकत्वमेव
किंनोपेयमतएवनिवाच्यं तथा सति योगार्थाभावादेवाप्रयोजकत्वादावतिप्रसंगाभावेन तत्रातिप्रसंगप्रतिपादकाग्रिममूलासंगत्यापत्तेः उपाधित्वस्य व्यभिचारोन्ना
पकत्वरूपत्वे येन तन्नोन्नव्यभिचारोन्नापकत्वमेवोपाधित्वमित्यभेदान्वयानुपपत्तिरत आह उपाधित्वमिति प्रकृते नीतिरूढिमहत्तीत्यर्थः व्याख्यापोद्भापादनं उपाधि
तापादाने उपाधिपदेनोक्तिः तथा चोपाधितापदस्योपाधिपदवाच्यतार्थकतयोपाधितापत्तेरित्यनोपाधिपदवाच्यत्वमेवाप्रयोजकत्वादावापादितमिति भावः

वे ८

एप्र०
१६१

समानविषयइत्यादिग्रंथस्यपदकृत्येनयस्योपनीतभानंयोयत्र एवमवगतस्तस्य तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यभिज्ञाइत्यादिप्राचीनमता
नुसारितन्मतेपि यद्धर्मितसंस्कारादुपदर्शितोपनीतभानानुपपत्तेः अथैवमपि यत्र तत्त्वविशेष्यकसंस्कारस्तत्त्वविशेष्यकंघटोपनीतभानंजायमानंसन्निकर्षवशा
द्घटप्रकारकमतत्त्वविशेष्यकं तत्र तादृशसंस्कारजन्यतावच्छेदकीभूतघटप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाम् तत्त्वेसत्तात्तत्रचसंस्कारोपि प्रकारतानिरूपितविशे
ष्यताविरहाद्व्यभिचारोदुर्वार एवेति चेन्न विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदाभ्युपगमेन तत्र भूतलत्वविशेष्यतानिरूपितत्वेन निरुक्तघटप्रकारतायाः लौकिकसन्निकर्षनिय
तत्वेन तादृशसंस्कारजन्यतावच्छेदकत्वाभावात् अतएवसंस्कारहेतुवादिनां ज्ञानस्यापि हेतुत्वमभ्युपगमेनयत्रघटवद्भूतलमिति संस्कारानंतरोत्पन्नघटवद्भूतल
मितिज्ञानादेव चत्वरविशेष्यकभूतलत्वविशेष्यकंचघटप्रकारकोपनीतभानं तत्र व्यभिचारस्तत्रापि परास्तः विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदागतसंस्कारहेतुतावादिनां ज्ञा
नस्यहेतुत्वानभ्युपगमाच्च केचित्तु ननु भूतलकृतात्कथं स्मरणोपमितप्रत्यभिज्ञाने चेत्सेवोक्तप्रत्यभिज्ञानेतत्तांशगोचरस्यैव भ्रमेपि जनकत्वादिगौ च संस्कारस्योद्बोधकस
हकृतस्यहेतुत्वस्वीकारस्ततथाचनन्मते साशंकायामाह अभमस्त्वित्यादि तथाच मलस्यनन्यत्वमिति भावः ननु कदाचिन्नादृश्याज्ञानादपकृष्टाद्विशिष्टज्ञानं चे
त्तथापि नन्वनन्तरस्तन्मात्रहन्तत्तितीति माहुरित्यास्तां विस्तरः ननुअन्वयव्यतिरेकाभ्यां भिन्नविषयकस्यापि सहचारसंस्कारस्य व्यापकत्वम् प्रत्यक्षे हेतुत्वसा
धितिता नैवहेत्पपत्तिमूलकं किं वितिननुरोधितोन यावाप्तिग्राहकमित्येवावितनाक्ष्ममभिव्याहारेणैव व्याप्तिग्राहकत्वाभावे लाभसंभवादित्यत आह यावद्व्यापाद्ये
इति अन्यत्रापीतितर्कसहकृतेनतथैवसत्वेनस्यार्थः वाधरतिभूयोदर्शनपदप्रतिपाद्यस्वरूपभूयोदर्शनत्वस्यतेषामसर्वसमतत्वादितिभावः तेनैवव्यभिचारादर्शनेनैव
अन्यथासिद्धइतिव्यभिचारादर्शनसंपादकत्वादितिभावः आधारेणध्येतिसहचारदर्शनेनतर्केणतेनव्यभिचारादर्शनं तेनचव्याप्तिग्रहादितिभावः अत्रव्यापारत्व

ना ५

प्रत्यक्षजन्यत्वस्य केवलसाधारणत्वात् व्यभिचारदर्शनस्य व्याप्यारोपोपपत्तिरिति ध्येयं मूले नन्वेवमिति एवमेव व्यभिचारदर्शनसहकृततर्क एव व्याप्तिग्राहकः व्या
प्तावप्रमुपयोगित्वमिति व्यथा व्याभिमतस्य व्याप्तिग्रहे भूयोदर्शनोपयोगस्यासिद्ध्या एवमेवेति नैयायिकोक्तरसगत्यापत्तेरिति भावः दीधितौ क्वचित्तर्कप्रवृत्ता
विति यत्र तत्र तीयादिदर्शनात्स्वकार्यकारणभावनिश्चयेन व्याप्तिग्राहक तर्कप्रवृत्तिस्तत्रेत्यर्थः उपसंयन्तइति क्वचित्तत्तीयादिदर्शनात्मकभूयोदर्शनकार्यका र
णभावनिश्चयद्वारा व्याप्तिग्रहप्रयोजकं न तु भूयोदर्शनत्वेन तत्कारणत्वमिति भावः व्याख्यायां अग्रस्य तस्य साधनत्वनिरूपितत्वनयानत्वनिष्ठव्याप्तिज्ञानस्य इत्यप्या
हुरिति वस्तुमात्राणामूलोक्तरीत्या स्वक्रियाव्याघातारेवाकारणककार्योत्पत्तिशङ्कानिरासासंभवोत्रास्वरसः केचित्त्विति तर्केविनैवेतिमूले लाघवात्तथेत्यस्यालाभेनोरक्त
त्वमेवात्रास्वरसः अदर्शनादिति मूले इत्यादिः तेदेत्तुनाहुरित्यत्र वां नरेत्यर्थः ज्ञानाभावात् ज्ञानाभावइत्याप्रायामदीधितौ भूयोदर्शनापेक्षेतितथाच नैकसाध्या
धिकरणवृत्तित्वग्रहणं भूयोदर्शनपरायेइतिभावः व्याख्यायां मात्रपदं तत्त्वंभावेति उक्तात्मकस्य कस्यचित् यसहकारित्वं येनप्रवर्त्तकत्वे मा अन्यथैत्सभौलादिरिति भावः
साध्याभावइति मामाकयन्तेनेत्येवं व्याप्तिग्राविसाभिमानः तद्ग्राहकेतिसाधनग्राहकेत्यर्थः पक्षइत्तिमाभाकरमतरत्ताशिद्ध्यसिद्धिः स्वरूपासिद्धिः तथेतिसाध्यसाध
नसाधनसंबंधग्राहकातिरिक्तानपेक्षेतत्यर्थे व्याप्तिप्रकारकानुमितिजनकतावच्छेदको धर्मः प्राथमिकेति इत्यत्र व्याप्तेर्भूयोदर्शनगम्यत्वे पि साध्यसाधनसंबंधग्रह
विषयत्वया सिद्धसाधनवारणाय अत्रानुगतं प्राथमिकत्वं तत्समानाधिकरणसाध्यसाधनसंबंधग्रहाप्रकारत्वं सामानाधिकरण्यकालवृत्तित्वसंबंधेनसाध्यसा
धनसंबंधदर्शनेनवत्वसंबंधघटकसामानाधिकरण्यत्वत्तममतृतीयेनावच्छेदकतया चतेन नाप्रसिद्धिः केचित्तुसाध्यसाधनसंबंधविषयितावाव्यापकविकल्पितामति
योगित्वरूपं सहकृदर्शनगम्यत्वं साध्यमितयाहुः तत्र अप्रथमदर्शनेनैतत्प्रमुमेलात्वरस्यात्तत्साध्यसाधनसंबंधग्राहकेति नन्वत्रतादृशज्ञानापेक्षेसम्बन्धालंबनासाध्यसा

ननु तत्रापीष्टापत्त्या तदापादनमपि न घटत इत्यत आह अप्रयोजकत्वादिति मध्यविपक्षत्वापेक्षया तादृशाप्रविष्टत्वरूपव्यभिचारेऽव्यापकत्वापेक्षया ननु मात्र
पदेन साधनाव्यापकत्वव्यवच्छेदो लब्धः स चासंगतः साधनव्यापकवारणाय साधनाव्यापकत्वस्यावश्यकत्वादित्यत आह स्वनिष्ठेति स्वाभावादिति व्यभिचारि साध
नव्यापकस्य साध्याव्याप्यत्वनियमेन साधनव्यापकत्वे सति व्याप्यतायास्तस्य स्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रामकत्वस्यैवासंभवादिति भावः दीधितौ रहितेति तथा च साध
नाव्यापकत्वस्य योगार्थमर्यादया तत्लाभेन रूढिर्निर्विशेति भावः केचित्तु मात्रपदेन साध्यव्याप्यत्वमात्रं व्युदस्तं न तु साधनाव्यापकत्वमपि योगरूढत्वव्यवस्थापने
नेति प्रागुक्तस्य यथास्वरसमिदं चैतदित्याहुः ॥ व्याप्तिवादभवानन्दो गूढार्थो विशारदैः कृतः महादेवेन सुधियां संप्रदायानुसारतः ॥१॥ इति महादेवरचिते भवानन्दप्रका
शव्याप्तिवादप्रकाशः ॥ ॥श्रीरस्तु॥ सहचारेऽपीति दीधितिभवानन्दीप्रकाशेन करोतु मम सा मत्युं शिवा सहचारी शिवः ॥१॥ व्याप्तिग्रहोपायं कथनीयमिति पूर्वं व्याप्ति
ग्रहोपायस्यावश्यकत्वादुपक्रान्तत्वेन न समारब्धानुमानप्रामाण्यप्रकारीभूतव्याप्तिग्रहोपायं निरूपयति ज्ञाते तत्कारणीभूतव्याप्तिस्वरूपजिज्ञासया व्याप्ति
स्वरूपे निरूपिते अवसरसंगत्या व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणस्यैवोचितत्वादिति भावः संगमयति इति अर्थान्तरदोषनिराकरणेनेत्यादि आह सपक्षसत्त्वादिमूलावतारणमाह
एतेन चार्वाकः प्राभाकरमतेन भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वानां रिजस्यैव पाथिकमतेनेत्यर्थः प्रतिक्षेपमित्यादिः इति मिथ्यावतारणमुपेक्ष्यान्यथावतारणबीजमभ्युपैति
तथावतारणे हि अर्थान्तरनिराकरणेन प्राभाकरमतोपन्यासासंगतेर्दुर्वारत्वादिति भावः मूले सेयमित्यादि व्याप्तिः प्रकारतयानुमितिजनकतावच्छेदको धर्मः अथ एकत्वा
दिविशेषरूपभूयस्त्वस्य साध्यसाधनसहचारदर्शनत्वावच्छेद्यत्वाभाववज्जनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकीभूतविषयताकेति साध्यं न च तादृशावच्छेदकत्वाप्रसिद्धि
रिति वाच्यं भूयोदर्शनं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाया अभावप्रतियोगितायास्तादृशावच्छेदकत्वप्रसिद्धिसंभवात् यद्वा जनकतानिष्ठावच्छेदकत्वाय रूपाप्रतियोगि

भ॰प्र॰
१६३

+ साध्य॰३

तानिष्पादकत्वेघृत्वस्यविसंवादकत्वात्तयानोक्तरीत्याप्रतिबन्धकंभवइतिविभाव्यतेतयापिवसतिःतादृशावच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकभूयोदर्शनत्वाभाव
वज्ज्ञानकत्वेसाध्यतयातादृशाव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकभूयोदर्शनत्वाभावस्यजनकतायांसंभवेनाप्रसिद्ध्यभावात् अत्रचविधिकोटि
प्राभाकराणांनिषेधकोटिर्जरन्नैयायिकानां नचतन्मतेनादृश्यादर्शनत्वाभाववज्ज्ञानकात्तरत्र्यतिजनकतामादायप्रतियोगित्वेननिषेधेनबाधइतिवाच्यं व्यभि
चारज्ञानाभावस्यतन्मतेज्जनकत्वपाजनकान्तरसाध्यसाधनग्राहकनिरूपितजनकतायाविषयितयाव्याप्तेरवच्छेदकत्वात् नचतन्मतेतर्कस्यजनकत्वेतन्निरू
पितजनकतायाविषयतयाव्याप्तेरवच्छेदकत्वेनसएवदोषइतिवाच्यं तथासतिजनकतायांतर्कस्यजनकत्वानवच्छेदकत्वस्यापिनिवेश्यत्वात् तर्कत्वस्यावच्छि
न्नजनकतानिरूपितजनकतात्वव्यापकभूयोदर्शनत्वावच्छिन्नाभावकत्वमेवतादृशजनकतात्वव्यापकावच्छिन्नत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकभूयोदर्शनत्वाभाव
कत्वमेवसाध्यमेवंचतन्मतेव्यभिचारज्ञानाभावस्यतर्कस्यचजनकत्वाभ्युपगमेपिनदोषः अत्रभूयोदर्शनत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणाकरणाव्यवहितोत्तरक्षण
त्वन्नग्रहविषयत्वादितिहेतुः नचैतद्दर्शनानामित्यादिहेतुप्रदर्शनविरोधइतिवाच्यं प्रत्येकमहेतुत्वादित्यस्यप्रत्येकंव्याप्तिग्रहाव्यवहितपूर्ववृत्तिक्षणासत्त्वानि
यमादित्यर्थकतया तावद्दर्शनानांव्याप्तिग्रहाव्यवहितपूर्वक्षणासत्त्वानियमेनव्यभिचारात् भूयोदर्शनत्वेनाजनकतयातद्वद्[illegible]भावघटितहेतुसिद्धिरम
तदुद्देश्येवंरीत्यानादृशहेतुसंपादकतयैवतस्योपयोगात् ननुएकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वविशिष्टतावद्दर्शनस्यत्रित्वपर्याप्त्यधिकरणदर्शनत्वेनहेतुत्वंता
दृशत्रित्वपर्याप्त्यधिकरणदर्शनविशिष्टक्षणसत्त्वेनकार्यत्वमतोनव्यभिचारइत्यतआह सविनाशिनमिति तथाचतेषांमिलनासंभवेनत्रित्वपर्याप्त्यधिकरणदर्श
नस्यकार्याव्यवहितपूर्वक्षणसत्त्वनियमेनव्यभिचारएवेतिभावः दीधितिकारीयविकल्प्यदर्शनानामित्यादिग्रन्थव्याख्यानमपिविवेचितविवेकेनैतत्पर्यवसाय्य

प३

एम॰
१६३

वृत्तित्वनत्वविरोधः पृथगुभयोर्दर्शनत्वेन व्याप्तिग्रहस्य सत्त्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकं व्याप्तिग्रहस्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसमानसत्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा
दितिप्रयोगः शेषं पूर्ववत् एतेनान्वयव्याप्तेर्व्याप्तित्वमसर्वव्याप्तिसाधारणमेकस्याभावेनोभयसाधारण्यस्यासंभवः व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः प्र
तीतायामुभयदर्शनगम्यत्वस्योपसंहारविरोधः उपाध्यभावरूपव्याप्तेः यत्सत्तायां तस्याभयोर्दर्शनगम्यत्वस्य ज्ञानस्यौपाधिकत्वेनं गृहीतकारणात् तत्वं दृष्टान्तसंगतिः एवं पक्षापेक्षा
बुद्ध्यात्मकप्रथमदर्शनोत्तरदर्शनद्वयेन व्याप्तिग्रहहेतुत्वादित्यत्र उभयोर्दर्शनग्राह्यत्वसंभवेन तदभावसाधनेबाधः उभयोर्दर्शनत्वेन न तद्ग्राह्यत्वं च प्राभाकरणामप्रसि
द्धमितितदभावसाधनमपि न संभवति सर्वदर्शनानाम**प्रत्येकदर्शन**साधारणहेतोस्साध्यवैयधिकरण्यमित्यादिदोषाणामनवकाशः यत्तु उभयमिति जनकत्वावच्छेदकोभ
तोभयोर्दर्शननिष्ठप्रत्येकदर्शनत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकीभूतविषयताकव्याप्त्यनुभवजनकतानवच्छेदकीभूतप्रत्येकदर्शनत्वकत्वादितिप्रयो
गः हेतुमेवोपपादयति दर्शनानामिति प्रत्येकं तत्तद्दर्शनत्वेन अहेतुत्वादितितथा च हेतुतानवच्छेदकीभूततत्तद्दर्शनत्वकत्वादितिभावः अत्र हेतुमाह आम्नितितथा च
र्शनानां प्रातिस्विकरूपेण हेतुत्वपक्षे पायुप्रेरणे नैयत्ये व्याप्तिग्रहत्वेन तावतां प्रत्येकरूपेण दर्शनत्वेन कारित्वापेन हेतुत्वं वाच्यं न चेदं संभवति तत्र प्रत्येकव्याप्तित्वावच्छिन्नं प्रत्य
आसन्नभवप्राक्कसमानवच्छेदे नैकान्तिकहान्तत्वविरहेणाकुत्रापि व्याप्त्यनुभवोत्पादानुपपत्तेरित्विबाधकात् तत्तद्दर्शनत्वेन हेतुत्वमिति भावः इदमुपलक्षणं व्यापे भावद्या
त्मकदर्शनमात्रपक्षे विनिगमनासंभवे व्यभिचारे वनभयोर्दर्शनत्वेन तत्सत्वमितरद्वयमिति व्याख्यानं तत्र सत् दीधितिकाराणां विकल्प दर्शनानामि
त्यादिग्रन्थव्याख्यानाविरोधात् उभयोर्दर्शनत्वेन हेतुतावादिनां तत्रैयायिकानां निराकरणे महत्त्वस्य तदनभ्युपगतमतान्तरनिराकरणे यों तरप्रसंगाच्चेति संक्षे
पः दर्शनानामित्य त्राद्विमादेर्हेतुस्य परत्वे व्याख्यान संभवे विकल्पेन व्याख्यानं वैयर्थ्यमतस्त्राहुर्व्याख्यामात्रप्रत्येकपरत्वमादित्ति दर्शनानां प्रत्येकमहेतु

तेऽप्यमिलितादेर्हेतुत्वासंभवादिति भावः समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया मिलितानां हेतुत्वेपि प्रत्येकं हेतुतया प्रत्येकं वा मिलितानां वेति विकल्पासंगतेराह प्रत्येक
मित्यादि तत्रघटकीभूतानामपि स्वरूपयोग्यत्वसंभवादाह फलोपधायकत्वमिति मात्रघटकमिति शेषः शेऽधिकतौ मिलितानां वेति भेदत्वविशिष्टसहचारदर्शनत्वे
नेत्यर्थः हेतुतामिस्तनुषङ्गेनेत्युक्तार्थकमेव अयेन बुद्धिविशेषविषयत्वरूपं मिलनमात्रं विना मिनाम सप्त तत्र आह द्वाव्याप्यांश एकस्येति एकाधिकरणाव
च्छेदेनेत्यादिः मूलेतमानविषयेस्मरणेप्रत्यभिज्ञाने चेति अत्र स्मरण इति दृष्टान्तार्थः प्रत्यभिज्ञानपदं चोपनीतभानमात्रोपलक्षणं तथा च यथा स्मरणे समानविशे
ष्यकसमानप्रकारकसंस्कारो हेतुस्तथात्र विशेष्यकोपनीततत्प्रकारकमतसमतितद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारो हेतुः न चैवं तन्नादिविशेष्यकसंस्कारात्प्रत्य
भिज्ञादिकमित्यादि निवाच्यं रूपत्वेनाऽऽत एव यो यत्र यदेवमवगतः स तत्र संस्कारवशाद् यथार्थो यत्र स्वे भासते इति प्राचीनमतवादेपि संगच्छ तरताशयः वस्तुतस्तस्म
रणेप्रत्यभिज्ञाने चेत्यनेन स्मरणे उपनीतभाने चैकमेव संस्कारहेतुत्वं स्वाव्यवहितोत्तरत्वादिसंबंधेन तादृशसंस्कारविशिष्टत्वमेव जन्यतावच्छेदकं तावदिति सूचित
व्याप्यव्यापकान्तरे इति समाने विषयत्वादिति याऽऽकृतमूलस्य व्याप्तिज्ञाने सहचारविषयकसंस्कारहेतुतानिरासकतासंगतेरित्यर्थः मूले समाने विषये इत्यादि मूलं समा
नप्रतिकहेतुतानिरासकत्वेनेत्यादिः पूर्वमेव साध्यमिकसहचारदर्शनोत्पत्तिकाल एव इत्त्वात्पूर्वीतत्रान्विति दीधितौ हेतुत्वमिति नैयायिकैरिति शेषः एवं च मूले
व्याप्तिज्ञानमित्यत्र व्याप्तिपदस्य व्यापकतावच्छेदकप्रकारकपरमिति भावः धूमसहचरितो वह्निरित्याकारकसाध्यविशेष्यकसहचारप्रकारकसंस्कारस्य व्यापकत्वग्रहसमानवि
षयस्तारिययाऽऽऽत तत्र लाघवेनुपपत्तभावेन दीधितिकारस्य सामानाधिकरण्यांशस्य प्रथममेवेत्यादिना सामानाधिकरण्यांशस्य प्रथमं ग्रहे तत्वाधायकत्वांश अनुरूप एव
तद्धेतुतेति तत्रलाभिप्रायमनीयकारणापिभिन्नविशेष्यकत्वसंवादेनेत्तद्धेतुतानिरासस्य मयनेपरतया तत्रलाभिप्रायपरिगणनमनर्थकेनत्यग्रस्यजन्यतावच्छेद

+ शेष्यकत्वमेवेत्यतो याबद्धे व्याख्यायां साध्यविशेष्यकेत्यादि तन्न्यूनप्रदर्शितकार्यकारणभावानुरोधेन पक्षस्वजन्यतावच्छेदकीभूतप्रकारता निरूपितविशेष्यता तत्त्वचीयप्रकारतो निरूपि
तविशेष्यतेति नियमो लभ्यस्तथा च व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिप्रत्यक्षे सामानाधिकरण्यविषयकसंस्कारस्य हेतुत्वं न संभवति तथा सति स्वजन्यतावच्छेदकीभूतव्याप्यकत्वप्रकारता
निरूपितविशेष्यतारूपव्याप्यवत्तिता ध्येऽस्त्वी यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासेरूपव्यापकाभावेन ता दृशनियम [illegible] पत्तेरिति क्रमिलव्याप्तिप्रत्यक्षे सहचारसंस्कारहेतुतानिरास समर्थन
संभवेनेसमानवि २ +

कीभूतप्रकारतातत्रतृतीयप्रकारतेतिनियमाश्रयणेनयथाश्रुततत्त्वेननहेतुतानिरासस्समर्थनंनसंभवतीतिदीधितिकारस्यतन्मूलाभिप्रायवर्णनंसार्थकमि
तिवाच्यं तथासतिभ्रमस्यवैशिष्ट्यावगाहित्वेपितादृशनियमभंगाभावेनभ्रमसाधारणस्वसामग्रीमर्यादयातत्स्थानापन्नेरितिचेन्मैवं तज्जन्यतावच्छेदकतापृथ्वीत्वाधिकरणाभ
न्नप्रकारतानिरूपितत्वविशिष्टतायत्रतत्रतृतीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतेतिनियमाश्रयणेनतादृशमूलस्यपयथाश्रुतार्थकत्वंनसंभवतितथासतिव्यापकसामाना
धिकरणप्रकारत्वस्यैवतादृशसंस्कारजन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेनतत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावतिहेतौतादृशसंस्कारीयप्रकारतानिरूपितविशे
ष्यतासत्त्वेनोक्तनियमभंगाभावेनतस्मात्तव्याप्तिज्ञानेनतादृशसंस्कारहेतुतानिरासासंभवादितिदीधितिकारस्योक्तौ तद्व्यापकत्वप्रत्ययस्य हेतुतापरत्वेनतन्मूलाभिप्राय
वर्णनंसार्थकं तथासतितादृशसंस्कारजन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वंभवतिसाध्येतादृशसंस्कारीयप्रकारतानिरूपितविशे
ष्यतायाआश्रयभावेनतादृशनियमभंगापत्तिरितिक्रमेणव्यापकताज्ञानेनतादृशसंस्कारहेतुतानिरासासंभवात् नचैवमपिभ्रमसहचरितेत्यादिग्रन्थेसाकारकसाध्यविशेष्यकस
हचारसंस्कारस्यव्यापकत्वग्रहसमानविशेष्यकत्वेनतादृशहेतुतानिरासोनसंभवत्येवेतिवाच्यंतद्धेतुतायाजातत्वेपिकैरप्यनंगीकारात्तन्नवीनमतेव्यभिचारज्ञानाभावका
र्यतावच्छेदकरूपस्यैवप्राचांमतेसहचारसंस्कारप्रकार्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेस्यापिवेसेनधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारकवह्नित्वविशेष्यकप्र
तासत्त्वस्यैवसाध्यविशेष्यकसंस्कारजन्यतावच्छेदकतयातद्धेतुतानिरासस्यापितसमर्थनसंभवाच्चनव्याः तत्रतज्जन्यतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतात
तृतीयप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतेतिनियमाश्रयणेनयथाश्रुतत्वेनव्याप्तिप्रत्यासंसिद्धज्ञानसंस्कारस्यहेतुतानिरासस्समर्थनंसंभवतीतिव्यापकत्वप्रत्यस
तद्धेतुतानिरासपरतयासामानाधिकरण्यांशस्यप्रत्ययममेवेत्यादिनादीधितिकारेणमूलार्थोविवरित इतिशेषमप्रवेवदितिमाहुः चवस्तुतस्तुव्यापकत्वप्रत्ययस
यसहचारसंस्कारस्यहेतुत्वमितिविवक्षणमतिमनरुध्येवदीधितिकारेणव्यापकत्वप्रत्ययस्यैतादृशसंस्कारहेतुत्वेमूलस्यतात्पर्यमुपवर्णितंतत्तुव्याप्तिप्रसंसेसह

भ०प्र०
१६५

चारसंस्कारस्यहेतुत्वेऽपिनंपथ्याप्तत्वमूलेननसंभवतीत्यभिप्रायेणाहएतेनसर्वथाप्यव्याप्तत्वमूलत्वानुपपत्तावभिप्रायांतरवर्णनेनमूलमुपपादनीयंप्रक्रान्तेचसर्वपक्षे
परिष्कृतनियमाश्रयणेनयथाप्तत्वमूलस्यतद्धेतुतानिरासमसमर्थनेनोपपन्नोऽभिप्रायोऽन्तरमाश्रयणेनयथाप्ततार्थेपरित्यज्याभिप्रायांतरवर्णनमनुचितमितिदीधितिकार
स्यनियमांतराश्रयणेनाभिप्रायांतरवर्णनमसंगतमेवेत्यपिदूषणंनिरस्तमितिदिक्।हेतुत्वंदृष्टमेवेति।तथाचव्यभिचारेणोक्तनियमस्यासिद्ध्यानतदाश्रय
णेनतद्भंगभीत्यासहचारसंस्कारस्याव्यापकत्वमसहेतुताभिरासस्संभवतीत्याशयः।एतेनयथाप्तत्वेहेतुत्वंदृष्टमेवेत्यनेनयथाभ्रमेभिन्नविशेष्यकस्यापितं
स्कारस्यहेतुत्वमेवंपोयकत्वप्रसंगेऽपिभिन्नविशेष्यकस्यापिसहचारसंस्कारस्यहेतुत्वसंभवतीत्यर्थोलभ्यतेसचानुपपन्नः।रजतेभिन्नविशेष्यकत्वेपिसमानप्र
कारकत्वमस्तिसाक्षौक्तिके।तत्रतदपिनास्तीतिवैषम्यादितिशंकापानावकाशः।दीधितौज्ञानस्यामितितथाचप्राभाकरमतेरजतत्वप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतायाःशुक्तावभावान्नोक्तनियमेव्यभिचारइतिभावः।वैशिष्ट्यावगाहित्वव्यवच्छेदस्यफलमाह।व्याख्यायांरजतत्वभ्रमस्येतिभिन्नविशेष्यकत्वेस्या
दितितथाचव्यभिचारेणोक्तनियमस्यनासिद्धिरितिशेषः।यत्रतुचंदनेसौरभमित्याद्याकारकसंस्कारजन्येसुरभिचंदनमित्याद्युपनीतभावेस्वजन्यतावच्छेदकसौ
रभप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावतिचंदनेस्वजन्यत्वकचंदनेसौरभमित्याद्याकारकसंस्कारेऽपिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविरहान्नव्यभिचारःस्फुटएव।एवंभूत
स्थलेइत्यादिसंस्कारस्यनीतघटादिप्रकारकालौकिकायांसंनिकर्षादिवशात्स्वत्वरादिविशेष्यकघटादिभ्रमायामपिव्यभिचारस्तथाचभ्रमत्वस्यसाधारण्येनभ्रमेव्यभि
चारनिरासेनैवकथंप्रतीकारःनचविशेष्यतायामपिस्वजन्यतावच्छेदककविशेषणदानान्नव्यभिचारस्तत्रविशेष्यतायाअलौकिकासंनिकर्षजन्यतावच्छेदकत्वा
दितिवाच्यं।तथासतिभ्रमेभ्रमत्वादिविशेष्यतायाअपिलौकिकसंनिकर्षजन्यतावच्छेदकतयाव्यभिचाराभावेनभ्रमत्वस्यसाधारण्येनयावत्त्यानप्रसंगादितितन्न

एम०
१६५

नव्य ३

धनग्रहविषयत्वस्य साध्याभावेन घटादौ सत्त्वेन व्यभिचारः अत एव पक्षविषयकज्ञानत्वावच्छेदेन साध्यग्रहातिरिक्तानपेक्षत्वं तत्त्वादिति हेतुर्वाच्यः तथा च घटादिविषयकज्ञान
त्वावच्छेदेन तादृशानपेक्षत्वाभावान्न व्यभिचार इति वाच्यं इच्छात्वविशिष्टसाध्यसाधनसंबंधादौ व्यभिचारात् तादृशविशिष्टसंबंधग्रहत्वावच्छेदेन तादृशानपेक्षत्व
स्य सत्त्वात् न च तत्र साध्यसाधनसंबंधग्राहकातिरिक्तापेक्षग्रहविषयो यो यस्त्वाभावे हेत्वर्थः तथा चोक्तविशिष्टसंबंधे तादृशातिरिक्तविशेषणाग्र
ग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहविषयत्वसत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यं भेदकूटस्य दुर्ज्ञेयत्वादिति चेन्मैवं साध्यसाधनसंबंधविषयताव्यापकविषयतावच्छिन्नकार्यता
निरूपितकारणतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतानवच्छेदकविषयिताकत्वादिति हेतुनिष्कर्षेण दोषात् अत्र साध्यादिविषयताशालिग्रह
कारणतावच्छेदकस्यापि साध्यसाधनसंबंधविषयतावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानवच्छेदकतया साध्यादिविषयितादृष्टान्तासिद्धेः तत्र साध्यसाधनसंबंधवि
षयतावच्छिन्नेति विहाय साध्यसाधनसंबंधविषयताव्यापकविषयतावच्छिन्नेत्युक्तं एवं च साध्यादिविषयताया अपि साध्यसाधनसंबंधविषयताव्यापकत्वेन तद
वच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानवच्छेदकत्वस्य तत्राभावान्न दृष्टान्तासिद्धिरिति ध्येयं न चात्रापि नञ्द्वयवैयर्थ्यं तादृशकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छिन्नका
रणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकविषयताकत्वस्यैव सम्यक्त्वादिति वाच्यं यथासंनिवेशेनाक्षेपप्रयोजनं नञ्द्वयघटितोक्तरूपस्य परिशेषस्वरूपत्वाभावाच्च किंच न
यासन्निसाध्यसाधनसंबंधाभावादौ व्यभिचारः न त्वसंबंधप्रकारकतारूपतादृशाद्विषयताव्यापकविषयितावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं यन्नत्त्वसंबंधसा
नत्वं तदवच्छिन्नकारणतानिरूपितत्वसंबंधाभावविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतावच्छेदकविषयताकत्वस्य तत्र सत्त्वात् यथोक्तसाध्यासत्त्वाच्च नञ्द्वयमवधेयं तु
तादृशविषयतावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानवच्छेदकं यत्प्रकारत्वं तादृशकतावच्छेदकमिन्द्रियसंबद्धविशेषणतात्वादि तदवच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्य

त

१०

स०प्र० १६७

तावच्छेदकविषयताकत्वेन व्यभिचारनिरासादिति संक्षेपः व्याप्तिल्लसत्येपि न यात्तूपाध्यभावो व्याप्तिरित्यादिरित्यादिः दीधितौ उपाधिस्मरणाइत्यादीति नचावतारक्रि
कात्वादेवुनन्वित्यादिग्रंथस्य तदनंतरत्वलाभेन तत्पाठधारणार्थमिति वाच्यं उपाधियोग्यत्वेनुपलब्धेरनुमितिहेतुत्वेइत्यभिधानेशङ्कोत्थेराशङ्कालाघवादेवेभि
त्सने न पूर्वोपस्थिततदभिधानसौकर्याय तत्पाठधारणात् व्याख्यापांडित्यदेःइत्यादिग्रंथस्यानुत्थापनीयं तात्पर्यग्राहकत्वपाघो तन्नीयं अन्यथा प्रथमदर्शिना ह्वभिता
पातिरूपपूर्वपक्षितव्यवहारहेतुत्वाभिधानरूपसमाधानासंगतेरितिभावः विवक्षितार्थंउपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानहेतुत्वरूपं उपाधियोग्यानुपलब्धेः तत्साहित्ता
धिकरणज्ञानस्य एवमग्रेपि अतीन्द्रियादीति आदिना प्रत्यक्षप्रयोजकसामग्र्यंतरसहितस्य योग्यत्वपरिग्रहः दीधितौ आहेति अतः उपाधिस्मरणाइत्यादिग्रंथस्य
यथाश्रुतार्थं विहाय विवक्षितार्थे तात्पर्यग्राहकपित्तं आह तत्र व्यवहारहेतुत्वादित्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वमाह विवक्षितार्थे तात्पर्यग्राहकतामप्रकारंदर्शयितुमाह तत्पौचे
सति तत्प्रकारेणानुमितिहेतुत्वतद्व्यवहारहेतुत्वयोरेकधर्मिगतत्वेः उगते फलितार्थमाह तथाचेत्यादि तत्सारिकाचित् तद्व्यवहारेति उपाध्यभावत्वप्रकारकव्यवहारे
स्यर्थः हेतुत्वेतत्वकारेणायोग्यानुपलब्धेर्हेतुताव्यवच्छेदः व्यवहारहेतुरपियोग्यानुपलब्धिर्भवतु तथाचसर्वोक्तरीत्यानुद्धृतत्वेस्मत आह नत्वेतित व्यवहारकारणचेत
र्थः ज्ञानेलौकिकालौकिकसाधारणं ज्ञानं तेनासन्निकृष्टादिहेतौ तयोर्नानुपपत्तिरितिभावः विवक्षितार्थे प्रकाशयितुमाह उपाधीत्यादि एतदनंतरं क्वचित्पाठः व्याप्ये
नन्वेवमपियोग्यानुपलंभस्यानुमितिहेतुत्वाभावेपि सिद्धेपात्तद्दोषतादवस्थ्यं उक्तस्थलेव्यवहारानुपपत्तिश्च सत्वस्तथाचेति नन्वेवमुपाधिस्मरणइत्यादि स्थलं व्यर्थमत
उपाधिस्मरणइत्यादीति पाठोस्ति तत्र एवमपियोग्यानुपलंभस्योपाध्यभावव्यवहारहेतुत्वेपि अनुमितिहेतुत्वेति तद्व्यवहारहेतुत्वादित्यनेनैतस्यादिः अप्रतीतसे
पदिति विवक्षितार्थालाभेनेतिशेषः तद्दोषेति अस्य सन्निकृष्टादिहेतुकानुमित्यनुपपत्तिरूपदोषस्यार्थः एकविशेषविधेरितरनिषेधफलकत्वमिति न्यायेन तत्

पा६

राम० १६७

त्वमिति सोपलाभसंभवादाह उक्तस्थल इति असंनिकृष्टादिहेतुक इत्यर्थः व्यवहारे इति उपाध्यभाववत्त्वप्रकारकव्यवहारे इत्यर्थः अनुपपत्तिश्चेति चकारेणान
चैवमिति मूलीयप्रश्नस्य समाधानाल्लाभस्य समुच्चयः दीधितौ तत्र कारणप्रदर्शनपरमिति क्वाचित्कानुमितिहेतुलौकिकप्रत्यासत्यात्मकोपाध्यभाववत्त्वप्रका
रकज्ञानकारणप्रदर्शनपरमित्यर्थः तथा चेदं कारणीकरिष्यन्नकथनेनैतेनोपनयात्मना अन्यथा ह्यपि पक्षासंभवे वोध्यादिति भावः व्याख्यायां कारणप्रदर्शनमु
क्तेन संनिकृष्टस्थल इत्यादिज्ञानोपलक्षकमिति न च तदंशहेतुत्वेन कापीत्यत आह तादृशज्ञानप्रदर्शनेन संभवे कारणप्रदर्शनपरत्वेन तत्प्रदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यं तादृश
ज्ञानस्य साध्यप्रसिद्धिकत्वाभाववत्त्वज्ञापनार्थं तथा प्रदर्शनात् तथा चैतत्स्थले अनुमितिहेतुत्वादित्यत्र व्युत्पत्तिव्यवहारहेतुत्वाच्चेति हेतुः चस्त्वर्थकः एवं चोपाधिस्मरण इत्या
दिग्रन्थस्योपाध्यभाववत्त्वप्रकारकज्ञानहेतुतातात्पर्यग्राहकत्वाद्व्यवहारहेतुत्वाच्चेति ग्रन्थ इति विवक्षितार्थलाभ इति फलितं न च मूले विवक्षितार्थस्य तच्छब्देनाभिधा
नस्यैव च कुत्र न पातित एव च तल्लाभसंभवेन तद्व्यवहारहेतुताज्ञानस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन पाशाहातरेणातत्प्रदर्शनेनानौचित्यमिति वाच्यं उपाध्यभाववत्त्वप्रकारकज्ञा
नेऽनुमितिहेतुत्वस्य व्यवहारहेतुत्वेन संभवतुल्यकक्षतया सूचनाय परकीयरीत्या विवक्षितार्थप्रकाशनात् तथा च तादृशज्ञानहेतुताया लौकिकत्वस्यानिवेशेनासंनि
कृष्टादिहेतुस्थले लौकिकत्वज्ञानासंभवेऽनानुपपत्तिरित्याखंडलार्थः अत एव दीधितिकारेणोक्तरीत्या व्याख्यानमनुमितिहेतुत्वादित्यत्र न कृतं तद्व्यवहारहे
तुत्वाच्चेति ग्रन्थलाघवानुरोधेनात्रैव कृतं वस्तुतस्तु अनुमितिहेतुत्वादिति मूलात्सर्वमुपाध्यभाववत्त्वप्रकारकज्ञानत्वेनेति प्रदर्शनीये उपाधिस्मरण इत्यादिसिद्धि
स्यसंगतकारणप्रदर्शनपरमेव तद्व्यवहारहेतुत्वादिति चरदृष्टान्तार्थमित्येकरीत्यैव मूलव्याख्यानं साध्विति अतिप्रसंगः नचैवमित्यादिनोक्तातिप्रसंगः एवमाका
रकेत्युपाधिनास्तीत्याकारकेत्यर्थः अस्त्वेवेति तथा च सकृद्दर्शनगम्यत्वादनुमाने सहृपासिद्धिरिति भावः दीधितावधिकापेक्षा भूयोदर्शनापेक्षा नतु व्याप्ति

तेनव्याप्तिज्ञानेभूयोदर्शनापेक्षापामेवतत्स्वरूपासिद्धिरस्तीत्यतस्तत्राह व्याख्यायांव्याप्तिस्वरूपेति अधिकायेत्साभूयोदर्शनापेक्षाव्याप्तिस्वरूपस्यैवसहृद्दर्शनगम्यत्वादिति
भावः नन्वेवंव्याप्तित्वेनव्याप्तेर्भूयोदर्शनगम्यत्वस्यैवनैयायिकाभिमततया [illegible] ननन्मतत्तदसिद्धिरतत्राह नैयायिकैस्तत्रद्रहस्वतद्वेपिअवधारणार्थकोवाएवका
रःतथाचव्याप्तिस्वरूपेणसहृद्दर्शनगम्यत्वव्यवस्थापनेनैवतन्मतखण्डनसिद्धिरितिभावः एतदनंतरं अनौपाधिकःसंबंधोव्याप्तिःतत्संशयोपिधूमोवह्निसमानाधिकरणोनवा
उपाध्यभावविशिष्टवह्निसमानाधिकरणोनवेत्याकारःतत्राद्यसंशयापादनेकिंविद्यमानइतिमूलमसंगतमितिचेत्प्रपत्तासमाधानंद्वितीयसंशयाभावापादनपरत्वे
नमूलमुपपादयितुंविकल्पयतिव्याप्तिस्वरूपस्यास्तित्वेद्वितीयेसंशयाभावापादनमपितउपाधिस्मरणादिसमवधानेचेत्तदाकिंविद्यमानेतिमूलमसंगतंतत्तदसमवधानेचेत्तप
द्वसादिमूलासंगतिरतस्तदपिविकल्पयति द्वितीयमितीतिपाठः तत्रधूमोवह्निसमानाधिकरणोनवेति अत्रवह्निसमानाधिकरणत्वेनवक्तव्यंगत्योपाध्यभावविशिष्ट
वह्निसामानाधिकरण्यमेवविषयइतिध्येयं आद्यसंशयाभावापादनेनअर्थवमित्यादिनेत्यादिः व्याप्तिस्वरूपसंशयात्मकाद्यसंशयाभावापादनेइतितदर्थःएवमग्रेपिमूलेसं
माधनपरमूलंअसंगतमितिप्रथमदर्शनेनान्तरंव्याप्तिस्वरूपसंशयाभावस्यसर्वसिद्धतयातदापादनेइष्टापत्तिरूपसमाधानस्यतन्मूलादलाभादितिभावःतत्तद्व्याप्तिस्वरूपसं
शयाभावापादनसमाधानंस्वयमित्यादिःद्वितीयसंशयेतिनिरुपाधिसंबंधत्वरूपव्याप्तित्वेनव्याप्तिसंशयात्मकद्वितीयसंशयेत्यर्थः उपाधिस्मरणादिसमवधानेचेत्तदनंत
रोत्तरप्रथमदर्शनोत्तरंचेत् असंगतंतत्रयोग्यानुपलब्धिसत्त्वेननिरुपाधिसंबंधत्वरूपव्याप्तित्वप्रकारकनिश्चयसंभवेनसमानप्रकारकनिश्चयाभावेनसंशयोनानुपपन्नइत्याकारक
स्यतन्मूलस्यप्रथमसमाधानस्यासंभवादितिभावः तदसमवधानेचेत्उपाधिस्मरणाद्यसमवधानानंतरोत्तरप्रथमदर्शनानन्तरंचेत् द्वितीयसंशयाभावापादनमित्यनुषज्यते त
दितिशेषः मूलासंगतिरितिविरोधिनिश्चयप्रकारीभूतानाथीसंशयस्यप्रामाण्यसंशयसापेक्षत्वेनतद्धानौचोक्तव्याप्तित्वप्रकारकनिश्चयासंभवेनसहजतस्यैवतत्प्रकारकसंशयसंभवेनप्रा

मात्रपक्षं शतपमभ्युपगम्यत उपपादनतत्पस्यपदूत्वादिद्वितीये समाधानस्यासंभवादिति भावः न हि द्वितीयपक्षस्थाभावापादनमपि अन्यानौपाधिकत्वस्याभ्युद्वितीयमितीत्संतग्रंथ
कश्चित्पुस्तके उन्नोलितो दृश्यते उपाधिस्मरणादिरिकं विनासंबंधग्रहे व्याप्तित्वप्रकारकसंशयाभावापादने तदंशे विरोधि निश्चयाभावेन व्याप्तित्वप्रकारकसंशयसामग्रीसंघ
टेनेनसंभायोपपादनमेव समाधानं तद्वृत्तिकिंचिद्यमाम इतिमूलस्यात्रतलब्धमिति तदसंगततरादृ दीधितौ तथा चेति मात्रपदस्य वक्ष्यमाणहेतुमाह नत्विति तदंशे योग्यानुपलब्धे भावादि
तिभावः। मूलसंगतिमाह व्याख्यायां मूलेचेति साधारणधर्मेति उपाधिमत्वेनाज्ञाततद्रूपसाधारणधर्मेत्यर्थः दर्शनादीति आदिना विशेषादर्शनपरिग्रहः संशयेतिव्याप्तित्व
प्रकारकसंशयेत्यर्थः एतत उपाधिग्रहमात्र एवं च मूले शंकापदं कापि प्रदर्शनमुखेन कारणीभूतशंकामात्रमनुपलक्षकमिति तात्पर्यं दृष्टीइत्यत्र निश्चयसामग्रीविरहादि
तिभावः स्वारस्यमेव शंकासमाधानाभ्यां विशदयति व्याप्तीत्यादिना मूलार्थ इति व्याप्तिभ्रमविषय न तस्मीकारे मतेवानुपपन्नतदाधाहेतोः यत्तस्वव्यतिरेकाप्रमापादनस्य
र्यवसानादिति भावः चरमोक्तावगतइत्यस्य प्रथमतो व्याख्याने बीजमाह वगतत्वस्येत्यादिना अनुमावगतत्वस्य विवक्षणोनाक्षतस्या तित्वित्यस्य पूर्वशंकाप्रकृतत्वनाद्विति
यैनानुविनमतन्त्राह अवगतत्वस्यानस्येति अवगतत्वपर्यंतानानेषन्नुमितेरनुभवात्प्रथमनवस्त्रवगमासंभवाद्धेतिभावः केचित्तु व्यभिचारिताधारणावारणायावग
~~[illegible]~~ स्वरूपकथनमात्रत्वमुक्तमिति वदंति तन्न तुच्छव्यभिचारज्ञानाभा
वकाल एव तत्र तादृशाज्ञानसंभवेन तदनुमितेरिष्टत्वेन तत्साधारणपर्यायदोषत्वात् आहेतित्यनरत्यादि महतीत्यादिनैति अयमत्र संक्षेपः अभावप्रत्यक्षे योग्यतामात्रमति
योगिकत्वं न तन्त्रं किंतु योग्यानुपलंभः तथा च महत्त्वावच्छिन्नोद्भूतरूपवत्त्वादि महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपवत्समवायादिको यो योद्भूतरूपवत्तोपलंभः स एव योग्यतावच्छेदको योग्यताविशि
ष्टतादृशप्रतियोगि समापादकीकृततावत्पलंभापादनसंभवादिति पक्षाद्वति विशेषणाविशेषितप्रतियोगिसत्तापादककापत्तियोग्यप्रतियोगिकप्रतियोग्युपलंभाभाववत्

प्र० मा०
१६६

यथोग्यानुपलंभसत्त्वेन तादृशप्रतियोगित्वतद्वतोरसंतान्योन्याभावो न योग्येन चवायोरयोग्यत्वेन तद्विशेष्यकतद्वत्तद्रूपाभावप्रत्यक्षं न संभवतीति वाच्यं
वायवोऽलौकिकस्य वायुवृत्तिविशेषणकोद्भूतरूपाभावविशेष्यकप्रत्यक्षस्य संयोगिकारात् वायवीयारवादावयोग्येपि च व्यभिचारात् महत्त्वयोग्यत्वयो
र्वीपवद्धिविशेषणतयोपादानं न च वायवीयारावयोग्ययोर्वस्तुगत्यापादकाभावेप्यापन्नावाहार्यापादकवज्ज्ञानस्यैव हेतुतया तदुभयोस्तत्संभवेनोद्भू
तरूपाभावे तादृशप्रतियोगित्वाभावयोः प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं वैशिष्ट्यनियामकसामानाधिकरण्यघटकसंबंधेन यत्रापादकविशेषणं तत्राद्विशेषण
वत्तारूपस्याभावप्रत्यक्षोपगमेन तदुभयोस्तद्विशेषणवत्त्वाभावेन तत्र तादृशाभावप्रत्यक्षापत्त्यभावात् चक्षुरादौ व्यभिचारेण महत्त्वादिविशेषणविधि त्स्या
पि रूपसत्त्वस्य रूपोपलंभव्याप्यत्वाद्रूपसामान्याभावेन प्रसक्त इत्येतच्चाभायोद्भूतेति नन्वेवमिरपुनरिहावधेयं यथा विद्यमानमपि वह्निह्रदस्याधि स्मिन्मर
धिति ग्रंथविरोधः योग्यत्वविशिष्टस्य धूमवद्विष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वस्य तादृशावच्छेदकत्वोपलंभापादकत्वसंभवादिति चेन्न भावदेशविप्रकर्षादिना
हकाभावेन तत्र स्यत्वस्यापादनासंभव इत्यत्र तद्ध्वयतासंयोगविरोधात् व्याधिकं तत्रैव स्यामः प्रत्ये एवं तद्दूरत्वहृतपादीति अत्रेदं विस्तरोक्तेष्येतद्दूषणं संभवति
न च व्याप्तिस्वरूपमात्रस्य प्रत्यक्षदर्शनगम्यत्वमतेसंभवतीति वाच्यं एतद्गृहीतानामपि नत्संभवात् यत्तु व्याप्तिस्तेन व्याप्तेः सकृद्दर्शनगम्यत्वमित्युक्तं तद्वा देनामाशयः
नित्यनुमतएवेतद्दूषणमिति तत्त्वं तादृशाशयस्पष्टयत्निर्गेयत्वादिति तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य हेतुत्वादाहृदीधितौ प्रतियोगिता सा
मान्येति अत्र प्रत्येति अनौपाधिकत्वमिति शेषः तेन नाधिकरणस्वरूपमेवेतिन पुंसकलिंगत्वानुपपत्तिः अनौपाधिकत्वरूपव्याप्यत्वमवेशश्यात्मान्यपाद हृखास्थापात
व्याप्यत्वमिति कृत्स्नेति धूमवान्वह्निरित्यादौ साधनाव्यापकद्रव्यत्वादिव्याप्यत्वाभावस्य धूमादौ सत्त्वेन कृत्स्नविशेषस्यावश्यकत्वादितिभावः अवच्छेदकत्वरूपेति साध्यता

राम०
१६६

च्छेदकावच्छिन्नप्रकारतायां साधनाव्यापकव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वनिवेशेनेत्यर्थः ॥ उपध्यास्नीयमिति अन्यथा विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वन्हि
त्वेपि तादृशव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावासंभवादिति भावः ॥ द्विविधोपाधेरिति ॥ अत्र तत्र तत्त्वं षष्ठ्यर्थः प्रथमोपाध्युपीततत्त्वमनौपाधिकत्वप्रयोजनं विना तद्दूषणत्वमेवानुचि
तमतः आह व्याप्तेरिति हेतुनिष्ठत्वेति ॥ प्रथमोपाध्यभावघटितत्वस्य साध्यनिष्ठत्वादिति भावः ॥ साधनतावच्छेदकातिरिक्तेति सावधारणं तथा च प्रमेयत्वावच्छिन्नहेतुके प्रसिद्धा
विशेष्यत्वे साधनतावच्छेदकातिरिक्तेति न देयं तथा सति साध्यतावच्छेदकानवच्छेद्यत्वे सति व्यभिचारित्वेति अन्यथा वन्हिमान् प्रमेयधूमादित्यादावव्याप्त
त्तेरिति भावः ॥ इतरथा तु गुरुसाधारणावच्छेदकत्वस्य तत्रूपाणां घटकत्वे तु प्रथमोपाध्यभावघटितत्वमेवानौपाधिकत्वं स्यात्स हेतुनिष्ठत्वानौपाधिकसंबंधरूपत्वयोस्स
गमेनेन परिष्कृत्ताद्दृसाधननिष्ठेत्यादिना तावत्क्तन क्तद्वितीयस्यैवायं निष्कर्षः तथाहि साधनतावच्छेदकातिरिक्तेतस्य साधनाव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेत्यर्थः अव
च्छेदकत्वं चान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकतानिरूपकतारूपं व्याप्यत्वपर्यवसन्नं तच्च तद्वदन्यावृत्तित्वं तद्वत्त्वं च सामानाधिकरण्येन वाच्यं तत्र तत्सद्धत्त्वनियामकतयान संभवती
ति सामानाधिकरण्यपर्यवसितत्वमिति साशयेनाह साधननिष्ठेत्यादि साध्यसंबंधेन तावच्छेदनसामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेति सामानाधिकरण्यसंबंधेन तादृशावच्छिन्नवत्समा
नवृत्तित्वरूपव्याप्यत्वेत्यर्थः ॥ आप्यत्वं चाधिकरणातत्र भेदिन वोध्यं ॥ एवं च साधननिष्ठसाध्यसंबंधित्वेन तादृशव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावपर्यवसानेन तेन न प्रमेयत्वेकरीत्या धूमान्
ध्रमादित्यादावव्याप्तिः तादृशव्याप्यत्वनिवेशात् द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावप्रसंगः ॥ एतेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ सत्त्वनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य सत्ताव्यापकतावच्छे
दकगुणविशिष्टसत्तावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्याप्यत्वादेतद्दूषसंगतमित्यपि परास्तं ॥ वाच्यः अनौपाधिकसंबंधो वाच्यः अत्र च बोध्यं द्विविधोपाध्यभावघटितमपि ल
क्षणद्वयं विशिष्यानुयोगिकाभावांगीकारेण अन्यथा साधननिष्ठसाध्यसंबंधस्य साधनवृत्तित्वविशिष्टसाध्यसंबंधार्थकतया असंगतापत्तेः तदनंगीकारे तु प्रथमे साध

क

म०प्र०
१७०

नसंबंधेनाहृत्वाव्याप्यत्वविशिष्टयत्साध्यवत्वमिति योगिकत्वं तद्भावस्ताहृशव्याप्यत्वसाध्यवत्वमिति योगिकत्वोभयाभावो वा निवेश्य इत्यर्थः द्वितीये च साधनत्वसंबंधेन साधनतावच्छे
दकानवच्छेद्यत्वविशिष्टावच्छेद्यत्वविशिष्टसाध्यवत्वमिति योगिकत्वाभावस्साधनतावच्छेदकानवच्छेद्यतावच्छेद्यत्वसाध्यवत्वमिति योगिकत्वे नत्रितयाभावो वा निवेशनीयः
वैशिष्टे च सामानाधिकरण्यसंबंधेनेति देधितावच्छेद्यत्वाभावो वा इति अधिकरणस्वरूपमेवेत्यनुषज्यते उपाधेरयोग्यस्यापि विंदूद्यदुपलक्षणं तदभावदेशविमकर्षि
दिनोपाधित्वग्राहकाभावाच्चेतापिद्रष्टव्यं सिद्धमिति द्विभ्यामित्यादिनोपाधित्वविशिष्टाभावस्य लक्षणे निवेश प्रतिक्षेपार्थ्यपाधिसामान्येत्यादिक मत संगतमतस्तत्त्व
तार्किकोक्तार्थमभिप्रायेणाख्यानमाचष्टे व्याप्यतावच्छेदकव्यापकस्येति तद्व्यवच्छेद्यतात्पर्यार्थेन व्यवहारहेतुताश्चेतितद्यस्मानात्पर्यार्थेऽर्थप्रवेशमुपवर्णितं द्वितीयशेषः मूलोक्तदोष
स्येतिपद्योक्तमित्यादिनातस्य व्यवहारहेतुताचत्वसूत्रेणोक्तमर्थमन्वयतत्वयत्तत्वयादिसाहित्यमूलोक्तरूपव्याप्तेनस्येत्यर्थः यथाश्रुतमितिनित्यथात्वोपाध्यभावत्वमकारकज्ञानसानुमि
तिहेतुत्वमितिमहत्त्वोक्तनिष्कर्षेनुक्तिचेतास्स्वोक्तमेवदूषणदूष्यमिति भावः व्यंजकोवेत तद्व्यवहारहेतुताश्चेतस्य प्रवेशे वोपाधिस्मरणे सतीत्यादिनानुमितिहेतुत्वादिस
तेनोपाधिपीयानुपलंभस्यानुमितिहेतुत्वस्याभिधानादयाश्चतद्दोषस्या[illegible]प्यनुक्तिसंभवएवेतिनोक्तरीत्या यथाश्रुतमितिग्रंथव्याख्याने प्रक्षेकिंतुयथोक्तमितिमूलस्य
नचप्रतियोगिज्ञानमधिकरणज्ञानेकारणाउपाध्यभावव्यवहारस्तत्रैतन्निरूपमतपेक्षतेइत्यनेन पूर्वपदक्रमित्यर्थः तत्र च तथापीत्यादिनामूलकृदुच्यमाने दूषणेनस
गच्छतेतदस्मतंतरंनचैवमित्यादिनाशंकोपाधिस्मरणे सतीत्यादिनानुमितिकारणकथनेनानुमित्यापादनस्य स्वीकरणादित्याशयवानाह यथाश्रुतमितिग्रंथ
मतएव यथाश्रुतेतताहृदयप्रतीत्यर्थः तथात्वनचैवमित्यादिनायत्पूर्वमुक्तांतरमतिसंधाय वदेहदूषणमुक्तमिति भाव इति प्राहुः॥ ॥इति महेश्वरविरचिते भवानन्दीप्रका
शे व्याप्तिपञ्चकोपाधिप्रकरणं समाप्तम्॥ ॥मूलकृताथाह्वनश्यपस्यतत्रिस्तुपतिमतिवधकत्वादित्यतेन व्याप्तस्य पसामानाधिकरण्यकत्वकथनेन व्यभिचारशंकापाःमप्रतिबंध

ए.म०
१७०

कत्वाभिधानमसंगतमत आह दीधितौ अत्रेवेति एतदुपयदस्यार्थः अनुमितौ यादृशत्वसंशयस्य प्रतिबंधकत्वात् इत्यत्र तत्कारणतापि संशयस्य प्रतिबंधकत्वाद्याचष्टे
व्याख्यायां निश्चयात्मकेति यादृशत्वसंशयस्याविशेषादर्शनविशिष्टस्य तस्य अप्रतिबंधकत्वे इति अयमाशयः विना विशेषदर्शनं संशयोत्तरं [illegible] पदार्थस्य संशयप्रतिबंध-
कत्वमंगीक्रियते तत्र स्यच संशयोत्पत्तिरूपेनिहूरणाय कृत संशयसामग्री प्रतिबंधकतयैवातिव्याप्तिः संशयविहितापत्तौ पिसंशयस्तामग्रीसत्त्वादिति न तत्कारणामेलके
तत्रत्कारणसमुदायस्य च तत्तत्त्वेन प्रतिबंधकत्वं सकलतत्कारणव्यक्तीनामेकदासंभवात् नाप्यव्यवहितत्वमेव वार्तित्वसंबंधेन संशयवत्त्वे नान्योन्याश्रयात् किं-
तु संशयकारणतावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मपुरस्कारेणेत्याशयेनाह इत्थंचेति दीधितौ विवेचितं च निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमग्रंथकृता निरूपितं च इदं संशयतत्सा-
मग्र्योः प्रतिबंधकत्वं अधिकं निश्चयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे संशयतत्सामग्र्योः प्रतिबंधकत्वं केवलान्वयिनि तत्साध्यके अन्वयकत्व इत्यत्र आकुरवणे समाधानं च
व्यभिचारज्ञानाभावस्य सर्वत्र व्याप्तिग्रहे एव हेतुत्वमूलाभिप्रेतमित्याशयेन तस्य क्वचिदेव हेतुत्वमूलाभिप्रेतमित्याशये न्वयव्यक्तत इत्यादिकमित्यपव्या-
व्याप्त्यमासिस्येति अरवउ स्येतादिग्रहाभावः व्यभिचारघटकपदार्थानां [illegible] परस्य शोपमेषा च गाहिज्ञानाभावः दीधितौ मानाभावादिति तथा च यत्र तादृशाभ-
मोन ज्ञातस्तत्र व्याप्तिग्रहे व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वासंभव इति भाव तत्सहचारीयता दृशावच्छेदकत्वे तव्यभिचारग्रहाभावस्य व्यापके [illegible] हेतुतया
साध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहस्य च समानविषयकत्वेनापि [illegible] तापात … भावस्य हेतुत्वासंभवेन तत्र [illegible] चौत्तस्य साध्यतावच्छेदके तादृशावच्छेदकत्वाग्र-
हेपि मित्रस्य तादृशानवच्छेदकत्वग्रहात्कारणादिदिशि कार्यविशिष्टतत्स्वरूपीयत्वानिवेशः तत्स्वरूपीयत्व [illegible] विशिष्टत्व [illegible] स्वरूपीयत्वे च तेन कोप
ग्रहस्थलेपरपुरस्कारेणेश स्थले च नानुपपत्तिः व्याख्यायां उक्ते तादृशानवच्छेदकत्वग्रहे हेतुतयोक्ते ननु तादृशानवच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशिष्टता

२५

दाह तद्विषयकत्वापि

भ०प्र०
१०१

संबंधेन तत्सुरभीयज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्सुरभीयज्ञानाभावत्वेन हेतुत्वाच्चेत्तत्
देशानवच्छेदेन साध्यतावच्छेदकस्येत्याद्युक्तिरफलेति वाच्यं सत्तादृशसंबंधत्वाभावेन तदुक्तेः स्वत्वस्य संयोगित्वादिविशेषरूपेण उक्तविशेष्यतात्विना नेष्यते इति प्राकृ
निरूपिततत्त्वमेतत्तु नवीनाः स्वरूपतादृशावच्छेदकत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञाननिष्ठविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभावत्वेन हेतुत्वं तद्धर्मप्रकारक
त्वविशिष्टज्ञानस्य तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन संबंधेऽतिविशेषरूपेण संबंधत्वविरहेऽपि न क्षतिरित्याहुः अपरे तु पत्रवनिरुक्ते तच्छिं संसर्गतस्यापि वि
शेषरूपेण संबंधतायामेव पर्यवसानादित्याहुः इति यत्तु विषयतायाः स्वनियामकत्वाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभाव इति तत्राऽशास्त्रज्ञानमिति व्यवहारेण
विषयताया वृत्तिनियामकत्वस्यावश्यकत्वात् स्वनियामकसंबंधस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे बाधकाभावाच्च अन्यतेति पुरुषभेदेन सारिः ननु वक्तत्वस्या
दिवस्यमाणकल्पेऽपि विशेष्यभेदेन कार्यकारणभावभेदात् तन्त्रतारूपस्यापि क्वचिद्विशेष्यतया पुरुषभेदेनानन्तकार्यकारणभावप्रसंगोऽनुवीर एवं तत्र तत्पुरुषा
तिरिक्तविशेष्यभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनागौरवं कार्यतावच्छेदककोटौ तावच्छेदकधर्मगौरवंच संयुक्त रधिकमिति तत्राहुः वक्ष्यमाणेति पक्षे त्वया इत्या
दिनावश्यमाणस्यार्थः यत्तु न त्वेवमपि येन पुंसा यादृशसाधनवत्त्विद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं क्वचिदपि न गृहीतं तस्य तादृशावच्छेदकत्वग्रहप्रसिद्ध्या तदीयता
दृशानवच्छेदकत्वग्रहे तादृशावच्छेदकत्वग्रहाभावस्य तद्विषयत्वाभावस्य च हेतुत्वात् संभवः तत्र आहुः वक्त्र तद्दृत्त्वेऽवतारणं तत्र समस्यकूत्थ भावज्ञाने प्रतियो
गिज्ञानस्य हेतुतया तादृशावच्छेदकत्वग्रहं विना तादृशानवच्छेदकत्वग्रहासंभवेन तादृशानवच्छेदकत्वग्रहजनकीभूतप्रतियोगिज्ञानस्यैव तादृशावच्छेदकत्वग्र
हरूपतया तस्य तत्रैव तत्र तादृशानवच्छेदकत्वग्रहासंभवेन तादृशस्य प्रसिद्धत्वात् अत एव दीधितौ प्रसिद्ध्या इत्यस्य व्याख्यायां च तादृशानवच्छेदकत्वग्रहजननोपप्र

ति

राम०
१०१

त्न

त्रियोगित्वात्मुद्रयावच्छिन्नसिद्धयाद्इतितदर्थेचवक्ष्यति यद्यपिनन्वेवं महाशरीरनाश्योत्पत्तिकालीनतदवयवावच्छेदेनोत्पन्नतादृशावच्छेदकत्वग्रहद्वितीयक्ष
णोत्पन्नत्वदशरीरावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वग्रहापत्तिस्तदवच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्यतद्विषयत्वस्यचाभावात् नचज्ञानमात्रेशरीरस्य
कार्यसहभावेनहेतुत्वमयाकयंतन्नाशकालेतादृशावच्छेदकत्वग्रहीतत्रिरितिवाच्यं तस्यएवंवार्त्तित्वेनेवहेतुत्वात् अवयवावयविसाधारणावच्छेदकत्वसे
वजनकतावच्छेदकतयाकार्यसहभावेनहेतुत्वेऽपिसत्त्वभावाच्चेत्तस्याहवस्तुतइतीतिनतदूषितनतात्पर्येस्वावयवशरीरविरहेणतत्रावच्छेदकतयाज्ञानोत्पत्त्य
सम्भवेनतद्गततदवयवावच्छेदेनैवतद्युत्पत्त्यातदवच्छेदेनचतादृशावच्छेदकतयावच्छेदकतयाकार्येसुखज्ञानोत्पत्त्यसम्भवेनतदवयवावच्छेदेनवृत्तदुःखसत्तातद
वच्छेदेनचतादृशावच्छेदकत्वग्रहस्यवसत्त्वेनतादृशानवच्छेदकत्वग्रहापत्त्यभावात् एतेननष्टातीतानागतसाध्यतावच्छेदकेतादृशानवच्छेदकत्वग्रह
नस्यात्तत्रतदव्यवहितत्वदशरीरावच्छेदेनतादृशावच्छेदकत्वग्रहाभावस्यतद्विषयत्वाभावस्यचासत्त्वात् तदधिकरणकालस्यैवतन्निष्ठधर्मावच्छेदकत्वा
दित्यतस्याहवस्तुतइतीत्यपिपरास्तं यत्राविद्यमानेस्वाधिकरणेसंबद्धमवच्छेदकं तत्रैवाधिकरणकालेयः संबंधोऽवच्छेदकत्वेनतत्रनतुयत्राविद्यमा
नेप्यधिकरणेसंबद्धं तत्रापीत्यर्थकोपरोक्तदोषाभावात्तत्त्वं नस्यैवविधिर्वास्यूत्रावच्छेदकधर्मिणिसत्त्वंचतत्रावच्छेदकमपितत्याप्युत्रत्वावच्छेदमतत्त्वपिध
र्मिणितत्त्वंबद्धज्ञानादिवत्तत्रावच्छेदकमपितथैवेतितदसंबद्धस्यापिकालस्यावच्छेदकत्वमितिसूक्ष्मपसधर्मितत्रैतिस्पलपरहृषणगत्वेयगेन हेत्वितोसाध्यसा
धनेतिसाध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकस्यर्थः विशिष्टेव व्याप्तिविशेषव्यभिचारविशेषप्रकारविशेषधर्मितावच्छेदकविशेषवचनेवैयर्थ्येवकार्यकार

९१

णाभावः विभिन्नकार्यकारणभावः सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वाच्य इति शेषः । इत्यादिकमिति अग्न्यादिनाग्न्याभावघटितव्यभिचारज्ञानपरिग्रहः
तावदभाव एव समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्य व्याख्यापि सामानाधिकरण्ये इति तथा च विशेषणतासमवायघटितसामानाधिकरण्य
प्रत्यासत्त्याहेतुतावच्छेदकरूपनिष्ठत्वं तन्मते इति भावः । नानाविधेति प्रसिद्धेत्यादिः । अत्र समानप्रकारकव्यभिचारज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वस्वीकारेनायं दोष इति
धेयं । हेतुधिया न वारयामहे इति । किंतु भिन्नविषयकत्वादिनावच्छेदकत्वं तज्ज्ञानाभावस्यैव सर्वत्र हेतुत्वं वारयाम इति शेषः । तथा च एकधारामपिच्छितविषयता
व्यक्तिनिष्ठप्रत्यासत्त्याहेतुत्वे कारणतावच्छेदकस्यावच्छेदकगौरवस्यैव प्रसंगेन विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या तत्कल्पनमेव सम्यगित्याहुरिति भावः । व्याख्यायोग्यत्वावच्छे
दकत्वं द्रष्टव्यमिति इदं । अनुपलब्धेस्तदभाववृद्धि तथापि इत्थं नत्वप्रकारविशेषनिवेशफलं स्पष्टयत्रैव विशेषपर्यवसन्नित्यादि तथा कल्पनेन कौटिल्यं इति शंकानिरासा
य भावत्वमाह धूमजनके तेन सार्वत्रिकत्वमिति तथा च सर्वत्रैतावच्छेदकत्वग्रहेतावच्छेदकत्वग्रहविषयताभावस्य हेतुत्वासंभवेनाप्रसिद्धस्थलत्व
तथाहेतुत्वमेवेति फलितं एवं च प्रकृते विषयभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वे तुल्यविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या कल्पने पुरुषभेदेन तावत्कारणताभेदे
नीव गौरवामिसार्वभिन्नप्रत्यासत्त्यैव व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वलाघवाद्धेतुभेदेनामिति तथा कल्पने स्यादेवेति तन्नाथी इत्याहुः रणामिसाऽसेऽत्यर्थः । ननु धर्मिता
वच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या तथाकल्पने धूमजनकतेसाधनत्वेनाभावेन तत्स्वविशेषणविशिष्टासंभावेन नोक्तरीत्यासाहचर्यासंभव नीलत्वमाहुरिदी धितौ तेरिणि
त्तीरिणथीत्युक्त जनकतावच्छेदककोटिनिविष्टनिष्ठत्वपदार्थनिर्वचनात् रोधे न धर्मितावच्छेदकनिवेशस्यावश्यकत्वं तथा कल्पने विशेषविशेष्याति त्वावश्यकीन

धु तथा

चतदभावप्रकारकैकैवसतितत्प्रकारकत्वधर्मितावच्छेदकाभिन्नत्वनिश्चयत्वंनिर्वक्तव्यमितिवाच्यंतयासतिसमुच्चयासंग्रहापत्तेः नचसंशयोभयप्रका
रतानिरूपितैकविशेष्यतानांतुसमुच्चयेसत्तितदभावप्रकारत्वानिरूपिततत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यताकत्वमेवसामान्यतोनिश्चयत्वमितिवाच्यं संशय
समुच्चययोर्विशेष्यताभेदस्योनियामकाभावेनतत्थावक्तुमशक्यत्वात्तेनतस्यावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविरोधिसंबंधावच्छिन्नतदभावप्रकारताकत्वविशिष्ट
तत्प्रकारताकत्वसंबंधेनतत्किंचिद्धर्मविशिष्टान्यत्वमेवानिश्चयत्वमितिवाच्यंवह्निवत्ताहृदावच्छेदकघटत्वत्ताहृदाववच्छेदकेनवेतिनिश्चयासंग्रहात्तस्यावच्छि
न्नसाहित्यसंबंधेतमानाभावाच्चेत्साधिकमस्मत्कृतेनुमितिपूरामशयोः कार्यकारणभावघटकसंबंधविचारेस्पष्टयिष्यामितिमंतव्यः व्याख्यायांसामानाधिकरण्यां
राइतिसामानाधिकरण्यविशेषणकसामानाधिकरण्योइत्यर्थः समानाधिकरणाद्वृत्तित्वाश्च इतियावत्तत्रैवविशेषितसहचारस्यविशेषणत्वात्लभ्यत
एवदीधितौवस्तुतिसमानाधिकरणावृत्तित्वाश्इतिव्याप्तिस्वरूपमितियाहृशव्याप्तित्वरूपेसहचारस्यविशेषणतयाघटकत्वंताहृशव्याप्तिस्वरूपमित्यर्थः
व्यापकेसामानाधिकरण्यारूपव्याप्तित्वरूपेहिसहचारस्यविशेष्यतयातथाविधव्याप्तिप्रकारकज्ञानेसहचारज्ञानस्यविशेष्यताज्ञानविधयाहेतुत्वानिर्वाहेपिविशे
शेष्यकज्ञानेतद्धेतुतानायाम्निर्वाहइतिभावः दीधितौसमभादिति निरूपितत्वमेतत् समानाधिकरणाद्वृत्तित्वाशेतिनत्वसमानाधिकरण्येघट्यहृएव
सहचारज्ञानस्यविशेषणज्ञानविधयाहेतुत्वंसंभवतीतिवाच्यं अन्वयव्यतिरेकाभ्यांहेतुविशेष्यकसाध्यसाहचर्यप्रकारकज्ञानेहेतुतोपाएवसंवं
सिद्धत्यासंलग्नत्वेनतस्यासमानाधिकरण्यमात्रग्रहेऽसंभवात् केचित्तुमूलेसहचारपदंहृद्भासपो सहचारपरमित्याहुः अपरेतुमूलेसहचारपदंव्याप्ति

घटकीभूतसकलपदार्थेषु प्रमेयत्वावत्तादात्म्येऽपि तद्विशिष्टैकधर्मीभावेनव्याप्त्युपनीतभानासंभवात्तदभ्युपगमेनाव्याप्त्यतापत्तेः साध्यविशेषणमात्रकथनपरत्वे तु तद्वि
शिष्टमात्रेऽपि वक्तव्यतापत्तेरिति प्राहुः व्यासिघटकीभूतप्रत्ययरविशेषणकथनेनतदनन्तरापरिहारएवयस्यव्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यमेव विशेषणं तद्व्याप्तिपर
त्वेनहेतुत्वव्याख्यानं ये कुर्वन्ति तन्मतमाह साध्यसंबन्धिनेति व्याख्यायां विरोधादिति यद्यपि तन्मते हेतुतावच्छेदके साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभाववत्त्व
चारकतेनोक्तविशेषणरसः सम्भवति साध्याधिकरणवृत्तित्वरूपविशेषणकथनेन सकलविशेषणानामकथनेनान्यतारत्वस्याप्रसिद्ध्याव्याप्तिसंभवोऽप्य
भावः एषस्त्वविशिष्टाधिकरणाव्यावृत्तिपरत्वाध्यासमानाधिकरणकत्वरूपपरिभाषिकावच्छेदकत्वस्येव नहुदैकत्वंत्वा. एवंमुक्तेनतन्मात्रपुरुशरीरपात्र्यनुमि
त्यनुपयोगित्वतत्त्वहेतुनिष्ठसाध्यसहचारस्यावच्छेदकत्वपातज्ञानस्याविशेषणज्ञानमुद्रयाहितत्वसंभवव्याप्त्यसमोबोधः व्याप्तिज्ञानेसहचारस्यवान्यविशेषण
ताज्ञानस्यहेतुत्वाकथनेनकल्पसंपन्नतेतिस्वानन्तरोरेवसहचारज्ञानस्यव्यापकताग्रहहेतुत्वमितिमिश्रमतमाहरीधितोपादित्योतितथ्याकल्पनेवान्हिधूम
योःसहचारज्ञानस्यहेतुनाकल्पनव्याख्यायाभावादितिवह्निव्याप्यत्वश्रमेवह्निसहचारधूमस्यधूमव्यापकत्वश्रमे धूमसहचारश्रमस्यहेतुत्वेसिद्धेपहिशेषयोरि
तिन्यायेनवह्निव्याप्यत्वज्ञानमात्रेवह्निसहचारज्ञानस्यधूमव्यापकताज्ञाने धूमसहचारज्ञानस्यहेतुत्वेसिद्धेपतामानेपत्सामान्यमपोजककेत्वाहिपोषेनाहिशे
षस्यप्रयोजकत्वमितिन्यायेनवह्निव्याप्यत्वज्ञानविशेषेधूमव्यापकत्वज्ञानविशेषेवह्निधूमयोर्व्याप्यव्यापकभावज्ञानेवह्निसहचारज्ञानधूमसहचारज्ञाने
विशेषस्यवह्निधूमयोःसहचारज्ञानस्यहेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वमितितात्पर्यः पन्नुवह्निधूमयोर्व्याप्यव्यापकभावज्ञानस्यवह्निसहचारज्ञानधूमसहचारज्ञा
नोभयजन्यतावच्छेदकाक्रांतत्वपातरूपहेतुत्वसिद्धाविशेषसिद्धिरितितत्कनावत्ता वह्निसहचारज्ञानधूमसहचारज्ञानयोस्तत्रहेतुत्वासिद्धावपिधूमविषयो

प्यकवह्निसहचारप्रकारकज्ञानात्मकस्य वह्निधूमयोः सहचारज्ञानस्य हेतुत्वासिद्धेः सिद्धसिद्धेरभावात् यद्यपि विरुद्धादिसाधारणस्य सहचारज्ञानत्वस्यैकस्याभावे
पि तत्तत्साध्यसहचारज्ञानस्य हेतुत्वे कल्पनोपेक्ष्यमितावताप्यविकलाव्यवहारिकावच्छेदकनिवेशस्यासत्त्वेवतत्कल्पनाविशेषसिद्धिरिति तन्नवीनसंमतेऽनुरपि भिन्नार्थो पर
शितत्तरोसाध्यत्वे हेतुत्वासंभवेनाचित्यमेव न तु मिथ्या इति तत्तथाच तयोर्यौगपद्योत्पत्त्यानिपतानुभवव्यतिरेकाभावात् सहचारज्ञानस्य व्यापकताज्ञानहेतुत्वमिति भा
व न तु कारणिकत्वानुभवव्यतिरेकाभ्यामेव न हेतुत्वमाशंक्य मतव्याप्त्यग्रहस्थले अन्यथेति इति किं न स्यादिति विपरीतस्यैव किं न स्यात् तथाचान्योन्याश्रय इति भावः पक्षानुपत्र
चाक्चिक्यज्ञानरूपदोषाद्रजतत्वभ्रमस्तत्र रजतत्वभ्रमे चाक्चिक्यज्ञानस्य यथा हेतुत्वं तथा यत्र सहचारभ्रमरूपदोषो व्याप्यव्यापकत्वभ्रमस्तत्र विशेषणो हेतुत्वसि
द्ध उक्त इत्याव्यापकताज्ञानसहचारज्ञानहेतुतासिद्धेरिति स्वतंत्र्याग्रहस्यान्यथेत्यतितथाच यत्र व्यापकत्वभ्रमरूपदोषस्तत्र सहचारभ्रमस्तत्र सामान्यतः सहचारज्ञा
नेपि व्यापकत्वज्ञानस्य हेतुतापत्तावन्योन्याश्रय इति भावः इंद्रियसंनिकर्षो विद्यमानमिति प्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यन्वयः वह्नित्वे संनिकृष्टवह्नित्वव्याहिते
स्यादिनाप्रत्यक्षसामग्र्यभावउक्त अन्यथा व्यवधानविप्रकर्षपरंपरेऽपि भयेन्द्रियसंनिकर्षाभावस्यापि दोषादित्यात्र ग्राहकाभावाज्ञात्वेति विप्रकर्षेत्यर्थः इं
द्रियसंनिकर्षेति तथाच व्यवहितत्वस्य वह्नेर्भित्त्यादिमध्ये संनिकर्षेऽपि विप्रकृष्टत्वं च संनिकृष्टत्वे सति विहितत्वेत्यादि रूपविशेषविशिष्टत्वमि
त्यत्रतात्पर्यमोक्ताशय इति भावः दैशिकेति अत्यन्तमतेन लौकिकप्रत्यक्षविषयो भवतीत्यभावस्यैतिस्यभावाधिकारणाभाविदेशेऽत्यर्थः विप्रकर्षोत्पन्नेति व्या
दिनाव्यवधानपरिग्रहः ग्राहकाभावात् प्रत्यक्षकारणीभूतविशेषणसंनिकर्षाद्यभावेन सर्वदेशे लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावात् तादृशावच्छेदकत्वग्रा
हकसामग्र्यभावे दर्शनाहकसामग्रीघटितत्वादिति भावः तथाच अभाववदैशाविप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात् सत्वेपि वह्नित्वस्यानुपपत्तेऽन्ययेहेति लौकि

कमतस्सामान्येत्यर्थः अनुपलब्धेः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्युपलम्भाभावस्य यात्त्वार्थप्रतियोगीति अभावप्रतियोगिसत्त्वापादकापादित
त्त्वमनुयोगिकत्वमित्यर्थः प्रतियोगीति अभावप्रतियोगीत्यर्थः योग्यतेति योग्यतान्तरेत्यर्थः तथा च यस्याहृत्तिविशेषणाविशेषु तेन ताद्रूप्यवच्छेदकसत्त्वे
नोपलम्भापादकव्यभिचारित्वादिति भावः दीधितौ तत्सामान्याभावः धूमवह्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावः स निरूढधूमाधिकरणीया
निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्राहकयोग्यानुपलब्धेः संभवात् सामान्यपदे लौकिकप्रत्यासत्त्यगम्य इति द्रुपनीतभाने योग्यानुपलब्धेस्तत्पर्य सत्वा
त्लौकिके सत्त्रे अत्रता किंचिद्वकवह्निनेनन्वयः धूमाधिकरणवृत्तसमभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रसंनिकृष्टेषु चत्वारोसास्यात् तत्रेक्षनेतत्र दासंनिकृष्टे वह्नित्व
साक्षात्तत्रिपसमानोपि तत्तत्तत्तद्व्यवच्छेदमात्सतन्त्रियेन तदुग्राहकसर्वकारणसत्त्वादिति प्रतियोगिसत्त्वापादितेन प्रतियोग्युपलम्भापादनं संभवत्येव धूमाधिकर
णादिरितिःसंबंधेः समसंनिकर्षादिसत्त्वात् इष्टोन्तु रासभाधिकरणादिसंनिकर्षाभावात्स्यहृतः एवं प्रतियोगित्वाप्यन्तरप्रतियोग्युपलम्भकसर्वकारणसमवधान
मप्यस्तिधूमाधिकरणादिभिस्संबंधेः समसंनिकर्षादिसत्त्वात् यत्तु वह्नित्वावच्छिन्नाभावेनसममसंनिकर्षोत्र प्रतियोगिग्राहकसर्वकारणसमवधानं नचप्रतियोगि
तद्याप्यादिरिक्तानामेवतत्कारणानामपेक्षणात् तत्संनिकर्षेपि पेक्षणीयं पदमिति वाच्यं तथात्वेपि धूमाधिकरणसंनिकर्षापि तत्समसरूपसंगेन व्याप्यमध्येतस्याप्र
वेशादिरिति तत्र धूमहृतसभावसंनिकर्षसैवत्त्रापेक्षणीयत्वेनतस्यसत्तानवत्त्वभावेनापिसमंधूमादेसंनिकर्षसत्त्वात् धूमाधिकरणीयतत्संनिकर्षस्याप्रयोजकत्वात्
यत्तु वह्निमत्त्वधूमाधिकरणेतरसंभावनान्तरासंशयताम्याएवंवल्लवत्त्वात्ताहृश्यावच्छेदकत्वसंशयोनमिश्चयपरस्तत्तत्संभावनाकालेनतल्लौकिकप्रत्यक्ष
नैवमानुमानिकादिमतियोगितावच्छेदकत्वावस्थितहशाप्रतिबंधोनस्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेः लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविघटनस्यकर्तुमशक्यत्वात् किंसत्तत्वेप्रस

केरहितत्वप्रामाण्यग्रहेण तेन प्रामाण्यज्ञाप्यत्वे दोषविशेषजन्यपीतत्वारोपवारिमत्वस्के पीतत्वाभाववानुमानेनेवेतिनिरस्ता इह ह्रद इदं साधिकरणांतरसंभावना
विरहदशायां संशयसामग्र्यभावान्मूलकारणादिसंमतं वृत्ते लौकिकप्रत्यक्षत्वं साध्योपदर्शितमिति नन्वेवं स्पाध्याप्रे ह्रदकरीत्या लौकिकप्रत्यक्षाभावेप्युपनी
तभानानुमितादर्शनान्तरमपि कृतपाः संभवेन लौकिकसन्निकर्षताद्दृशावच्छेदकत्वस्याभावसादिसामान्यलक्षणयाभावस्य वज्ञानात्ताद्दृशावच्छेदकत्व
भावोपनीतभानस्य वस्तुपं सामान्यलक्षणया ग्रस्तगोकारादिसंभवेन वहुई पल्लमेवस्यादत आह परीत्येति विरोधस्फुरणवशादिति पाठः विरोधादिस्फुरणाव
शादिति पाठेष्वादिनाभवाक्यपरिग्रहः ताद्दृशावच्छेदकत्वाभावग्रहोपपादकतयोक्तवशादित्यतेव्याचष्टे व्याख्यायां भ्रमवतीत्यादिना धर्मे तद्धर्मत्वविशिष्ट
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि एतस्य विरोधशंकापाचारूपविरोधेन भ्रमत्वेन ताद्दृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यत्वरूपविरोधस्फुरणेन ननु ताद्दृशावच्छेदकत्वा
भावस्यानुपस्थितौ भ्रमत्वादावपि कथं तद्ग्रहः न च ताद्दृशावच्छेदकत्वस्याभावस्योपस्थितौ मनसा तद्ग्रहसंभव इति वाच्यं तथा सति भ्रमत्वादेरतद्ग्रहं विनापि
तदुपस्थितौ वह्नित्वादावपि तद्भ्रमात्मकतद्व्यभिचारशंका नास्यत्त पात तद्ग्रहसंभवेन वह्नित्वादेः तद्ग्रहसंपादकतया भ्रमत्वादेर्न तद्ग्रहमपेक्षते वैयर्थ्यादिति
शंकानिरासाय परीक्षितेति कथं विरोधस्फुरणमित्याशयेनाह वस्तुगत्येति विरोधेति निरुक्तविरोधेत्यर्थः व्यभिचारेति भ्रमत्वादेर्भ्रमसमानाधिकरणाभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वशंकेत्यर्थः प्रतिबंधकत्वे प्रतिबंधकत्वानुरोधेनावश्यकत्वात् तत्रापि वह्नित्वादावपि ग्राह्यादिना भ्रमत्वादिपरिग्रहः उपनयवशादेव
निरुक्तविरोधस्फुरणात्मकोपनयवशादेव न तु भाव ताद्दृशावच्छेदकत्वाभाव भासत इति तथा च निरुक्तविरोधस्फुरणस्य भ्रमत्वादौ व्यभिचारशंका
प्रतिबंधकत्वे ताद्दृशावच्छेदकत्वाभावोपनायकत्वं चेति भावः न च निरुक्तविरोधस्फुरणमुपनीतभानमेवेति तेना सुपनयांतरापेक्षणात्कथं तदि

प०भा०
१७५

तिवाद्यं व्यासवाक्यास्थितासंसर्गविधयावाक्यं विद्विजत्वंभवान इत्यिव्यवतारणोक्तशंकानिरासस्फुमैतनाहत्याद्यर्थेलक्षणाय उक्तमितितत्वाद्वरोधितेकृत्यं
विशिष्टस्याविरोधस्फुरणेग्ध्वतेस्तत्रचाद्वयः विरोधस्फुरणात्क्षणोरित्यस्यापिग्रहेतइत्यत्रग्रहत्वतइत्यत्रचान्वयः ग्रहेतइत्यस्य वृत्तमात्रपर्यातीतितत्वाविव
स्फुरणेनग्रहणविषयइत्यर्थः एवंचैकरूपेवेसामग्र्याएकत्रैव धूमवत्वात्तेवह्निव्याप्यत्वादेरचेतनाहृत्यावच्छेदकत्वाभावग्रहेनतोग्रहत्वतइत्यत्रयत्तासंपानोपदर्शित
शंकावसरइत्याशयः ननुनिरुक्तविरोधस्फुरणकालेपिधूमवत्वादेःधूमाद्यधिकरणवृत्तित्वस्यघ भाववृत्तितयोगितावच्छेदकत्वग्रहेवाधकाभावेननतद्धूमवत्वा
देकथतानाहृत्यावच्छेदकत्वाभावग्रहेभविष्यतीतिचेन्नैवं धूमवत्वादेःतादृश्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहेतादृश्याभावीयप्रतितुल्यवित्तिवेद्यतयाधूम
त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंग्रहस्यैतेनिरुक्तविरोधस्फुरणात्स्याद्वाधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंधर्मितावच्छेदकेतत्रधूमाद्यधिकरणवृत्ति
त्वंनभासितुमर्हतितद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वप्रकारकबोधेतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतदभावप्रकारकबोधस्यप्रतिबंधकत्वपातदाधूमवत्तित्वस्याभावस्य
वेतिग्रंथयपालोचनयासोमग्रीसत्त्वेनधूमादेःधूमाद्यभावविरोधस्फुरणात्स्यतुल्यवित्तिवेद्यतयाधूमाद्यभावेधूमाद्यधिकरणवृत्तित्वात्मकधर्मादिविरोधाव
गाहिनिश्चयविशेष्यकतयाप्रतिबंधकत्वात्तथाचधूमत्वादेःतादृश्यावच्छेदकत्वग्रहेधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नविशेष्यकधूमाद्यधिकर
णवृत्तित्वग्रहोप्यास्कसामग्र्यावाधाभावघटितसामग्र्याव्यापकसामग्री विधयासहकारित्वपातस्तेनैवतादृश्यविरोधस्फुरणस्यैववाधकत्वप्रसंगात्तेनत
दभावघटितसामग्र्याभावेनधूमत्वादेःतादृश्यावच्छेदकत्वग्रहासंभवेनोक्तदोषाभावात् नार्किकचक्रवर्तिनस्तुतादृश्यावच्छेदकत्वस्यापि विशिष्टवेषि
एवेशिष्यवोधमभिमेत्याहपरेत्वित्यादि ग्रंथस्यात्ववंश्यातउपस्थितत्वापितादृश्यावच्छेदसंभवात्स्यात्कृधूमत्वादेःतद्रूपेणासाधनुपयोगित्वापत्तेःअन्यथातत्रापितद्रू

रघु०
१७५

धूमादव्याप्यत्वात्मकधर्मा५

वा

हेत्वाभासज्ञापितइहरागस्यापेक्षणपामनवत्यामसंगतेरविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयार्थसंशयसामग्र्यौ विघटकमाह कथंचिद्विरोधादीति धर्मता
मात्स्मिन्निति अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववद्धेत्वादिरूपविरुद्धधर्मग्रहदशायामित्यर्थः आदिनातदभावावच्छेदकपरिग्रहः नचव्याप्यग्रहणो धर्मता
तावच्छेदकयं तद्ग्रहसामिमत आह कथंचिदिति स्वदेशाउपस्थितेत्यर्थः एवंचग्रहोतद्ग्रहेनेनाधिकमिदमिति शीत्यापरोक्ष्ये सादिदृष्टिविशिष्टत्वाव्याप्यव्यावर्त्यमिति
दिक् दीधितौ नव्याप्तिधीः व्याप्तिनिश्चयसामान्याभावः अन्यथानुमानादिनाव्यभिचारग्रहे पिव्याप्तिसंशये किं कमतत्स्वरूपज्ञेरित्तिभावः विपरीतज्ञानस्वरूप प्र
तिबंधकस्वरूपत्तेरागापत्तिरतआहनिरोधेस्याद्विमात्रस्येतिविरोधित्वादित्याभितिनान्वयः आख्यापाइत्युच्च इतितथाचतादृशज्ञानत्वेनतादृशनिश्चयत्वे
नचप्रतिबंधकत्वंलभ्यमितिभावः निराप्तमनीतीतिइदमुपलक्षणंनिश्चयान्मनश्वीत्सापिरष्ट्यातथाचायनिश्चयत्वंप्रतिबध्यतावच्छेदकादितीयेव
प्रतिबंधकतावच्छेदकमितिभावः शेषविशेषणेति प्रयुक्तिज्ञानादिश्चमसानुमानिकतदभावनिर्णयप्रतिबध्यतयाविशेषणपरं प्रित्यादिनेतिआदि
नानमानिनीलतायश्चमजनकदोषपरिग्रहः उपनीतभानत्वस्यव्यावृत्तिमाह लौकिकसंनिकर्षेणेतिअनभिसारेरस्यग्रहणाटहरूपनीतभानत्वेनोनिसा
मान्यालक्षणेहीति आदिति आदिनापरामर्शादिपरिग्रहः आद्ये आद्यप्रतिबंधकतायाउक्तमिति तथाचद्वितीयकल्पानुसरणमपितदर्थमेवेतिभावः
अधिकंचेतित्र्यपमाध्यपः वाधनिश्चयत्वेनपृथक्प्रतिबंधकतापामानाभावः तत्तत्कालीनसंशयजनककोटुपस्थितिव्यक्तीनामुत्तेजकत्वेनभि
रोपत्वमनिवेश्य संशयसाधारण्यस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकतयासंशयोत्तरसंशयेव्यभिचाराभावात्तथाधनिश्चयेसंशयानुत्पत्तिसंभवाच्च तत्तत्कालीनविशे

व्या

षरशीन्नानामेवोत्तेजकतयाचनचैवमित्यास्विमांकितलेषानवकाशः एवंयोग्यतासंशयकालीनशाब्दबोधजनकत्वतत्तच्छर्मीपस्थितेरप्युत्तेजकतया
नूतनाहशाया इयोर्व्यभिचारः नचैवमपि वा संधानेत्र्यपकालेलौकिकसंनिकर्षाजन्यत्वघटितप्रतिबध्यताघच्छेदकानाक्रांतत्वादितिवाच्यं संशया
नंतरं स्मृत्यालकरेभीष्यनुव्यवसायाभावेनुसंशयेलौकिकविषयतायाअभावेन लौकिकसंशयस्यैवाभावात् एवंचनिश्चयप्रमातिबध्यतावामति वेव
कतायावाविशिष्यसंशयसाधारणात्रज्ञानेसंशयसाधारणात्तद्विपरीतज्ञानमात्रप्रतिबंधकमितिफलितमिति वह्न्याभाववदसमितित्वसत्वेपो।तिपाठः
तज्जन्यसेत्वाविद्युविन्नोत्तरभावेतिस्त्वासाभावच्चेतिविग्रहेएव वह्न्याभाववद्दृष्टित्वात्मकाभावेनर्थः एवमग्रेपि नगृहत्वतरत्नियोग्यानुपलंभाविरहादिति
भावः नद्रूसेपीतितरभावेनग.स्वेतेतिविभक्तिविपरिणामेनानुषंगः देयांजरद्धतित्वसंभावनायाःशंका पिशाचीत्वेनरुवरित्वात्तरेशांतरहर्तित्वमि
तिरहसेवयोग्यानुपलब्धिसंपादकत्वयाप्यत्वेनोपयुक्तत्वेनसंभावनापर्यंतस्यग्रहोप्रतियोग्यारोपरोधितोसंभावनाविरहादित्युक्तनत्रादिना
हिंगोत्तरहतित्वविरहेऽप्यास्वद्धतात्मायेनाहवरूत्तामात्वेति नतुवंस्मानरेवह्न्याभाववह्नित्वरूपव्यभिचारसंशयेनकथंधमलाघवच्छेदेनवह्न्याद्युत्पो
भावब्रुदशित्वग्रहइत्यनआहदेरोधितोल्याघवादितिव्यारव्यापात्तद्धिरागोतिप्रसिद्धचइत्यादिना नथाचव्यभिचारज्ञानप्रति वं रामरामराम
रामरामारामारामानामानासाहरामारामारामाराम: ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामनामनवा॥ साहिसामकवराम

धकतायांलाघवज्ञानमपेक्ष्यकतया लाघवज्ञानविरहविशिष्टव्यभिचारज्ञानाभावेनधूमत्वेव्यभिचारसंशयेपिधूमत्वावच्छेदेनवह्न्यभाववद्वृत्तित्वेनहेत्वाधकाभाववृत्तिमात्व
अग्रानयापीसाधूममधिकरणान्तसमानयतियोगितानवच्छेदकत्वमपिवह्निमत्वावच्छेदेनसामान्येशाकतएवतत्समवायादिसंबंधेनवृत्त्यभाववत्त्वंदमतियोगितावच्छे
दकयोःपेतवेसमगीभावप्रसंगस्तत्वंभितिप्राचीनमतेमहानसीयरूपसामान्याभावोपिलौकिकप्रत्यक्षसरसायोपनीतंतदनभ्युपगमेनापदर्थयिकमत्वरूपयदसंदूकतत्पयत्या
याभावपदमद्वतद्रूपाभावपरतयाव्याख्येयं उक्तयुक्त्यापिलाघवरूपयुक्त्यापि धूमत्वावच्छेदेनेति तद्धिन्नल्यिकार्यसिद्धयोगित्वतदवच्छिन्नव्याप्तिज्ञानसंभवप्रसक्ततापर्यगिति
भिसाध्यःनसंभवतीतिधूमत्वावच्छिन्नव्यसादिभागपदीर्यतीसाध्यगप्रत्ययसंभविरहादितिभावः॥ ॥ हरस्वामिकृतिदृष्टिबोधयाख्यायतः कृता नयातत्पतेनिर्दिशमात्रयुग्म
तावुधाः इतिश्रीमन्महादेवविपश्चितेभवानंदोभकाशस्तर्कभाषाप्रकाशस्समाप्तः श्रीरस्तु॥ ॥ तर्केनभीसवक्रोक्तितर्कसंपक्ककोश व्याख्यांकौशिकमिश्रविरचितंसमाप्तंतत्रम
गुरुः । मूलव्याप्तिमूलकत्वेनव्याप्यादिनिश्चयजनकत्वेनव्याप्तिग्राहकनिष्ठायाद्यनिरूपितमपि व्याप्तिज्ञानाधीनत्वेकपक्षतावच्छेदकोदीनापरिग्रहः यावदितियत्र
शंकायास्तर्कामस्मादनिवृत्तेस्तत्रैवशंकानिवृत्त्यर्थंतर्कस्योपकारकत्वमितिभावः तर्केविनाक्तंकोतर्कविनैवव्याप्तिग्रहः पूर्वतर्ककासामान्यादिनिश्चयसंभवः तयावतत्रैवविध्या
मात्रानवस्थितिभावः पश्चात्तर्केप्यायानेनकसाध्यपितकारणाव्यास्यादिनिश्चयप्रतिबंधशंकायात्रनवतावस्तत्रतत् सिद्धशंकाविरहसेनानर्तक्षिवेतः कतर्कोतराप्रवृत्ति
रहरणात्तत्कमूलव्याप्त्यादिनिश्चयस्यतर्काभावेनैवसंभवेननावस्थितियदुक्तंतदेवसमादयतितत्र्याहोसादिनादोषितायुक्तताशनेसादिनावह्नेः कारणत्वनिश्चयप्रदर्शन

म॰प्र॰
१६८

मर्यांतग्रहमत तन्त्राहक्यौभिचारस्येति पूर्वमूले दृसादिः अभिचारप्रयोजकेत्यर्थः तर्केति धूमोयदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यादित्याकारकस्तर्क इत्यर्थः प्रमाणवदिति तदि
दृष्टस्य श्रौचेद्धिप्रसाधकतर्कादितिमूलेनउक्तेः तेषां वाग्रे नवस्थाभावप्रदर्शनादिति भावः कार्यकारणभावेति अग्रे मूले दृसादिः वह्निजन्यतादिग्रहप्रयोजकधूमोत्पत्तौ सादिवस्य
माणतर्केत्यर्थः अन्यथा तावदिति पूर्वप्रदर्शितव्यभिचाराहकानवस्थाभावसाधनं सेवप्रयोजक तायमेगिन कार्यकारणभावग्राहकतर्कमित्यर्थः कार्यकारणभावग्राहकतर्कानवस्थाभा
वस्साधनम्प्रसक्तानुपयोगित्वादितिभावः तर्कोपपादकं तर्कमिति या व्यभिचारहतर्कोपपादककार्यकारणभावग्राहकतर्कमित्यर्थः कार्यकारणभावग्राहकतर्कस्य व्यभिचार
कतर्कोपपादकत्वमिति यावत् तत्र कार्यकारणभावग्राहकतर्कस्य व्यभिचारग्राहकतर्कोपपादकत्वेन व्यभिचारप्रयोजकसंपर्ययसम्पत्ति तन्न हुताशनेत्यादिग्रंथस्य तर्कोपदर्शकत्वेपि गम
गतिः दर्शयति हुताशनेत्यादिनेत्यादिनेति परिच्छेदकत्वादिसंगतेन तिरोधायः अत्र हुताशनेत्यादिग्रंथस्य नक्तं कारणतानिश्चयप्रमाणप्रदर्शकत्वया तर्कस्य व्यभिचारप्रयोजकताप्रदर्शक
त्वात् संगतिमत्तादिति न शंकां अनुसंधेयम् अत्र हुताशनेत्यादिनाभिचारस्य कारणतानिश्चयोपायाया वक्ष्यमाणतया कारणतानिश्चये कारणतासंदेहे निरसह्वारणतत्र कोयप्यापस्तत्र चाकारणातं संदेह
त्यादिग्रंथेन प्रदर्शनम् अनुपयोगि तनयोक्तं कारणतानिश्चयप्रमाणस्य हुताशनेत्यादिना दर्शना हुताशनेत्यादिग्रंथस्य तर्कव्यभिचारप्रयोजकताऽसंभवात् केचित्तु यदि धूमवह्न्योः कार्यका
रणाभावनिराशः यस्तैदेवतत्र संयाहकतया धूमोत्पत्तौ न्यायाः कार्यकारणभावग्राहकतर्कस्य व्यभिचारप्रयोजकता न संभवति मणिमंत्रादिना येन तस्य प्रतिबंधकोभूत तस्य धूमकारणताया
दृष्टाभावेराहसभादित्यादितामतमतव्यापकत्वसंदेहः सत्त्वे पमानत्वात् तस्य तत्राप्रतिबंधकत्वेन संभावनेपि धूमकारणतानिर्णयः स्यादित्यसार्वाक्षाद्वारकं अत्र वश्यस्तस्य व्यभिचार

ए॰
१६८

निर्णयप्रतिबंधकतयैवोपयन्नो न तथाविधसंशयस्तत्र प्रतिबंधकोऽनुमानाभाव इत्यभिप्रायको हन्ताशनइत्यादिग्रंथ इति तस्य व्याप्तिग्रहस्य प्रयोजकत्वप्रदर्शको नास्य संभव इति माह: अमेत्यधू
मकारणात्तस्य कविदप्यनिर्णये साधारणधर्मवद्धर्मितानाभावेनैव संशयाभावेन्निरामहृदयानन्तर्कसोप्ययोग इति हन्ताशनेत्यादिग्रंथेन सामान्यतोन्वयप्रतिरेकाभ्यां सामान्यत: का
रणात्तन्निश्चयप्रदर्शनेन विरोधिसंशयसम्भवप्रदर्शनेन निरस्तस्तर्कस्य व्याप्तिग्रहप्रयोजकत्वं प्रदर्शितमित्याह: अत्र केचित्तमूलव्याप्तिग्राहकतर्कोनवस्थाभावप्रदर्शनेयत्र व्याघा
तेन शंकैव नावतरतीत्युक्तं यत्र च साधने व्याघातेन प्रतिबंधकादिना तत्र व्याघात एव नास्ति शंकानवतारोस्मत्रापि दृष्ट इति दृष्टांतविधया दर्शयन्ति मूले तथा रासभादिना तथाच
व्याप्तिग्राहकतर्कप्रस्तावेपि व्याघातस्य विरोधिशंकाप्रतिबंधकत्वेन स्फुट एव साशंकायामेव दृष्टांतविधया कार्यकारणभावग्राहकतर्कप्रदर्शनान्नायं तत्रत्वमित्याह: रासभघटि
तस्य। हन्ताशनरासभादिपदार्थमाप्यस्य तस्य रासभादे: उक्तदिशा उक्तक्रमेण कारणतापह: धूमत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतापह: कुतः कथं तस्य रासभधूमयोर्व्यभिचारविरोधोऽपि पद
रासभविहितासंभवस्य एव रासभाद्यसमवहितानलस्यापि निर्णयसंभवेन धूमस्य समानाधिकरणसाधनवांकेऽस्य तत्ताप्यारवरासभादित्वम् न तायाश्चापि रासभघटितनिरूहक्तनैकोपाग्रहसं
भवादिति भाव: इति इमां शंकां निरसयन्नि दृष्टोक्तिं कार्यकारणभावग्राहकतर्कस्य अकारणरासभादे। असंभवमिति कारणतासंदेहनिरासद्वारेव कारणतानिश्चयेतर्कस्योप
योगेनास्ति तत्र निश्चयकारणतासंदेहाभावादिति भाव: आविरुद्धतेमिति तथा चाहित तन्निश्चयोपदर्शनस्य निरुक्तासंभवाविरुद्धस्याद्वारात्तोशंकानिरासस्तत्र याप्रक्ताउपयोगि
त्वमिति भाव: ननु च रासभसमवधानकालीन वह्नि तद्व्यापारेणैव तत्कारणकत्व द्रासभाघसमवधानकालीनतत्तद्व्यापारैर्येव तत्कारणकत्वस्य धूमे सत्वादेवाकारणनिरुक्ततर्को

म०प्र०
१०८

तारासंभवे ऽस्तत्वनिश्चयोपदर्शनं प्रकृतानुपयोगि चेदसतत्राह स्वरूपतत्त्वेति यद्वा । हेतुत्वनिश्चयप्रदर्शनस्याकरणमाप्रकृतानुपयोगित्वसमर्थनेनापि विहितं यत्कारणताज्ञानानपवातरकोटेः प्रदर्शनमप्र
कृतोपयोगित्वसमर्थितं तदनुमितिस्तत्राणपनरतत्समर्थयति वस्तुतः स्विसादिना । अथवा इत्यत्रासादिश्यभ्यानिरूपितं केवाप्रिअहस्मयानेकत्वप्रदर्शकासंयत्वतिजातंतद्रूपपादयेअवत्तनेतदर्शि
तस्यप्रकृतानुपयोगित्वं दर्शयति वस्तुतः स्विसादिना अस्तकारएवतिनवकादाचित्कत्वस्तकसकारणात्तत्वनिश्चयादेवतत्रिएम संभवतीतिवाच्यं कतवित्कारणत्वग्रहविनाकादाचित्कत्वसकार
णकत्वव्यासिग्रहासंभवात् एतदिति अथवा हेतोसथेः वह्निसमवहितेतिय स्वविशेषणासमादिः वह्निसमवधानेति व्याप्यव्यतिरेकस्पसादिः दीधितौ धूमस्यैव धूमसस्वभमेप्यपेक्षसतम
मितादि अत्रावयवासामस्तसतमासानाधिकरण्येनप्रसंक्त धर्माणांग्रहणानायैनुक्तानानाहत्यतमप्राबकेवल्नतदसंभवात्तदूतिध्येयं संदिग्धव्यभिचारित्वयानिहिशेषणामा हीकमिसादिनेतीसेत
तमेदेहरसकोटिप्यसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिता भावेन धूमकारणतकोटेस्ताहशाक्षमुदायेसः नतिरिक्तत्वशिसह्यावच्छेदकत्वविषयतसोमापमवोरोतिकानिविन्नप्यतिदृदंचपू
र्वोवधारणासामानाधिकरण्यमात्रावगाहित्वरूपनायतनपूर्वोवधारणासमतिवंधकत्तयाकथमयंसंदेहहातिशंका । यवीता । एतेनकिंवानसेनेनवभामंत्रसेकानिर्विदिसाधुत्विरपतेन
तिनिरस्ताकेविन्नप्नसमरुद्धयत्नशंकानिराकरणायकानिर्विदिसायुक्तंतेनायच्छेदकावच्छेदनभावकोटेस्सामानाधिकरण्यमात्रेणाभावकोटेत्तोमातच्छेकानिरासहः साधुत्तदसत्
रूयोसिद्धसनेनवानच्छेदकावच्छेदनभावकोटेलोमनविरोधस्वरूपवाकोरावोखेनवससमुच्चयत्नशंकानिराकरणासंभवात् अन्यथा । यंस्यापन्नेनेसाद सपिसमुच्चयत्नशंकायाद्गुवोरना
पत्तेः अन्यत्रकारणानासंतसंदेहस्मरदशाकोरतानिकिंकारणांस्वायुपर्वंकोकारणाभितिनदथेः किंवाकनिर्विदिसादिकंतत्समुच्चयप्रदर्शकंनचपूर्वेवरोरिगधरसत्ताससमुच्चयोक्तिरमहत्त्वम

प्र०
१०८

मितिवाच्यं संदिग्धः स सत्कोटिद्वयज्ञानवानित्यर्थे कोतेनान्यापि मन्तव्यादिसाहः का निवित्वेतिदंडः समानाधिकरण्यमात्रेणाभावकोटिविषयता नामाप्यनेकं वंवद्ध्याद्विवराम
भ्रांतेऽपि धूमकारणतत्त्वस्य सार्पक्षित्यात्तत्वारिणामिमणिमाध्येनकाश्रणात्त्रसंदेहस्यनतिरासस्मत्वस्त्रास्ताद्वेचेतिनजासंदेहस्वस्य स्थः यस्य एषभावः तथाविधधूमः उक्तान्वयव्यतिरेकयुक्त
विषयतातीयोभ्यः धूमोसन्ति धूमान्तरात्सत्तिञ्जत्रेतत्वं धूमत्वावच्छिन्नाहेतुत्वं नैवेत्यपितद्धूमत्वावच्छिन्नाहेतुत्वसंदेहस्यानिवृत्तिरेवेतिवाच्यं यत्ताभावे यत्तासत्त्वमयोजकं तद्धि
यत्तद्विशेषस्मृतिस्यापेनगणभत्वायधूमेदेनधूमत्वावच्छिन्नहेतुताविधारणात्निवृत्तिसंभवात्स्वस्यस्वयंनके ताहशेतितितान्वयव्यतिरेकग्रहविषयतातियेऽसर्थः वस्तुतस्तत्स्वयस्वमति
रेके नद्विशिष्टस्य ताहशेतितत्तथापरेतरसकलधूमकारणासत्तेधासद्धः धूमान्तरसत्तिधूमस्यतदव्यवहितोत्तरस्पणासर्वथाभावरूपवद्धूमसमवहितत्तासत्वं एतेन धूमवद्धूम
समवहितात्मत्वस्वतदुपसमवधानकालीनवद्धितसमवधानेतरयावत्कारणकत्वस्य च निरूप्यैपिस्वितः इयं च व्याप्त्यायामुक्तस्य यस्य व्यतिरेकेपी सादिद्धूम्वे वद्धूमसमवहि
तात्त्वम्ताविशिष्टोकानस्यान्यपपत्तिः नचैवं क्रमेणप्रसस्तः कार्यकारणभाव्यहेतुतानिमयोगत्स्मत्वाहेतत्रचेति कारणत्वनिश्चयचेत्यर्थः सत्त्वम्यर्थोनिरूपितत्वोविरा
धितानुपिविरोधितां प्रतिबंधकत्वांश्चमादायनप्राप्नुवन्ददंश्चयास्थसंशयस्यविरोधितमाश्रित्य निवृत्तेनेप्रतिवध्यतंतंतक्तेसमवद्धिजन्यतायाग्राहकतर्केणावद्धिसा
समवधानकानि गुणधारस भवतिनतुवद्धावकारणत्वसंदेहनिरासस्मत्वात्रयास्त्वाव्यायांधूमइति समानेतितथास्वजन्यतात्मादेकस्यापितुल्यवित्तिवेद्यतया कारणा
तामात्मकतयातस्यापितात्पर्यांकाक्षिप्तमन्तव्यमितिभावः इदं च कारणतांशसंदेहसवद्धिजन्यतायाग्राहकतर्केनिवर्तत्वाभिधानं सार्वभिकांशदृष्ट्या अन्यथाकारण

म॰प्र॰
१८९

३

त्वसंदेहस्याप्यवतारान्नैव तद्दूत्तन्तव्याप्यकघट्टुस्मम्बृह्नि तानमत्वविशिष्टवह्निसमवधान्काले नवद्विक्तित्तन्तमवश्योन्ततायाव कारणताकत्व रूपतनमत्वाभावप्रतियोगिनि स्तत्
न्नमत्ववानिसाक्षात्कारणवस्थानमत्वाभावव्याप्ति कथ्यार्मिविशिष्टवह्निनिर्णयेनैवनिरासान्निर्थेघटस्येनमुद्रया प्रतिबंध्यान्ततथावल्कि मायाघाहार्यज्ञानात्मकतर्केणेसामाय्युपुः अथा
ऽज्ञानंतर्ककारणमेवनपक्षेतु व्यापाद्यव्यापापादकत्वतायाः संशयसाधारणमेवज्ञानंतस्यवत्तेनन्मत्वाभावादिनिरूपितव्याप्यविषयकत्वानविशेषदत्तेनरूपेणतिर्क
र्थंतर्कउनकत्वानं संशयनिवर्तकमितिचेत्व्याप्याधनिरूपिताव्यापदकत्वांशव्याप्यकसामानाधिकरण्यरूपतयाविमिताभ्यस्तदेशत्वनत्वाभावेवद्वित्वन्मत्वव्यापकत्वविषयक
तयापाद्यव्याप्तिकनिर्णयेहेतुत्वान्नेयधनवत्ताद्दृष्यान्नयवनिर्णयस्यसतोपगमेनवह्निन्मत्वव्यापकत्वारश्यन्नन्मत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनवत्तानिर्णयस्येवनतर्क
प्रतिबाधकेनहेतुत्वात् नैवतादृशज्ञानमेववह्नेतन्वयव्याप्याधारकाय्यस्पितर्कः स्यादितिवाच्यं व्यापादकवत्तायहस्यापिसंशयसाधारणत्वात्किंचहेतुत्वेनैव
तुत्वात् नैवंतादृशव्यापकवत्तानिर्णयस्यैवहेतुत्वेन दूत्तन्मत्वाभावानुमितिस्यात् नततर्केभिन्नविषयेनुमितिसामग्र्यावल्यवत्त्वादितिवाच्यं तर्कस्याहार्यज्ञानरूपतय।
इच्छाधीनतत्सामग्र्याप्रतिबंधकत्वाद्विभित्तानुमानानुत्पादकसंभवात् अयमभिप्रायकारणात्संदेहसमये तथाविधाहार्यसंदेहस्य तर्ककारणीभूतव्याप्यवत्ताज्ञानेनैवनिरासप्रा
ल्पंसंदेहनिरासार्थंतर्कोनसम्भवाभावस्यकामितसाथ्य एवंचदीधितावाकारणात्संदेहस्यसमाहार्यस्यादिः सम्यगाहार्यसंदेहस्य। अविरोधित्वात् इतिग्रंथस्यसंशयस्य
प्रतिबंधकत्वादितिभावः तत्सामग्र्याआहार्यसंदेहसामग्र्योत्तयाविरोधिनी। इच्छाधीनतत्सामग्र्यावत्त्वादिसाथाय एवंचदीधितोविरोधिताहसामग्र्याः प्रतिबं

तर्कप्रदी

एम॰
१८९

ध फलतां आपाद्यव्याप्यात्मकफलेन संपादयन्नसमर्थः तेनाहार्यसंदेहस्याविरोधित्वेपि नाप्रसंगतेः नन्वेवं तर्कस्याहार्यत्वे कथं प्रतिबंधकत्वं च फलमिति चेत् यद्यपि संभवत्तर्कस्य मु
ययपत्तां आहार्यज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वादप्रतिबध्यत्वाद्वेति चेन्नैवं तत्कोटिकप्राधान्यतानिर्णीतितत्प्रतितायाय्यप्रतिरिक्ताकाककात्ताहार्यात्मकस्य विरुद्धार्थविषयकत्वयात्
त्रं: एतत्साधनताग्रहाधीनो द्वेषः ततश्च तदापादकेन तन्मतेन प्रमितविरुद्धार्थविषयकत्वरूपद्विष्टसाधनताग्रहाधीनो द्वेषस्ततस्तज्जनितद्वेषस्य तत्प्रतिबंधापादकता
नेष्टद्वेषरूपस्यानिष्टस्य संपत्तिः तिस्थविघट्टनद्वारा तर्कस्य फललाभस्तथात्वेनयस्य तस्य संशयप्रतिबंधकत्वं नच प्रमितविरुद्धार्थविषयकज्ञानजनकत्वरूपयोग्यता
यात्रापादकज्ञानेन फलस्य लाभस्यागपि संभवात्तत एवं देशनायतां किमित्यतर्कपाते वाच्यं आपाद्यरूपतर्कं विना प्रमितविरुद्धार्थविषयकज्ञानजन
कत्वज्ञानासंभवेन तदुपयोगात् प्रमितत्वतारूप्यार्म इष्टफलोपधायकत्वनिर्णयाज्जातार्हर्योपि स्थिर इति तर्कस्याहार्यसंदेह निवर्तकत्वमप्यनुशसंयत्वमेव
अतएवापादकांशे संशयात्मकज्ञानमपि तर्के हेतुः अन्यथा तन्निर्णयस्येव हेतुत्वे कारणीभूतआपादकनिर्णयस्तत्कोटिकद्विष्टसाधनताज्ञानसं
भवेपि संशये द्विष्टसाधनताज्ञानाभावेन तत्रेच्छोत्पत्तेर्बाधकाभावेनाहार्यशंकानिवर्तकत्वस्यासंभवात् केचित्तु तर्कात्मकमापाद्यज्ञानं तर्कसाध्यमानस्य
व्याप्यज्ञानमिति निश्चयवत् तर्कजनार्थान्याप्यापादकज्ञानं शंकाशयसाधारणं ज्ञानमेतत् एवं च तदापादकतर्केण तत्संशयत्वावच्छिन्नप्रतिमात्रं तन्नाशप्रतिबंधकत्वं अतएव विनश्यदवस्था
पादकज्ञानस्य संस्कारात्मकत्वे तु संशयापतिबंधः अन्यथा तत्र तर्ककारणीभूतविषयव्याप्यज्ञानाभावात्संशयप्रतिबंधो नस्यादिव्यादुस्तच्चिंत्य संशयत्वस्या

प०ग्र०
१८०

थे समाजस्य मृतयात्तथावह्निमशक्यत्वादिति दिक् ॥ दीधितौ धूमस्सादिति अत्र धूमविशेषणस्य वह्य स्य ह्रदतिष्ठत्वे व्याप्यत्वं याप्रकर्तेत्यत्र मूले न्यूनत्वे कोपसादिः व्याप्तिग्रहस्यप्रयोजक
त्वमित्यर्थः दर्शयतीति हुताशनस्यादिना कार्यकारणभावग्रहस्य कर्तृत्वप्रदर्शनेऽपि व्यभिचारस्प्रयोजकत्वप्रदर्शनादिति भावः प्रतियोगिसंबन्धेनायमस्य कार्यकारणभावग्रहे इति एत
द्दीधितौ कार्यकारणभावग्रहः इत्याद्यभिप्राय एकत्रापि तत्र कारणाभाव इत्येन यास्य तदानुमितेः प्रत्यक्षस्याप्यप्रयोजकत्वाभावात् सूत्रेऽर्थस्य इत्यर्थः पादे हृत्यपि तदधीनत्वादिमस्कार्य
कारणभावग्रहाधीनत्वादित्यर्थः एतादृशात् केवलप्रयोजकत्वात् कार्यकारणभावग्रहस्यापाद्यत्वं तर्कनिर्णायमुद्राया एतादृशात् तर्कसंपादकत्वात् एकत्र मूलेन तथाहि तस्स
विपक्षबाधकतर्कोपस्थापकत्वात् कार्यकारणभावग्रहजनकं तर्कमाहेत्यर्थ इत्यर्थः अत्र कार्यकारणभावग्रहस्याभिघात इति तेनेत्यत्र स्वयमेव व्याभिनिश्चयस्तपात्तदृ
धीनत्वादित्यसंगतमिति चेत्र धूमविशेषणत्वस्य तर्कस्य स्वविशेषकार्यकारणभावस्यविशेषकामिभ्यद्ध इति तेनसामान्यव्याप्त्यद्य इति तेनसामान्यव्याप्तिरपि धूमोऽयदि वह्नि
व्यभिचारी स्यादिति तर्को व्यापकत्वस्यविशेषकार्यकारणभावग्रहाधीनत्वेऽसंभवात् इत्यं च दीधितौ यं कार्यकारणभावग्रहस्तस्य विशेषस्य इत्यादिः तत्तथापि विशेषकार्यकार
णभावग्रहस्सादित्सामान्यतएवं न पर्यवसिता संबन्धस्य सामान्यव्याप्तग्रहस्य विशेषकार्यकारणभावग्रहस्यैव सामान्यकार्यकारणभावविषयकत्वेन तत्स्वसामान्यव्याप्ति
ग्रहस्यितत्प्रयोजक सामान्यधीनत्वादित्यसंगतमिति साध्यं न दीधितौ प्रकृतपर्योगित्वप्रदर्शनाय सामानाधिकरण्येनेत्यादिकमाहेत्येनुमरणमिसाध्यनाहस्य वृत्य
तिरस्य सामान्ययथानुसंधेयमित्यादिः सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावग्रहस्तर्के दैशिकसंबन्धेन कार्येसादिसामान्यसाध्यव्याप्तीति सामान्यव्याप्तिरित्यर्थः

प०ग्र०
१८०

ग्राहकत्वं व्याप्तिज्ञानत्वमिति तत्र विषयकत्वं दर्शयन्ति प्रकृते तदुपयोगायेत्यादिः व्याप्तिग्रहेति विशेष्यव्याप्तिग्रहस्येत्यर्थः तन्मिन्नेतिति विशेष्यत्वाभिन्नेत्यर्थः व्याप्तिज्ञानत्वमितिततस्येवतत्स
न्नत्वापन्न यथर्थेत्यादि स्वात्मज्ञानमादर्शितं तद्व्यतिरेकसेनत्वेति रेकसत्त्वरूपव्याप्तिरूपस्य सामान्यविशेषव्याप्तिज्ञानाभावन्यादर्शितमिति भावः सामानाधिकरण्येनेवेति
इत्यन्तानां व्याप्त्यन्वयव्यतिरेकव्याप्त्युपयोगस्यार्थः दर्शितोऽस्तु इत्यनुमन्तव्यं विशेषकार्यकारणभावव्याप्त्यायाव्यापककारणाभावेऽपि सामान्यकार्यकारणभावेत्यर्थः व्याप्तिविषय
कत्वात् दैशिकसामान्यव्याप्तिविषयकत्वात् ग्रंथमूलेन तथा स्यात् सामान्यविपक्षबाधकत्वं तर्कभवन्ता नोदोसमर्थ इत्येव कोर्यत्तिनिरुक्तेत्यादिः सामग्रीबलात् उपदर्शित
विशेषव्याप्तिग्राहकसामग्रीबलात् व्याप्तिविषयकेऽपि विशेषव्याप्तिविषयकेऽपि तस्मिन्निरुक्ते कार्यकारणभावग्रहस्य व्याप्तिग्रहानुपयोगितया दैशिकसामान्य
व्याप्त्यविषयकतया निरुक्तविशेषव्याप्तिग्राहकसामग्र्यां सत्यामपि दैशिकसामान्यव्यभिचारशंकायाः प्रतिबंधकायाः सत्त्वेन निरुक्तकार्यकारणभावग्रहस्य दैशि
कसामान्यव्याप्तिविषयकत्वासंभवादित्याशयः तदुपपादकेति निरुक्तकार्यकारणभावग्राहकेत्यर्थः प्रकृतानुपयोगित्वमवार्गमिस्यप्यामिदैशिकसामान्य
व्याप्तिग्रहस्योपयोगकत्वसंभवतादृशव्याप्तिग्रहप्रयोजकत्वं प्रथमाथां तदपरिहारसंभवादिति निष्कृष्यार्थः तेन तर्कस्य सामान्यव्याप्तिग्रहानुपयोगित्वेऽपि कार्यकारणभावग्र
हस्य व्याप्तिविषयकत्वेपि तदुपपादकतर्कस्य प्रकृतानुपयोगित्वसंभवेनासंगत्यापत्तेः तदसंबद्धंदत्ततिध्मत्वावच्छेदेनेत्यर्थः सामग्रीति तर्कघटितविशेषकार्यकारण
भावग्राहकसामग्रीत्यर्थः वह्निप्रमाणेसामान्यभावेतदाज्ञायमानस्वविशेषकार्यकारणभावग्रहस्येव सामान्यकार्यकारणभावविषयकत्वतया विशेषकार्यकारणभा

म॰प्र॰
१९१

व्याहकसामग्र्या धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वग्राहकसामग्र्या तादृगिति भावः व्यक्तिभिन्नविषयकत्वेऽप्यस्ति सामान्यव्यभिचारशंकाया धूमसमानाधिकरणदैशिकवह्निव्यभिचारशंकाया ग्राहकसामग्र्या
मर्थविरहादिति स्वकार्यधर्मितविरोधकार्यकारणभावग्राहकसामग्र्या विरहादित्यर्थः अन्वयेन कार्येऽस्य उक्तकतासंभवे सामान्यनिष्ठदैशिकसादिः व्याप्तिधीरिति दैशिकसामान्यव्याप्तिज्ञा
नेत्यर्थः उपयोगासंभवादिति दैशिकसामान्यव्याप्तिज्ञाने उपयोगासंभवात् कारणताग्रहस्येति अन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वस्य कारणतारूपत्वात् अव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वं
धूमकार्यवह्निनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादिरूपकालिकव्याप्तेर्दैशिकसामानाधिकरण्यमात्रस्य कारणताग्रहकत्वादिति भावः व्याप्ति
ज्ञानमेवेति भावः कथं कालिकसंबन्धेनान्वयः सामान्यतः कालिकसादिः तादृशीति तदवच्छेदेन वह्निजन्यत्वग्राहकसामग्रीविशिष्टस्यार्थः दैशिकव्याप्तेः दैशिकसामान्यव्याप्तिज्ञान
दैशिकसामान्यव्यभिचारशंकायाः प्रतिबन्धकतायां मानाभावेन कालिकव्याप्तिनिश्चयेऽपि तथा चैतादृशप्रयोजकतायोग्यत्वमिति भावः तादृशीति सामानाधिकरण्येनेत्यर्थः असंभवेनेति सा
मानाधिकरण्येन धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वग्रहसंभवात् दर्शितवह्निरूपकालिकव्याप्तिर्दैशिकसामानाधिकरण्यमात्रभयपक्षेन सामानाधिकरण्येन धूमत्वावच्छेदेन ग्राह्या
दिजन्यत्वग्रहणाय सामानाधिकरण्येन कारणताग्रहे दैशिकव्याप्तिग्राहकत्वे आवश्यकत्वादिति भावः तत्रापि दैशिकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकदैशिकसामान्यव्यभिचा
रशंकाप्रतिबन्धकत्वस्य आवश्यकत्वात् तादृशलाघवस्यानवकाशः उक्तानुकूलतर्कं तथा चोक्तरूपकार्यकारणभावग्रहे सामानाधिकरण्योपयोगिदैशिकसामान्यव्याप्तिविषयकत्वसंभव
नात्तदुपयोगादुक्तस्य तर्कस्य सफलतोपयोगित्वनिर्वाहः संभवतीति भावः ननु कालिकव्याप्तेर्दैशिकव्याप्तेश्च सातत्ये कारणताग्रहकत्वे सामान्योपयोगिव्याप्ति कारणताग्रहकत्व

रा॰
१९१

संभेयेनोक्तरीत्यातत्कसम्बन्धतासंयोगित्वसंभवतीतितदवच्छिन्नकार्यान्यवृत्तित्वघटकत्वस्यावच्छेदककार्याधिकरणवृत्तित्वे कारणतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपकालघटितदैशिकव्याप्तिघटककारणतावच्छेदकसंबंधेनसपर्यायेणाप्रसिद्धेरितिकार्यकारणभावस्थलानुमिस
पर्यायेणाप्रसिद्धिविषयकत्वासंभवान्नोक्तरीत्यातत्कसम्बन्धतापि गित्वसंभवः नचकालघटितदैशिकव्याप्तिः कारणतावच्छेदकसम्बन्धेनासंभवात् इतिवाच्यं तथापि तद्घटितदैशिकप्रतिसम
वायेनाभाववृत्तित्वासंभवान्नापिदैशिकत्वापत्तेः तत्रकालिकसंबंधावच्छेदकतायाः समवायघटितदैशिकव्यापकतावच्छेदकताया असंभवात् एवमतीतानाद्यवच्छेदेनकाले
कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावयत्नावच्छिन्नाभावस्यप्रामाणिकतया ज्ञानताद्यवच्छिन्नप्रतीतताद्रूप्येन विषयत्वमनेन इत्त ता। प्रसंगसाधुर्योरसाद्यविनेभेवताद
शधर्मेसाध्यथासिद्धिनिरूपकतयातेन रूपेणहेतुता प्रसंगाभावात् नैवमेतावदेवपिधर्म यथासिद्धिनिरूपकतयातेनरूपेणहेतुतापत्तिवारणाय संभेदैशिकव्याप्तिघटका
एवतावच्छेदकत्वेनप्रसिद्धिताय्यं सकलकार्यावृत्तित्वघटितसावच्छिन्नवत्ताकधर्मस्यैवान्यथासिद्धिनिरूपकत्वेदलेनवारणात्, तपतायाः सिद्धांते सिद्धत्वात्तत्रान्यथा तन्मात्र
स्येवसमकलेउक्तरीत्याप्रसिद्धिप्रतियोगितासिधिकसमवायसंबंधेप्रसिद्धिरिति दिक् तद्भावेतिन चतकालिकयाकार्यप्रतियोगिकधर्मस्यसम्बन्धस्य वृत्तिर्भिन्नत्वात्। तद्भावज्ञानमात्रप्र
तिबन्धकत्वस्वरूपस्य तत्संबंधसाध्यतावच्छेदात् मत्रप्रत्यक्षादंसमारादौधितावमस्यतिपथा श्रुतवह्निर्पिवह्निभ्रमनेत्रेनघटपदधिकमताऽत्वादेरिवबहिःत्वस्य समानतत्र
स्याप्रसिद्धिरितत्त्वात्समाप्यासांल्सख्यन्यमितितथाकृतजन्यताप्रतियोगिताकत्वप्रवृद्धिःयदस्येति यत्किंतत्समाविरस्य माणोसावच्छिन्नत्वन्तयथेवसाधिनएवतत्कसामान्याभा

भ॰ अ॰ ०
१८२

वशं कानिवेशेन कोसेन वह्निपदस्य वह्निसमवायित्वपरत्वासंभवइत्यत्र कर्मत्वार्थान्तरमाह व्युत्पन्नपदस्यैतत्कर्मनिरुक्तव्युत्पन्नपदस्यैवसंभवात्परः सामग्र्यपत्वरीतिपतत्वाभ्याव्युत्पन्नपदस्य सत्का
रितासंबंधेन वह्निश्च माथर्यकत्वेपतिभाय एवं वह्निपदस्य यथाश्रुतमेव यत्तु दृश्यसिद्धार्थवह्निपदस्य वह्निसमवायित्वपरत्वावश्यकत्वे तत्र व्युत्पन्नपदस्य सम्बन्धित्वे सामग्र्यपत्वंनतार्थेप
दृतितत्वात्किंतन्नकर्तृत्वेभिन्नत्वेतद्विषयवह्निसमवायाभावशंकानुरोधेन वह्निसमवायित्वसिद्धेरेवांदृश्यत्वात् यथाश्रुतमेव यथाश्रुतत्वमेव मास्वंकोति वह्नितत्त्वसामन्ततो नक्तता
याश्रमासख्यातादृशासमवायेन नहननकावानिरूपितसमवायिताविषयत्वाणां वह्नित्वार्थश्रुतननकत्तानिरूपितत्वसमतायाः पाक्षिकप्रमितिः पक्षसंबंधवत्तासाध्याय हेत्वइतिअत्रवंदीवह्नि
तव्यूत्पन्नमात्रन्तोऽन्यप्रतिरितियावेपितादृशासमवायाभावसंपादकतयापार्थभावनापारका भावसाधनतादृशार्थसिद्धिरेवतत्त्ववह्निसमवायसिद्धिरितिवह्निसमवायकोटिक
पाक्षिकपाख्यभावस्यन्तस्तत्याकथमयमेवपारोदेत्यः नचघटपटादौ मतत्वसंघटत्वपटत्वाभयरूपत्ववत्तादृशासमवायस्यवह्नित्वसमवह्निअसम्बन्धाभयरूपतयावह्नि
समवायकोटिकपाक्षिकप्रमितिःसंभवतीतिवाच्यं तथासतसमवायपर्यवह्नित्वसमवायत्वस्यवह्नित्वादिरूपतयातदनवच्छिन्ननिरूपितसमवायसिद्धेरेपाक्षिकाव वह्निसम त्व
~~मावपिक्षिक्पितेत्वपितत्सत्यवत्तसिद्धपानिकासमवायत्वसमवाय~~सिद्धेर्निष्पत्तत्वात् नचवह्नित्वाद्यननुगतत्वस्यतादृशासमवायसंबंधतादृशासमवायत्वेनैवनिवेशेवह्निसाधेः
माभकाधकवह्नित्वानसंभवतीतिवाच्यं तादृशासमवायेनासादितपाटप्पमतकस्यानगुनवह्नित्वसमवायादिरूपस्यासमवायत्वेनवनिवेशनीयत्वतया तादृशवह्निसमवायासि
पाक्षिकमास्थभावासमवायत्वात् यदिवविपर्ययेयत्तकोटिमात्रपर्यवसायिनःस्वस्त्रमात्रपदस्यतद्विषयकसत्तितस्तद्विषयकत्वरूपयथाश्रुतार्थस्यवाच्यमिप्रदर्शं

एप॰
१८२

वह्निलनिरूपितसिद्धिःपाक्षिकस्येतत्वाहे

कोपंग्रंथइतिविभाव्यंतत्तदोत्तमोपितु स्वएतेनैतत्साद्‌ तादृशान्यतमत्वसमनियतत्वस्यापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया पादकीभूततादृशान्यत
मत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिरसौनिरस्त तादृशयोर्द्वयोपितादृशान्यतमत्वस्योक्तरीत्या प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनापादकीभूततादृशान्यतमत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धेरुक्त
रीत्या गुरुत्वेवच्छेदकत्वांगीकारेण अप्रामाण्यमुभयत्रतुल्यमिति अत्रायंते वह्नित्वव्यापकत्वमान्यतमत्वे स्विवह्नित्वसमनियतत्वव्याप्यत्वितरामन्यतमत्वाभयरूपंतत्रवह्नि
त्वमत्वंवह्नित्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वंच भ्रमघटितत्वस्याप्रयोजकत्वंच सामग्रीनिजनकतया तद्घटकताघटकधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वमि
ति तादृशयोर्वह्नित्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वस्य पाक्षिकप्रसिद्धिः संभवति वह्नित्वव्यापकत्वमान्यतमत्वे हि वह्नित्ववह्नित्वजन्यत्वोभयरूपंतत्रवह्नित्वसंवेजनात्
नकतया तादृशोभयरूपान्यतमत्वावच्छिन्नजनकताप्रसिद्ध्या तादृशान्यतमनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वस्य विनिवेशनोपपत्या एतत्सादेवांवह्नित्वावच्छिन्नजनकता
निरूपितजन्यत्वस्य पाक्षिकप्रसिद्धिरपि संभवतीति रूपस्पर्शान्यतमत्वं ननुतादृशान्यतमत्वं न वह्नित्वसमत्वादिना नाप्यविरूपगौरवात्‌ किंतु ... तत्कोनियतापा
धिरूपमिति तादृशपादेपिन वाहित्वमत्वस्य पाक्षिकीप्रसिद्धिः किंत्वगुरुधर्मस्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य सिद्धांतसिद्धप्रतिगुरोरन्यत्वसमनियतत्वतादृशान्यतमत्व
त्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपातदवच्छिन्नभेदरूपापादकाप्रसिद्धिरित्यत्राहदेधितावादेतित्यादिनावह्नित्वजन्यत्वनद्वृत्ति अन्यतमत्वान्यतराभावात्सात
मानस्यापिद्वित्वस्य संग्रहः यत्रेत्यापिजन्यत्वस्यास्य गुरुत्वसमनियतत्वस्य गुरुत्वात्तादृशान्यतमत्वस्यानवच्छेदकत्वेनतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यात्‌ तादृशतादृकाप्रसिद्धिरिति

द्रव्यं स्यादित्यादावित्यर्थः व्याख्येति प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थः ।। पर्यवसानान्वयि क्वचिदिति पं २

ॐ प्रमाभावप्रतियोगित्वान्नादिरूपत्वस्य व्यवस्थता गान्धत्वप्रकारकसंशयनियतत्वात् नियमादिघटितजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाधारणानुगतत्वात् व्याप्याभावतत्कोटिमात्रेति विपर्ययेत्यादि देविभिन्नता
विदिष्टित्यर्थ इदं यद्यप्रामाण्यं यदि द्रव्यभिन्नं गन्धवदिति गन्धाभाववान्नयं निर्गन्धः स्यात्तदा पृथिवी न स्यादित्यादावित्यर्थं गन्धाभावाभाववत्त्वाद्विरुद्धिनिरूपितत्वात्तस्य स्यादिति तद्बाधवत्ता
द्रव्यभिन्नं धर्मवत्त्वविशिष्टमिति द्रव्यमिति भावः व्याप्याभावाभाववत्त्वादिति इत्तरधर्मवादिपक्षे इत्युक्तत्वपरामर्शव्याप्यव्यापकतावच्छेदकत्वेप्रामाण्येन साध्यानुमितिजनकत्वादिति द्रष्टव्यं प्रकृते तथा
तद्बोधवत्त्वाद्वर्द्धिकृतमवसितत्वमर्हतीर्मरिहरिसाशयेनाद्देशविधितत्त्वतत्त्वेपरिश्रमयइतिपक्षः पक्षोपिभिन्नत्वावेतवक्तव्यः विपर्ययेतत्कोटिमात्रपर्ययवशान्मतत्वात् प्रागीयत्वाप
र्यवसनेति उपस्थितेतिनिश्चिते एतेनविशेषणाभावमादायापर्ययेनसानं स्फिवित्तेविवादिशेतिविशिष्टाभावस्यविशेषणाभावप्रयोज्याभावानतिरिक्तत्वादितिभावः अत्र केचि
न्तु यत्र तत्केदृग्वाद्यादायाद्याभावेनापादकाभावानुमितिर्नजातात्तत्र तर्कस्य विपर्ययानुमित्यनुगुणव्यापकतयाशंकानिवर्तकत्वात्संभवतीति तत्कोटिमात्रविपर्ययानुमितिमोप
त्तमवत्तद्विपर्ययपर्यवसायित्वेपर्यवसानं तथा च तत्र बाधधर्मकोत्पत्तापत्त्यायोग्यतायास्तत्वेनतत्त्वबाधसंपादकं पक्षेस्वव्यापकत्वादिति तत्साद्विशेषणतामनुपाद्यमेवेतिवदं
तितिक्षिंसामानतावासादिविशेषपर्यवसानेयोग्यतायाऽपि इत्तरवाधाधीनत्वेनतत्त्वं याद्दकविशेषणतायादानस्यावश्यकत्वात् एवं च पक्षनिश्चयविरोधिविशं
कानिरसनपरमेवाव्यक्तरिसादिमूलमित्याहुः तन्न तथापत्तेतिश्रेयवेद्धिरसादिमूलत्वस्य तत्र्यापत्त्यविशिष्टभावस्यातिरिक्तत्वेव्यापकत्वावच्छेदकावच्छिष्टभाववत्तानात्वा
तविशेष्याभावमादायकथं विपर्ययपर्यवसानमिति त्वेनन्वितत्वादिनायुंजापुंजोदेश्यं मितेवत्त्वभवसिद्धतयाप्रसिद्धपर्यवसानैकव्यापकतावच्छेदकानात्वांतर्विधेयको

न्निमित्तत्वेऽपुरामनायात्वस्य कात्वस्याप्युक्तेरपि विशेष्याभावे विनाप्यतीतिमपर्यवसानेनव्यापकतावच्छेदकमानो ज्ञानं तत्तद्विधेयकानुमितिसंभवेव्यर्थविशेषणपर्यवसानेनबाधकाभावा
त् अत एव अमत्वव्यापकताभाववत्ताप्रमायां तद्वत्तिस्वस्पात्मकतानुमितिः अमयाप्रतीतेमपर्यवसानादिसाध्यकानुमित्यादिसंभवं संगच्छत इति दिक् धूमजन्यमपि नांतरीय
वह्निव्याप्यमिति शेषः तथा च वह्निसमवधानवह्निसमवहितत्तमत्वयोर्भेदे न पूर्वं कस्यैव वह्निसमवहितत्वजन्मत्वसिद्धावपि यन्न वह्निजन्यत्वसिद्धिः तादृशासिद्धेरेव वह्निजन्यत्वाभावबोधका
निवर्त्तकतयाऽस्य पक्षधर्मताप्यनादिति एतत्तर्कस्य वह्निजन्यत्वपर्यवसानासंभवेनप्रकृतेऽप्रयोगितत्वसंभवतीति भावः व्याख्यायां न वह्निजन्यत्वेति न वह्निजन्यत्वावच्छिन्न
त्वर्थः तत्त्वस्यासिद्धेः तस्य तर्कस्य प्रसक्तकालिकं तद्रूपतावच्छिन्नत्वेन नजर्थतायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदभावस्य वह्निजन्यत्वाभावस्य च नापादकत्वादिति अ
प्रमाणाभावः तद्धूमावच्छिन्नाभावाभावस्य तद्धूमावच्छिन्नरूपत्वयावह्निजन्यत्वावच्छिन्नाभावस्यापादकत्वेऽप्यापाद्याभावेनापादकाभावसिद्धेर्वह्निजन्यत्वावच्छिन्नसि
द्धिसंभवतीतिविशिष्टस्यापादकत्वेन तदभावस्यापि तद्व्याप्याभावेनापादकाभावसिद्धौ न वह्निजन्यत्वसिद्धिस्तत्तिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टाभावेन तत्सिद्धावपि न वह्नि
जन्यत्वावच्छिन्नसिद्धिर्यापकतानवच्छेदकरूपेणानुमितेरसाध्याभावस्याप्राचीनसंमतत्वादिति संसर्गविशिष्टवह्निसमवहितत्तजन्यत्वस्य वह्निजन्यत्वरूपत्वासंभवा
दादः नन्विष्यत एवेति वह्निसमवहितत्वात्मककोत्तरेति शेषः आवश्यकं धर्मसंस्थानविषयापि तत्संपादकतयापि वह्निसमवहिताभावाभावव्याप्यवत्त्वात्तानसंपादकत्वेऽपि
यावत् विशेषणाभावेन निरोधे विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावेनैवसाधितिभावः तत्र वह्निसमवहितजन्यत्वस्य वह्निसमवहितात्मकत्वं मामास्तु तयोर्भेदस्तत्वबाध

म०म्०
१८४

मत्त्वात्तादृशवह्नेस्तया पर्वतत्वावच्छेदकत्वस्य हानस्य हानसिपर्व ह्निः तेनवत्तत्वस्यकृतादिविशिष्टाभावेन तद्वत्। ह्रदवह्निमत्तत्त्वनिविशिष्टविशिष्टाभावेननायमितिसा छभानसं
भवतीतितत्वत्तिषेधइतिवदेत्तत्तदपिवैशिष्ट्यस्य तत्र्याप्यत्वमपि प्रतिषेधत्वानिपेक्षितमनाद्यवच्छिन्नत्वमपिवह्निमभवहितत्वमसंभवातिसेयपाठः नन्वभावमवहितानमत्ता
भिधानमन्यथेत्यादितिपाद्मतंतत्वातिरेयधार्थेकत्वात्ततस्वरूपमिति तयाचवह्निमभवहितत्वमत्वमितत्रवा ह्निमभवहितेन वैकेरेवापाद्यांवंहं विशेष्याच्चपिनान्व
पित्वरूपविशेषणतात्वेवातासयेमितिभावः सावच्छयामामहिमाराद्मूलत्येतिवह्निमत्तपर्वतादिनमतत्ताववछिन्नसाह्यणाकः एवंमदीपितावपिवह्निमत्वप
येवमितिभिसमोत्तएवार्थः वह्निमभवहितत्वमत्वमितिलहृपपुरेतेनतत्तसदसाधरतिभेयर्थश्च थतत्तेफेसवह्निमभवहितसाध्यकस्थलेपुत्तामुपगमेनवह्निः
मवहितत्वमत्वमेवह्निजत्वमत्तापर्येवसानेपिनदोषइतिचिन्त्यवह्निसाध्यकपर्वतोद्धृतमानेसागवेतामावात् नन्वयादृककोटावन्वेयोगिनिवह्निजत्वमत्ताभावेत्तद्यो
समभवहितत्वमत्वविशेषणताद्वानेनेवघटादेव्याभिचारवाणामसंभवदेशयितिकारमतयास्तमादिनायादृककोटिस्यतदेवणाप्याथाधिभूतत्वमत्ताभावप्रति
योगिकोटेनिवेशविशिष्टाभावइसत्तत्त्वंथमवतात्पर्यतिनन्निसादिना निरुक्तपितत्वसमतत्फलत्वमकृत्स्नाद्यतिमवत्तिहि। निष्कृष्टताघटाप्रकृतेनेफिमायात्तस्त्रा
प्याप्याधिभूतत्वमत्ताभावत्वानरूपानिष्कसाधनतयावह्निजत्वमत्ताभावत्तोनदोषमत्तत्तादृषवशात्तवह्निजत्वमत्ताभावत्तोनरव्याव्यवनायेततत्तद्घटायात्र्यमावादा
येतत्त्वंशयाभावइतिप्रणास्यात्तर्कस्याहार्येवह्निजत्वमत्ताभाववेशकाप्रतिबंधकत्वफलत्वेयादृकत्वतत्वभवादतन्याहतदूर्ध्वमिति इत्यपिप्रसिनितत्याचेनोक्तं।

न
ए०
१८४

सातत्कर्मसकलसंयोगादकत्वमिति भावः एकस्य यत्र संयोगोत्पादककोटौ विशेषणादेनिष्क्रमसमयस्थितिदिशाप्रागादौ नैव संबन्धमिति यदुक्तं यथाश्रुतत्वेऽपि तेनाग्रे

ऽपि तिरोधः निरवस्वरूपोऽप्यप्रविवस्वरूपीयात्मकत्वमनस्पत्तागार्थितिसंबंधेनेति तत्र दीप्यार्थोऽभूदः प्रसाम नाकाकेद्याप्रतामसमन्वयी। सप्तसामन्तसातन करेति सप्रमाम

ने तातन कऽस्तथ्यः प्रथमस्यदत्र क्रियाप्रतियोगितापस्यदत्रयन्त्रीतियसदाथ्यएवं धूमसंयोगादाधदधनसंयोगाद्दा भवति स्थितादृशास्यबुधस्यंयोगास्तत्वतक्रियासामस्तेव

क्रियायुक्तत्वनत्तद्ध्येधनसंयोगाजनकोत्वक्रियेति धेर्यधनसंयोगादेनीतरीयकत्वविद्धे कत्वमितिभावः प्रतनानि रुक्तमतरीयकत्वक्रिया कातेन विशेषणाणामितिव्याभि

चारस्य यादककोपिविशेषः आदधिकोर्तमिति अयमाशयः नान्तरीयककल्पमथामिद्धार्थक्रियंत्रेतित्युसमसावक्रातासमनेसमतिविक्रियनियतास्मिजनिकत्वतांतरीयकत्वक्रि

कतेत्रमिद्धेतेनद्धमरूपादिसाधारणामनस्मत्रसमययाश्रुतार्थकत्वेवद्भामंयुक्तं सामग्र्यनम्न तरूपयथाश्रुतार्थकत्वेवद्भसममनवस्थितानन्तस्यधूमरूपादिमाद

यमविशेषणासमतपदेशायनमभवतिनिरुक्तनान्तरीयकत्वक्रिया कातेनतत्वस्यसमतसमतिविक्रियं युक्तनगतपर्यवसितमधूमरूपादिव्याप्तेनतादृशविशेषणस

म्समतमदेशात्संभवतिमत्वावतादेरधिकस्य नान्तरीयकत्वक्रिया कपदस्यमसिद्ध्यर्थमेवस्यामथामास्यानेवितमुक्तं तथा च निरुक्तनान्तरीयकत्वक्रियांकभिन्नधूमस्या

दोसमता भावेन नभिनारसंभवात्तथामाप्यानीयते तस्यनितरस्मयदृतिगतदुर्भग्नदिसारिपाठः यावत्कारणाद्दतिनक्रियातासमवधानतरे सादिः क्वचित्तादृशाया

वत्कारणाद्दतिपाठस्तत्रतादृशसम्प्रक्रियासमवधानतेमख्ये विधेयतात् विधेयत्वयालाभात् नन्वेवं न नान्तरीयकत्वक्रियाभिचारः तावन्तादृशयावत्कारणा

८०

धा०म०
१८५

न गेतत्तदीयवस्त्रसंयोगो वह्निसमवधानकालीनत्वाभावादिति भावः तेनेत्यादिना वक्ष्यमाणानुशयादौ साध्यत्वेनेति तद्वह्निसमवधानेनेति पर्वतीयत्वं धूमीयं न वह्निनाशमन्त
मप्येवं तद्वह्निसमवधानेनैव तत्तद्धूमजनने व्यापारः इंधनसंयोगादिः गम्भीरमतस्थे धूमविच्छेदनदायकसमवतसमत्ववह्निसमवधाने सादिर्वह्निसमवधानमिसंदः पाटम्तत्तला
वृधिष्ठ्रप्रागभावे एवं वेतियाद्यस्तत्र धूमपि न संभवतीति तत्र वह्नितन्तसमवधानयोरपि धूमीयस्यावकारणत्वात् पतितस्पातयोर्वह्निसमवधानकालीनत्वाभावादिति भावः क्त्राप
सिद्धिः धूमस्त्रसमभवः उभयत्रेति वह्नितत्समवधानाभ्यवसायः वह्निसंपुक्तत्वमितिवह्निसंयुक्ते धक्तत्वमस्य थः धूमसंयोगः धोरं धनसंयोगाननुगमात्तस्य वह्निसमवधाने सादि
रूपेत्व स्यमाणास्तस्य संगम्यस्तद्वह्निसमवधानप्रागभावकालावच्छिन्नतत्समानाधिकरणतया तस्य धूमस्य पादेस्तत्वाद्व्यभिचारस्तस्मात् नोक्तो यकवह्निकस्य संतिर्यविसद्रम
सात्त्विकत्वेन निरुक्तकालं तौ यकवह्निकस्य संधूदः नव्याभिचारइति तथा वह्नसमतस्यान्तरात्ततधूमस्यादौ वापि विशेष्यदलेन व्यभिचारो वारणीय इति भावः तत्रैव ता
दृशधूमस्त्रपत्वः यावदिति तत्तथावस्थावत्कालीनत्वे धूमादेर्वह्निसमवधानकालीनत्वाभावात्र व्यभिचार इति भावः तेनेति तद्वह्निसमवधानेनेत्यर्थः तद्वृत्तितद्ध
र्मावच्छिन्नस्य यावतः प्रागभावस्य थ इदं प्रागभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानभ्युपगमेतदभ्युपगमे तु स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकेति अर्थः तत
दिति उभयत्रापि तत्पापीसादिना वक्ष्यमाणस्यापि किंचित्तद्वह्निसमवधानप्रागभावकालीनत्वमादाय व्यभिचारस्य वारणासंभवादिति भावः तेन तद्वह्निसमवधानेन वह्नि
निवेशेन यावदिति तत्तादृशसादिः एवमपि तत्पसिद्धिः न प्रतियोग्यप्रसिद्धिः ध्वंसमनुपक्ष्यमाणप्रागभावनिवेशे समाहन्त्वेति ध्येयमेति न त्वेतादृशयावत्त्वं तेन तत्समवसम

एप०
१८५

घप्रागभावप्रतितथात्वात्कथं व्यभिचार इति वाच्यं ध्वंसानिवेशे तद्धूमप्रागभावमादाय व्याप्तिसिद्धिरागाप्यतादृशप्रागभावसमनिवेशनीयतया व्यभिचारसंभवदूसणापात
असंताभावेपि स्वावेस्तमास्त्वसंताभावेति वह्निसमवधानस्य तद्वह्निसमवधानस्य व्यभिचार इति धूमहृदादिषु योः कार्यमिद्धाभावव्यभिचाराभावो स्फुटयति तद्वह्नि
सादिनागातरपि कीत वह्निमादिनां तत्रापि कलंचायत तदनमतेसतितजनमासतिद्वितीयक्षणो निममनमनमन्नं कारिसुक्तोक्तअसंताभावसादिदोषइत्संतः पायनासंबंध
संप्रागभावमाधारणाकादशिकाभावेननतिवेशोपि स्वावेसमास्यत्रवाद्धेनरतिकं चिदतत्रैवधूनेनइति या रक्षात्रातमेवसस्वकालदविकाभावत्वेन निवेशस्येय स्वप्राग
भावत्वेननिवेशांदेवसथ क्रियापूर्वमयोगना शादेशितिपथा संबंधनमागभावमन्यमेयात्यय ।। अदियदा पगृहीतयदादद्यभयत्राप्यन्वय यद्यपि पूर्वोक्ततद्धूमहृत्या
द्यवेच्छभिचारसंभवस्य त्वांतरामुसरणामसेनसंबंधापिसंभवं तत्रैवतद्वह्निसमवधानत्वावच्छिन्नप्रागभावपर्यंतानुधावनमया इतिप्रदर्शनास्य त्वांतरानुसरणस्यावश्य
कतयातस्यापीसादिनस्वप्रमाणास्वसंशोधेयवानिर्वाहसाप्रायेनप्रथमतमस्वतदनुसरणां तद्वह्निसमवधानत्वाश्रयत्वमुपस्थानरस्वावच्छिन्नत्वनिर्वेशवास्तमास्त्वस्यापीति पूर्व
संयोगनाशस्यापीत्यर्थः वह्निसमवधानेनेति तद्वह्निसमवधानस्यार्थः तद्वह्निसमवधानत्वावच्छिन्नप्रागभावेति तत्तन्मंबंधमास्थावैवमेवमादिना पूर्वमेवोक्तत्वात
द्वह्निसादिस्वत्रकालीनांतोतानं तयोः कथं धारयुः कालीनां तत्र व्यभिचारसंपादनाय उक्तमतं यथा श्रुतवह्निसमवधानाज्जन्य तद्धूमससंततरक्षणायत्ता सबंध
भिचारसंगतेः मसताथकत्वादितिसंसेतपिवह्निसत्तद्वह्निते नानिवेशादितिभावः यथाश्रुतेत्वपप्रमाणादौ पावद्धूमहृदमसमवधानेनेतिकालावच्छिन्नजन्यत्वमिति

अनु० २९६

तादृशकालावच्छिन्ननिष्पन्नपूर्वकालवृत्तिताकजन्मप्रागभाववत्त्वमर्थः । पक्षिरूपितनियतपूर्वकालवृत्तितायां तादृशकालावच्छिन्नप्रागभाववृत्तितयावत्तुत्तथावत्तद्व्यसमवधानत्वात
त्समवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वाभावत्त्वं तद्व्यसमवहितोत्तरमतिव्याप्तिपर्यवसितं अत्रापितद्व्यसमवधानं तद्द्विसमवधानत्वावच्छिन्नप्रागभावएवकैवल्यानुसंधेयं निवेशप्रयोजना
भावइतिवाच्यं तथात्वेपितप्रकृते वह्निनाधूमद्वयस्यएककालमेवोत्पन्नेनप्राथमिकधूमस्यभावित्वद्विसमवधानप्रागभावकालावच्छिन्नत्वेपि तत्रसत्तासंभवात्पक्षे तेनेति सम
वेतस्यवह्निसमवहितभिन्नाभन्यत्वसंयथाश्रुतार्थपरस्परायदर्शितार्थकल्पनेनसंधेः तादृशसमवधानप्रागभाववृत्तिनिरूपितद्विसमवधानतावच्छिन्नप्रागभाववत्त्वमर्थः एव
मेयपिसंभवादितिनियतपूर्ववृत्तित्वादन्यथासिद्धत्वाद्युक्तोभिमानः । विशिष्टत्वस्यसमसंतोविशेषणगर्भविशेष्यत्वस्यसंबन्धांशप्रसिद्धेः संभवतीतिसूचनाय ॥ आर्द्रेन्धनजन्य
वह्नेरिति मतस्यार्द्रेन्धनवह्नेरुत्पत्तिबंधकमणग्यादिसमवधानेनधूमानुत्पत्तेरितिभावः यत्रार्द्रेन्धनजन्यवह्नेर्धूमस्तु विनाप्यार्द्रेन्धनजन्यवह्निं शुष्केन्धनायोगोलकादि
जन्यवह्नेः प्रागसत्त्वसंस्कारणाधूमासत्तिदर्शनात् तत्रतद्रूपापत्त्यार्द्रतायावह्निजनकत्वेप्रमाणाभावाच्च किंतुतादात्म्यसंबन्धेनधूमसंयोगसंबन्धेनजन्यत्वसंबन्धेनवह्नि
श्चेत्यादिकमन्यथसहेतुरितितज्जिज्ञासंज्ञावन्नापिधूमासत्त्वाधिकसंबंधेनयोगोलकादिजन्यवह्नेरुत्पत्तिसंबंधेनार्द्रेन्धनजन्यवह्नेरुत्पत्त्युपपत्त्येवसानात् आर्द्रतायाश्च
योगोलकादिजन्यवह्निविनाशपुर्वहिहेतुतायाश्चव्यवस्थितिरर्थासिद्धत्वाद्धूमसंसर्गार्द्रेन्धनजवह्निजनकेहेतुत्वजलसंधूमजनकवह्निसंयोगएवविनाशीयवह्निप्रसाद्र्धेन्धनजन्यहेतु
तंजलसंधूमजनताभ्योवसम्भवदत्ततेअधिकसुयाधिमंयेवस्यात्ः अजनकत्वादिनिश्रम्यथासिद्धत्वेनमादिः तादृशेतिआर्द्रेन्धनजन्यमर्थः एवमेयपितत्रार्द्रेन्धनजन्यवह्निव्यक्त

वं

एम० २९७

स्थूलधूमस्य देशान्तरेऽपीति तत्र प्रसिद्धिरित्यर्थः प्रथमवह्नितत्समवधानेन तत्सूक्ष्मकारणयावदन्तर्गतस्य तत्र सम्बन्धः मध्यमवह्निसमवधानकालीनत्वाभावादितिभावः एकत्तद्वह्नि
मात्रारम्भधूमस्यैव परस्परविशेषाशयेनास्य त्रितसंकोचात् सिद्धिरायाहतादृशेति तत्तद्वह्निसमवधानेन तद्वह्निव्यापारेण तद्वह्निसमवधानत्वसमेन नैव तद्वह्निव्यापारस्य सा
सिद्धिरिति तेनैव व्यापारणात् तत्सूक्ष्मावयवादेस्तादृशस्यावत्कारणस्य निवेशवारणात् तथासति प्रसिद्धिरितिभावः यद्वा वारणात् तत्र प्रसिद्धिवारणात् तत्सूक्ष्मावयवादे
स्तादृशायावत्कारणस्य धूमनिष्ठत्वाभावादितिभावः तदवयवेत्ति तत्सूक्ष्मावयवावयवेत्यर्थः धूमेति धूमत्वावच्छिन्नकारणतावच्छेदकविशेषः संयोगेन तन्नाशादासमवायिसंयो
गनाशात्स्थूलधूमः न तु त्रसरेण्वादिरूपस्थूलधूमः तादृशधूमस्यैवेति तादृशस्थूलधूमस्यैवेत्यर्थः तथा च तद्वह्निसमवधानकालीनतदेककालव्यभिचार इति भावः
नन्वेवमपि तादृशधूमारम्भकत्रसरेण्वादावव्यभिचारोद्धारः तादृश्यावत्कारणस्य प्रागभावधूमत्वं वर्णकक्रमोद्दिष्टवह्निसमवधानकालीनतादत्राहतदवयवे
तितादृशस्थूलधूमावयवेत्यर्थः तद्वह्निसमस्वस्थितेति तादृशेत्यत्रसामर्थ्यात्तद्वह्निसमवधानकालावच्छेदेनेत्तत्सामर्थ्यान्मध्यु तादृशो वह्निसमसंताभावान्नव्यभि
चार इतिभावः तादृशधूमकत्रसरेण्वव्यभिचारं वारयतिनादृशेति तादृशेतिस्थूलधूमारम्भकेत्यर्थः तद्वह्निसमवधानयुक्तेन स्मृत्यसंयुक्तेति २ स्थूलमेऽयोगानामव्यभिचारस्य
तत्तद्वह्निसमवधानकालीनत्वेऽपि त्रसरेणुविशेषणं तत्सदृश स्थूलधूमासीनकालीनत्रसरेणुस्थूलधूमारम्भकधूमत्रसरेण्वादिसंयोगस्य हेतुतादृशसंयोगस्या
स्थूलधूमारम्भकत्रसरेण्वादिसंयोगस्यापि स्वाश्रयात्मकसंबन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानेति तदभावेन तत्तद्वह्निसमवधानपूर्वोत्पन्नतादृशज्ञानमादायैकत्र

२ बंधप्रसक्तेः यावदाश्रयसन्निकर्षस्य हेतुतयावक्ष्यमाणप्रत्यक्षयावत्ता दृशकारणान्तर्गतत्वक्षत्रसरेणुसं २

१ दृशत्रसरेणुत्वादिप्रकारकज्ञानेत्यर्थः अत्रतादृशधूमारंभकत्रसरेण्वादिसंयोगोत्पत्तिकालोत्पन्नस्य संबधितावच्छे १

स्थूल

१ दकप्रकज्ञानस्य तद्वह्निसमानकालीनत्वा १

तद्वह्नि समवधानप्रयोजितिम न तादृशज्ञानमादायैव व्यभिचारो वाच्यः तस्य वह्निक्षणस्थायी तथा तादृशप्रत्यक्षपर्यंतं स्थायी त्वाभावेन २

न२

भ॰प॰
१८८

भिचारो वाच्यस्तस्य वह्निक्षणास्थायी तया तादृशप्रत्यक्षपर्यंतं स्थायिशब्दसेरपार्थादिमकारकत्वानेसथं ‥ अत्र तादृशस्थले धूमांशे भ्रमत्वसेरणादि संयोगात्मक्षकालास
ऋसंबंधिताबच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य तद्वह्निसमवधानकालीनत्वाभावेनैकार्यसत्त्वाबेनहेतुत्वं संभवतीत्यत उक्तमपि साक्षात्कल्पनीयेति वह्निसमवधानेति तद्वह्निसमवधा
धानेत्यर्थः एवमग्रेपि व्यक्तिसंयोगेति च स्वसमवेरणासंयोगेत्यर्थः न च तादृशधूमांशकसंयोगस्य सत्त्विकालिकत्वाविच्छिन्नसंयोगात्तरानुत्पादेपि संभवतीति तत्त्व
भिचारतादवस्थ्यं न च न सादृशं संदेहेपि व्यभिचारसंदेहाद्वचो रण्येषसम्यक्त्वाख्यस्ततस्थितिः तद्वह्निसमवधानेननमकत्वनिवेपोगोखेणाप्रथमोपस्थिताद्युत
द्वह्निसमवधानस्यैव निवेशार्थत्वेन तदृशाशयेनाह तद्वह्नीति न चैवं विशेष्यदलेप्याद्यतद्वह्निसमवधानप्रागभाव एव निवेश्यतां एवं चैव द्वह्निसमवधानसावच्छि
न्नप्रागभावपर्यंतनिवेशेन लाघवमपीतिवाच्यं इष्टापत्तेः तद्समवधिस्थितितत्प्रागभावकालीनेत्यर्थः सामग्र्यजन्यतस्येति सामग्र्यनेत्तभावे धूमस्याद्यतद्वह्निसम
वधानप्रागभावकालीनस्य प्रागभावजन्यतयाऽत्र सत्तांतासिद्धिः स्यादित्यत उक्तं भावः एवं चासाधारणकारणात्मकधूमसामग्र्या धूमावयवसंयोगरूपाया ता
द्व्यप्रागभावकालीनत्वात्सिद्धिः प्रागुक्तेपर्यस्तः व्यभिचार इति आद्यतद्वह्निसमवधानप्रागभावकालीनापि स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधितावच्छेदकप्रका
रकत्वान तत्प सामग्रीजन्यत्वेन सत्तांताभावादिति भावः अत्रेदं बोध्यं अत्राद्यवह्निसमवधाननिवेशे न लाघवं मन्तव्यस्य स्वसक्तगौरवेनुत्थ्यानेन तत्त्वप्यभिचारवा
रणायैव तद्वह्निसमवधानसावच्छिन्नप्रागभावनिवेशपितत्वावश्यकत्वासंभवात् किंत समवन्तेषु पूर्वोपदर्शिताथेकार्तेनव्यभिचारवारणं न संभवतीति तत्तपरिष्कृते

न५
प्या६

एम॰
१८८

तादृशार्थकत्वांश्च तत्र यावत्तद्वह्निसमवधानपराक्रान्तोत्पत्तिकधूमत्वाव्यभिचारित्वायोयोऽत्र गन्धूमयोयादीनं व्यर्थं तत्र तद्वह्निसमवहिततज्जन्यत्वाभावात्
व्यभिचारवारणाय संभवादितिरिपि परास्तं नन्वयोगादानैर्विनैतादृशार्थोसांभनेतादृशार्थाभिप्रायेण संभवे ननु तत्समार्थकत्वाविशिष्टत्वनतत्त्वनेन तद्धेतुधूमध्यम
मात्रपृष्ठाप्रकृतपादिकमुमाधाततत्संयोगजन्यधूमव्यापककोटिद्वयाप्यस्थूलधूमस्तत्संनेत वह्नितत्समधूमत्वस्याधीनामेव संयोग इत्यतत्संयोगेतद्वह्निरेतुमात
धूमव्यापकव्यापकेनतु धूमव्यापकसंयोगादोनामपित्तद्वह्नि रुद्धमात्वादूर्ध्वतिस्थूलधूमत्वेदेवे तत्तं एवं च तद्वह्निनाधूमव्यापकादिकमुमाधेयस्थूलधूम
नुमाधतइति नियमस्यावश्यकतया पूर्वोक्तयत्रवह्नौ तत्प्रमेयत्वादेरप्युक्तत्वेन नैवमपीत्यादिना पूर्वोक्तेतद्वह्निजन्यधूमव्यापकेककस्य व्यभिचारोऽस्वीकृतः।
आस्वस्तत्वासिति मागुक्ततद्वह्निजन्यधूमव्यापकत्वेऽव्यभिचारइति आद्यतद्वह्निसमवधानप्रागभावकालो। न तद्धूमपरमाणवेकत्वरूपसामग्रीजन्येनन
संताभावादितिभावः शेषं पूर्ववत् यत्तु तद्वह्निजन्यधूमव्यापकमेव पक्षः एवं च तद्व्यक्तपक्षमात्रनस्येनव्यभिचारः तन्न। वह्निजन्यत्वेन तत्र वह्निसत्ताभावरूपा
पादकत्वे सत्यावासत्त्वान्नापि तद्धूमव्यापकत्वे तत्समवायिकारणसमवेतत्वरूपकत्वसत्त्वादत्यापकत्वे तद्वह्निसमवधानेन तत्समवायिसमवधानान्नालीनत्वात्
नपितद्वयावयवसंयोगमत्रसंततात्वाद्विग्रहात्तद्धेतत्वयवस्थूलधूमकार्यकारणभावग्रहस्तथा दोधितिकारेणाप्यवस्थितोऽतितत्र धूमव्यापकस
पक्षत्वेन तत्ताग्रहणसंभवादेसोऽदिदीधितिस्थत्वासंगतः स्थूलधूमपक्षतायां भवततसंगतः नत्संयोगेति तद्वह्नेरस्वादेधनत्वसादिनोक्तसंयोगसर्थः तदा

सार२

१२

५०१०
१८९
व३
सन४

द्रूंधनेतितत्संयोगा अयोगोदूर्धनेसाध्ये तदा अयोधनेतितदेंधनसमाधिकरणाविषयात् तत्क्रियानाशे तत्संयोगनाशेचहेतुत्वमितितस्यवचनायाअयस्यतोक्तिः परं केवलं
संयोगिविशेषोपितत्संभवति यत्र द्रव्यसंयोगस्यकारणत्वं तत्रसंयोगत्वद्रव्यस्यापिकारणत्वमितिनियमांगीकाराद्विति भावः आपादकस्यापि संभवनेपीतिन्यत्रकेचित् उक्तनिय
मानंगीकारेपिवनसंभवति धूमस्यवह्निधूमावयवसंयोगस्यापिसमवायेनवह्निसमतयायावत्कारणतासम्प्रविष्टसमसमवायसंबंधावच्छिन्नतानिरूपकानिशेत
द्रव्यानन्यताभावेनोक्तस्यव्यभिचारस्यापाद्यप्रसक्तेनतोपिनिर्णयसंभवादितितद्वदीतत्वात्तथापियदादिनाप्यतद्वह्निसमवधानजन्यधूमक्रियायांवह्निसमवधानप्रागभाव
कालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्क्रियाकारणोधूमादिनिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नजन्यतायाःसत्त्वेनतत्रव्यभिचारस्योक्तनियमांगीकारेणोक्तोपिसा
पादकस्यासंभवेनैवनिरसनसंभवात् अथतथापिनोदनाद्यारंभकसंयोगजन्यक्रियायां वह्निक्रियायांव्यभिचारोदुर्वारः तत्रवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणतादृशक्रि
याप्रागभावस्यवह्निसमवधानकालीनत्वादितिचेन्न नोदनाभिघातजन्यक्रियायांस्पर्शवद्योगोपिहेतुतयातादृशयावत्कारणमध्यनिविष्टयातयोर्वह्निसमवधा
नकालीनत्वाभावेनव्यभिचारासंभवात् अथैवमपियत्रोदासीनावयवेनसहतद्भूमावयवसंयोगस्तत्रउदासीनावयवमहाधूमयोः संयोगस्तत्रव्यभिचारःत
दवयवसंयोगस्यमहाधूमनाशेनरेखरधूमजनकेनतद्वह्निसमवधानतयातादृशयावत्कारणस्यवह्निसमवधानकालीनत्वादितिचेन्नएवंसंयोगजसंयोग
पिपूर्वसंयोगनाशस्यहेतुतयायावत्कारणांतर्गतत्वेनवह्निसमवधानकालीनत्वाभावेनादोषात् केचित्तुतादृशयावत्कारणजन्यद्रव्यत्वाभावस्यैवापाद्यतयाना

ए४०
१८९

७२

क्तिमानाशादेर्व्यभिचारः । नैवं वंनान्तीयकर्त्वाह्निकेयरंध्वनसंयोगादेर्व्यभिचारात् भावेनपथ्यात्क्तजन्यमन्नेपिहायवद्ध्वंसमवधानकालीनमादिनिष्पायेनुमहरणाम्रफलमितिवा
च्यं तादृशद्ध्वंसविशेषव्यभिचारवारणायेत्ततादृशनिष्ठ्योवकरणास्तावश्यकत्वादित्याहुः । अथ वर्म्मापि पत्रत्तद्दुःखि तदि ध्वनसंयोगासत्तिकालेमहापरनाशस्ततः । खंडपदेन
स्तितत्रैतत्संपूर्वव्यभिचारः । नद्ध्वंससमवधानकालीनतादृशयावत्कारणास्त्रागभावत्तेतत्संयोगद्ध्वंसत्ताभावादित्यत्रादित्येव प्रतिवंधकसंसर्गाभावस्यैवकार्ये
तेनतत्संपरहेतुमहापुरनाशव्यक्तेरपितादृशयावत्कारणान्तर्गतमनत्तत्रतद्द्ध्वंसमवधानकालीनत्वाभावात् अथतत्रतत्तत्तंतुसंयोगस्यविशिष्यहेतुत्वावश्य
कत्वयामहापरनाशव्यक्तेर्विशिष्यहेतुत्वमानाभावेनकार्यपाधिहेतुपाधिव्याप्ततत्फलोपधायकत्तस्यकारणत्वस्यवाच्यनिविष्टत्वपातस्ययावत्कारणान्तर्ग
तत्वेनव्यभिचारादुर्वारएवेतिवाच्यं विनिगमनाविरहेणमहापरनाशव्यक्तेर्विशिष्यहेतुत्वस्यावश्यकत्वात् नवतत्तत्तंतुसंयोगस्यविशिष्यहेतुत्वे तंतुसंयो
गत्वादिनासामान्यरूपेणकार्यत्वेसतिवनिगमकमिति वाच्यं महानाशव्यक्तेर्पिप्रतिवंधकसंसर्गाभावत्वेनसामान्यरूपेणकारणत्वेनस्यविशेषात् अत्र
वात्तथात्वविशिष्यहेतुत्वेनयापिनक्षतिः । प्रागुक्तद्ध्वंसयोगप्रागभावकालीनद्ध्वंसताभावादित्यपरामर्शेऽग्निसंनिकर्षसत्ताभावादवच्छेदं
परेव्यभिचारवारणासंभवात् । नवीनास्तुबाधिकरणादेशावच्छिन्नध्वंसाभावत्वसामान्येस्तित्वं स्वाश्रयपद्मध्वंसेद्रव्यत्वसंसर्गेता यथा सोपधौ वह्निर्नास्ति म
भानेतस्यावत्कारणतावच्छेदकत्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्निसमवधानाभावत्तत्प्रागभावति तिसंयुक्ततादृशस्तत्वविशेषणस्यार्थः पूर्वोक्तव्यस्तस्वतादृश

स्तद्भिन्नजन्यधूमध्वंसध्वंसैककालीयस्य प्रागभावपरमाण्वकत्वादिताादृशयावत्कारणत्वावच्छेदेन तादृशक्षणवृत्तित्वस्य तादृशक्षणसंबद्धतादृशधूम
ध्वंसकरूपस्याधिकरणदेशावच्छिन्नत्वमानतादृशे कलेपि व्यभिचार

भा० प्र०

१५०

यावत्कारणानां प्रसक्तेस्तादृशक्षणवृत्तित्वपर्याप्तविशिष्टानामतथात्वान्नव्यभिचारैः साहचर्यादिमत्त्वं उपदर्शितरीत्या सर्वत्र वह्न्यभिचारेणाभावकारणतावच्छिन्नत्वादिति
वैशिष्ट्यप्रभवात् किंचाधिकारणतासंयोगसंबंधेन संबंधसामान्ये न वा तद्दीपविशेषणामुपलभ्यमानाय: ध्वंसवह्नित्वपूर्वक्षणावस्थासंसर्गेन साध्यवह्निरूपपूर्वक्षण
वृत्तित्वसंभावनात्मापर्याप्तविशिष्टाधिकरणतावच्छेदकतया प्रसिद्धे: न द्वितीय: तथा सत्युपस्थितमाधिकरणतावच्छेदकधूमसंबद्धत्वपूर्वक्षणवृत्तिधूम
संबंधेनापाद्यप्रसिद्धे: अत एव संबंधसामान्यकालप्रवेशपीतिदिक् केचित्तु धूमसंयोगीनोद्भूतरूपवत्त्वाणसंबंधावच्छिन्नतादृशयावत्कारणजन्य (तदुत्पत्तिक्षण) धू   यात ४
मध्वंसैककालीयप्रागभावपरमाणुत्वादितादृशयावत्कारणतावच्छेदकतादृशक्षणवृत्तित्वस्य तादृशक्षणसंबद्धतादृशधूमध्वंसैकरूपस्याधिकरणदे
शानवच्छिन्नत्वमानतादृशैककालेपि व्यभिचारे तन्नाभावस्थापायइति नकोपि पूर्वोक्तदोषइत्याहु: कालोपाधिविशेषेति दिगुपाधिविषयाच्युतिशेष: नाप्रसि
   यात ५   द्धिरिति नव तथापि दृष्टादिकारणगतरूपविशेषस्यैव धूमोत्पत्तिकारणतावच्छेदकविशेषस्य हेतुत्वाव्यावृत्तादृशकारणगतविशेषस्य विशेषणादौ कारणतावच्छे
दकत्वमवगतकारणतामितिमताश्रयणाच्च तत्साधारणमेवेति ग्रन्थकृतिरवसरस्य तन्मतरसहृदयस्य समर्थनीयतिहेतुविशेषणानेवादि: तद्धिन्नेन
निमित्तरूपसमवधानकालीनसंसर्गतद्रूपसन्निहितेष: मन्वयेऽभिमतधूमकारणाभूतसर्वकारणसमवधानतादृशकारणत्वंतया तद्रूपसमवधानकालीनत्वादिति
भाव: नेदर्थविशेषितार्थहेतुपदोपादानसंगतिरितिवाच्यमसर्वव्याप्तिविशेषोपादाननामस्य प्रसक्तत्वेऽपि तदुपादानसंगते उपलंभकतावच्छेदकरीतिप्रतीत्या   ए प०

१५०

५ इति तस्य तस्य वक्ष्यसमवधानकालीनत्वानुभावे नोत्र प्रसि
नैवकारणात्

हेतुस्येवेतिवाच्यं तत्स्वतद्धिसमवधानतेरयाते

गुणत्वभक्तयावच्छिन्नस्य प्रधानस्यैकदा संभवादितिभावः कारणतावच्छेदकरूपेति अन्यथा तादृशयावत्कारणानां मध्ये तद्ध्वंसादेस्सामान्यतावत्क्षणसमवधानकालीन
त्वाभावेनाप्रसिद्धिः स्यादितिभावः पर्यवसितार्थमाह तदीयेत्यादि अत्र संसर्गवत्क्षणसमवधानकालीनत्वं च यथाश्रुतार्थ एकमेव चेद्वर्णितेनैव विशेषणमिति ध्येयं नन्वे
वमपि धूमसमवायिकत्वरूपधूमावयवत्वस्य तत्संयोगत्वरूपधूमावयवसंयोगत्वस्य तादृशयावत्कारणतावच्छेदकान्तर्गतस्य तत्क्षणसमवधानकालीनत्वेऽप्यभावात्प्रसि
द्धिः तत्र धूमावयवस्य च साध्ये धूमावयवत्वं तदुपलक्ष्य इत्यत आह स्वावृत्तीति यत्किंचिद्धूमावयववृत्त्यर्थः धूमवृत्तिसमवायेनेत्यादि स्वावृत्तीति यदवयवत्वे
ऽपि नियामकं स्वावृत्तिनियामकं तत्सम्बन्धेन अवलम्बादित्यन्ययमाशयः धूमसमवायित्वं समवायेन धूमवत्त्वमेव तच्च समवायेन धूमवत्त्वं नियामकं स्वस्य तन्नियाम
कं तत्र नियामकाभावेऽन्नातिप्रसक्तत्वाच्च एवं च घटावयवस्यापि समवायेन धूमवत्त्वाभावात्तस्मिन्धूमावयवत्वस्य तादृशसंयोगे तत्र समवायेन धूमवत्त्वाभावकं दृष्टव्यं एवं विशेषस
गो विशेषणस्य कारणताम तानुसारेणार्थः धूमावयवसंयोगत्वं विशिष्टस्वरूपेणापि धूमावयवसंयोगत्वादिनापि मानाभावादिति अन्यतरत्वसंगमनस्य शेषविशेषस्य तेन
वंशिता मातितिभावः कार्यसिद्धिरिति अर्थो वोक्तस्मतादृशेऽवसरस्य यावत्कारणतावच्छेदकान्तर्गतस्य तत्क्षणसमवधानकालीनत्वं चाक्षुषत्वेति भावः पर्याप्त्यादि
महाप्रलयानंतरोत्पन्नाद्यक्षणे तादृशीति इत्याशयेन तावच्छेदकसमये अनिर्णयात्मिकाणुसमवायिकारणता इति तिद्वयोपदर्शितसमासेऽपि तदवच्छेदक
तद्रूपस्वरूपकत्वमात्रात्तावत्क्षणसमवधानकालीनत्वनिर्णयसम्भवे स्वरूपेणात्मस्वरूपातीतयकोटिसिद्धिरिति व्यापकधर्मस्य ज्यायाभिहताः स्वधूमत्वेन

मु.प्र०

१६१

तिमाह शतितिं। लाघवात्मकेत्यर्थः एतन्मतेपि लाघवादव्यवहितत्तमतिविषयाहृतासोऽहृरूपेऽत्रनेवेति अतिप्रसंगवारणायापंदशोपत्तिसम्भवायेऽनित्याविसादि तथाच
साभमस्तेताव्यवस्थम व धान का लीनत्तस्य। निर्गापिन धूमहृपादेरव्यभिचारा ग्रामवद्धिपदस्यतद्धिग्रहमेपरस्य मस्ततो ऽसा निषकं संसा वश्यक सकारण तावच्छेदकेयावर्त्तीतिव
अस्य सामस्य तस्य मेवेतिभावः एतेनात्रापाद्यकोटावह्निपदस्य तद्व्यक्तिपत्वात्पादककोटावपि तद्व्यक्तिपरत्वापत्तस्ययावहिसेनवह्निमत्ताभावसापादकोतेनहिसत्ता
मेतद्वह्निसत्त्वेऽव्यभिचारः सात्तस्यावह्निसमवतद्वह्नि तन्मत्वयोर्विशेष्यपदस्य तत्त्वापत्तेर्नर्केसद्धूमत्तावच्छेदेनवह्निमत्तापर्यवसानेनप्रकृतानुपपत्तिमपास्तं
तिचाह्निपदं द्वि सामान्यपरमेवतद्धूमस्य वर्त्तितानत्तंवसामानाधिकरण्यपधूमवत्ता वृत्तेर्नवह्निसमसामग्रीकालमेव चक्षुसम्वह्निनासमानाधिकरणस्यसमवधा
नकालीनयावत्कारणकत्वमप्रसिद्धमतो वह्नितत्त्वसमवधानतत्त्वेतयद्विषनिरूपितविशेषतात्तिशाण्ययाहृभयत्वावच्छिन्नाभाव एवापाद्यतेनहविशिष्टाभावत्वदा
विशिष्टाधिकरणापाह भयो अप्रसिद्धिः संभवेपिधूमवत्समवधानकालीनयावत्कारणकत्वंनास्तिमतत्स्वरूपत्तिभेदतावह्नितत्समवधानत्वेतिव्यभिचारयो रेककोपादा
मपितद्विषता द्वव्यमता द्ध यमपात्तंमांतरीयकवह्नि केवलदोययावत्कारणात्तधूमस्यैवतद्धूमसमवधानकालीनत्वाभावान्न व्यभिचारः वस्यसमवधानकाली
कस्यस्य पार्वदित्सस्य वानुपादानेतत्रव्यभिचार इति ननु भयमुपादानंवह्निसम्वधानपदं चात्रवह्निमयासोऽपत्तिकाविशिष्ट धर्मकारणापर्यन्तस्तत्तस्ययोगाद्दिनत
वह्निसमवधानास्यत्तिकमात्रेप संव्याप्तिधूमस्यापितावच्छेदकत्वेनांतरीयकवह्निकार्याभिचारात्तादृशपर्य्युक्तत्वस्यसमवधानकालीनत्ववह्निमा स्वकारणस्यत्तिम

गैत ३

ए.म० १६१

१६

व्या°
१६१

वच्छेदकीभूतसंयोगसंबंधेन तादृशवह्निसमवधानप्रागभावस्य गगनावच्छेदेन वह्नेः प्रसामस्त्याभावेन धूमदृष्टापत्तेरतस्तत्र वह्निपदोपादानेऽपि तु यत्र द्रव्यं संयोगः
कारणं तत्र संयोगो द्रव्यमपि कारणमिति निरूप्यमाणाभावेन समगोणि प्रतिहद्वह्निसंयोगो यत्र न रूपपराहतिः एव स्यादिश्चेदुक्तसमवधानरूपपरोऽहित्रिनत्रवह्निसंयो
गस्य नुकारणतया वह्निजन्यत्वाभाववत्पापादकवृत्तिवह्निसमवधानकालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणाकतनघत्त्वाभिचारदूतितद्वारणाय कारणपदमवश्यं का
रणताघटकफलोपधायकप्रसामस्त्रिविशिष्टप्रसमवधानं तत्र यावत्तत्कारणान्तरकाभाववैशिष्टमपि भावस्य तत्कालीनत्वे विशिष्टविशेषणतायाएवं फलोप
धायकताभियामकतयानतत्रवह्निसमवधानकालीनवह्नितत्समवधानेतरवह्निशिष्टयावत्कारणाकत्समतत्वाव्यभिचारः एवं च वह्निशेषिवह्निसमवधानकालीनादृशप्र
सारहितविशिष्टताभावादप्रसिद्धिरतोवह्नितत्समवधानेतरसत्त्ववह्निपदप्रतियोगिधायकभेवसाररुः अन्येतवतत्समवधानकालीनेत्सप्रत्यक्षदभिहितरीतिमायनत्प्रा
गपसमवहितप्रवह्निः प्रागभावकालीनत्वमर्थः आयारसमवहितत्वेन धूमजनकत्वं तेन तस्यकेनोपादानताभात्तत्रवह्निप्रागभावकालीनत्वस्यवत्ताद्वह्नाव
भावादप्रसिद्धिवारणाय वह्नितत्समवधानेतरसत्त्ववह्निपदसमाथकाभिसारतत्तदत्तत्त्वं धर्मभिसारस्यलमाधिकेनेति कृत्तुगंतोऽपि केचित् एतस्मात्तु
मतेयथाश्रुतमेवतत्तद्वह्निसमवधानकालीनत्वादिरूपं घटघृष्टत्वमेतन्नायापादकत्वेदासमतात्पर्थविशेषणमस्यघटादौ चैवव्यभिचारवारणाय प्रयत्नेन संभवति
तथापि विवक्षणीयसमस्तार्थस्यव्याप्तित्वदर्शेपि तुंगांतरे यत्कवह्निकपर्यंतानुधावनं वह्निजन्यत्वाभावइति च स्फतत्तस्साधुपदर्शितपत्त्रोक्तुतन्त्रतपि

व्या°
१६२

वत्त्वाभाववद्वृत्तिशक्तित्वयोरन्यतरवत्त्वेन धूमादिमत्साभावानां च व्याप्यभाववद्वृत्तिशक्तिमत्त्वाभावेपि च्याद्वैकल्यादि। नांच तस्याभाववद्धास्वर्द्धत्तित्वाभावेपि धूमवत्प्रतियोगिप्र
सिद्धिः न च वहृत्तसमधिकरणकालीनत्वसंबंधेन संयोगाभावकालीनत्वस्य व्याप्तत्वात्पि संयोगिनाभाववृत्तित्वाभावं तथासति धूमांशेपि ताहृशोक्तेन नातीयकवह्निके
व्यभिचारात्तादृशव्याप्तेस्त्वेतिचेत्कथंचिन्नतं पराप्तविशेषदतेरेतस्माद्वावयारस्कमप्रमाणाभेवत्ताधवत्तानाविप्रस्कोरणकालाताकार्थतावच्छेदकयोस्ततांशाद्यंशेहा
यवहिव्यधमत्साभ्यांह तेस्तत्समदुत्वंपारिक्लिन्नास्यम्यदोषितकारणत्ववस्यमाणतयावह्निपदस्यसद्धाद्रूपवह्निपएतत्संमवप्रतावच्छेदनयोरुजमनपयवहानमप्रकृत्ता
पयोगात्संभवात् सवदृत्तासिसाधुक्तादिशाभ्सामान्नेतावदूपसमवधानकालीनत्वस्पर्शिण्याहं भवाह्वयःस्त्रंदंवाध्यं यत्रमणिसंयुक्ते धनवह्निसमवधानंतत्तन्न
त्कसमवधानं तत्रतत्वंत्तेमपरत्रहास्समानकालीनत्वसत्तेजसकाभाव विशिष्टभिराप्रतिवभ्रेनांतरीयकेव्यभिचारः तेत्रवद्युमसमवधानकालेनाहृशमाण
भावस्पर्दशांतेकापंभिकरणादेशसस्सवत्तदीयया वकारणत्वंगेनताहृशमाणभावादेवह्निसमवधानप्रागभावकालीनत्वात् नचवताहृशराहृस्समानका
लासत्त्वंनातीयकंधुमपिमणपादप्रतिवंधकंत्तमानाभावइतिवाच्यं तत्संस्रताहृशनांतीयकानुमादनस्यापितंप्रतिप्रतिबंधकत्वस्यावश्यकत्वात्एवं
चतद्धारणयकायविकरणादेशतद्वह्निसमवधानाभ्यदित्तपूर्वेक्षणात्मकोपावह्निसमवधानप्रागभावद्वाणत्वच्छेदेनकारणतावच्छेदकसंबंधेनप
सामस्त्येनयत्ताहृशयावत्कारणानंततानाभावएवापाद्य तथाचवह्नितत्समवधानतेरयत्रवह्निरूपतानुपासेनधूमाधिकरणादेशकारणतत्त्वताभावएवाप्य

२४

वह्निसमव्याप्तितत्समत्वं च वह्निसमव्यापकपर्यवसितं वाच्यमित्याशयः ईदृशेनापादकेनापादनं आपादकत्वेऽपि निष्टवह्निसमव्याप्यत्वं एवं कोटिद्वयाघटितेऽपि ति
विशेषणतावच्छेदः आलोकायां मूर्त्तत्वेन मानसप्रत्यक्षादित्यर्थः यथाश्रुतनये यथाश्रुतसत्ताद्यर्थेन व्यभिचारितानात्मनात्मकत्वेन वह्निकसमादौ धूमापिनाऽस्ति
नैव तावता आपादकासिद्धिः धूमानन्तकत्वनाशोऽपादितत्वात् सामग्रीपदस्यापादानधूमाधिकरणवृत्तित्वमनेन सत्ति वह्निसमानाधिकरणतादृशधूमानधिकरणादिसाम्य
तत्काकवत्तया तत्र विपर्ययवह्नि समतत्कोटिमात्रपर्यवसानापत्तेः सत्त्वस्य विशेषणतावच्छेदकतयात्रैव व्याप्याभावप्रकाशायात् नवह्निर्घटिततात्
हृदसम्भूतस्य वसामग्रीत्वेन वह्नेर्तनीयकवह्निकाहेतुत्वात् सामग्रीघटकतादृशीमति अनिष्टापादिति वह्निधूमकारणत्वसम्बन्धेन धूमसामग्राच
त्वघटितत्वसम्बन्धेन वह्निनिष्ठधूमापेक्षया धूमसामग्र्यानन्तरे वह्नि साध्याभाव नत्वपक्षे आपादकानिश्चयत्वेनागृहीत वृत्तत्वेनाहत्तयाचेति
आपादकविशेषणेऽपि विपर्ययवह्निसमतत्कोटिमात्रपर्यवसानाय पक्षतावच्छेदकत्वेनाविशिष्टसाध्येः सम्पत्तिरित्यतस्तदसमानाधिकरणं पर्याप्तिरितिभावः ।।
अनुमितित्वेन तत्तत्सम पूर्वकस्य तत्पापर्याप्तिविशिष्टसादिमूलव्याप्यस्य तत्तत्सम्बन्धेन व्याप्य संसाध्यस्य पक्षविशेषणत्वाभावनाम्न वाहि
तिभावः मूलं किमर्थं धूमे भविष्यतीत्यादिमूलोक्तेः सन्तति च तत्तत्सम्बन्धेन विषयतेति वह्नितत्समाधिकरणसाध्ये इष्टापत्तेरिति इष्टत्वाविशिष्टाभावः तो॰
पापाधम्यापत्तितानन्तरयत्वमपिनीत्यर्थः इष्टत्वप्रमितिविरुद्धताभावः अभावेऽत्रत्वंकाह्वय एव कोटिस्थितिरिति आद्य धूमत्वावच्छेदेन कोटित्वमयत्वसामान्य

धिकरणो नेति द्वयोर्भेद इति चेदयं अन्वयेदं नोक्तं उक्तशंकाकाठ्यस्य स्वव्यस्य सम्भवस्थितात्तत्सम्बन्धरूपाया व्याप्तेः प्रतियोगिविशेषणाभेदरूपतया तादृग्विशिष्टप्रतियोगिभेदद
ग्रहकालेतत्तद्व्यप्रतियोगि। तात्पर्यं भूतत्तौ विशिष्टस्याभावरूपाया व्याप्यभेदस्य। विशिष्टभेदस्यावश्यं विशेषणाभेदस्य भेदस्यास्तत्वात्तत्तदेव शृपत्तिरूपत्वेपि व्याप्यत्वापत्ति
पर्यवसायितत्त्वोक्तौ संबन्धिनिर्णायं प्रतिसंबन्धुसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् तादृशापाद्यसंशयजनकसामग्र्याः सत्त्वेनापाद्यव्यतिरेकनिर्णयरूपापत्तिकारणासंभव
नेतर्ककारणा। भतापाद्यव्यतिरेकनिर्णायविधस्यैकत्वतयोक्तं शंकाकाठ्यस्य फलानुसारितिनियम्यरूपत्वं तर्कप्रतिबन्धकत्वं अत्र यथा धूमे तद्धूमत्वे धूमत्वसामानाधिकरण्य
नेवत्वमसम्प्रसक्ततया। धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन निर्णयं प्रतितादृशसंशयसामग्र्या अप्रतिबंधकतया कथं धूमत्वसामानाधिकरण्येन तादृशसं
शयसामग्र्यास्तत्सामानाधिकरण्येनापाद्याभावनिर्णयप्रतिबंधकत्वमिति चेन्न तद्धर्मसामानाधिकरण्येन तद्व्यक्तिविशेष्यकेतरनिर्णयं प्रति तद्धर्मसामानाधिक
रण्येन तद्व्यक्तिविशेष्यकत्वसंशयसामग्र्या अपि प्रतिबंधकत्वस्यानुभवबलेन प्राचीनमतेऽभ्युपगतत्वादित्थितिः तृतीयापूर्वोक्तेति इदं चैव स्वतन्त्र इति केचिन्मनसा वेकल्प
चेदोध्यं तद्व्यप्रतियोगिनोदृष्टैनावगमसिध्या। दृष्टान्तशंकैवानुपपन्ना किं च धूमत्वस्य व्याप्यतेऽगणात्तस्या धूममात्रविशेष्यकतया कार्यान्तरसंहतत्वकारणत्वसिद्ध
संभवेनापादकौ धूमवत्सु हि व्यप्यतुपपन्नत्वात् आहतथा चेत्तिव्याप्यत्वानुमापकाणां धूमत्वमातीतत्कार्यसामान्यमिति शंकस्यानुत्तेनाच्छिन्नतेन मयपसाधारणप
नासकायोग्यवहितेति कार्यसामान्याव्यवहितत्वसंबंधे पूर्ववृत्तिं नरतिमसम्पत्थपदोक्तेर्विपत्तेत्वादेवेति कार्यसामान्यनियतत्वादरिसयं आविनाकायेसामान

नियताव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वं ॥ अनन्यथासिद्धत्वस्य कार्यसामानाधिकरण्यस्य चासिद्धत्वकार्यसामान्यनियतत्वावच्छिन्नपूर्ववर्त्तित्वमवच्छेदकपरिग्रहः विवक्षितत्वमूलत्वादिः तथा
चोक्तरीत्या प्रतियोगिप्रसिद्ध्यभावात्तर्कत्वशंकानुपपत्तिः न वापादकाद्यप्रसिद्ध्यनुपपत्तिः अथ तर्क एव तत्र धूमस्य सत्त्वाननुयोगेन एव कारणस्यासत्त्वात्तस्य कार्यसामा
न्यविशेष्यकत्वया सत्त्वानुयोगेपि न सत्त्वप्रसंगस्याविरोधात् निषिद्धप्रसंगस्य हेतुकत्वसंशयस्य च कार्यान्यतरपिपार्थिवजन्यत्वे भवनकार्यतावच्छेदकत्वप्रसिद्धेः कथमप्रसंगो वा
दिति भावः आपाद्यतिव्यक्ततरतिरस्कृत्स्यापादकाप्यापाद्यक्योस्तु भयोरपि हेतुसाध्यविरोधसाध्ययोर्निपि रहितताया अविरोधादिति भावः अत एवात्रापादकाप्रसिद्धिः कृ
तस्यापि आपाद्याप्रसिद्धत्वस्य तत्त्वादिति कथं एवमाशयेन दोषितिकृता आपाद्याप्रसिद्धिरिति नत्वापादकाद्यप्रसिद्धिरित्येवोक्तमिति ध्येयं दोषितावशेन
द्रूतितिव्याप्यापादकाद्यप्रसिद्ध्यातिदूषितव्याप्तिनिर्णयासंभवेन तद्विघटनतया मूलस्य शैथिल्यसंपादकत्वेनोक्तस्तर्कस्य शंकापास्तकं प्रतिबंधकत्वमिति भावः
पर्यवसायिनीति अन्यविशेष्यणाप्रसिद्धेर्निर्विशेष्टाप्रसिद्धिरूपत्वं किंतु तत्र संपर्यवसायित्वे वसाशयेनाप्रसिद्धिरूपस्यानुकूलपर्यवसायिनी सत्त्वमिति ध्येयं केचि
तु धूममात्रविशेष्यकत्वादेस्तर्कत्वशंका नैव कार्यांतरसंदेहतर्कत्वप्रसिद्ध्या प्रसिद्धिपर्यवसायिनीत्यसंगतमिति वाच्यं अप्रसिद्धिशब्देन निर्णायकभिन्नत्वान
पत्तया पर्यवसायिनीत्यसंगतेन धूमविशेष्यकापादकानाहार्यत्वसंपादकत्वप्रतिपादकेनासंगतत्वभावात् एवं च तस्याप्यापादकज्ञानाहार्यसंदेहसंपाद
कत्वयाप्यभिवाक्यसंपादकत्वेन तर्कस्य भूतव्याप्तिनिर्णयविघटकतया मूलस्य शैथिल्यसंपादकत्वेन तर्कप्रतिबंधकत्वं तथा हि अहेतुकत्वस्य वह्निजन्यत्वाभावव्या

(ि)तया अहेतुकत्वसंदेहस्य तत्प्राप्यसंदेहरूपतया वह्निजन्यत्वाभावरूपव्यापकत्वसंदेहसंपादकताया प्य ५

त ५

प्यसंदेहस्य व्यापकसंदेहे सत्त्वात्तथा व्याप्याभाववत्त्वेन ज्ञातोपि पक्षे धूमे तादृशसंदेहस्य व्याप्यव्यभिचारसंदेहरूपतया तर्कमूलव्याप्तिनिर्णयप्रतिबंधकत्वं अथा
हेतुकत्वशंकाया व्याप्यादेकत्वसंदेहजनकत्वं न स्यात् व्याप्यसंदेहस्य व्याप्याभावांशे संदेहात्मकत्वेन व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वं साध्याभावांशे निर्णयात्मकव्यभिचार
ज्ञानस्यैव तत्प्रतिबंधकत्वादिति चेन्न तावता व्यसंदेहकत्वशंकाया व्याप्यसंदेहजनकत्वासामर्थ्येपि तर्ककारणीभूतव्याप्यव्यतिरेकनिर्णयविघटकत्वात्तं
कप्रतिबंधकत्वस्यानपायात् अत एव दीधितौ तदभिप्रायेणैवापादकाप्रसिद्धिमपि शंकायां नोक्तव्याप्याद्यर्थकमादिपदोपादानमिति प्राहुः व्याख्या
यां विशेषणाभावेन तद्द्वारा तत्प्रयुक्तविशिष्टाभावमादायेति यावत् वह्निधूमयोरिति तत्तयावच्छिन्नविधेयत्वप्रकारतानिरूपितस्समानाधिकरणत्वं धूमस्य वह्निमन्यादिस
यं वह्न्यभावव्याप्तादित्यावृत्तिभावः इदं च स्वपक्षस्थानां वह्निं विनापि तस्यापि वह्निमन्नवृत्तित्वं विनापीत्यर्थो बोध्यः कृतेति दमुपलक्षणं तस्यापादानम
यस्मादिति तस्मात्तदुपादानपरार्थक्रियायाश्चासंपिद्रूपत्वं मूलानुरोधेन तेनादृशमूलात् स्वयं व्याप्तिग्राहकानुविधानज्ञानस्यैव शंकाप्रतिबंधकत्वा
भावितिभावः मूले मम कथं स्वक्रियाव्याघातः स्वस्य क्रियाधूमधाननादिस्वव्याघातः प्रतिबंधः शंकितायं तनमिति स्वक्रियाया एव शंकाप्रतिबंध
कत्वात् स्वक्रियैव शंकाप्रतिबंधिका संयतनत्वं यत्र कारणमस्यर्थः प्राक्तनस्वक्रियापदस्य स्वक्रियानुत्पादप्रयत्नयाकारणं विनास्वक्रियाभ्युपाद
स्यव्याघातस्यार्थलाभमादाय स्वक्रियायव्यवस्थस्वक्रियोत्पादप्रयत्नकारणं विनैव स्वक्रियोत्पादे व्याघातस्यार्थलाभमित्याप्यवाक्यार्थदर्शितत्वात् भवेनप्राक्

नभ्रपिपक्षतावच्छेदकत्वमपीसुक्तं आख्यातार्थप्रकारकत्वमपिपक्षेक्रियायाव्याघातइतिमात्रकानयंथयुत्तकमपिपक्षत्वयहतितदपिक्रत्वं तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधप्र
मितस्यार्थः पुंक्रियतेमेमतिकत्वात्पुनस्सामेसिक्रियायस्मादितिपुनस्तावान्क्रियायस्मादितिपुनस्तावांस्क्रियापदेन तादृशबोधस्तोमेमवादितिभावः यथाश्रुते न
पादानपदस्य भावपुसंत्वेक्रियापदस्यकर्मपुसत्वे चदीधितेमानाभावादितिया सा भावावधारणाद्विनिर्णयस्त्वभावादितिभावः मणिसांप्रदायेनप्रतिबंधकतासंभवा
दात्स्कारापुत्तेतिशंकाप्रतिबंधकइतितकोस्तीतिशेषः अत्रतादृशानुपपत्तिकानुविधायित्वस्याभावमाधाननवगाहिनेपितादृशशंकात्वप्रतिबंधकत्वं
विशेषप्रदर्शनस्यामणिसंप्रदायेनप्रतियु वेविरुद्धस्वप्रथमशंकाप्रतिबंधकत्वंबाधनिश्चयविधयावक्रिस्तस्ववृत्तिमानस्वप्रतिबंधकविनानुपपद्यमानत्व
पक्षकात्वव्यवहारसंभवदिति तत्रत्पत्वघटितत्वाद्बोधविनानुपपद्यमानतास्वव्यवहारसंभवदितितादृशत्वात्इति तेषात्रतीयशंकाप्रतिबंधकत्वेचततस्यवद्यवहारसंभवादि
तत्वमत्राभावादेरुक्तत्वाभावयोरवच्छेदकधर्मदर्शनविधया तद्भयोस्तादृशान्वयधर्मोतिरेकानुविधायित्वावच्छेदेनसत्त्वात् नचतस्यद्वितीयशंकाप्रतिबंधकत्वम
पिवाधनिश्चयविधयैवसंभवतीतिवाच्यं सामानाधिकरण्येनविशिष्टबुद्धिंप्रतिसामानाधिकरण्येनधर्मेवाधनिश्चयस्याप्रतिबंधकतया धूमत्वसामानाधिकरण्येनत
स्यतत्सामानाधिकरण्येनवह्न्यसम्भवादित्वस्यकोटिकसंशयेप्रतिबंधकत्वासंभवात् नचसामानाधिकरण्येनावच्छेदकधर्मदर्शनस्यापिसामानाधिकरण्ये
नविशिष्टबुद्धावप्रतिबंधकत्वावच्छेदकधर्मदर्शनविधयापितस्यन द्वितीयशंकाप्रतिबंधकत्वसंभवइति वाच्यं वाधनिश्चयप्रतिबंधकतायांतथाभियम

धू०५

श०५

शा०भा०प्र० १६५

सेनाप्यवच्छेदकधर्मदर्शनेन विषयाप्रतिबंधकतायां तथा नियमासत्त्वात् यदि च सामानाधिकरण्येन तद्विशेष्यकबाधनिश्चयस्य सामानाधिकरण्येन तद्विशेष्यककु-
द्धिं प्रत्यपि प्रतिबंधकत्वमनुभवबलेन प्राचीनसंमतमिति विभाव्यते तदा द्धित्वप्रशंकोपसर्पिणस्य बाधनिश्चयविशेष्यवृत्ति प्रतिबंधकत्वं तृतीयशंकोपसर्पणावच्छेदकधर्मदर्शनविष-
याप्रतिबंधकत्वमुपपादयितुमाह व्याख्यायां तद्धर्मावच्छिन्नेत्यादिना तात्पर्य इत्यन्तेनैव धूमत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्तिग्रहे उपयोगितास्तीति भावः विशेषे धूमविशेषे सामान्यतः धूमत्व-
वह्निसामान्याभ्यां तादृशानुमतस्य तृणादिजन्यमहानसादीयदीपिते तत्संभवादिति तथाच तत्र वह्नित्वव्याप्यत्वज्ञानस्य धूमत्वावच्छिन्ने धूमविशेषेऽपि धूमत्वव्याप्यतावच्छिन्नेऽसमवधानस्य संभव-
नेति भावः व्याख्यायां तत्र सामान्यतः कार्यकारणभावग्रहे सामान्यव्यभिचारेति तथाच तत्र वह्नित्वावच्छेदेनाव्यभिचारनिर्णयात् तत्साध्यसामान्यमिति भावः अगृहीतेति
अत्र वह्नित्वादिरूपेणाप्यसाध्यत्वाल्लघुत्वाभावेन संदिग्धमनुक्तं गुरुविशेषाकं तदवच्छेदेनेव तादृशवत्त्वाभावच्छेदेन च लाघवात् निश्चयाः लाघवज्ञानाभावः सामान्यत इति त-
थाच दीधितौ सामान्यतस्तत्पदं परिष्कृत्य निष्प्रयोजनत्वादिति वा पाठ इत्याशयः क्वचित् सामान्यतः एवमपि पाठोऽस्ति तत्र वृत्त्यवकारणं यं बाध्य क्वचित् सामान्यत एवमेव पाठः सामान्यधर्माव-
च्छेदेनैवेत्यर्थः एवं कार्यकारणविशेषधर्मावच्छेदकत्वमवच्छेदः अत एव विशेषकार्यकारणभावस्योपेक्षा इदमुक्तमेतन्मयि समाधानेति इति वदन्ति तच्चिन्त्यं नवयत्सा-
मान्ययोः कार्यकारणभाव इति नायेन विशिष्यापि कारणतामिति वाच्यं इत्यस्य पर्यवसन्नया सामान्यतः कार्यकारणभावस्य दुर्ग्रहत्वात् अन्यथोपपत्तिं व्याघातापत्-
तेरिति ग्रन्थपरि साध्यथपर्यालोचनया विशेषकार्यकारणभावविपर्यासाकलितं मतत्त्वास्याति स्फुरणात् धूमत्ववह्नित्वावच्छेदेनेति अत्रेदं बोध्यं वह्निं विनापि देशा- एम०

१६५

तन्नाशेन धूमे धूमोत्पत्तिदशायां नन्न तादृशधूमत्वस्य धूमे व्यभिचारः इत्यतः तत्तद्वह्निजन्यतावच्छेदकं किं तु तत्सत्त्वाद्यन्नैव जातस्य भवत्या वंह्यभाववन्नायि दशायां धूमजनकधूमत्वेन धूमत्वं
न वह्निव्याप्यतावच्छेदकं किं तु वह्निजन्यतावच्छेदकं तादृशधूमवैजात्यमेव तादृशविजातीयधूमस्य च वह्निव्याप्यत्वं चेत् षष्ठीविशेषणविशिष्टधूमस्य वह्निव्याप्यत्वमिति प्राचां
मतवादिति प्रथमं तादृशवैजात्यविशिष्टस्य तादृशधूमत्वेनासोपलक्षकत्वात् अतस्तत्प्रमितत्वस्य धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिग्रहोपयोगिता संभवत्
कापिनिरूपिता तादृशविजातीयधूमस्यावयवे तत्संयोगसंबंधेन देशान्तरे केवलेनापि संबन्धेनावयवदेशानां तत्तदवच्छिन्नसंयोगसंबंधस्य संयोगावच्छिन्नोत्पत्ति
रवधारणमत्ता व्याप्यतयावच्छेदकः तत्संयोगाधस्यसंबन्धस्य पतेत्वत्र तत्र यमेन संबंधेनोत्पन्नं तं इति न चाव्यभिचारायेत्तेन सम्बन्धेन तत्तु तत्सिद्धिः सिद्धिर्यत
तु तिस्यादेशान्तरस्यावयवव्याप्तत्वं तत्वेनादिसाधारणपक्षोपपद्यते एतेनाशु स्वसाधूमसंयोगाभावात्पुत्पत्तिसंयोगविभिन्नकालीनतयोवधूमधिकरणपक्षकस्य
मधच्छेदावच्छेदकाभाव इति शंकापि निरस्ता पक्षसंयोगसंबंधावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य व्याप्यतांशत्वा संयोगस्यानेनास्यैव निर्वाह्यते शान्तकोऽपि दोषः वह्निनाधू
मस्तमनेयोगमत्वाख्याय समर्थोऽपि तत्संपत्तायत्व तयाऽवच्छेदकसंबंधः अत एव धूमत्वादि संबन्धेन वह्निना धूमोत्पादः संयोगेन वा तदवच्छेदकसंबंधः धूमत्व
मात्ममात्योर्दृष्टित संबन्धेनाश्च तत्तल्लधूमादाः एवं चात्र धूमत्वं वैजात्योपलक्षकत्वेनोक्तं यथा तथा वह्नित्वमपि कार्यकारणभावग्रहस्तत्रापि नाय वह्नित्वम
पार्थिवत्व ग्रहोपयोगी अत्र वच्छेदकधूमसंबंधेयार्भेदादितिकेषां विह्वलत्वमपि प्रमात्वमिति केचित्तु धूमत्वेन कामनता वच्छेदकत्ता दात्म्यस्य समवायस्य वा

२०

भा॰प्र॰
१९६

यस्यव्याप्यतावच्छेदकसंबंधत्वात्तत्संप्रयोगरूपस्यजनकतावच्छेदकसंबंधत्वाच्चनधूमस्यधूमेव्यभिचारः अतएवमणिकारादिभिःसंबंधभेदेनसाध्याभावापत्तिरपितदानींतेनसंबंधे
नवह्निमत्त्वात्तत्तद्धर्मविशेषवत्त्वेमहत्त्वविशेषादेस्तत्त्वात्तित्तिवाच्यं अन्यथाप्रसिद्धेरितितत्राप्रकृते कार्यतावच्छेदकसंबंधतयैवापत्तेःतत्प्रकारकत्वात्तत्कत्वानुगमा
विरहात् अतएववह्नीलयोर्वात्तद्विशेषेत्तत्त्वस्यानुगमेपिनक्षतिः संबंधाननुगमस्यादोषत्वादित्याहुस्तत्रावच्छेदकसंबंधभेदेनकार्यकारणभावस्यव्याप्तिग्रहानुपयोगि
त्वापत्तेः ननुपयोरन्वयव्यतिरेकयोस्तयोरेवकार्यकारणभावग्रहइतिविशेषान्वयव्यतिरेकग्रहात्कथंसामान्यतःकार्यकारणभावग्रहः अन्यथायत्किंचित्स्वत्वव्याप्त
रकाग्रहाद्यत्किंचित्कार्यकारणभावग्रहस्यसंभावाद्यस्यात्राद्यदोषितोप्रामाण्यंकोविदत्तिचोद्देत्ता व्याप्त्यानुपात्ताद्दशकार्यकारणभावेतिविशेषकार्यकारणभावस्यैवतादृश
व्याप्तिमानिति इदंचकार्यकारणभावग्रहस्यैवव्याप्तिपरिच्छेदकत्वाभिप्रायेणेतिभावतामुपाकार्यकथंचित्कुमतव्यक्तिइत्यनुत्तानक्षपाबोधकीतिध्येयं अतएवलाघवज्ञानेन
दृशाभावग्रहेविशिष्टानिवेशादेवअतएववह्निजनकतावच्छेदककोटौनिवेशादेव तर्कस्यसमभिव्यक्त्यभिमादि अत्रायमाशयः तर्कस्यपर्वोपदेशितदीपापादका
ह्यकाशंकाप्रतिवध्यादिरूपफलमस्यैवतादृशोनेकजनकसंपादनमपिफलांतरेतर्कस्य एवंवानएवसत्राएवकारणमथैतादृशोनेकजनकसंपादकत्वेपससस्यतादृशो
नेकजनकसंपादकतयापीस्यय वक्तत्तत्कत्वं अतएवस्यादिकयोयथाकृतीमवेवकुसंभिसस्यषुकृत्तसामान्यव्याप्तिग्रहोपयोगाभावाद्यकतर्कस्योनकफलस्यसता
किंचित्कत्वयाविशेषकारणतायाहकतयातत्साभग्र्यंतगेनतेनतर्कस्यतफलकत्वेततत्सामग्र्यावस्कश्वेनतेनतर्कस्यापत्तेवाप्तिग्रहोपयोगउक्ताफलकत्व

एप॰
१९६

सोऽनुत्तरकस्यापादनस्य व्यर्थत्वप्रसंगात् न चात्र तर्कस्येष्टजनकतया प्रवृत्तौ व्याप्तिग्रहे सोपयोगस्य तर्कस्य वा व्याप्तिविरोधिशंकाविघटकत्वादिति ग्रंथव्याख्यानकाल एव वा
माणत्वाभिहितेन त्वनुपपन्नस्तर्कोऽभिमतो नैयायिकत्वप्रसंगादिति वाच्यं । पूर्वमुक्तस्यापि प्रसंगादत्र स्फुटार्थं न चैवं व्यभिचारादिना विरुद्धमाणाधिकशंकाया व्यवच्छेदः कथं च तत्राभि
धानदोषाभावात् । किं च तर्कस्य शक्यफलकत्वमपि नास्ति तथा हि तर्कस्य पूर्वस्य पूर्वापरदर्शितौ । आपादकस्य शंकाप्रतिबंधकत्वं तर्कस्यापादकत्वाभिमतानिष्टसाधनत्वस
कारकत्वमेव तत्फलकत्वसंभवेन तद्भावेन तत्फलकत्वासंभवात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनिष्टसाधनत्वज्ञानस्य वर्तकस्यापि व्याप्तिविरोधिज्ञानादिष्टसाधनत्वज्ञाना
नस्यापि प्रतिबंधकतापत्तेरिति तर्कस्य तत्फलकत्वं अथ वा तर्केणानिष्टमापादकज्ञानेनानिष्टस्याप्यापादकज्ञानस्य मनसो हेतुत्वस्य तत्तदापादकज्ञानस्यानिष्टनिवृत्तितर्कस्य
तर्ककालप्रतिबंधप्रयोजकत्वेन तत्फलकत्वमिति चेन्न तत्त्वतापि घटितस्य तर्कस्य तत्फलकत्वासंभवेन तत्र शंकानिवर्तकत्वे यत्र धूमोऽग्निं विना स्यात् तत्र विधि
षिद्धस्तत्र तर्कस्य वैफल्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ किं चानाहार्यापादकज्ञानस्येवानिष्टसाधनत्वापत्तेरिष्टसंभवेनेच्छाविच्छेदप्रसंगात् तत्र तज्ज्ञानस्यानिष्टसाधनत्वाभावेन
तदिष्टतासंभवेनेच्छाविच्छेदासंभवान्नापत्तिस्तथापि तर्कस्य तत्फलकत्वासंभवः ॥ अपि चेच्छादिरूपसामग्र्या विघटनद्वारा तर्कस्योपयोगस्य स्वीकारे विषयापत्तिर
कज्ञानमात्रप्रतिबंधकतया तर्कस्यापि तर्कस्य तत्र कथं प्रयोगासंभवेनासाधारणत्वेन व्याप्तिग्रहोपयोगानुपपत्तिरिति । न चैवमाहार्यशंकाया इच्छाव
च्छिन्नत्वात्तत्सामग्र्याश्च कार्यनिराकरणे तद्वाच्ये आहार्यशंकाया इच्छाधीनत्वे तत्सामग्र्या अप्रतिबंधितया तन्निरासस्यानिष्टविघटकत्वात् अतएव व्यवच्छेदसामग्र्योपपत्तिः

घ

प्र॰धा॰

१९८

२१

वंधिकात्तत्रतत्संशयोयेतिप्रावांप्रवाप्रतः नन्वत्तर्कस्यविरोधिशंकाघनिरासकेत्तत्त्ववाकारणतासंदेहनिरोधितामादसादयन्येनतर्केकारणनिवर्त्तेतइतितर्केकरणतद्वि
रोधिशंकायामपनीतायामितिदीधितिग्रंथस्यतत्तर्केविरोधिशंकादिनिरासद्वारा विशेषकारणतात्वाख्यसामग्रीघटकत्वाभिप्रायकस्यतर्कघटितेतताद्दशसामग्री
विशिष्टसाहित्याख्यानग्रंथस्यचसंगतिरितिचेन्नतत्सत्वदस्युपगमवादेनसंगतेःव स्तुतस्तुतद्ग्रंथस्यापितर्कस्यापादकतयातर्कस्यप्रकृतव्याप्तिग्रहहेतुपयोगइत्यत्र
वतात्पर्यात्संगतिः तथाहिदीधितौतत्रचेत्यस्यप्रकृततसामान्यव्याप्तिग्रहात्मककार्यतानिरूपितेत्यर्थः अकारणतासंदेहः सामान्यव्यभिचारसंशयः नि
वर्तेतेत्यस्यकारणतात्मकोत्कर्षसंपादनेनप्रतिबंधायोभवतीत्यर्थः तद्विरोधिशंकायांव्यभिचारशंकायांअपनीतायांउत्तेजकस्यसंपत्तावितिबंधायोग्यायांतस्यां
सामान्यतएवंतत्परिच्छिन्नमित्यर्थइतिदीधितिसंगतिः व्याख्यानग्रंथोपितर्कघटितेतसमस्ततर्कविशिष्टस्यर्थकतयातर्कसहाचारेणोत्तेजकत्वपरइति नासंगतः
अतएवसामान्यव्यभिचारनिर्णायकघटितताद्दशसामग्रीत्विवक्षेयतिटितशब्दस्यविशिष्टार्थकत्वात् अन्यथासामान्यव्यभिचारनिर्णायकस्यविशेषकारणताया
स्वकसामग्रीघटकत्वेनासंगतेः एवंतर्कोवाताद्दशकारणतात्याख्यसामग्रीवेत्यितिग्रंथोपितर्कस्यसहकारेणोत्तेजकत्वएवसंगच्छतेअन्यथातर्कस्यताद
शसामग्रीघटकतयाएथगुक्तेरसंगतेः तस्मात्तर्कस्यसहकारेणोत्तेजकतयातत्संपादकत्वेनप्रकृतव्याप्तिग्रहोपयोगस्योक्तत्वात्तर्कस्यनैकवल्यमित्यादीधिति
टिप्पनीनात्तकमणिग्रंथादिस्यस्थेनतदापादककतर्कस्यतद्विशिष्टद्विसावच्छिन्नप्रतिबंधकत्वमसंभववत्वाद्दैयत्तअतएवदोषादिर्वर्कविनाप्याहार्यानाहा राम

१९८

यं शंकानिवर्त्तकस्तर्क इति तर्कस्य व्याघातबुद्धिसामान्यविशेषप्रतिबंधकतामनुभवबलादपेक्षते अत एव विपक्षबाधकतर्कत्वविरहादिति तर्कस्य साफल्यसिद्धिरिति व्याघातकत्वम्
मितिवदंति आचार्यास्तु यापि व्याप्त्यनुमितिरूपाभावप्रसाद्वकर्मप्रसक्तेन तद्रूपेणापाद्यकोटिकत्वेप्यनुमिताववच्छेदकविधिष्टधर्मिविशेष्यकत्वाद्व्यभिचा
रिज्ञप्रयुक्तव्याप्तिज्ञानाभावाद्यपि साध्यसाधकतर्कात्मकमाहार्यज्ञानमपि आपाद्यकोटिप्रतियोगिमत्तायां निश्चयप्रमाणवत्तया बुद्धिरिति वक्ष्यति । विरोधि
प्रमाणासंभवेनयातनमाधकानिश्चयोप्यत्रापि अप्रामाण्यग्रह इति तर्कविरहे स्यादव्याप्यस्य ग्रहणायेत्यमिति तर्कसाफल्यं तत्त्वेव तत्स्यावस्थायां सत्त्वेन तर्कोपयोग इति
प्रवादोपि संगच्छते इत्याहुस्तत्ल्लीवत्तेषणा अनुसंधानेपीति अयमिनानुसंधानसमुच्चयः दोषितो प्रतिबंधकत्वमिति मामत: कार्यकारणभावग्रहः दूषा दि
गारत्नयांकथमेकेति लाघवज्ञानादिकमप्युक्तकोटावव्यभिचारनिर्णायकत्वेन प्रतिबंधकत्वान्तरकल्पनमावश्यकं सार्वत्रिकभाव: सामान्यव्यभिचारनिर्णयसा
दि अत्र मान्या: अवंतनरूपेणाप्रतिबंधकतायांव्यभिचारसंशयोत्पत्तेर्व्याप्तिसंशयव्यभिचारवारणायप्रतिबंध्यतावच्छेदककोटौ निर्णायत्वमवश्यनिवेश्यं एवं
तेनरूपेण प्रतिबंधकत्वांगीकारे व्यभिचारनिर्णायो । तर्कव्याप्तिसंशयवारणायव्याप्तिविषयत्वावच्छिन्नप्रतिव्यभिचारनिर्णायत्वेन शत्थकप्रतिबंधकत्वमावश्यक
तेनरूपेणप्रतिबंधकतायांव्यभिचारनिर्णायत्वस्य विशेषणतयानिवेशनसंबंधेन तद्वित्तरूपेणप्रतिबंधकत्वाभिधानमिदंचिंत्यमेवेत्साहस्तच्चिंत्यव्याप्ति
संशयजनकदोषादेस्तेनरूपेणप्रतिबंधकतायामनेकसोपगमेन चान्योन्यव्यभिचारवारणाप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निर्णायत्वनिवेशवत्व्यभिचारसं

१२

भा०प्र०
१९८

ग्रायोग्यत्वम्। निमेषणायवणाशाम्भवेन व्यभिचारनिर्णयेन तत्र स्थकप्रतिबंधकत्वस्य तन्नावश्यकत्वात् यदंशे तेन रूपेण प्रतिबंधकतायां व्यभिचारनिश्चयाभा
ववि(शि)ष्टसाध्यवत्ज्ञानं तद्विशिष्टव्यभिचारनिश्चयाभावो ज्ञानकरतिविनिगमनाविरहात् अनुभूतकार्यकारणाभावद्वयसौकार्यत्वरिसेतद्दोषस्य व्यभिचारेणे
श्रयोपेक्षेनैव प्रतिबंधकत्वात्तत्र साध्यवज्ज्ञानेनोत्तेजकं व्यभिचारज्ञानेनासामर्थ्यातिरं प्रतिबंधकत्वात् अत्र तु उत्तेजकाभिसंबोधित्वमिति तदंशे एव तदवच्छेदकतायाव्याप्त्या इति
सेना दोषात् विशेषणाभावेनेति इदं च लाघवानुसंधानदशायां तदसंभवे तु विशेषणविशेष्यभावाभावेनेति बोध्यं धूमत्वावच्छिन्ने वह्नेरेवं च दीधितौ धूमत्वावच्छिन्नस्येति
प्रमम्यर्थे षष्ठी। अनयव्याप्यायाद्दीयस्सनेन त्रिधूमयायत्वत्तत्र तत्रापि धूमत्वसामानाधिकरण्येनैव पक्षे तेन धूमत्वावच्छिन्नस्य तत्पक्षधूमत्वविशिष्टस्य समर्थ्य च मम
मवहितानन्तरस्यप्याकृतेनैव पूर्वमतादिदं धूमत्वावच्छेदेन पक्षे तत्र प्रतियोगिनिर्णयस्याशक्यतायाश्च शान्तरात्वपसापेक्षे विनिर्वचोक्तं तदसत् अ
नुपदमेव तत्रैवोक्तमायेन साध्यैना धूमत्वावच्छेदेन प्रतियोगिनिर्णयस्योपपादनात् न च तत्र साध्यैना धूमत्वसामानाधिकरण्येन च प्रतियोगिनिर्णयपया
दितरनिवार्यं तादृशनिर्णयस्य बहिरिंद्रियेणावर्त्मं धवनमनेन वस्तुयत्रापि तस्यासंगत्यापेक्षे यदपि धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्निसमवहितानन्तरस्यैव तथाव
धूमत्वावच्छेदेन निश्चितस्य वह्निसमवहितानन्तरस्य व्यतिरेको धूमत्वसामानाधिकरण्येनापादनीय इत्यर्थः अत एव पूर्वमतादिदं पूर्वमते धूमत्वसामानाधि
करणेन निश्चितस्य वह्निसमवहितानन्तरस्य व्यतिरेकस्य धूमत्वसामानाधिकरण्येनापादनीयत्वात् ननु धूमत्वावच्छिन्नस्यापादनीयत्वस्य धूमत्वावच्छे

न्या३
गा०
१९८

देनापादनीयस्यार्थः तद्धर्मावच्छेदेनापेक्षितसामानाधिकरण्यमात्रविषयकाया एकसंशयाविरोधितया तादृशापत्तेरकिंचित्करत्वात् धूमत्वावच्छेदेन वह्नि
समवहितत्वाज्ञानस्य निश्चयस्य स्वघटितावत्त्वस्यादेयस्यैवापाद्यापादिते तीमनमेव सुस्थं संशयस्यापादकत्वानिरूपितमनेनैतत्तत्तद्व्यापकत्वसंशयाव्यवहितविषयकबाध
त्वमवच्छेदकावच्छेदेन बाधनिश्चयविरहविशिष्टविषयकबाधत्वसामानाधिकरण्येन बाधत्वमिति यावत् तेन व्यापकमतिरेकापत्तद्धर्मावच्छेदेनापाद्यव्याप्तिरेकालि
योग्यत्वमपायास्तद्धर्मावच्छेदेनापेक्षितसामानाधिकरण्यमात्रविषयकापादकसंशयविरोधितायाश्चानुभवसिद्धायास्तत्स्वरूपत्वेन तादृशापत्तेरकिंचि
त्करत्वाभावात् धूमत्वसामानाधिकरण्येन पक्षे धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसमवहितत्वनिश्चयस्य वह्निप्रदेशोऽपि विसंवादः धूमत्वावच्छेदेन वह्निसमवहि
तत्वस्य तन्निश्चयप्रदर्शनानाविसंवादित्यथोक्तमेवस्पष्टम् ननु मूलेऽनुमानाप्रसिद्धिरेवाप्रसिद्धेः भिवार्यविषयकस्य विशिष्यपत्तयानिवृत्तस्य तत्स्वरूपकामनं
विशिष्टमितिविशेषणानयाकथं निरयात्तस्याप्रसिद्धेरित्यादि पदार्थमितित्तच्छेदेनवपूर्वोपस्थितत्वविशेष्यत्वेपदार्थादित्तिभावः तेनैवव्यवहितसम
वहितत्वस्य यथाश्रुतेतियथाश्रुतसंबंधे वह्निसमवधानाभाववत्तामात्रमत्स्यपते निरासइतिप्राकृतादेसिद्धेरित्यस्वीकारात् तद्विवरणसंभवादि
तिभावः ननुधूमत्वावच्छेदेन वह्निसमवहितत्वसम्प्रदायेतत्त्वयाकथं धूमत्वावच्छेदेनपक्षसत्त्वमहदविधितात्तद्वात्तिव्याप्यायांसंबंधात्तरोगानितित्तो
यार्थोभेदः वह्निपुक्तसत्त्वयोगो चेतिवह्निपुक्तत्वेनवह्निसमवहितत्वार्थः एवमन्यत्रापिकल्पनापर्यायोगपर्यालोचितेपाठः वह्निव्यतिरेकात्तद्वह्निव्यतिरेकाप्रतियोगित्वमुम

सावच्छिन्नसमवहितेत्यर्थः · एवमग्रेपीति न संबंधेन धूमजनकतावच्छेदकसंबंधेन दीधितौ तन्मध्यस्य हेतोरप्रयोजकत्वग्रहेणानुमितिप्रतिबंधात्तत्र संभवा
त्र्याख्यायां वह्निव्यतिरेकेतितत्र याबद्दीधितौ तद्व्यतिरेकशंकायाः स्वसमवहितसमवायेन तत्समत्वशंकायाः इत्यर्थः · दीधितौ निरासाद्द्व्यायोगाद्यनयादितिपंक्तमं
तत्र यस्य विशेषदर्शनविधयाप्रतिबंधकत्वमित्यर्थः · व्याख्यायांत्वन्यथासिद्धत्वशंकापास्त्रन्यथासिद्धवह्निमात्रधिकत्वशंकायामजनकत्वमितिधूमजनकत्वेत्यर्थः · धूम
जन्यत्वेतियावत्तुशंकापाचेति उभयथापि धूमत्वसामानाधिकरण्यापन्नवह्निसमवहितत्वतत्समत्वकोटिकत्वंशंकायां प्रयोजकत्वान्नमितिभावः · दीधितौ धूमजनकत्वसंदेहस्य
चेति धूमवह्निसमवहितत्वतादृशात्मत्वतत्समत्वसंदेहस्येवेत्यर्थः · भिन्नत्वाभ्यासिद्धत्वशंकायाश्चैतत्रवपर्यवसानादितिभावः · व्याख्यायां वह्निर्मात्रेतिवह्निसमवहि
तेत्यर्थः · दीधितौ धूमानुसारदर्शनेनैव तु स्वविति वधत्तया धूमवह्निसमवहितत्वतयाविच्छिन्न इत्कालेनानुसत्तिकात्वनिश्चयेनेवेत्यर्थः · इत्यादि · वह्निभिर्ज्ञैः · व्या
साध्यः सहकारितयाप्राप्यत्रैतत्कार्थोपयोगितयाजनकत्वेनेत्यर्थन्तत्संभावनायामितिध्येयं · एतेन जनकत्वस्यांशभावनायामितिपाठः · व्याख्यायांतत्र धात्वयोर्न्वये ।
वात्संभावनायामिति स्वजनकत्वस्यसमत्वकृप्तिमिति वीनोत्कर्षमुपस्य · व्याख्यायां धूमत्वेन जनकत्वसंभावनायाः · धूमहेतावपि वह्निजन्यत्वे तत्संदर्शसाध
तादृशस्य शृत्सम्भवशंकाया · किंत्वनन्यजनकत्वशंकायास्त्वेतत्र पर्यवसानादिति भावः · दीधितौ कार्यविरहितेतिवह्निविनाशे धूमविरहमहाधूमानुगतरूपदर्शन
स्यानुसार इत्यर्थः · अवधृतस्यानिश्चितस्यवह्निविरहस्येवेतिएव कारेणावह्निभिन्नेविशेषस्य व्युच्छेदः · व्याख्यायांकारणान्तरेतिविह्रेत्रिधूमादौ हेतुत्वेत्यर्थः · तत्रयोज्यत्वकम्बभ्रम

नुमपत्तिसामान्यप्रयोजकत्वं न घटत इत्युक्तस्य लघुमात्रनुमितिप्रयोजे[illegible]अक्तत्वसंदेहेनाधभावप्रकत्वादितिभावः दीधितौ प्रयोजकत्वनिर्णयेन तुल्यवित्तिवे
द्यतया वह्निविशिष्टप्रयोगानुमतिकत्वनिर्णये न्याय्यायांतदुपादानपदस्य तदुपादानमव्यशंकाप्रतिबंधकमिति मूलस्य तदुपादानपदस्य निर्णयं तादृशनिर्णय
तात्पर्यकत्वप्रतिपादयितृभिनिशागुक्तात्वपर्मीति स्थानुभिधायित्व ज्ञानस्य धूमत्वावच्छेदेन नासंभवेन तदवच्छेदेन शंकाविरोधि तादृशंभवादितिभावः प्रथमतत्त्व तदिदे
शाह रूपं वह्नि रूपादानेनियमत कथं कुर्यादित्यथ मधान्यभेवत्यथा तादृशनिर्णयतात्पर्यकत्वया व्यावृत्तईतिविव सार्थक्यमाणवास्ययोरकार्थता तात्पर्यकत्वादिति
भावः यथाश्रुते तु वह्निपदस्य वह्निसमर्थरिता ध्ये का तस्य मनादस्य वस्तुयथेकोऽनेनुविवक्षिता ध्येति तादृशनिर्णयतात्पर्यकत्वस्य थेः बाधितं चेति धूमार्थं वह्निभिन्नोऽर्थेष्व
नादेकरूपादानादितिभावः अत्र च दीधितौ व [illegible] सादित्तात्पर्यविषयत्वे कोऽर्थः न तु वह्निविसाधुपादानाभिमंतत्र अत्र वसादित्तात्पर्यविषयत्वेऽभि नोऽर्थस्तत्त्वा
नुपादानविषयस्याहत्वेनयथैव नात्रैवमेन व्याख्येयग्रंथानुरोधेन व्याख्यात[illegible]कत्तापत्तेरितिभेयं उपादानविषयस्य वह्नित्वनयायोजनाप्रदर्शनायास्य दीधितावुपा
दानमिति अत्र च वह्नि रित्यादिवाक्ये तृतीयार्थे सप्तमी अत्र सर्वत्र तात्पर्यविषयत्वान्वयः व्याख्यायां नियमाधीनेतिवह्निरूपादाने नियमत इत्यत्र योजना लभ्यते वह्नौ नि
यमतउपादानविषयत्वं वह्निसमर्थरितार्थक वह्निपदोपादानपदयोरंतर्निविष्टवकारसमानार्थकनियमपदार्थनियमप्रयोजकत्वस्य व्युत्पादकत्वाधिसंभवादिति
भावः यद्यपि व्यवच्छेदबोधस्य नियमपदाधीनत्वमेव संभवति तथापि विधयाबाधनप्रमाणस्य सूचनायेति तथोक्तं अथवा नियमपदाधीनेत्यविवक्षितं अत्र मंगतः व

त्वमेव नियमाधीनं १

श्या० १००

द्रव्यसमवहितत्वानुपादाने नियमस्य व्यवच्छेद्यत्वोक्तेरसंगतेः यद्व्यवच्छेद्यप्रतियोगितकत्वस्य व्यवच्छेद्यत्वस्य तत्त्वासंभवादिति भावः कुर्यादिति दस्य समवायेऽवस्थितत्वं कथमित्यत आवाचिय
व्यवच्छेद्यस्य अन्यायेण्य स्वपर्याप्तेर्व्युत्क्रमेसाः संगतेरपोद्दाबात् कार्यादिति तदवच्छेदकत्वादाग्रहः द्रव्यसमवहितत्वानवच्छिन्नत्व इति यद्यप्येतेनैक एवासमस्ततः
त्रिसंकोच नयद्रव्यसमवहितत्वानवच्छिन्नत्वनिवर्तनात्तथापि तदवच्छेदकत्वानवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य द्रव्यसमवहितत्वानवच्छिन्नत्वानिरर्थकतापत्तेर्दोष इति ध्येयं दो
षितोपयोगिकत्वस्येतन शक्तस्यैवोपदर्शनं तथा च द्रव्यसमवहितत्वानुपादानार्थकत्वाभिनियमपदस्य सार्थकप्रयोजकत्वतदवच्छेदकज्ञानेन लक्षणेऽव्याप्त्याकाङ्क्षायां नियमपदा
र्थस्येति नियमपदेति नियमपदसमानार्थकपदस्यैवकाशस्तदर्थस्येत्यर्थः तदुपादानमेवस्वरूपोपयोगिनां त्वर्थभेदेनोपादानमिति तत्र द्रव्यसमवहितत्वार्थकतया सदोपादानपद
योगस्तन्निविष्टनियमार्थकपदेऽस्य व्यर्थतेशंकाप्रतिबन्धकत्वस्यान्वयायोगादिति भावः नयार्थेतित द्विरुपादानस्येवैकस्यैव सार्थकस्वापि लक्षणस्यानियमपदार्थेतदवच्छेदकत्वेन
तात्पर्योपपादकमिति शेषः तच्छेति नियमापदर्शनस्यैत्यर्थः अप्रकृतमिति तदवच्छेदकवाक्यविक्रियमाणवाक्यपौरुष्ये तात्पर्यकत्वे याविक्रियमाणवाक्ये नियमपदार्थतास
योग्यत्वे विशेषणवाक्येऽपि तत्संभवादिति भावः आह उपादानपदार्थस्य सार्थक्यात्तदवच्छेदकत्वेन तात्पर्योपपादकमुपादानपदशंकासंगमयमाह द्वितीयेऽपि तात्पर्यमिति तत्
थावत्तदुपादानमित्यादिवाक्यस्याप्युपदर्शितत्वात् एवं तात्पर्यमित्यर्थः तएव तत्प्रत्ययेऽसाधर्म्य कस्मिन्नुपादानमित्यत्र तात्पर्यमित्यत आह भिन्नएवार्थं इत्यर्थः उपादानमिति उपादा
नमित्यनेनान्वेयेत्यर्थः तथा च द्रव्यसमवहितत्वस्य नियमतत्त्वोपादानेन कथं कुर्यादिति द्वितीयादिमूलार्थ इति भावः ननु प्रथमतो मूलस्य तदर्थकरणे अत्र तु पादान

श्या० १००

भिरूपेन न व्याप्त्यसमवहितासत्प्रतिपक्षनिर्णयफलाभः कथं भवेत्तत्राह अत्रेति व्यभिचारनियमतदुपादानमिति वाक्यभिन्नमोर्थः समभ्यर्थ्योपस्कृततत्पत्तिपमट्टसभेनाम्बु: अथैतात्पर्योदर्शितत्वा
भेचकोरस्यस्वसमस्तस्तानल सायोक्तिभाव तत्वेवोपादानमित्यत्र निर्विषयकारणत्वं कापतिबंधकत्तत्वात्तयायोगात्तूपादानस्यदृश्येतत्तत्रत्सत्पर्णताबाधेसा अर्थेनाहृपाधर
यति तात्पर्यं तदुपादानमिति सारिमत्स्यंथ सत्तात्पर्येणाधर्म्ये पूर्वं विदिस्माह: ननु पूर्वोपदर्शितशंकानिवृत्तिरूपाव्यभिचारनिर्णयसमुद्रयात्तर्ककारणावव्याप्त्यसमवहितासत्
निर्णयार्थमपेक्ष्यते तदुसा सादृश्यतकोर्थं तादृशशंकानिवृत्तिरूपाव्यभिचारनिर्णयसमुद्रयात्तर्ककारणावव्याप्त्यसमवहितासत्प्रतिपक्षनिर्णयार्थमपेक्ष्यते तन्नेतदुसाह्यादेषत
कोर्थं तादृशशंकानिवृत्तिश्चायमुदितादृशनिर्णयमपहायेनतवा अन्यामाख्यामु: किंच पूर्वं तर्केणोक्तन्यायेनसाद्विनामपेक्षत्तादृशनिर्णयविरोधितादृशशंकानिवर्तक
त्वाभिधानेनेशनीतादृशनिर्णयस्यतादृशशंकानिवर्तकत्वाभिधानेन संदर्भविरोधापि द्वोशंसितवत्कथवित् पंतपूर्वं तर्केणोक्तन्यायेनसाद्विनाम्पेक्षत्तादृशनिर्णय
विरोधितादृशशंकानिवर्तकत्वाभिधाने पोशनीतादृशनिर्णयोऽत्र समर्पितादृशशंकानां सघतदृश्येतद्विरोध्यतादृशनिर्णयस्यतादृशशंकानिवर्तकत्वाभिधानमि
तिनोक्तदोषस्साह: अपरेतुतादृशनिर्णयत्तादृशशंकाप्रतिबंधकत्वस्यस्वस्यभागाभिप्रायक्तवतत्तादृशशंकाविरहलिंगकत्वात्पतयानोक्तदोषस्माह: वस्तुत
स्तदीधितौ तदव्यत्तान यद्व्याख्यायमस्मिन्ग्रंथे सौ च व्याप्त्यसमवहितासत्प्रतिपक्षनिर्णयपदं चना पा घमतिथ्योगिनिर्णयथाश्रुतव्याप्त्यसमवहितासत्प्रतिपक्षनिर्णयप
रं किंतु पूर्वं तादृशशंकानिवर्तकत्वेनाभिहितो योव्याप्त्यसमवहिततादृशस्मूलकालीनानुसंधिकस्तन्निश्चयस्तत्परमेव एवं च व्याप्त्यसमवहितासत्प्रतिपक्षनिर्णयाधीनतर्कमह

४५

प्र०आ०

२०१ न३

सेसत्त्वापि निर्णयाधीनत्वं नाधाघप्रतिरेकनिर्णयस्य विषयाबाध[illegible]शनिर्णयाधीनत्वं किं तु तादृशानुपलब्धिकत्वनिर्णयाधीनत्वं तच्चेप्रदर्शितमस्त्वापि निर्णयाधीनत्वं साध्यव्यतिरेकनिर्णः
यप्रि[illegible]या तादृशनिर्णयाधीनत्वं किं तु तादृशानुपलब्धिकत्वनिश्चयप्रत्यक्षायात्तादृशशंकानिवृत्तिस्तत्त्वमेव आपाद्यप्रतियोगिनो यथाक्रमं वह्निसमवहितत्वं समवहितसनिर्णयत्व
त्वस्यासत्यमेव तत्रैतदसंगतिः अत एव तादृशनिर्णयत्वस्यापि स्वनिर्णयाधीनत्वमुक्तं तथा च तादृशानुपलब्धिकत्वनिश्चयेन शंकानिवृत्त्या आपाद्यप्रतियोगिनो वह्निसमव
हितत्वस्य समवहितस्यनिर्णयः स्वघटदर्शनार्थं तेनाभ्युपगतं यद्यप्यापाद्यप्रतियोगिनो निर्णयस्य वर्त्तमानत्वज्ञानादिपदं तत्र सार्थमितस्योपादानपदस्य स्वघटज्ञापकत्वात्तादृशनिर्णयस्यैतास
ये शंकाप्रतिबंधार्थमिति नार्थः किं तु कारणत्वमुपसंगोपादानघटशब्दस्य तादृशानुपलब्धिकत्वनिश्चयस्य शंकाप्रतिबंधकत्वांश इत्यतोऽस्मेत एवं च शंकाप्रतिबंधकत्वे तादृश
निर्णयेऽपि स्वघटदर्शनाशेपे नोपादानपदस्य स्वघटनायात्तादृशनिर्णयत्वात्सार्थ्यमिति तथा च पूर्वं वस्यमुक्तं तादृशनिर्णयस्य स्वघटदर्शनं मूलेनापि स्वघटतास्यापि भ्रान्तस्य तद
से त्रैतदंग्यस्यतास्यापि मितिनोक्तदोषस्य भ्यवनापीति प्रतिभाति अन्ये पतितवह्न्यादिः अनुविधापित्वस्य तत्तानेमेव धूमविशेषस्य कानुविधापितत्वनिश्चय एव अथैतद्देवति
तच्छेदेनानुविधापित्वप्रमेयार्थमनुविधापित्वत्त्वानेमेवोत्तमस्तसाराः शंकाप्रतिबंधकं शंकाप्रतिबंधकतयावश्याभ्युपेयं इदमेव स्यमाणत्वं कानकापाद्यव्यतिरेकनि
र्णयस्यानवधकत्वपतिनायोक्तं तद्देवतितथाबसादिः तर्कस्वरूपमापाद्यकोटिप्रतियोगित्वपात्तकोटिनेकं तत्स्वभावाथापाद्यकस्य स्वकं इतियावत् एवं च मूले वह्न्यासित्ति बुद्धिपदस्य
याथ्य, तमेव उपादानपदस्य करणात्मुत्सत्ता तादृशानुविधापित्वत्तानपरमितिमेयत्वेन थावत् वह्निसमवहितानन्यतमस्तत्कं घटकत्वमतेपित्तादृशानुविधापित्वनिर्णयस्यावश्य एप०

२०१

कृत्तयात्तद्गतत्वकापाधव्यतिरेकनिरोधजन्यत्वं सत्ताद्दशसंशयानुविधायित्वाभावायाद्यत्कृत्वं भेदयुक्तमितिभावः स्मार्यविनास्याप्यायां विशेषदर्शनत्वेपस्यादि ऐतेन एतन्मेत
तत्केत्ताद्दशानुविधायित्वाभावाद्धायकत्वं समयुक्तमिति ऐवंयावत्तयात्तत्संशयकाप्रतिबंधकस्य प्रकृतोपयोगे नवद्वस्यमवहितजन्यत्तशंकाप्रतिबंधस्यप्रकृतानुपयो
गितयावद्वस्तसमवहितजन्यत्वंशंकाप्रतिबंधकमितित्याख्यायं थेद्दयपित्वा विशेषदर्शनत्तयाविपरीतनिश्चयत्तयाशंकेति अन्यपव्यत्तिमेकानुविधायित्वंशंकेत्स
थंइतिकेचाविद्याख्यानंप्रपात्तं उक्ताशंपेनस्याप्यामपेथेंहूषणाभावात् विपरीतनिश्चयत्तंप्रतिव्याख्यानेविशेषदर्शनेत्तयेस्तस्याख्याभावात्ताद्दशानुविधायि
त्वशंकानिवृत्तेनतिश्चयत्तविशेषत्तच्छंकानिवृत्तिसंभावनायाअपाये केचित्तुदीधितिनीतदेवतत्सदपित्वकं थस्कं उपनयपूर्वपक्षकेविषयः तथाचशंकानिरा
सकत्तत्वानस्यापिसुलभत्वमितिभावः तर्कोपात्तस्तप्रयुक्तएवस्याहुः अन्येतुतदेवताद्दशानुविधायित्वत्तानेभवत्तत्वघटकं शंकाप्रतिबंधकत्वापगुक्त
तकेसंपाद्कमितिवदंतितदुभयमप्यासत् उक्तभेदसंपादकत्वादिति नस्वभावागासंगतितदक्षत्वाच्च अनयादितिव्याद्विनाव्यत्तिरेकाप्रसिद्धः इत्यथपर्यवसा
नइतिकेचित्तोक्तव्याभिद्याख्यानुत्तोपात्तत्वोक्तस्यपर्यवसानसर्थे अन्यथोपाधेः नियताव्याप्यपावद्वामभवहितानन्त्मकेवासन्तस्यपदाविशेष्टसाद्धिः नमतानप्रक
साद्विताएवतावाधितिभावः नियतेष्वतितिनियतस्येसादेरसर्थः केचित्तुवह्निमतेतरतरसाध्यावसेतत्तुधूमानतंवयादिनियतत्वपत्तदप्रएव वह्निनमन्ततेधूमवत्त्व
छेदनतद्दस्थनतेकापूर्वमितित्नमेवंभवनियतात्वयः। नपतत्प्रतिवाध्यत्तदसमवधानेतरतरसाध्यावसेत्तत्तत्तदसमवहितसामग्र्यनामनत्तमितियाव

ता

भा०प्र०
२०२

त् तथा च तस्य विशिष्टवह्निसम्बन्धिताज्ञानस्यैव पर्यवसानान्न तत्र पक्षाभेदस्साध्यनिष्पन्नस्येव स्यादिति प्राहुः ननु कार्यकारणभावग्राहकतर्कस्यापि वह्निजन्यत्वे
शोय द्वारा धूमाद्यादिवह्निव्यभिचारित्वस्य तदा वह्निजन्यमानस्यादिति तर्केण तत्संपादकेनैतत्त्व द्वारा व्यभिचारशंकानिराकरणोपयोगित्वं तथा न वक्तव्यं उपायस्योपायायात्वा
त्कत्वादिसत्त्वश्चाह किंचेति दोषविनोकेचिदिति एतन्मते तु मूलेनद्रूपादानपदेप्यथा अत एव वह्निमवत्त्विति न चैवं प्रष्टव्यं कारणतायास्तत्कालीनव्यक्तमात्रगुपदर्शितत्वेऽ
सामान्यमाश्रयइतिवाच्यं अन्वयव्यतिरेकयोरुपाकोधनुपपत्त्यसादिनाकारणतानिश्चयविरोधिशंकाविरहेकारणतानिश्चयेन प्रवृत्तेः सत्त्वात् शंकानिवृत्तिमात्रके
संभववानामाश्रयाभावात् अथ तर्कं विना कारणतानिश्चयेऽपि तत्तर्कं विना पर्यवसानं तदर्थं भवतर्कस्य सत्त्वान्महि इत्येवं सामान्यतः कारणतानिश्चयेऽपि संयोगेन वह्निजन्यत्वानि
श्चयेसंयोगेनव्यभिचारसंशयानिरासेन तत्र संभवेन व्याप्तिग्रहासंभव इति संयोगेनव्यभिचारसंशयनिरासद्वारा संयोगेन वह्निनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तिग्रहोपयिकोपसंयोगे
न वह्निव्यभिचारिता पादकतर्कः संयोगेन वह्निजन्यत्वाभावोपाधकतर्कः धूमोयदिसंयोगेन वह्निव्यभिचारीस्यात्संयोगेन वह्निजन्यो न स्यादित्याकारकतर्कस्य जनकापाद्यव्यति
रेकनिर्णयात्मकसंयोगेन वह्निजन्यत्वनिश्चयं स्यादत्ततयाम् लोतकतर्कस्यात् कार्यकारणभावग्रहानंतरं सामान्यतो वह्निजन्यत्वनिर्णयानंतरं व्याप्तिग्रहोपयिकत्वं
भके इत्सेननाव्येति व्याख्यायां वह्निव्यभिचारीति संयोगेन साध्यसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यातद्रूपकसंयोग । अत एव मयेपि व्याप्तिग्रहस्य तर्केति मूले तत्त कोपयोगान
वह्निजन्यत्वनिश्चये आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयसंपत्त्या व्याप्तिग्राहकतर्कोपकारीति भावः न तु सामान्यतः कारणतानिश्चयवत्तर्कं विना संयोगेन वह्निजन्यत्वनिश्चया

ति

ए०प०
२०२

क्या कार्य

मादृत्वाद् दीधितौ व्यधिकरणस्येति नन्वव्यधिकरणस्यजनकतावच्छेदकतायाः कार्याभावानवगाहितया संयोगेन वह्निमत्त्वनिश्चयविरोधितया न तन्निरासोपपत्तिरत आह व्यधिकरणा
धिकरणस्यजनकतापर्यवसायिनीति तन्निरासार्थमित्ति संयोगेन वह्निमत्त्वाभावस्य कार्यतन्निश्चयविरोधितया तन्निरासस्यावश्यकत्वादिति भावः नैयायिकपि सामान्यतः कार्या
तन्निश्चयविरोधिकावच्छेदकसंयोगेन वह्निमत्त्वनिश्चयविरोधिकायाः अपि प्रकारान्तरेणाकोपपत्तिस्थले विशेषनिरासासम्भवात् तत्रैकं देशस्थं व्यधिकरणभेदेति वाच्यं यत्रोक्तं कायाः
प्रकारान्तरेणानिरासस्तत्रैव तत्तर्कसाफल्यात् व्यापादकत्वे वित्ततादृशविपर्ययतर्कोदयात् विपर्ययसामान्यपक्षे स्वसमानविशेषणीयमिति ध्येयं नि धर्मेति प्रागुक्तदीधितेयु
क्तोत्साहि दीधितौ सामानाधिकरण्यपदेति तेनेति सामानाधिकरण्यपदघटकातिरिक्तस्यार्थः संयोगातिरिक्तेनेत्याद्युक्त सामानाधिकरण्यपदेनेति तत्र स्वरूपस्यार्थः संयोगेनेत्याद्युक्त व्या
ख्यायांश्च व्यधिकरणपदघटकातिरिक्तेनेति तेनेन सामानाधिकरण्यपदातिरिक्तप्रसंगात् वह्निमत्त्वसम्भवितं सावयवक न्यायादितियथा व्याख्यातम् अनुसन्धेयं स्वविशेषणा
सिद्धिनिष्कर्षे व्यापकप्रतियोगिप्रसिद्धिरिति भावः उक्तन्यायेन तन्निर्विशेषणाविच्छिन्ननिर्णीतेति विशेष्याभावसिद्धिर्विशेष्याभावसामान्यपर्यवसायितत्स्वरूपेत्यस्यार्थः विशिष्टाभावसि
द्धिरिति तदस्य यथाश्रुतमनुरोधे न स्वरूपसम्बन्धानिरूप्येति यस्य आपादकप्रतियोगिसिद्धेऽवतर्कप्रवृत्तिरिति ध्येयं तत्र संसर्गांशस्य उक्तसंयोगादिरित्याशयेनाह तादात्म्यादिपरिग्रहः
तादृशाभावत्वेनेति संयोगातिरिक्तसंबन्धेन वह्निमत्त्वस्यार्थः तत्रिणापार्थं व्याहुमानिकतादृशानुमत्तनिरासार्थं दीधितौ यादृशानुमत्त्वे दमबोध्यं एतन्नमेतन्मतेऽव्यापा
दिव्यत्रसम्भवतीत्यतः संयोगातिरिक्तसंबन्धघटितपरम्परासम्भवतीति पदं संयोगसंबन्धघटितपरम्परापददृष्टव्यं तदेकदेशसमतायां निरुक्तसम्भवात् इत्येतत् पदार्थयो भेदा

२७

भा०प्र०
२०३

त्वेय॰ एकदेशान्वयाप्रसिद्धिस्तुतायांतत्त्वमपदद्वयमेवतादृशविशिष्टार्थेलाक्षणिकंपदंतात्पर्य्यंतु तात्पर्य्यग्राहकं एवमपिपक्षसंदेहपदद्वयमेवतादृशविशिष्टार्थे लाक्षणिकपदंतत्रेतरास
र्पेग्राहकंएवमापाधिकत्वमपदद्वयमेवक्लिष्टमपरं अथकेचिदित्यादिशंकोद्धरणंस्वसिद्धिपक्षविशेषणस्यसिद्धिदीधितियनिष्कर्षे इष्टापत्तिपर्य्यवसा॰ अतव्याप्रसक्ततर्कविरोधि अथ हेतुकत्वेनासत्या
तइतिशंकातत्प्राय केचिन्मतेव्याप्यस्यपरिमितिद्धिपर्युदस्यापिनो। यत्तु एतन्मतेत्र वह्नेरेवसमस्यविक्रमे नादेयेयस्यर्थः तथाचतादृशपरीक्षा द्वितीयशंकाचसमासमास्तेतावद्रूपमककोटि
केवतत्राः अप्रकृतानेकदेशापत्तिविषयाप्रकृततर्कविरोधि निमित्ततच्छिसं कार्यकारणभावग्रहस्तत्रमेवतत्तर्कप्रवृत्तसाध्यस्पूर्वमेवाक्तरीत्यासामामात्रत्वाहिद्धि जगत्रनिश्चेय
गतदृक्तरीत्यातत्सामानाधिकरण्यसंभवाविशिव्याख्यायांपर्यालोचनेनेति कारणसंबंधभावस्यवकार्योत्पत्तिभयातकार्यादितिभावः नभयत्रापिममद्वयेपि दीधितौवा
चोभंगपा या दृभेदनफिसाविभामाः परिष्कारंस्फुटयतिव्याख्यायांमेत्रेति दीधितावह्नानधिकरणादेशानुसन्निकेत्वसतिवह्निसंयोगाभावप्रयुक्तावसन्निकत्वेसति
वह्न्यधिकरणादेशासन्निकवह्निसंयोगप्रयुक्तासन्निकः जन्मानस्यात् इतीतिशेषः इदंचवाचोभंगपस्त्राभेदनान्वयि व्याख्यायांतदर्थं धमन्नावच्छेदेनतादृशानुत्पत्ति
कालत्वहार्थे दीधितौतादृशानुत्पत्तिकालत्वस्यसंयोगेनवह्न्यधिकरणदेशानुसन्निकत्वनिर्णायकत्व धूमेतिएतद्धूमत्वस्यर्थः वह्निसंबंधाभावस्य वह्निधूमसंबंधप्रतियोगिकाभाव
स्य यास्वेगृह्यमाणे व्याख्यायां यात्याकार्यानुत्पत्तेः कारणासंबंधाभावमयुक्तत्वादित्याशयः संबंधांतरस्यपरंपरासंबंधादेः अनेकवाह्निवृत्तिरूपस्थितत्वपीसादिः शरी
रोगावाच्यर्थः दीधितौतथात्वेतिधमत्वावच्छिन्नानुत्पत्तिमतीत्यादिएतन्मतेधमेयापदिसंयोगेनवह्निर्व्यभिचारी। स्यातवह्न्यधिकरणादेशासन्निकोनस्यादितिव्याप्तिमाह

दप०
२०३

केतकोवमरायमलोक्ततर्कः एवमवह्निरिमादिशंकाह्नपंचवह्निव्यभिचारे स्वधूह्निसंयोगपक्षस्यापंचमीभिप्रायेणत्र्यधिमत्तोः मध्यकतद्वपत्त्याद्वह्निसंयोगाभावप्रयुक्तोऽसन्निकर्षकोटि
कसंशयपर्यवसन्नं शेषं पूर्ववदितिध्येयं व्याप्यत्वात्तथाऽऽरेहाभावानाधिकरणापत्तिरिक्तमसमाससामान्यस्यस्वयंतस्य वह्न्यधिकरणदेशानुपस्थितिकालस्य स्वयंरे वह्निज्ञानमितितस्याविरुद्ध
त्रिभिराहत्य: पारेफारभिप्राये गाऽऽहवह्नयनधिकरणोत्तिवृत्त्यमितितत्याचताहशत्वहेतुयोपिपतत्तर्कस्यापिवृत्त्यमितिभाव धूमत्वावच्छेदेनप्रथमतत्पक्षनधायस्यभावमभिप्र
माऽऽत्मयथभेवीतिविरोधान्वयव्यतिरेकयस्य सामान्यव्यभिचारनिराशायादिस्तपक्षस्फोरित्वावच्छिन्नसंधानादिविशातस्ताभावधूमावच्छेदेनजन्यव्याप्यकत्वं न तद्यत्किंचित्तद्रूपस्य
त्वभितिवह्न्यभावापत्तेर्वह्न्यधिकरणदेशासत्तिकत्वस्याऽऽत्मवह्निमत्ताधारकालस्याभिप्रायकोद्वितीयः संक्षेपेणप्रथमेव सूक्तं साधारणमित्त्यादिशेषवत्सादिः तादृशत्वम
तमप्रत्यवतयापिसामानाधिकरणप्रसासमावह्निमत्त्वस्यहेतुपगमेव यथाश्रुतमेवेतितर्के सत्सादिः यथाश्रुतमेव स्वार्थः प्रसारणीतिप्रसाधुसारीस्वार्थः ननुतर्कस्य यथा
श्रुतमेवपर्यवसानात् कृतोऽसिचताऽऽत्मनसत्त्वहेतुत्वाऽऽहसामान्येति एवमपिनयापित्त्वसत्त्वप्रसातव्याप्तिहेतुपयोगपसारितयान्वयत्रोधयोरितिमायिनेदामूणो
हापयाः साध्याभावतादृशप्रसाधसाध्यादिनिवेशाप्रयुक्तोप्यारदमहिस्तत्त्वमित्यर्थः स्वरूपपूर्वोक्तादिशाकार्यकारणभावग्रहेऽसम्भावित्वात्तया एकार्यकारणभावग्रहोऽनन्तरं गामि
यहोपयसादिनाएततत्रोत्वहरणोप्यामीः तुच्छितहेतिप्रथमद्वितीयसाधारणं हेतुणांतरमपिवाध्यं उपादानत्वदस्यपयाश्रुतप्रद्वेत्स्यर्थकत्वं प्रकारतेत्याववेणपत्त्वामि आरातं भृत
मादृश्ये विविक्तमिन्नाक्षितिम्पात्मपातकोतिश्रुतिधूमोपादिवह्निम्भिचारात्सा वह्नि सम्भवसादिशाज्ञवहरेसमाधिस्यार्थवत्सादिः व्याप्ततानुपपत्तिः उपदर्शयंतेइतिमन्त्रसन्नि
याव्याघातस्सादिस्यंघनव्यादिः तयासति तवेधकावेनसतितन्तुकार्यतिथमादिकार्यस्यार्थः तेनतत्रधूमादिकोपमस्यस्थोनिरूपितत्वं तत्सपक्षरणापदार्थकदेशकाल

॥ यत्र व्याप्त्यैव अनुपपन्नः स इति ताद्दृशानुकूलाभिरिति शेषः प्रकृतानिष्टसाधनत्वानिश्चयप्रसंगादिति भावः व्याख्यायांतत्त्वेति शंकास्तेनप्रकृतानुपपन्नांकितस्यार्थः बाधादिति प्रकृ
ते शंकाप्रतिबंधकत्वाभावादिति भावः सत्प्रतिबंधकपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वात् स्वाप्रामाण्येत्य अप्रसंगतिरपकर्षः तथायथाश्रुतार्थत्वे सापेक्षत्वप्रतिबंधकपदस्य यथाश्रुतार्थसा
माभावप्रसंगस्तथैः अन्यथाव्यतिरेकाभावमाणिमंत्रादिप्रमापत्रप्रवृत्तेः शंकाप्रतिबंधकत्वाप्रामाण्यादिति भावः। केचित्तु यथाश्रुतार्थत्वे सापेक्षप्रसंगोत्पादः सत्प्रतिपक्षप्रदर्शितोपाद
ि तत्रापीति मतत्वे तत्संभावनापायाहतिदृष्टसाधनत्वान्निश्चयाभावेपि तत्संभावनया प्रवृत्तिरेवास्तां नचानिष्टकंपस्य इष्टविशिष्टेन तदुक्तमिति वाच्यं तत्स्मा एवा
निष्टेष्टसाधनत्वाप्रमाणमहादेववाक्यतिद्धेरित्याशयः स चित्तः व्याख्यायां तथैवेति व्यभिचारनिश्चये शाब्दानुमितोरप्यनुदयादिति भावः अत्रैव तर्कमिति तेन विना
पीतिमतोक्तमिति शेषः दर्शयति उपपादयति न व्याप्त्यतेन विनापीति सकलं यस्य व्यभिचारनिश्चयस्य संपर्कं तदन्यसंगतिः तेनव्याप्तिधीमात्राद्वत्पादनः
प्रदेशस्य स्वरूपत्वात्तत्त्वैवचव्याप्तः योगपत्तादिसाहस्तर्चितं पूर्वेयथार्थं व्याख्यायैव तत्स्वयं व्याप्यमानस्य संप्रदायमिद्धत्ववाचकत्वविनापीतपुत्तस्य यं व्याप्यमलं
तर्केणनतत्त्वेकं सकृत्परिमितादिनाभेदसाधिकं विज्ञायमानेनं संदर्भविरोधापत्तेः व्यभिचारेणेति व्याघातेन कोपस्य पर्यसादिना वाक्यत्रयत्तत्त्वव्यभिचारशं
काविरहस्तत्त्वव्यभिचारादिति भावः ननुतर्कस्याप्रमात्वनियमेन तर्कस्याभासत्वेनप्रमात्वाप्रमात्वरूपेणित्युव्याप्तिप्रमाधमञ्जनमतरूपेइतराप्रमाप्रः

नित्यमन्नकोदिसादिमूलाभिप्रायं तृयपित्ताभिप्रायं न तं यकु माह दीधितौ न चेति तर्कभासात् आसिध्यमननम्तकोत्यभिचारेणेति मन्नकोभासपोषिसादिः अभिप्रायं
तदेवाह तथा चेमादिना चेच्छेति फलीभूतज्ञानप्रकारोऽसमर्थः व्याख्यायां तथा चेत्यादि तथा च यथा प्रत्यक्षत्वव्याप्यकत्वादिमान् पुरुषत्वइत्यादिसंदेहो कारादिभ्रमात्मकवि
षयपरंशे नमत्वे पुरुषत्वव्याप्यवत्त्वमाप्यमपाहसाहयुक्तादाभ्यां व्यभिचारेणाविशेषपरशेनमस्मत्वात्तत्त्वेनप्रमात्वाप्रमात्वरूपे किं तु पुरुषत्वमतदभाववद्विशेष्यकत्वरूपेण तथा
भापरेतमात्युक्ततर्काभासत्त्वे व्याप्यप्रमायाप्रमपाहसाहयुक्ताभ्यां व्यभिचारेणात तर्कस्य व्याप्यप्रमाप्रमत्वेनस्मत्वरूपेण असत्त्वात्सत्त्वेन सतर्कोदिसादिमूलस्याभिप्रेत
किं तु व्याप्यमितरभाववद्विशेष्यकत्वरूपेण इमालेइत्यर्थः यथाकृतेन वस्तुमात्रापृष्पुणादाहदीधितावेवेति यावा व्याख्यायां त्वमपिपवोध्यायइस्मिन्दिक्पत्वापिप्रमात्वावच्छिन्नेति
प्रमात्वप्रकेत्यर्थः च नेन भ्रमोऽव द्विव्याप्याभ्रमोपरस्वंचेतिसमूहालंबनमासापभ्रमोऽयरसेन व्यभिचारः इत्येवमिति इदस्मपुरुषत्वस्यांयत्र व्याप्यभ्रमसावच्छिन्नं च मत
प्रकविशेष्यमासंबधनतत्र व्याप्यभावाभावमात्ववदित्यादिरूपमानिकर्षावेसंवाप्यत्वपिष्टृष्ट्यं तत्प्रमायापितित्र लौकिकेसादिः व्याप्यादिप्रमायापिमित्यर्थः नस्य
व्याप्यादेः दीधितौ व्याप्यादिमदिति प्रवृत्तेत्याद्यादिकपुरुषत्वस्यांतत्तुविशेषणांनेनव्याप्यादेस्तोततलादिव्याप्यांशधर्मितावच्छेदादिमत्ताभावेननोक्तस्यप्रमादव
स्य सन्निकर्षेलौकिकालौकिकसाधारणसंनिकर्षे तेनोक्तस्य लेपग्रधर्मितानीमत्वादित्र नहेतुत्वासंभवस्तत्रापितानलभ्रमुणाघलौकिकसंनिकर्षसंभ
वात् लाघवादित्यपरमाद्यादिः व्याख्यायांसपाकोति द्वितीयइत्यादिः व्याहत्वभपत्त्वपुण्क्तिमाह दीधितौ त्वपमेव चिंतामणिकारेणोपदर्शितत्वादित्यत्यावस

मामकारणत्वाभावेऽतत्तर्कत्वादिना विशेषकारणत्वमपि न संभवतीति भावः तर्कस्य सामान्यतो हेतुत्वं समर्थयति अथेत्यादिना प्रत्यक्षे प्रत्यक्षनिर्णये एवमग्रे
पि तद्विषयतर्कस्येवेति विशेषदर्शनेऽतत्तेन हेतुत्वे घृतसंयोगादिनाऽऽशयाद्युक्ता कुंकुमगंधादिप्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेरिति भावः आलोकायां आप्तिप्रत्यक्षे तन्निर्णये त
र्कस्यापीति व्यभिचारशंकावारणत्वेनैव प्रतिबंधकत्वेपेक्षाविघटकत्वपारवश्यादितिनेन रूपेणाव्यभिचारज्ञाननिवर्तकत्वेन तस्यापि तर्कस्यापि तथाच तर्कसत्त्वे तद्रूपेणास
मान्यहेतुतापाः स्फुटतया प्रत्यक्षमात्र्योऽतिमायेन व्यभिचारज्ञानेऽतत्प्रमात्मकव्याप्तिनिर्णयादौ व्यभिचारज्ञाननिवर्तकतत्तर्कत्वादिना विशेषपत्तोऽपि हेतु
तातर्कस्यावश्यकोऽति तत्तर्कादिमादिमूलस्य पयाप्तार्थकत्वसंभवेऽप्यत्र चेत्यादिना तात्पर्यवर्णनमनुचितमिति भावः कार्यतानवच्छेदकत्वादितीति त्वा
मात तत्तर्कमितिशेषः सोऽपि तो तथापि सामान्यकारणत्वेऽस्यापि प्रयोजकादेवेति निरुक्तसंनिकर्षोऽरीतिशेषं तत्तर्कं चेति पक्षस्य प्रमाणादेऽधिकतादिप्रमादि इतो
त्यग्रिमेणान्वयः तथाच तत्तद्वैशसत्तर्कोऽदिमादिमूलतात्पर्यमिति भावः मतद्दीतेनेनैवापिकमत इति लब्धं तादृशकारणत्वमनेनांगीकृत्य निर्विकल्पकान
सुपगंतृमीमांसकमतेऽव्यभिचारेणावश्यमाणस्य प्रमात्मप्रयोजकत्वात् संभवादित्युक्तं आलोकायां तादृशेति प्रमात्वघटके समर्थं पुरुषतादाप्यपत्तेति यस्वतोतादा
वतीतत्वादिदृशापायुरुषत्वतत्रभावात्प्रयत्नसंबंधेन पुरुषस्यज्ञानाभावात्प्रमात्मप्रयोजनत्वमापन्निरीतिनेदं सम्यक् किंतु स्वविषयपुरुषत्वतत्प्रभावस्वहतित्वविषय
त्वमेवप्रयाप्रयथप्रमात्मप्रयोजकारणतावच्छेदकसंबंध इति केनचिदुक्तं तन्न उक्तस्य तत्संबंधघटकस्य पुरुषत्वतत्प्रभावाधिकरणत्वस्याभावेन तद्वृत्तित्वसंबंधेन पुरुष

त्वज्ञानाभावेन तत्र वायुक्तदोषस्य दुर्वारत्वात् न च तादृशाधिकरणस्योपलक्षणतया संबंधघटकत्वाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यं ममाप्युपलक्षणीभूततादृशाश्रयत्वस्य संबंध
तयोक्तदोषाभावस्यानुसत्वात् अत्र आपन्नेकादेति अथापन्नेकत्वादेरित्यर्थः पुरुषत्वविशेषणस्य पुरुषसंबद्धत्वस्याप्यापन्नेकत्वादिति भावः आदिपदेन पुरुषत्वस्य मदृशापि
वक्त्रागमापुरुषसंबद्धपुरुषत्वज्ञानस्य सत्वेन पुरुषत्वप्रमापत्ति॥ समसपरिग्रहः कार्यतानवच्छेदकत्वादिति तत्र क्रमिति शेषः कथं विकार्यतानवच्छेदकतादृशहेतुत्वपाद
शंकेति कारणत्वशंकेत्यर्थः एवमग्रेपि तत्र कार्यकारणभावे च असंगतमिति ज्ञानस्यैव प्रमाणतापेक्षत्वादिति भावः दोषाधितावनादिति हेतुत्वज्ञानस्याग्रहादावनादि
हेतुकारणताकत्वनिश्चयस्याव्याप्यांशेकाप्रतिबंध इति विशेषदर्शनेनयमादिः अनुपपन्नस्य प्रमाणस्य असंभवादिति प्रमोत्पन्नाभावविरहादिति भावः इतिग्र
यस्वरक्षात इति मूलग्रंथानुपपत्तेः परार्थेतीति एवं च स्वरूपसत् एवानादिहेतुस्य प्रयोजकत्वेपि न क्षतिरिति ध्येयं तथाभ्यमानप्रमाणप्रासंगत्तिपरिहरणिनन
यावेमादिवा अर्थापत्तित्वादिति तथा चानुमानत्वादि अनेनानुमानस्याप्यसिग्रहमूलकत्वेन यदनवस्थानादवस्थापादनेन तत्र मतेन संभवतीति भावः पक्षे
तत्त्वस्येति पक्षएवेति शेषः संभवतीति तथा चोक्तस्थल एव पक्षेन तत्त्वस्योपाधित्वासंभवेनानुमानप्रवृत्तानानुमानमात्रोच्छेद इति भावः अनिश्चितेति तथा
चदोषितावनिश्चितेनाप्यनैकफलादिति तत एको ग्रंथः पक्षसाध्यनिर्णयेनुमानवैफल्यादनिश्चितसाध्यपक्षके सर्वत्र संभवित्वादिति योजना न चानुमानवैफल्यमपि
तद्रूमानस्यैवानुच्छेदात्त्रानुमानमात्रोच्छेद इत्यत आह एवेति सफलानुमानेति तत्र पक्षेन त्वानुपपत्त्यिति कालेएवम सफलानुमानप्रवृत्तिसंभवेन तत्फलानुमा

नमात्रोच्छेदेऽपि नेसंभवतीति चेन्न अनुमानेन फलस्य वक्तव्यत्वेन तल्लोपस्थितिकालीनत्वस्यापि निवेशनात् मानमात्रस्य तत्रापि पक्षादौ हेतुधर्मान्तरस्य महानसीयपक्षवृत्त्यादेरुपस्थि
तेन संभवत्येवं एवं च मूले पक्षेतरत्वं यदुपक्षहेतुनिष्ठत्वेनागृहीतत्वधर्मपरमिति प्राञ्चः। तेनैव साध्यव्यापकत्वे सतोऽसाधुक्तत्वेऽपि शौचवत्कत्वादिति साध्यव्यापकत्वेन समनेन साध्य
व्यापकत्वस्य तद्घटितोक्तासम्भवस्य नेन व्यसाधनाव्यापकस्य सोऽकत्वादित्यभावः यद्विशेषे व्यभिचारोऽव्यापकत्वं व्यभिचारानुमितिस्वरूपयोग्यत्वं तद्देश्यरूपेणोपाधित्वेन
तस्य दोषत्वेऽपि वा अनुमानमात्रोच्छेद इति न हि वयमित्यादिमूलासंगतिः। तोव्यावृत्त्य व्यभिचारेति व्यभिचारानुमितिपक्षव्यापकव्यभिचारानुमित्युपधायकव्यभिचारवति
योग्यत्वेन एवं चेत् समादिहेतुः याचपदेऽहेश्यरूपेणोपाधित्वेन दूषकत्वं न योग्यतेनैवानुमानमात्रोच्छेद इति व्यभिचारानुमित्युपधायकत्वगर्भमुपाधित्वमेवासंभवि तत्रापि
पक्षेतरत्वोपाधेः संभवादिसु पाधेर्न दोषत्वमिति पूर्वपक्षः संभवति तदेव नेत्याशयः तत्सेति एवं च मूले तत्रेति पाठोऽपि पक्षार्थे सप्तमी मूलार्थः न हि वयमित्यादिमूलार्थः
मूले साध्यव्यापकत्वेनेत्यपेति। तज्ज्ञानस्य तादृशोद्देश्यपक्षेतरत्वव्यतिरेकज्ञानस्येत्यर्थः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयेति तत्त्वं चेतद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रयेत्याश
येन व्याप्यत्वमेवोपपादयतीति मूले व्यापकव्यतिरेक इति वह्नेरुपाधिमानत्वात् व्यापकत्वात् यद्वा साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयेति स्वव्यतिरेकरूपयोग्यसाध्याभा
वानुमितिस्वरूपयोग्यत्वमित्यर्थः सत्यतीति पक्षीयाव्यापकत्वादित्यादितत्साध्यव्यापकोपाध्यभाववत्ताज्ञानस्य साध्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाद्यथाश्रुतमेव समञ्जसमित्याशयं पर्यवसं च
न व्यावृत्त्यापि सत्त्वेऽपि पक्षीयाव्यापकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वं पर्यवसितं वस्तुतस्तु न व्यापकव्यतिरेकज्ञानं व्याप्यव्यतिरेकज्ञानात्मकं तदेव व्यापकव्यतिरेकज्ञानम्

पक्षसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वमुपाधेः संभवतीति तदेवनेन तत्राह व्यापकव्यतिरेकइति व्यापकव्यतिरेकज्ञानकालइत्यर्थः व्याप्यव्यतिरेकस्य तज्ज्ञानेसत्यर्थः तथा
च व्यापकव्यतिरेकज्ञानस्य व्यापकं व्याप्यव्यतिरेकज्ञानमिति व्यापकतामर्यादया व्यापकव्यतिरेकज्ञानसामग्रीकाले व्याप्यव्यतिरेकज्ञानसामग्र्याश्चापि आवश्य
कत्वेन तत्तज्ज्ञानसमये व्याप्यव्यतिरेकज्ञानात्मकत्वमिति भावः अत्राप्युपाधेर्दूषकत्वमुक्तरूपेणाबाध्यं केचित्तु उपाधित्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेनस्य
त्ता किंत्विमादिना सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेनैव दूषकत्वमाक्ता सा संगतिरिति तत्राह दोषितो व्यभिचारोत्तीति मूले पक्षे साध्यव्यापकत्वेनेति पक्षे साध्याभावव्या
पकतयेत्यर्थः तथा च सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वमिति भावः नचानुमानमात्रस्योच्छेदे साध्याभावानुमितिरूपेण संभवति तत्रापि पक्षेतरत्वस्योपाधित्वसं
भवादिति साध्याभावानुमितिजनकत्वरूपसत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वं न संभवतीति वाच्यं सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षाभावादित्याहुः व्याख्यायां प्रतिकूल
तर्केति साध्यं यदि पक्षेतरत्वनिष्ठव्यापकताकं स्यात्तदा निश्चितार्थनिर्णयात्मपक्षविशेष्यकज्ञानसामग्र्यकसादिसाकाङ्क्षप्रतिकूलतर्केत्यर्थः केचित्तु दोषि
तो विरुद्धादिति मणिग्रंथादिमायेनेति शेषं सत्साकुः अनुमानएवेति किंचिदंशसाध्येनेति शेषः तर्कग्रंथेति दुर्बोधता किंकानां सुखावहा याव्याख्या एतिता एतत्तया
तुष्यंतु सज्जनाः इति भवानंदीयप्रकाशे तर्कग्रंथप्रकाशः इत्येव पाठ इति एवकारेणान्वदव्यवच्छेदः तस्यायोगाभावात् एवं च दोषितोप्रतियोग्यसमानाधिकर
णत्वविशेषणस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वविशेषणेत्यर्थः तेनादिनाप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषणपरिग्रहः

संभवतीत्यपि निरस्तं वेदितव्यं यत्तु घ्राणादिना निरूपितत्वं लक्षणीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटकाधिकरणपदार्थे ग्रहहेतुनिरूपितत्वेनेति रूक्तं तदपि विसंस्थुलं एकत्वेन लक्षणद्वयाप्रवेशेन तत्साध्यप्रतियो-
गिसमानाधिकरणत्वान्तर्गततया मतान्तरे तद्विग्रहस्यैव लाघवेन प्रयोजकत्वात् नचाद्विना भावे साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपरिग्रहासंभवतो-
ति वाच्यं समवायेन वह्निमद्वृत्तस्य वायोरण्योन्याभावघटितेऽपि साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशस्यावश्यकत्वात् साध्यता-
वच्छेदकसंबंधघटितप्रतियोगसमानाधिकरण्यनिवेशाभावे साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यानिवेशाद्वृत्त्यथमादिना तदनिवेशकृतत्वा-
घवालेदेनेनमहेदर्भविरोधाच्च यत्तु व्यधिकरणाभावघटितलक्षणे भावान्तरस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधघटितप्रति-
योगसमानाधिकरण्यनिवेशावारणासंभवे सत्ताभावत्वमनिवेशपतेऽन्योन्याभावघटिते च तद्विशेषणाप्रवेशेनान्योन्याभावत्वमवश्यं निवेशनीयमित्युभयसाम्येना-
न्योन्याभावघटितेन लाघवमपि तत्तदसत् तथापि तद्विशेषणाप्रवेशयालंगोपाधिरूपान्योन्याभावत्वानिवेशलाघवानपायात् व्यधिकरणाभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुताव-
च्छेदकतेदीधितौच्चघटितकृलाघवमिति तथा चान्योन्याभावघटितव्याप्तेरेवानुमितिहेतुत्वसाधकत्वेनोपायमतमूलोक्तलाघवसंगतमिति भावः नचामताभावघ-
टितव्याप्तिज्ञानेऽन्योन्याभावघटितव्याप्तिज्ञाने च न प्रतियोगसमानाधिकरण्यविषयत्वप्रकारतावच्छेदकं तदविषयकज्ञानादप्यनुमित्युदयेन व्यभिचारादित्याश-
येन तरस्य शंकते मन्त्रिमादिमानचान्योन्याभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतावादिना एवं यत् शंकेत इति वाच्यं तन्मतेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या दोषसद्भावात्त्वेन तत्स्थाकाया मसत्यक

तापत्तेः अत्र वदंति प्रतियोगिसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तिज्ञानकालेऽनुमितेः सर्वानुभवसिद्धतया तादृशव्याप्तिज्ञानहेतुत्वावश्यकत्वे न तत्स्वरूपकालेऽनुमितेरपल
पनोपत्तेर्न तद्विशेषणस्योभयथा सार्वत्रिकनिवेशेन तद्घटनलाघवविरहेऽपीति समाधानाशयेनाभावाभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतावादिन एवं शंका न चैवमपि
तज्ज्ञानहेतुत्वसाधकतर्कोपपत्तिमूलकलाघवमसंगतमेवेति वाच्यं तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपाभावाभावत्वस्य सत्ताभावविशेषणत्वरू
पत्वेनाभावत्वापेक्षया लाघवस्यैव तत्साधकतया मूलत्वसंभवादिति व्याख्यायामिदमपि पाठ इति कश्चित्तु तत्केत्यादीति शेषः तत्र तादृशपाठेऽसंभवतयोक्त
लक्षणस्येत्यादिः असंभवितयेत्यर्थः तद्विशेषणस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविशेषणस्य क्वचिदित्युपपाठः न च तत्रास्मिन्नित्यादिपाठोऽस्तीति तत्रोपपादइ
तस्मादित्यप्रत्ययग्राह्याभावादिति शेषः वृत्त्यादिभावमादायासंभवतया तमादाय साध्यतावच्छेदकसंबंधघटितप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यासंभवितयाता
दृशाभावेन तस्यासंभवितयेति यावत् तद्विशेषणस्य तद्विशेषणस्यैव साध्यतावच्छेदकसंबंधघटितप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशेषणस्यैवेति यावत् एवकारेण
साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य व्यवच्छेदः दैशिकत्वे हेतुसमानाधिकरणेति साध्यतावच्छेदकेसाध्येवेत्यादिः एवमग्रेऽपि व्याख्यायामभावावच्छिन्ना इति तत्कालावच्छि
न्नविशेषणतया भावविशिष्ट इत्यर्थः इदं च स्वरूपसंबंधाभावविशेषणं तथा च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्योपस्थितत्वादनुपस्थितेनोचनानुमित्यनुपपत्तिरिति भा
वः यावेम इति इदं च व्यभिचारस्येहापि तादृशयत्किंचिदभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपवत्त्वग्रहादनुमितेर्वारणाय तादृश्याः हेतुसमानाधिकरणाः न गुरुर्धीपात्तमितेन

तुल्ययोपपत्त्या तेनानुमितौ च तत्तद्गुरुरूपाणां तत्तत्कालानां च निवेशाननुगमः एवं कुत्रापि पदभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहे न ज्ञाततद्विषयकतज्ज्ञानसाध्य
मित्याससाध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानदशायामनुमित्सापत्तिर्मोऽरिद्विषयोऽसत्त्वेन स्फुरत्वात्तदुपेक्ष्य रूपरागान्तरमाह हेति धि
तातादृशाभावेति प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेति स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधावच्छिन्नप्रकारतेत्ततोपाये एवमग्रेपि हेत्वन्तोति अनुमितिहेतुपरितिशेषः तादृ
शेति हेतुसमानाधिकरणेत्यर्थः व्याप्याणां ज्ञानासंभवादिति सामान्यघटितविशेषज्ञानेषु पस्यसामान्याभाववुद्धिविरोधित्वादिति भावः ज्ञानासंभवादित्ततथा
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाताप्यमानत्वविशेषणानिष्फलमितिभावः यत्किंचिद्द्वयेनेति अत्रचपरत्वामात्रं तृतीयार्थः तस्यचानुपस्थाभावग्रहेऽन्वयः नचै
वंधूमपत्वादिनातादृशाभावग्रहेप्यतदभिप्रायत्वानीतिवाच्यं यत्किंचिद्द्वयेहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटितत्वस्यनिवेशात्सामान्यलक्षण
तिपोगितासंबंधेनतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटभावग्रहस्येवहेतुत्वया तत्प्रतियोगितायाः संसर्गेतया भानेनोक्तायुक्तभावइत्याहुः इष्टपत्तीतिअ
नुमितिप्रसंगइत्यादिः तादृशयदार्थज्ञानेनेतिव्याप्तिज्ञानाकारेणेत्यर्थः सामान्यलक्षणधूमसमानाधिकरणेतितादृशरूपेहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
रूपेणपक्षसामान्यरूपपरामर्शपरिग्रहासंभवादाहस्मरणादेरिति आदिनाशाब्दप्रतीयग्रहइत्येवसारस्मरणादेरिति आदिनासंभवएतन्मूहानसांशेलौकिकत्वनिरूपणाभावेन
तत्वेनतद्विषयकपरामर्शस्यलौकिकप्रत्यक्षस्यासंभवादाहवाख्यायां अनुमित्सायां त्विति अत्रपदेयपक्षवत्तभावेधूमसामानाधिकरण्यसामान्यदशायांबोध्यः

एतेन धूमाधिकरणान्तरानुपस्थितावित्यस्य धूमाधिकरणान्तरस्याभावनिश्चयविरहित्वेन तस्य कृतयाऽनुपस्थितावित्यर्थकरणेन तदधिकरणे धूमाधिकरणेतरत्वग्रहान
ते तत्र वह्निनिश्चयेन पक्षतायाश्चासंभवादाह पक्षतामात्र इति निश्चयाभावदशायामित्याशयः एतत्स्वात्मकपरामर्शविरहाय स्मरणाद्यात्मकपरामर्शपर्यन्तानुसरणं वो
ध्यमाह सामान्यलक्षणयेति एतत्स्थे धूमवत्सामान्यलक्षणयापि धूमाधिकरणान्तरोपस्थितिसंभवादिति भावः अधिकरणान्तरेति धूमवत्सादिः तत्र धूमाधिकरणान्तरा
नुपस्थितावेति इत्यादेर्नित्यादिनाप्रमेयत्वादिनाधिकरणान्तरोपस्थितेः संभवे न तत्र हि रूढमित्यस्य परिग्रहः अनवकाशमिति स्मरणाद्यात्मकपरामर्शोऽधिकरणा
न्तरोपस्थितिसंपादनसंभवादिति भावः केचित्तु तदधिकेन धूमाधिकरणान्तरानुपस्थितावितिरासभधूमधूमाधिकरणानुपस्थितावित्यर्थः तादृशेति रासभत्वे धूमवद्विष्ट
रासभत्वानवच्छिन्नाभाववृत्तिप्रतियोगितानवच्छेदकत्व वह्नित्वं धूमवद्विशेषवह्नित्वानवच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवंप्रमाणेऽपोत्सर्थः वह्नित्वरासभत्वानवच्छि
न्नमादिर्युक्तमायप्रमेति रासभधूमधूमाधिकरणोपस्थितिदशायां रासभत्वेन हेतानवच्छेदकत्वेऽपि इह मतेनानुपस्थितावित्यन्तमित्याहुः एवं तादात्म्येति अधिक
रणान्तरेति शेषः एतन्महानसस्वेनेति पाठः स च संदेहपक्षताभिप्रायकः तदधिकरणान्तरोपक्षतायाश्चाभावादेवानुमित्यापत्तेरसंभवादिति भावः केचित्तु महानसत्वे
नेति पाठः संदेहदशायामनुपपत्तेरित्याह संदेहदशायां तु बाधाभावस्यापीति तत्सत्त्वेऽपि तत्रेति शेषः उपस्थितत्वात् संदिग्धत्वात् हेतुसमानाधिकरणत्वेन निश्ची
यमानत्वस्याभावविशेषणत्वे तु गौरवादिकं द्रष्टव्यं तत्रापि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाग्रहादिति हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानवह्न्याभावघटितेन लिङ्गाभाव

गा०प्र०
२०८

प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तदधिकरणघटितनिरुक्तप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनापि ग्रहासंभवादित्यर्थः तदा वह्न्यभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञाय
मानत्वेपि तत्त्वांतर्गतस्य धूमाधिकरणीयत्वेन महानसीयत्वेन परिग्रहासंभवादिति भावः दीधितौ एवमिति वह्न्यभावे धूमसामानाधिकरण्यभ्रमदशायामित्यर्थ
पः आरभ्यायो धूमवत्तानिश्चयान्नेत्यादिः इतरेषां तु घटाद्यभावानां तु उक्तरूपेण मुक्तप्रतियोगिकाद्यसादिरूपेण यथार्थज्ञानदशायामपि वह्नित्वे धूमस
मानाधिकरण्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति भ्रमकालेपि तेन रूपेण मुक्तप्रतियोगिकाद्यसादिरूपेण दुर्ग्रहमिति तदानीं वह्नित्वे धूमसमानाधिकरण
मुक्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहसंभवादिति भावः तथैव दोषः उक्तरीत्या वह्नित्वेन तेन रूपेण प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य दुर्ग्रहत्वरूपो दोषः मुक्तत्वाभा
वज्ञानदशायामिति सामान्यतो विहाय मुक्तत्वाभावभ्रमदशायामित्युक्तौ किं बीजमत आह वह्न्यविति वह्नित्वावच्छेदेनेत्यर्थः मुक्तत्वज्ञानदशायामपि मुक्त
त्वसंदेहदशायामपि वह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य मुक्तप्रतियोगिकत्वसंदेहोत्थापनद्वारेति शेषः तत्र त्वे च तादृशसंशयसामग्रीसत्त्वे च निर्णयासंभवादिति संशय
सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वादिति भावः सामग्रीति संशयसामग्रीत्यर्थः भ्रमपर्यन्तेनेति तथा च भ्रमपदं निश्चयपरमिति भावः दीधितौ वह्नौ तत्प्रतियोगिकास्त्वेति वह्नि
त्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकास्त्वित्यर्थः धूमसमानाधिकरणाभावादिति व्याप्तितानाकारस्य साध्यमिदं व्याख्यायां विशिष्टाभावेति त्वं च पर्यन्ते पत्रादिनानातादृशावच्छेदक
त्वाभावज्ञानमादायानुमित्यापत्तिः तत्पूर्वोपदर्शितरीत्या वारणीयेति भावः न च वर्धमानादिस्थले पक्षसमाधन्ते दीधितावेवमित्यादि आख्यायां तु प्रदर्शितेति प्रतियोग

राम०
२०८

त्तित्तिमत्त्वेन नीलघटत्वेनावृत्तिसाधारणेन नीलविरोधितान्तरकल्पने गौरवमिति न चाहार्यप्रत्यक्षव्यभिचारवारणाय इच्छायावच्छिन्नजनकत्वे न नीलघटत्वावच्छिन्नप्रका
रताशालिप्रत्यक्षं नापत्तामितौ बाधसत्त्वे घटत्वावच्छिन्नाभावनिश्चयसत्त्वे नीलभासकसामग्रीसत्त्वे मुद्गरघटत्वे पीतघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिप्रत्यक्षवारणा
य नीलघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशतादृशबाधादिविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावनिश्चयस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वा
त् कथं कृप्तप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ॥ इति चेन्मैवं आहार्यप्रत्यक्षव्यभिचारवारणायेच्छायाजनकत्वे दोषविशेषलौकिकसंनिकर्षजन्यप्रत्यक्षव्यभिचारवारणाय
तुल्यप्रत्यययोरप्युक्तजनकत्वे दोषादिकाले च्छाहार्यादिप्रत्यक्षापत्तिवारणाय तत्तदिच्छादेः कारणत्वावश्यकत्वेः नाहार्यत्वादिरूपप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेश्य घट
त्वावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रत्यक्षत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमुपेत्यैकप्रतिबन्धकत्वस्यैवौचित्यात् उक्तप्रकारेण व्याख्यायां न चिन्तामण्यादिनाशङ्कापि सङ्गच्छते
अस्मन्मते इच्छायाजनकत्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटिततादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबुद्धिप्रतिबध्यता
वच्छेदकत्वस्यावश्यकतया तत्सङ्गमाय प्रवृत्तौ इति दिक् ननु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटिततद्घटितत्वेनानयोरुपदर्शने विरोधिताघटितगुरुरूपेणानुगमो निष्प्र
योजनः प्रतियोगिसमानाधिकरणस्वप्रकारताभिन्नाः साध्यहेतुमन्निष्ठप्रकारताभिन्नाः भावत्वप्रकारताभिन्नाश्च याः प्रकारतास्तन्निरूपितताभावप्रकारतात्वे
रूपतत्प्रतियोगिस्वप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितताभावप्रकारतानिरूपितत्वाश्रयतावच्छेदकत्वविषयताशालित्वेन विरोधिताघटितलघुरूपेणानु

गमसंभवादत आहुस्तत्रैवेति तथा चैतद्रूपेणानुगमे तादृशावच्छेदकतात्वसामान्यताभावेऽपर्यवसितापरिष्कृततानिवेशे तु तादृशाविलग्रहासंग्रहापत्ताविरोधिताघटितोपदर्शि
तगुरुरूपेणानुगमस्यावश्यकत्वमिति भावः आख्यायाः अभावप्रकारकत्वेति तथाभावेति तत्स्वरूपकथनं न न तु तन्निवेशोऽपि प्रकृतप्रकारतायाः तादृशप्रतियोगिताकत्व
संबंधेन किंचित्प्रकारतानिरूपितत्वाभावेनैव वारणादिति ध्येयं तादृशावच्छेदकत्वं चेति तादृशावच्छेदकत्वेन तादृशावच्छेदकत्वस्य मानाभावादित्याशयः नातिप्रसंग इति
नैवेदमपि तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यहेत्वभावादियहस्य तादृशावच्छेदकत्वेन तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वघटकीभूतविषयितानिरूपकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदका
वच्छिन्नाभावावगाहितया तत्रातिप्रसंगो दुर्वार इति वाच्यं तादृशग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबंधकत्वविवक्षणेन तत्र व्याप्तिविषयतायास्त्वधिकतयाः प्रतिबंधकता
वच्छेदककोटौ प्रवेशेनादोषात् अत एव तादृशावच्छेदकत्वव्यापकहेत्वभावग्रहेऽपि नातिप्रसंगः तत्प्रतिबंधकतायामधिकापाव्यापकत्वविषयतायाः प्रवेशात् यद्वा
व्यप्रकारकत्वमिति तत्र व्याप्यभावेति तत्स्वरूपकथनं न तु विवक्षितं प्रयोजनाभावात् अत एवात्र पदमेव न तु तद्ग्रहो व्याप्तिनाव्याप्यप्रकारकत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाभि
धानमपि संगच्छते तदभावव्याप्येति तदभावव्याप्यवत्ताबोधेऽसमर्थः प्रकारकत्वस्य व्याप्यप्रकारकत्वस्य न च व्याप्यवत्त्वविवक्षणेनैव तदभावव्याप्यवत्ताबोधनिरास
संभवेन प्रतियोगितामसंबंधेनमादिविवक्षणामफलमिति वाच्यं व्याप्यवत्त्वविवक्षणेऽपि तदभावव्याप्यघटाद्यभावादियहवारणाय तद्विवक्षणस्यावश्यकत्वात्
अतिप्रसंगादिति तत्र वह्नित्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभावप्रकारकत्वस्य प्रतियोगितासंबंधेन व्यापकतावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वादिति भावः नवीनास्तु तादृशा

वच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेनेसत्र तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधीयस्य तत्त्वेनेतियुक्तमात्तादृशावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबध्यत्वस्य लाभः तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्यापिरोधित्वे नेनेति
च्युत्तमात्तादृशावच्छेदकत्वत्वग्रहप्रतिबंधकत्वस्यापिलाभः तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनामितरूपप्रतिबध्यत्वाभावान्निरासः संशयस्यातिरूपप्रतिबध्यत्वेपिप्रतिबंधकत्वा
भावान्निरासइतिवदंतितदपरेनक्षमंते तथासतितद्रूमसमानाधिकरणाभाववत्तियोगितानवच्छेदकत्वविषयकलौकिकग्रहाव्याप्तेः नचलौकिकतादृशावच्छेदक
त्वग्रहप्रतिबध्यत्वविवेशान्नदोषइतिवाच्यं तादृशावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबध्यत्वस्यतादृशावच्छेदकत्वग्रहनिष्ठप्रतिबंधकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वरूपत्वेनतदभावव्याप्य
वत्ताज्ञानादेरपितादृशावच्छेदकत्वतादृशव्याप्याभाववत्तासमूहालंबनग्रहप्रतिबध्यत्वेनवारणासंभवात् नचलौकिकतादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबंध
कतानिरूपितप्रतिबध्यत्वविवक्षणान्नद्वारणासंभवइतिवाच्यं उपदर्शितलौकिकग्रहस्याभिंत्रेद्रियजन्यज्ञानाप्रतिबध्यतयानिरुक्तप्रतिबध्यत्वानाक्रांतत्वेनतद्दोषस्ता
दवस्थ्यादितिचेत्प्रतिबध्यतादिशिअवच्छेदकत्वप्रकारतायांस्वरूपसंबंधावच्छिन्नत्वंनिवेश्यं तेनतादात्म्येनावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहमादायतादृशावच्छेदकत्वानेमा
भावग्रहेनातिप्रसंगः इत्यपि भ्रमावसिद्धेतिअनाहार्येभ्रमस्याप्यप्रतिबध्यमर्थः तद्विरोधित्वेन तन्निरूपप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकत्वेन नवेच्छायाउत्तेजकत्वमते
न्याहार्यभ्रमस्यापिप्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रांतत्वापत्तेरनुपपत्तिरितिवाच्यं पूर्वोपदर्शितरीत्याइच्छायाहेतुत्वावश्यकतयानाहार्यत्वस्यप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ
निवेशेनाहार्यभ्रमस्यप्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वमित्याशयात् तानहृद्यत्वेतिप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितत्वघटितत्वानहृद्यमर्थः इत्यपिहास्यमितिचेप

मा॰प्र॰
२११

नातादृशवह्नित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानपरिग्रहः अनुमित्यापत्तेरिति यथा तादृशपर्वतविषयकस्य वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यकतादृशप्रतियोगिताव
च्छेदकत्वप्रकारकग्रहस्य विरोधितया नातादृशवह्नित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ग्रहात् तादृशानुमितिस्तथा निरुक्तग्रहस्य विरोधितया वह्नित्वं तादृशप्रतियोगि
तानवच्छेदकमिति ग्रहादपि न तादृशानुमित्यापत्तिरिति भावः तादृशसाध्यतावच्छेदकेति तादृशसाध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणेत्यर्थः यथाश्रुते विशिष्टस्यानति
रिक्ततया पूर्वोक्तापत्तेरवारणात् न चैवमपि यत्र साध्यतावच्छेदकविशेषे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहमात्रमप्रसिद्धं तत्र तद्विरोधित्वेन तादृशज्ञानद्वयानुग
मासंभव इति वाच्यं तत्रानापत्त्या वह्नितोऽन्यत्वघटितं तद्भिन्नत्वं वा कार्यतावच्छेदकमपेक्ष्य तादृशज्ञानद्वयस्य हेतुत्वद्वयकल्पनात् इत्यादिग्रहस्येति आदिना वह्नि
त्वं प्रतियोगितानवच्छेदकमिति ग्रहपरिग्रहः एवमग्रेऽपि संबंधज्ञानादेव साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानादेव निरास इति तत्स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
ग्रहविरोधित्वादिति भावः असंग्रह इति तत्स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वादिति भावः साधारण्यादिति समूहालंबने प्रकारभेदेन विशेष्य
ताभेदाद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन निरुक्तावच्छेदकत्वसंभवादिति भावः साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानग्राहि
त्वस्य स्वांते अंशे निवेशनापि वह्नित्वं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानवारणासंभवतो साशये नाहं समूहालंबनज्ञानादप्येति नातिप्रसंग इति
नवातिप्रसंगाभावेऽप्यननुगतप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य दुर्वचनतया न तद्घटितलक्षणानुगमसंभव इति वाच्यं सिद्धांतलक्षणे प्रदर्शितरीत्याननुगतप्रतियोगिसामानाधि

राम॰
२११

कारणस्य सुवचत्वात् अत्र नव्याः प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितत्वघटितज्ञानद्वयस्य पृथगेव हेतुता अस्मिल्लिंगकानुमितौ व्यभिचारवारणाय कारणतावैशिष्ट्यस्य चावश्यं नि-
वेशनीयतया प्रागुक्तव्यभिचारानवकाशात् न चोक्तानुगतरूपेणैकहेतुतासंभवे हेतुताद्वयकल्पनमनुचितमिति वाच्यं अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य वैशिष्ट्यनिवेशानुरोधेन
हेतुताद्वयकल्पनाया आवश्यकत्वात् न चाप्रामाण्यग्रहास्कन्दितज्ञानस्य तादृशावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबंधकत्वेपि वाऽप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यनिवेश एव नास्ती-
ति वाच्यं अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टस्यापि ज्ञानस्य तदभाववद्दशायामप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टतया तादृशावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबंधकत्वात् न च तादृशावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबं-
धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टत्वेन हेतुत्वोपगमादेव नाप्रामाण्यज्ञानविशिष्टज्ञानादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं अवच्छेदकतायाः समष्टित्वाभावेन प्रति-
बंधकतावच्छेदकघटकज्ञानत्वादेरपि तत्पर्याप्त्यधिकरणतया अप्रामाण्यज्ञानकालेऽनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वदंति तत्र समष्ट्यवच्छेदकतायाः समष्टित्वस्यैव व्य-
वस्थापितत्वादिति दिक् न चैवं व्यभिचारादिनानैकत्वेन तत्स्वरूपस्य सुवचत्वे व्यभिचारादिना समाधायप्रत्येकमादिकलाघवमिति तत्तेन प्राकृतोक्तं प्रकृतपरिष्कारं दूरीकर्तुमाह दीधितौ
अप्रामाण्याभावस्येत्यादि अनुमितित्वरूपतो विषयतावच्छेदकस्यार्थे विशेषणेति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणस्यार्थः तदेव विवृणोति व्याप्यत्वाप्रामाण्याभावस्येति आ-
श्रित्य प्रमाणपदोत्तरार्थपि ना कारणीभूतज्ञानविषयतावच्छेदकसमुच्चयः तद्विशेषणीभूततथाच नाप्रामाण्याभावघटितलक्षणे लाघवमिति भावः तार्किकचक्रवर्त्तिनस्तु का-
रणीभूतज्ञानविषयतावच्छेदकस्य व्याप्तिविरूपतया कारणीभूतज्ञान एव विषयतया सर्वविशेषणं स्वरूपेत्यावर्त्तकमेव एवं चाप्रामाण्याभावाघटितव्याप्तिज्ञानत्वे

कारणीभूतज्ञानएवविषयतयास्वविशेषणांशरूपेणव्याप्तत्वेकमेव एवंचान्योन्याभावाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानसत्त्वेकारणीभूतज्ञानेऽन्योन्याभावघटितलक्षणेऽपिविषयत
यातद्विशेषणावच्छेदकत्वेऽन्योन्याभावस्यवृत्तिकगसाव्याप्यवृत्तित्वपर्य्यवसिताभावेनमुतरांमिस्तत्रस्वारस्यमावहतोमुक्तोमान्योन्याभावसमादिदृष्टैवनव्यायपक्षः किं
तुपक्कांशेतरेणनथाहिनतुभेदघटितलक्षणेऽपिपर्य्यवसितेऽपगमानाधिकरणविशेषणांनावच्छेदकंव्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्तित्वमभावेनाथेमादिनापूर्वोक्ततत्त्वयोग्
नासंभवात् नचाव्याप्यवृत्तित्वमेवाधकाभावइतिवाच्यं तस्यसंयोगवत्तितसंयोगवद्भेदेदानिश्चययपर्यवसन्नत्वेनतत्रप्रतिबंधकत्वसंयोगवत्तानिश्चयस्यसत्त्वेनतदसं
भवात् नचफलानुरोधेनावच्छेदकभेदमंतर्भाव्यप्रतिबंधकताकल्पनेनावच्छेदकभेदेनतदुत्पत्तौबाधकाभावइतिवाच्यं फलस्यसंदेहस्यतत्तदवच्छेदकानंतर्भा
वेनभावेनापत्तेः अतएवफलानुरोधेनतादृशान्यजनकदोषादेस्तज्जनकतयातदुपपादनमपिनिरस्तं फलस्यसंदिग्धत्वात् नचैवमुक्ताव्याप्यवृत्तित्वस्यत्वेऽप्यवच्छेदकम
तर्भाव्यप्रतिबंधकतानुपपत्तिरितिवाच्यं तत्रफलस्यसर्वानुभवसिद्धतयागौरवस्याप्रामाणिकत्वात् अथविरोधसंबंधेनप्रतियोगिमत्तानिश्चयएवप्रतिबंधकः विरो
धश्चतत्तत्साध्याधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसमवायादिः सचधर्मिद्वयोः संबंधः अतएवप्रतियोगिमत्तानिश्चयेऽपिसमुच्चयात्मकतदभावनिश्चयोनानुपपन्नः उ
पपन्नस्तुसंशयसमुच्चययोर्भेदः तथाचाव्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्तित्वमेवाधकाभावइतिचेन्न तथासतिविरोधसंबंधेनपक्षस्यापिनिश्चयस्यप्रतिबंधकत्वापत्तेःप्रतियो
गिमत्तानिश्चयस्यपदार्थांतरनिश्चयाविशेषापत्तेः एकप्रतिबंधकत्वस्यासर्वेनिर्वाहेऽव्यावर्त्तकधर्मदर्शनादीनांसकलसंमतायाः पृथक्प्रतिबंधकताञ्च

तुपपन्नेश्चेत्साध्यांशे येन भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽव्याप्यवृत्तित्वघटितं भवत्साध्यांशे क्वाहत्वमेतन्माभावसत्त्वादिसुतरां निर्विवादं पूर्वकल्पे तु व्याप्यवृत्तावव्याप्यवृत्तित्वमवच
स्यापन्नेर्विशिष्टान्निविशेषणाद्यदानमुञ्च निर्विवादमेवेति भावः इति प्राहुः गोत्वस्वामित्वे न चैवमपि तद्योगी सत्त्वादिसाध्यकव्याप्तिः संयोगाभेदस्य प्रतियोगिवृत्तित्वसाध्यव्या
प्यवृत्तित्वसंयोगिद्रव्यत्वादिसाध्यकव्याप्तिरिति वाच्यं हेतुत्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावलक्षणात् वक्तव्यत्वात् प्रतियोगिवृत्ति
त्वे व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वसाधकप्रतीतेः सिद्धान्तलक्षणाक्रान्तसामर्थ्यापपादनसंभवादिति संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरेतुर्वा रैवेतावताशयनेऽपुनः
ह्यावच्छेद्यमित्यादिरीत्यैव निकारणवद्विदिष्यतेऽतो निश्चेयं दीधितौ न चेति न चेत्यर्थः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधभेदेऽपि प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्व
निवेश इत्यर्थः इदं च भेदत्वमते अयं पाधिरित्याशयेन स्वसमवायेन तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपभेदत्वानिवेशप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधानिवेशप्रयु
क्तलाघवासंभवादिति ध्येयं व्याख्यायां एतदिति लाघवमित्यर्थः तादृशात्यन्ताभावे तत्साध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकविषयत्वादिना वह्नि
त्ववत्त्वादात्यन्ताभावे इत्यर्थः प्रतियोगितावच्छेदकतया इति संयोगेन वह्निसाध्यकेऽव्याप्त्यापत्तिरित्याशयः तादृशावच्छेदकत्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गो
त्वादेरिति नथ्या चात्यन्ताभावघटितप्रतियोगितायां तु दवच्छेदकतायां च संबंधविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशरूपभेदघटिते च प्रतियोगितावच्छेदकतायामेवेति लाघवं
न च भेदघटितेऽपि तत्साध्यवद्भिन्नभेदसाध्यत्वाप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकतान्यच्छेदकत्वानिवेशप्रतियोग्यवच्छेदकत्वं च

भा॰प्र॰
२१३

साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यमन्यथोक्तरीत्या साध्यस्याप्तेरिति वाच्यं विषयतया वह्निमत्त्वज्ञानादिना संयोगेन विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या भेदघटितेतद्दूषणस्याभा
वात् न च गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ विषयतया गुणत्वज्ञानादिना समवायेन विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या भेदघटितेतद्दूषणस्यावश्यकमिति वाच्यं एवमपि साध्यसाधन
भेदेन व्याप्तिभिन्नतया संयोगेन वह्निसाध्यके उक्तलाघवानपाय इत्याशयात् न च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशेऽसंतताभावघटि
तेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधभेदानुधावनमिति वाच्यं एवमपि भेदघटिते प्रतियोग्यधिकरणस्याप्रवेशेन प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदक
संबंधेन वा प्रतियोग्यधिकरणत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवानपायात् निरुक्तायां विशेषणताविशेष्यताहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये विशेषणतावि शे
षणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेदकत्वाभावघटितायां प्रतियोग्यधिकरणत्वादेरित्यत्र तु विशेषणताविशेष्येणाव्याप्यवृत्तिसत्त्वमकाले
ऽप्यनुपपत्तेः उपपन्नयत्नादृशायामपि तत्प्रवेशस्यावश्यकत्वे इति हृदयं ग्राह्यं तेनं तच्च सम्यक् तत्प्रवेशादित्यस्य तादृशायां स्वरूपतः प्रवेशाभावतात्पर्यकत्वेन भेदघटिते च
स्वरूपतोऽपि प्रवेशेन साम्यमतस्मात् कुतो लाघवमिति न च भेदघटिते विशेषणताविशेषणनिवेशादेव लाघवमिति वाच्यं भेदत्वस्याखंडोपाधित्वस्वत्वे मानाभावेन तादा
त्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशेन प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशेन च साध्यतावच्छेदकेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानवच्छेदकत्वनिवेशेन च लाघवासं
भव इत्याशयात् सामान्यत्वयथोक्तेतित्वयोरित्यादिवक्ष्यमाणमतादुक्तपूर्वप्रतिपादनाय तन्मतेऽभावाभावगर्भेवेतित्वयोः सापलक्षणपरतया वक्ष्यमाणत्वा

रा॰प॰
२१३

रितिप्राहुः अव्यवहितोत्तरत्वस्यापि तत्तद्व्यक्तित्वघटितत्वात्तत्तद्व्यक्तित्वं चेति अत्रेन्द्रियसंयोगादेर्दृष्टांतत्वं लौकिकविषयतानंगीकारपक्षे अन्यथा चक्षुःसंयोगा
देरप्यलौकिकचाक्षुषत्वावच्छिन्ने हेतुत्वसंभवात् यद्रूपकार्यकारणभावविशेषएवदृष्टांतत्वं न तु कार्यतावच्छेदकांशेपीति ध्येयं यद्रूपेणेति यद्रूपपदार्थं द्रूपमर्थः
अन्वयदृतिअसंता मौन्याभावयोरित्यादिः ननु व्यतिरेकिण्यपि साध्याद्यभावसामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्या तद्भावेन तद्रूपस्य भ्रमत्वरूपत्वमेवेति केवलान्वयिस्थलेचेति
विशिष्योक्तिरसंगतेत्यत आह व्यतिरेकिणीति धर्मिसिद्धिमिति साध्याद्यभाववद्वृत्तियदर्थइत्यादिः ननुसंभवतीति साध्याद्यभावस्यैवाप्रसिद्ध्यादितिभावः उक्तमिति
केवलान्वयिस्थलेचेति विशिष्योक्तमित्यर्थः एवं च दीधितौ भ्रमरूपस्यैवेतस्य साध्याद्यभावांशइत्यादिः तद्रूपस्य तादृशसाध्याद्यभावसामानाधिकरण्यावगाहित्व
रूपस्य प्राचीनमतेयत्नेनतयोरनुगमादाहएवमिति व्याप्यादिव्याहत्येति तथा च साध्याभावसामानाधिकरण्याभावव्याप्यवत्तादिग्रहेनातिप्रसंग इति भावः अत्र
एव भिन्नप्रकारकज्ञानस्य विरोधित्वाभावेन समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वलक्षणार्थमेव ज्ञानानुगममिति पूर्वोपदर्शितमिति शेषः दीधितौ साध्याभाववद्वित्ता
दिहेतुतावच्छेदकविशिष्टइत्यादिघटनमथानिधर्मितावच्छेदकसत्त्वस्य प्रतिवध्यत्वादसंभवायत्ते यदि चानभवत्वाद्व्यापकतावगाह्यपि ग्रहोनमिति हेतुस्तदा पूर्वोक्त
ग्रहस्य मूहालंबनात्मकस्य एवायंग्रहोयाह्यः साध्याभाववद्वृत्तित्वाद्यवगाहिज्ञानसंग्रहाय समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वलक्षणार्थमेव वचेन तद्वाभिधानमिति व्याख्या
यां अत्रसंगतइति एवकारेणासंगताभावगर्भसाध्यव्यवच्छेदादितिभावः लक्षणायेति लक्षणाचव्याप्तिपदस्य अमोत्पदेवाकेचित्तु एवकारस्याप्यर्थकतयोपलक्षणपर

त्वमित्याहुः विशेषणनिषेधस्येति मूले स्वानोपाधिकत्वं तु तल्लक्षणमित्यत्र लक्षणशरीरघटकव्याप्यपक्षपरत्वे पानोपाधिकत्वरूपविशेषणस्य व्याप्तिग्राहकत्वाज्ज्ञातस्यानुमितिजनकत्वानि
षेधत्वाभेन तद्विज्ञानं संभवद्व्याप्तित्वकानां व्याप्तिलाभमनुज्ञानादिरिति भावः उक्तविवेकमित्यसंदेहलाघवं स्वज्ञानरोपकत्वादिति भावः व्याप्यसिद्धौ रिति तन्मूहालंबनव्यहत्वमप्रति
वच्छानवच्छेदकत्वादिति भावः ननु तादृशावगाहित्वप्रसिद्धार्थमेव समूहालंबनयंत्रानुसरणमत आह लाघवादिति व्यवच्छेद्यत्वमाशंकाह नवेति तदपि तादृशव्या
प्तिज्ञानद्वयान्यतरत्वादिनैव हेतुत्वमपि तादृशभेदयोरेकत्र द्वयोर्मितिन्यायेन व्याप्त्यंशे व्यवच्छेदकतासंबंधेन विनिगमनाविरहः इस्तत्र व्याह गौरवेणाचेति लाघवात्
शरीरलाघवात् उपस्थितिलाघवमप्याह प्रथममिति ननु व्यतिरेकरूपेण हेतुत्वे परस्परजन्यावमितौ व्यभिचार इत्यत आह विभिन्नेति तत्र तन्मते तत्त्वन्यान्याभावाभेदेसा
द्ध्येत्यसाधनलक्षणापरत्वेपथ्याक्षतासंगतिरित्यपि द्वयगाहत्वं समाधानग्रंथं तज्ज्ञानप्रयत्नोन्मपेमादिग्रंथं तात्पर्यार्थमिति हेतुधर्मिकसोपाधित्वज्ञानस्य व्याप्ति
धीविरोधित्वेन ग्रहस्यत्वादि यथाश्रुतमूलसंभवसोपाधिधर्मिकत्वाव्यापकत्वादिज्ञानस्य भिन्नधर्मिकतया हेतौ व्याप्तिग्रहाविरोधित्वस्यासंगतिरित्यपूर्वपक्षे व्यभिचारज्ञा
नस्य व्याप्तिज्ञानाहेतुत्वस्या॰ नुहेक नैव व्यभिचारज्ञानस्य सादिमूलमप्ययुक्तं तामेव सततमुद्रितप्रघट्टकार्थमप्रतात्पर्यभावादतो साशय विवक्षितार्थमेव व्याप्तिपौलादि
नावश्यमापामर्थं विवक्षितार्थमेवाह हेतौ धर्मितावच्छेदेनेति वस्तुतस्तु ननु सोपाधित्वज्ञानं व्याप्तिबुद्धिं प्रति व्यभिचारज्ञानद्वारा प्रतिबंधकमिति पदकृतं तत्र संगच्छते साक्षाद्विरो
धिताज्ञानस्य जनकीभूतज्ञानविघटकतयैव प्रतिबंधकत्वमितिनियमात् तथा च नहि सोपाधित्वज्ञानं व्याप्तिबुद्धिं प्रतिसाक्षात् विघटकत्वद्वारा सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे वस्तु

घुचितमित्यत्राह दीधितौ निरुपाधिकत्वमिति तथा च सोपाधिकत्वज्ञानं व्यभिचारज्ञानद्वारा व्याप्तिबुद्धिप्रतिबंधकमिति तस्य व्याप्तिबुद्धिप्रतिबंधकीभूतव्यभिचारज्ञानं प्रसंजनकत्वेन
तद्द्वारा तत्प्रतिबंधकत्वं तस्येत्यर्थः निरुपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिबुद्धिं प्रति हेतुत्वेनोक्तत्वान्निरुपाधिकत्वज्ञानविघटकव्यभिचारज्ञानद्वारा सोपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिबुद्धिप्रतिबंधकत्वं स्वोक्तं साह्वतया
त्वेपीति सोपाधिकत्वज्ञानस्य निरुपाधिकत्वज्ञानविघटकद्वारा व्याप्तिबुद्धिप्रतिबंधकत्वेपीत्यर्थः उपाधीति तथा च हेत्वानामसमामामनलक्षणाभासत्वप्रतिबंधकत्वे तज्ज्ञानकालीनं
धकत्वेसतीति तस्य प्रतिबंधकत्वमित्यर्थ इति भावः व्याख्यायां तु व्यामाभावघटितेति तथा च प्रतियोग्यनधिकरणत्वघटितत्वविशेषितासत्ताभावगर्भे साध्यसंयत इति भावः प्रागुक्तरीत्येति सि
द्धांतलक्षणोक्तरीत्येत्यर्थः गुणाद्यवच्छेदेनापीति तथा च संयोगाभेदेन गुणेन संयोगाद्यवृत्तित्वमित्यादिप्रतीतौ निरुक्तरीत्या संयोगाभेदनिष्ठसंयोगाद्यवृत्तित्वाद्यवच्छेदकत्वाभावविषयिणो
न गुणाद्यवच्छेदेन संयोगाभेदे संयोगाद्यवृत्तित्वाद्यभावविषयिणीति भावः संयोगाहेतीति तत्र गुणसामान्ये संयोगसामान्याभावः प्रतियोगितानिरूपकत्वादित्यर्थः अत्र यादृशप्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणे हेत्वधिकरणे तद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तद्धर्मवत्त्वं तत्त्वमानाधिकरण्यमित्युक्तौ नोक्तव्याप्तिः अस्य
संयोगाभिन्नापिति प्रतीतावितमत्वापेक्ष्य संयोगाभेदप्रतियोगितावच्छिन्नाभिति प्रतीतावभावांतरीयत्वप्रतियोगिताप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्ततया संयोगाभेदप्रति
योगितावच्छिन्नाभेदस्यापि संयोगावच्छिन्नाभेदस्य प्रत्यक्षमित तथा तस्यापि द्रव्यत्वसमानदेशकालावच्छिन्नयोरैक्यावच्छेद्यावच्छेदकभावेन संयोगानवच्छेदकावच्छेदेन
संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकाद्याधृत्तं भवेन तदवच्छेदेन संयोगाभेदप्रतियोगितावच्छिन्नाभेदस्यावश्यकत्वाच्च नाहृशेति प्रतियोग्यहत्तौत्यर्थः नातिव्याप्तिरिति स

ज्ञानविषयत्वप्रतियोग्यवृत्तित्वादिभेदवत्प्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वात् संयोगत्वविशिष्टसंबंधेन निरूपिताखण्डाभेदवत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वानपायादि
तिभावः अत्रेदं विशेषाहुरिति संयोगेन द्रव्यसाध्याव्याप्यवृत्तितया संयोगावच्छिन्नद्रव्यत्वस्य साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्वादितिभावः संयोगेन द्रव्यसाध्याव्याप्यवृत्तितानभ्युपगमेऽप्याह प्रतियोगितयाप्यवृत्ते
ति वैयर्थ्यं चेति संयोगादिसत्वादिस्तादृशादिभेदमादायैवातिव्याप्तिसंभवाद्धूमवान्वह्नेरित्यादौ च धूमादिमत्त्वाभावमादाय धूमत्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकत्वादेवातिव्याप्त्य
भावादितिभावः पूर्वोक्तस्य संयोगेन द्रव्यसाध्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमे संयोगेन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्ववारणाय तत्सदलसार्थक्यं संभवतीत्येतत्क्रमेणैव तदभ्यु
पगमेऽपि तद्वैयर्थ्यमित्याशयेनाह सुतरामिति वक्तृतत्क्रपूर्वोक्तस्य संयोगेन द्रव्यस्य दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तित्वयोरभ्युपगमापगमयोरवच्छेदकत्वलक्षणोक्तदिशा तत्सदलसार्थ
क्यमेतत्क्रमस्य सर्वथा तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रायकं सुतरामिति ध्येयं अपरे तु पूर्वोक्तस्य व्याप्तिमनुचितत्वात्तद्वैयर्थ्यसंदोषतया तद्वैयर्थ्यमनभिधाय एतत्क्रमस्य च तद्वैयर्थ्यस्य दोषत
या तत्रैव निर्भरः इत्याशयेन सुतरामित्युक्तमित्याशयइत्याहुः क्रमवक्तृ अव्याप्तिमुक्तादूषणान्तरमाह प्रतियोगिवृत्तीति अव्याप्तिवारकत्वेपैवाहा तत्सदलसार्थक्यं संभवतीति तस्य
दोषाहानेऽपि तदुक्तौ साध्याव्याप्तिसत्वेन तत्सदलसार्थक्यासंभवात्तद्वैयर्थ्यमिति भावः सुतरामिति पूर्वोक्तस्यावच्छेदकत्वघटितलक्षणाव्याप्तिवारणाय तत्सदलसार्थक्यमित्या
पाततोऽयवक्तुंशक्यं एतत्क्रमस्य व्याप्तिसंभावनापाप्यभावात्तत्त्वाहा एतत्सदलस्यैव वैयर्थ्यं दुरुद्धरमिति भावइत्याहुः अवमत्त्वविधीभिरुक्तं तत्प्राग्व्याप्तौ वैव तत्तथा च पारिभाषिकावच्छेदकत्व
स्यैवानिवेशनोक्तौ साध्याव्याप्तिपरिहारासंभवइतिभावः अव्याप्यवृत्तीत्यादि अव्याप्यवृत्तित्वं हेतुत्वधिकरणान्तर्भावेन वक्तव्यं तेन संयोगाभाववान्गुणत्वादित्यादावपि प्रतिया

रूपघटितलाघवप्रवेशान्नतत्संग्रहः अप्रवेशादिति व्याप्तिलक्षणेऽप्रवेशादित्यर्थः तेनानुमितिजनकज्ञानविषयतावच्छेदककोटावुपदर्शितेन तादात्म्यप्रवेशेऽपि न क्षतिः तद्व्यापकं
तद्व्यापकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तेन नानाव्यक्तिसाध्यके न दोषः उभयत्र एतल्लक्षणेऽग्रिमलक्षणे च दीधितावसाध्यवृत्तित्वेन संयोगादीति अत्राव्याप्यवृत्ति
त्वमपि पूर्वलक्षणे तदधिकरणगोत्वाभावेन वोध्यं तेन संयोगाभाववान् गुणत्वादिमान् द्रव्यावृत्तिरित्येवं संयोगादौ तु उक्तं स्वस्लीय तेन स्वयं स्वसाध्यपरताव्याख्यानेऽपि मनसि भंगः अत एवात्र
साध्यत्वेन व्याप्तः अन्यथा तु सत्तानिर्भंगायत्तेरित्यपि निरस्तं व्याख्यायां नातिव्याप्तिरिति नैवं च यत्र सामानाधिकरण्ये हेतुतावच्छेदकसंबंधघटितमेव वाच्यमन्यथा समवायादि
घटितसामानाधिकरण्यस्य धूमादौ सत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेस्तथा च सत्तावान् जातेरित्यादावर्थसद्ध्यामव्याप्तिरिति वाच्य तादृशसामानाधिकरण्याभावे हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसामा
नाधिकरण्यस्य विवक्षणात् अत एव व्यवच्छेदे विशिष्टसत्तादिसाध्यकेऽपि नाव्याप्तिः संयोगिद्रव्यत्वादिसाध्यत्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्य
त्वावच्छिन्नासत्ताभावस्य द्रव्यत्वाद्यधिकरणे सत्त्वेऽपि नितरां तेनाव्याप्तेराह प्रतियोगितानवच्छेदकतानवच्छेदकरूपेति इत्थं च व्यापकतावच्छेदकरूपघटितनिरुक्त
लक्षणमपेक्ष्य लघुतरमपि तद्व्यापकतावच्छेदकरूपघटितलक्षणापेक्षया व्यापकरूपघटितेन तल्लक्षणस्य लघुत्वादिति भावः तथैव व्यापकरूपघटितेन लघुलक्षणमेव नन्व
तल्लक्षणे व्यापकतावच्छेदकरूपविशिष्टत्वेन व्यापकरूपस्य प्रवेशेन पूर्वलक्षणान्न लघुत्वं प्रत्युत गुरुत्वमेवमनुत्र आह इदं लक्षितिवक्तकथनमिति व्यापकरूपस्य वक्तव्या
तद्व्यापकतावच्छेदकरूपविशिष्टत्वादिति भावः अनेन व्यापकतावच्छेदकरूपविशिष्टत्वेन उक्तमेव निरुक्तव्यापकरूपघटितमेव दीधितिकारेण अस्मन्मते मादिना का

लिकाव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके ऽव्याप्तिरतो न तत्र दैशिकाव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसंयोगाभावादिसाध्यकोपसंग्रहमाह अन्योन्याभावेति तत्सद्दैशिकमव्याप्यवृत्ति
त्वमुपाधेर्न मते न संयोगाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ लक्षणापकसाध्यसादिलक्षणस्य नाशसत्तत्वमेयत्वाधिकरणगृहीत्वा दैशिकावाघ्रवच्छेदेन संयोगाभाववदन्योन्याभाव
सत्वादतत्त्वाह दैशिकमिति संयोगाभावसाध्यके संयोगाभावादिसाध्यके तद्द्वयेऽश्वदैशिकाव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसंयोगाभावादिसाध्यकमुपेक्ष्य यद्यपि संयोगाभावा
दिसाध्यकगगनादिहेतावगतिमत्वेन तद्वयक्षणापि तत्साध्यकऽव्यतादिहेतावव्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वाभावेनाक्रमणसंभावात्तद्वयक्षणामपर्य्यक्तेः तथापि तत्साध्यकहेतुमात्रे
गगनाभावाभावसंभवेन स्मृतिविषयत्वादिसाध्यकहेतुमात्रे न तत्संभवेनाक्रमणापोतिन्यायेन तद्वयक्षणेतिध्येयं वस्तुतस्तत्त्वव्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वं संयोगाभावघटितमेवं च
संयोगाभावसाध्यकस्य हेतावव्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वेन तत्क्रमणे तत्संभवात्तद्वयक्षणा संयोगवन्मर्द्दत्यकालिकाव्याप्यवृत्तित्वेनाव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यकदैशिकेत्यर्थ इति संग
तिरिति दैशिकमुक्तमिति मतिभाति अत्र च कालिकाव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके उक्तहेतुकाधीनत्वेनेति साध्येति कत्वान्नियमादिसंग्रहेऽपि तद्रूपः साध्ये न कत्वानियमादि
तिजयावच्छिन्नतिविषयत्वस्य संस्कारविषयत्वस्य च केवलान्वयित्वेन संभवतीति तत्संग्रहाय इतिभावः अनुमाने तु ते इति च अत्र च अनुमानविषयसाधारणसाध्यकत्वेन अनुमानवि
षयत्वे केवलान्वयीति ध्येयं मूर्ते द्वैतितत्थावच्छेदस्य नाव्याप्यवृत्तित्वमिति तत्संग्रहाय इति भावः अत्र ज्ञानपदं विषयत्वसंज्ञानस्वरूपत्वेनाभावविषयत्वरूपत्वेन तस्याव्याप्यवृत्तित्वे
नाव्याप्यवृत्तित्वासंभवादिति ध्येयं दैशिके केवलान्वयिसाध्यकेषु कालिकाव्याप्यवृत्ति केवलान्वयिसाध्यकेषु व्याप्यवृत्तिसाध्यके दैशिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यके च प्रथमलक्षण

स्वयोग्निमित्साध्यकेहेतौ पक्षलक्षणासंभवान्नत द्वितीयपणानुसरणं कायानीति कथमन्यासुल्वाः अव्याप्तिमेवोपपादयति यत्रव्याप्यतावच्छेदकतिनन्यसद्धस्वसमानकालासंब
द्धतयातन्निष्ठाभावसत्त्वकालावच्छेदेनासंभवात्सहस्याभावाद्गिनिति स्वात्मकाद्यायाप्यवृत्तिकेवलतान्त्र्यपिनः लक्ष्यायकत्वासंभवादाहत्याप्यवृत्तिकेवलान्वय्यन्तासेतिप्रमेयत्वा
दौ सपर्थः इदमुपलक्षणं तादृशकेवलान्वय्यत्यन्ताभावाप्रसिद्ध्या चलोपहृत्वम् तत्स्याभावासंभवस्येतिगगनाभावाभावासंभवस्य सर्थः इदं च पृथग्लक्षणाभिप्रायेण
द्वितीयलक्षणे गगनाभावाभावसंभवेपिगगनाभाववद्गमोमाभावाप्रसिद्ध्या तदुक्तोलनादिति ध्येयं उक्तमधिकरणमिति पदेनादो तिशयः अव्याप्तौ ति नचलाधिकरणपदि
विद्यादिकृत्वन्नितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वविवक्षणाद्वाव्याप्तिरिति वाच्यं गौरवात् नच भवन्मतेपि विशिष्टसत्त्वाद्वाकालोसत्त्वाद्यातिव्याप्तिवार
णापतादृशयत्किंचिद्वृत्तित्वन्निताव‍च्छेदकधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वविवक्षणे साम्यमिति वाच्यं पादृशधर्मस्य हेत्वधिकरणावृत्तित्वे तादृशधर्मेपर्या
प्त्यवच्छेदकताकान्यप्रतियोगिताविशेषणस्येनेव गुणादिवृत्तिसत्तापर्याप्तावच्छेदकताकान्यप्रतियोगिताकविशिष्टसत्ताभेदमादायातिव्याप्तिवारणात् अत्र
तएव वह्निमान् धूमादित्यादौ घटादिभेदस्य घटत्वमेयत्वाद्यन्यतरत्वभेदस्य वा भेदोपि घटादिभेदसत्ता तादृशधर्ममेयत्वादिपर्याप्तावच्छेदकताकान्यघटाघटावच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वसंभवान्न तादृशाभावाप्रसिद्धिः गगनादिभेदस्य वृत्तित्वान्यभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानाहेत्वधिकरणाकालवृत्तित्वयान्यभेदस्य लक्षणघटकत्वासंभवादिति भावः
यत्किंचिद्वृत्तित्वसमवेतधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकइति पाठः यत्किंचिद्वृत्तित्वसमवेतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकइति पाठे पक्ष एवार्थः तथैव लक्षणानिवेशान्नेनने

नसंबंधेनेतिन्ननवच्छिन्नेत्तसैकदेशेनावच्छेदकतेनान्वितं ततो याथार्थ्यावच्छिन्नत्वं तथा च नतत्त्वं ग्रधावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियोगिताकेति लभ्यं दोषदृष्यसापिण्ड्यात्सं
दत्वात् जातिमात्रेणपत्वादित्वजातिव्याप्तिरूपदोषद्वयस्यापि नियामकसंबंधेनेति समवायेन त्वरूपसंबंधेन चवेतिशेषः न्नप्रसिद्धिरिति यन्नत्वाधिकरणपर्तिविघ्नन्नप्रतिय
गिकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकल्लेनाकेनापि दोषइति तत्र तत्र सत्वक्षणांतरत्वात् दीधितौ एवमसत्ताभावगर्भत्वादिरूपपाठइत्याशयेनाह एवमिति
एवं तथा त्वमसत्ताभावगर्भत्वादिपाठे तथा त्व इत्यस्य सत्तासामान्याभावस्याप्यवृत्तित्व इत्यर्थो बोध्यः संयोगानधिकरणत्वस्येति इदं संयोगाद्यव्याप्यवृत्तेरधिकरणतापर्याप्यवृत्तित्वरेसा
शेषेन नचप्रतियोग्यधिकरणत्वाय घटत्वद्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटवत्वविवक्षणेन दोषइतिवाच्यं भेदकूटस्यदुर्ज्ञेयत्वात् न्नतएवेति विशिष्टस्यानतिरिक्त
तयाविशिष्टस्यतन्नाभावस्य गुणत्वानुवृत्तिप्रतियोगिकत्वाभावेपिगुणान्नवृत्तितानवच्छेदकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वादिति भावः घटाभावस्यापीति संयोगावच्छि
न्नप्रतियोगिताकस्यसंयोगाद्यव्याप्यवृत्तिसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यादिनादृशाभावापसिद्धेरिति नचनादृशपत्केचिद्व्यक्तित्वसमप्रतियोगिकत्वं नादृश
वृत्तितावच्छेदकानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसमवेतेन नापसिद्धिः घटघभावस्य तादृशवृत्तितावच्छेदकतादृशसमत्वाघनवच्छिन्नघटत्वाघवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा
दितिवाच्यं प्रतियोगितायाश्चाभावस्वरूपत्वेनभावयोरैक्ये घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाश्चपि तादृशसमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया पर्याप्तिहेतुर्वोध्यरवेसाश
पात् नचनथापिसत्ताव्यत्तावच्छेदकसंबंधेनयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तित्वाकेनापसिद्धिरितिवाच्यं तथापि सत्तिवक्ष्यमाणादिशा जातिमात्रापत्वादिसाधारणत्वासापत्तेः यत्नुपानेत्व

विशिष्टसत्ताभावानात्मनोल्लाद्यवत्तिव्याप्त्यापत्तोत्ताद्दृशपर्याप्तिकिंचिद्व्यक्तित्वसमवेतप्रतियोगिकेतिनोक्तमिति चेत् प्रदर्शितत्वात्किंचित्कक्वचिन्निमित्तत्वं धूमवह्निसामान्योभयाभावस्य धूमा
भावाभिन्नत्वाद्धूमाभावेऽपि नायोगोलकवृत्तिसमवेतप्रतियोगिकत्वेति धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्या तादृशपर्याप्तिकिंचिद्व्यक्तित्वसमवेतप्रतियोगिकेति नक्रमेणामिति नहुभयपरम्प
सत् तत्र तादृशाभावाप्रसिद्ध्यैवातिव्याप्त्यसंभवात् इत्थं च वह्निमान्धूमादित्यत्र तादृशपर्याप्तिकिंचिद्व्यक्तित्वसमवेतप्रतियोगिकेतिपाठाभिप्रायेणोपसंगच्छते अन्यथा यथाकथं
चित्संबंधेन गुणत्वस्य संयोगवृत्तितया तत्समवेतप्रतियोगिकाभावसंग्रहे उक्तदोषासंगतेः नचाप्रसिद्धिः तादृशवृत्तितावच्छेदकानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव विवक्षणा
दिति तन्नतुच्छं कालिकसंबंधेन गुणत्वस्य द्रव्यवृत्तित्वे यथाकथंचित्संबंधेन संयोगवृत्तित्वासंभवात् उपदर्शितेतोमोक्तविवक्षायामप्यप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वाच्च इत्थं च यत्तु
व्याप्तिलक्षणघटकाभावप्रतियोगितु तादृशनिरूपकत्वसमवेतप्रतियोगिनिषेधयत्तानिरूपकत्वे अभावावच्छेदेन प्रतियोग्यनधिकरणादेशावच्छेदेन आख्याने ताद
शनिरूपकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गेन तद्व्यासमभिप्रायकव्याख्याने तत्कल्पे तादृशनिरूपकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वकल्पे पृथक्शंकानुत्थानादिति तथा च तत्क
ल्पे पृथक्शंकानुदयेन पृथक्दोषप्रदानासंगतिरिति भावः प्रथमे यावत्त्वाव्याप्यव्यापककव्यापककत्वसत्स्वरूपानौपाधिकत्वे सत्समानेतोति अत्रावच्छेदकत्वद्वयमपहाय
तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकतादृशप्रतियोगितात्वकत्वमिमतिलघुपिलक्षणासंभवत्वेनोतिध्येयं अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपसमवेतत्वव्यापकत्वादन्यत्तु च
तत्राहुर्व्याप्तेरिति स निरूपकेति स्वरूपघटकभावत्वेन स्वरूपसंबंधविशेषत्वरूपसमवेतत्वस्याभावरूपत्वपात्तन्निरूपकत्वं प्रतियोगि निहेतुसामानाधिकरण्यस्त्वास्तत्त्व

निरुक्तेतिइत्यत्रानुत्वाभावस्यैवाभावत्वस्यापि प्रतियोगिनिरूपकः एतद्दोषाभावइतिवत्एतद्दोषप्रभावत्वमितिप्रतीतेरविशेषादिमाशयेनेदं वक्तृतत्कपर्याणा नि
रूपकत्वमत्राभिप्रेतंतथाचात्रत्वनिरूपकत्वस्याश्रयनिरूपकत्वपर्यवसन्नमितिध्येयं नसंभवतीतिसाध्यसामानाधिकरण्यमात्रस्यैववाच्यत्वेनोक्तयेनहेतुसामाना
धिकरणस्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादितिभावः अभावस्याखंडत्वादितितथाचहेतुसामानाधिकरण्यस्यप्रतियोगितोऽमेरोपेनश्रुति
रितिभावः इत्यतोपिएतादृशलाघवादपि एवमभिधानंसाध्यसामानाधिकरण्याभावघटितलक्षणाभिधाने ननुपदस्यात्यन्ताभावघटितव्यापकत्वनिवेशाभिप्रा
यकमिदंलक्षणंतस्यदोषितोव्यापकतावच्छेदकत्वप्रवेशः संभवतइत्यतआह तादृशेति दोषितावित्यादिनलक्षणं नत्किंकृत्स्नं तु वर्त्तिसाधनस्यापिसाधन
समानाधिकरणात्यन्ताभावस्येस्मिन्धूमेऽवह्निसामानाधिकरण्यग्रहंविनाऽभावघटितपूर्वोक्तलक्षणंदुर्ग्रहमतोनायमस्यगर्वेपिसाध्यसामानाधिकरण्याभावघटितंलक्ष
णमनुसर्तमितिप्राहुः अतिव्याप्तेरितिसंबंधसामान्येनवह्निसामानाधिकरण्याभाववतिगगनादौधूमसामानाधिकरण्याभावादितिभावः अननुगतत्वादितिप
तेनतत्पर्यवसानापित्तादितिभावः अत्रकेचित्तदित्यपिलक्षणंकेवलान्वयिहेतोवाच्यत्वादिसाहेत्वधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तत्वलाघवेनवृत्तित्व
त्वस्यैवावच्छेदकत्वादितिभेदस्याव्याप्यवृत्तितापक्षेपिसाध्याधिकरणनिरूपितायावृत्तितायाः वृत्तिमत्वाभिन्नवृत्तिकत्वंहेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावेनिवेश्यात्यन्ता
भावघटितलक्षणमेवसम्यगितिसमाहुस्तन्न एतन्मतेगुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वांगीकारेणादोषादितिदिक् इतिश्रीमन्महादेवविरचितेभवानंदीप्रकाशेव्याप्त्यनुगम

प्रकाशस्समासः अनुमाननिरूपणावसरे प्रकृते सामान्यलक्षणाया इन्द्रियसंनिकर्षत्वव्यवस्थापनेः ध्यानत्वमाशंक्याह दीधितौ प्रत्यक्षसंग्रहादिति व्याख्यायां कार्येणाव्या
प्तिग्रहे इति व्याप्तिग्रहात्मककार्यज्ञानेनेत्यर्थः सामान्यायाः इति सामान्यप्रत्यासत्त्याः सत्त्वे उपसंहारादिति व्याप्तिग्रहोपायग्रन्थेनानुभूतापाः संस्कारसत्त्वादिति भावः दी
धितौ व्यवस्थापयितुं इन्द्रियसंनिकर्षत्वेन व्यवस्थापयितुं अत्रोच्यत इत्यादिना ग्रन्थव्यवस्थापनेनेदानीमव्यवस्थापनाद्व्यवस्थापयतीति नोक्तं न च सूक्ष्मकलधूमा
दिविषयकइत्यनेन सर्वधूमविषयकत्वमेव तत्र प्रमाणाभावादुक्तमेव कथमनयोः सामान्यादिनानुपपत्तिरप्युक्तैवेति वाच्यं तस्य तत्परत्वे इत्यादिनाक्षेपत्वेनाव्यवस्थापकत्वात्
सामानाधिकरण्ययोरेवेति निरूपकत्वाश्रयत्वात्मना संबंधेनेति शेषः तेन न द्विवचनानुपपत्तिः व्याख्यायां स्वनया व्यधिकरणयोरप्यव्याप्तिरिति पक्षे तत्पक्षाहुल्लाप्यो
तिविशिष्टपरामर्षस्यासंभवेन लक्षणासंभवइति पक्षतानुकूलत्वहृदयाहुन्तः संभवतोत्याशयः वह्निपरामर्षस्यावच्छेदककारणत्वाद्यारितलक्षणाभिप्रायेणाह
महानसीयवह्नीति वह्न्यनुमितिवादायेति वाक्यार्थनाख्यायां तद्धीजं तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे वह्निमान् इत्याद्यनुमितौ साध्यकानुमितौ व्यभिचार
णवह्निपरामर्षत्वेन हेतुत्वस्यासंभवेन गृह्यमाणाव्याप्यवच्छेदकत्वाकधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव कारणत्वेन वह्निपरामर्षत्वेन हेतुताघटितलक्षणाकरणे
णानसंभवतीति त्रयप्रभेदेन कल्पभेदेनेति शेषः दीधितावत्रैवेति सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिशब्दश्चेत्यर्थः इन्द्रियसंबद्धविशेषणतासाधकत्वाभिप्रायेणाह सामान्य
लक्षणामिति यस्याइत्यर्थः इति अत्र सामान्यं चेतत्लक्षणा चेति कर्मधारये लक्षणाशब्दस्यानहद्विंगतया तदर्थस्याविशेषणतया च सामान्यलक्षणांप्रत्यासत्तिरि

तिसामान्यतुसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरित्यत्रतत्सोपानाः स्वीतोक्तेर्नवेतिद्वितीयकल्पाभिप्रायेणाहसामान्यलक्षणांनिरूपकीर्मितितत्ज्ञानमितिसामान्यज्ञानमित्यर्थः तत्तत्पदार्थे
घटोयंवह्निमत्त्विकृपाघ्य नोद्विशेष्यकज्ञानप्रकारत्वेनतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नज्ञानप्रकारत्वमित्यर्थः तद्विशेष्यतानिरूपितज्ञानप्रकारत्ताशालीतिपावत्तेनेन्द्रियसंबद्धयत्रा
दिविशेष्यकाहूराघंशेघरत्वादिप्रकारकाहूरकालीनः परइत्यादिज्ञानात्रापावह्निरादिप्रत्यक्षापत्तिः ननुभावप्रत्ययार्थोविवक्षणेनेन्द्रियसंबद्धविशेषणतान्नधर्मस्येवलाहृ
विशेषणतानाशाद्यार्थत्वलाभेनेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारत्वस्येवप्रत्यासत्तित्वपर्यवसन्नेनेनुसामान्यस्यस्तत्राह विशेषणतेत्स्येति नविवक्षितवृत्तितथाचविशे
षणतेतस्वत्वार्थेनतत्प्रत्ययइतिभावः व्याख्यायाविवक्षितेति देवतेत्यादावेवस्वार्थेतत्प्रत्ययस्यानुशासनादितिभावः इंद्रियसंबद्धेधूमादौ ननुधूमत्वादिनिष्ठविशेषण
तायाधूमाद्यवृत्तितयाधारतत्त्वसंगतेत्यतस्त्राहसमर्थश्चेति तयाचैवमपिकाधारतत्समेतिभावः उक्तौसाधूलोपद्वेलेधूमत्वस्यविशेषणत्वात्साहविशेषणतामिति
प्रकारत्वमितितथाचेन्द्रियसंबद्धविशेष्यतानिरूपितज्ञानप्रकारत्ताशालीतिपर्यवसितार्थः तेनधूमत्वादिनिष्ठप्रकारतायाधूमादावच्छेदकत्वानंगीकारेपिनक्षतिः व्य
धिकरणेतिव्यधिकरणावहुव्रीहिः स्वक्षपागोरित्यादिनियतप्रयोगविषयत्वादितिभावः केचित्तुवहुव्रीहिसमासेज्ञानप्रकारतापर्यंतस्यालाभादिन्द्रियसंबद्धविशेष्यकानुवृद्ध
संस्कारादिप्रकारीभूतस्यापिधूमत्वादेः प्रत्यासत्तित्वापत्तिरतत्राहसंबद्धपदस्येवपत्तीसाऽह तत्संबद्धसातितत्सदंशोइन्द्रियपदंज्ञानपदंचप्रक्षमारोपमितदिन्द्रियजन्यज्ञानप्र
तथाचत्वसंनिकर्षविशेष्यकत्वञ्जन्यज्ञानप्रकारत्वमवपापराम्बंधइतिभावः संबद्धपदस्यतादृशप्रकारार्थत्वेतत्रक्षवहुव्रीह्यसंगतीतिकर्मधारयपरतयाव्याचष्टेये

ध्येत्त्रयावत्येतिमेव विशेषणतानतिमेव विशेष्यतातापदप्रवृत्तिपाधेयस्थः ननु तस्याविशेषणतापदप्रवृत्तिपाधत्वकथनं निर्वीजमत आह स्वाख्यापांतर्विभ्रेकौ र्तितथैवविशे
शेषणतापदप्रवृत्तिपाधत्वेनैव परिभाषितत्वादिति तथा च न तत्कथनं मोऽत्रिकारणं न तादृशपरिभाषारस्याप्यर्थे निभावः ननु तत्रिकारणतादृशपरिभाषायाः किं प्रयोजनं
न च सामान्यप्रत्यासत्तेरभावग्राहकविशेषणतांतर्गतत्वेन तदतिरिक्तत्वापत्तिप्रवृत्तिपादनमेवेतिवाच्यं संबंधमात्रस्य तादृशविशेषणतापदार्थत्वे प्रत्यासत्त्यैकविधत्वा
प्रसक्तालिकविशेषणतादेरप्यभावादिग्राहकत्वापत्तेश्चाभावादिग्राहकाभावादिनिरूपितत्वविशिष्टविशेषणतापा एवविशेषणतापदार्थत्वस्यावश्यवक्तव्यत
यातस्यास्तादृशविशेषणतांतर्गतत्वासंभवादितिचेन्न संयोगादिपंचसंनिकर्षभिन्नेंद्रियप्रत्यासत्तिमात्रस्यैव विशेषणतापदार्थत्वमन्यथासमवायादिग्राहकप्रत्यास
त्तेरप्यतिरिक्तत्वापत्तेरित्याशयात् यत्तु इंद्रियप्रतियोगिकसंबंधविशेषस्यैवेंद्रियप्रत्यासत्तितया निरुक्तसामान्यस्य वक्ष्यमाणतज्ज्ञानस्यैवेंद्रियप्रतियोगिकत्वाभा
वेनेंद्रियप्रत्यासत्तित्वं न संभवतीति तन्न तुच्छ इंद्रियतादृशप्रत्यासत्तिसंबंधित्वप्रत्ययत्वेन तादृशप्रत्यासत्त्यौ इंद्रियव्यापारत्वासंभवेन तज्ज्ञानस्य चाक्षुषमिंद्रियसकर
णत्वमितिवाच्यं तत्र यथासंभवं विषयेंद्रियसंयोगादेः स्मरणानुरोधेन मनोयोगस्यावश्यकत्वाच्चेंद्रियमनोयोगादेर्व्यापारत्वसंभवादितिदिक् न च
यद्विज्ञानमात्रस्यैव सकलेंद्रियाणां सामान्यप्रत्यासत्तिनिर्वाहकत्वं तदा सामान्यप्रकारकयत्किंचिज्ज्ञानसत्वे तत्सामान्यस्य सकलेंद्रियाणामेव सामान्यप्रत्यास
त्तित्वफलितमिति तज्ज्ञानस्य चाक्षुषत्वादिसांकर्यापत्तिरत आह स्वोधितोत्रवच्चेति आलोकसंयोगकालावच्छेदेनेति समभ्यर्थोपस्करत्वे लौकिकसंबंधेनेंद्रियजन्यत्वचा

च्चेति दीधितौ बहिरिन्द्रियस्येतिशेषः तस्याप्यलौकिकसंबंधेतीन्द्रियजन्यत्वेवाच्येयः लौकिकः संबंधः लौकिकसाक्षात्कारोपधायकः संबंधः तदिन्द्रियजन्यत्वमिति यदिन्द्रिय
स्य यत्सन्निकृष्टतदिन्द्रियजन्यतावच्छेदकजातिश्चाक्षुषत्वादिकमित्यर्थः नियामकं कारणतावच्छेदकघटकं तथा च समवायादिसंबंधावच्छिन्नधूमत्वादिप्रकारतानिरू
पितलौकिकानन्धूमनिष्ठमुख्यविशेष्यतासंबंधेन तत्कालीनतत्पुरुषीयचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रतिमहदुद्भूतरूपसमानाधिकरणतत्कालीनतत्पुरुषीयचक्षुःसं
योगादिमद्भिन्ननिष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्कालीनतत्पुरुषीयचाक्षुषादिप्रकारतावद्धूमत्वत्वादिना समवायादिसंबंधेन हेतुतेति फलितं कालिकादिसंबंधेन धूम
त्वादिसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षे धूमयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षे धूमत्वादिप्रकारकयाथार्थिकलौकिकप्रत्यक्षे धूमत्वादिप्रकारकभ्रमे लौकिकसंनिकर्ष
मूलीयघटितधूमादिप्रकारकधूमवदित्यादिज्ञाने च व्यभिचारवारणाय प्रकारतायां समवायादिसंबंधावच्छिन्नत्वस्य विशेष्यतायां च निरूपितत्वांतलौकिकासन्नधू
मादिनिष्ठत्वमुख्यत्वस्यांनिवेशः कालांतरीयपुरुषांतरीयचाक्षुषप्रत्यक्षातिप्रसंगवारणाय तत्तत्कालतत्तत्पुरुषग्रणामंतर्भावः अथैवं व्याप्तिघटकसकलप्रकारणांता
नलक्षणायाभानसमयेपि व्याप्तिघटकसकलसंबंधाभानेव्याप्तिग्रहानुपपत्तिः सांसर्गिकविषयतायाः सामान्यलक्षणाजन्यतानवच्छेदकत्वेन तयासंबंधभाना
संभवात् न च ज्ञानलक्षणायाः मुख्यविशेष्यताभिन्नालौकिकविषयतासामान्यसैव कार्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन तयैव संबंधभानसंभव इति वाच्यं एवमपि
लौकिकसंनिकर्षमूलधूमादिविषयकेद्यत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेस्मरणाद्युपपत्तौ तद्धूमत्वादेः प्रकारतया धूमत्वसामान्यलक्षणायाव्यभिचारोदुर्वारएवेति च

त्र संयोगप्रमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वं वह्नीन्द्रियारणामिति नियमस्य रक्षणाय धूमत्वादिप्रकारकधूमादिमुख्यविशेष्यकचाक्षुषादौ धूमत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षु

षादिसामग्र्या हेतुत्वस्यावश्यवाच्यतया तेन ज्ञानासंभवेन व्यभिचारानवकाशात् यत्तु धूमत्वादिसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानानां यावद्धूमादिविषयकत्वनिर्वाहाय तत्प्रकार्य

ज्ञानावच्छेदकतारा निवेशनीयमिति तन्न तद्धर्मावच्छिन्नयावद्धूमादिविषयकत्वे बाधकाभावेन विनिगमनाविरहेण चतसृणां निर्वाहे कार्ये तावच्छेदककोटौ निवेशमानाभावात् यत्तु यथा

वह्न्यादिविषयकत्वे बाधकं तत्र यावद्धूमाद्यविषयकत्वस्य सत्त्वात् व्याख्यायां वह्निः पदस्येति वहिरिन्द्रियसन्निकर्षमासन्नालौकिकसंबंधस्य चाक्षुषत्वादिजातिनिवेशेन तु मनस्त्वेन तत्

चक्षुःसंयोगः परस्य स्वर्थः इत्यादि सा एवं वेति वहिरिन्द्रियचक्षुस्त्वावच्छिन्नतयोः कारणतावच्छेदकघटकतया मानसार्थो ज्ञानप्रकारतामात्रमात्रसत्त्वात्सांनिध्ये सर्थः त्वगादिमनः

संयोगत्वेऽपि न तस्य लौकिकत्वं मनोजन्यत्वं यावन्न कल्पितमनःस्थले लौकिकसंबंधमनोवहिरिन्द्रियजन्यत्वयोः निवेशे इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकत्वमपि ज्ञानेन न निवेशनीयमि

त्याशयः त्वगादित्वेनेति ज्ञानप्रकारत्वलक्षणायेदं इदं च मानसबोधइत्याद्यत्रेति वस्तुतस्तु मानसज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि चाक्षुषादित एव निर्वाह इत्यतो इन्द्रियपर्यन्तानुसरणं व्याख्याया

ज्ञानलक्षणानिरासार्थं ज्ञानलक्षणायास्सकलावगाहित्वान्मानसबोधनिर्वाहनिरासार्थं दीधितौ प्रसक्तिं विशिष्टेति सकलावगाहित्वान्मानसकलावगाहित्वान्मानसबोधसज्ञानलक्षणापेक्ष

निर्वाहादिति भावः त्वगादित्वेन यत्किंचित्स्वरूपस्थितावपि द्रव्यत्वादिना सकलावगाहित्वात्त्वगादित्वेनोपनीतभानात्सकलावगाहिमानसबोधे ज्ञानलक्षणायैव संभव

ति प्रत्यासत्तेस्तत्सामान्यमात्रेणासमर्थकतया स्वरूपान्तरेणाप्युपस्थितिं समवच्छेदत्वाभावात्रेत्याशयः इति तदसत् एवं भासमानत्वनिमित्तानामप्रामाण्यमात्रेणासकलज्ञानासंभव

त्वेनोपस्थितिनियमवच्छेदत्वाभेनुमानादृशोपस्थितेसकलत्वानुमानसस्यज्ञानलक्षणायैवसंभवादितिचेन्नअत्रत्वेनत्वादेःफत्वेनयत्किंचिद्रूपमादायोपस्थितेसकलानुपस्थि
त्यभावदशायामित्यर्थकत्वात्दोषात् नचोपस्थितत्वावच्छिन्नमफलमितिवाच्यं मनःस्थलेलौकिकसंबंधनिवेशेपिमनोलौकिकसंबंधवज्ज्ञानाद्यावत्फलत्वमदशाया
मपफलसामान्यप्रत्यासत्त्यैवसकलफलमानसंभवेनैवंचेत्सुपदंभावंगत्वात्तत्वाफस्यात् अफलत्वेनोपस्थितमयत्किंचिद्रूपेणज्ञानलक्षणायैवमानसंभवनोस
तत्त्वाहससकलेति वदंतीतियद्यपिपरास्तमितमनेनत्यमेवैतद्युक्तं नतुमध्यएवनत्यापिवदंतीत्यनेनमहत्त्वतास्वारस्यं परास्तमित्यत्रापीतिभ्रमनिरासायमध्यएवतदुक्ति
रितिध्येयं केचित्तु वदंतीत्यंतमेवचकेनचिदुक्तस्यानुवादः एतेनेत्यादिकंतुनतथेतिसूचनायमध्यएवतदुक्तिरित्याहुः याव्यावां संपातस्थले संपातत्वनित्यस्यवस्त
वस्तुस्थले वक्ष्यमाणनितदुक्तं चाक्षुषनिर्विकल्पकसाक्षात्कारत्वतानापत्तिरित्यर्थः अपेक्षणीयत्वस्यसहकारित्वस्य अवश्यंनित्यतदिंद्रियजन्यत्वादिविशेषणोपादानात् नच
चाक्षुषादिसामग्रीविशिष्टविशेष्यकचाक्षुषादिप्रकारीभूतसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षमेनेवसंपातस्थलेयवक्ष्यमाणातिप्रसंगवारणेकसामग्र्याः सहकारित्व
मनावश्यकवाच्यत्वमितिवाच्यं तन्नत्सामग्र्याः कारणतावच्छेदकत्वापेक्षयासहकारित्वएवलाघवमितिसाशयात्अतिप्रसंगेतिकिंचेत्यादिनावक्ष्यमाणातिप्रसंगस्यार्थः
फिमिति तथाचज्ञानप्रकारसामान्यमेवप्रत्यासत्तिस्तत्किंतन्निदिद्रिशेषणेनेतिभावः विशेषणेतिचरमोक्तस्यापीत्यादिवीजमितितत्कदृशीमुप्यजिज्ञासाविषयतत्पापप्रमत
इतिशेषः सिद्धितोएतेन इंद्रियसंवद्धसत्तिसंविषयतद्विशेष्यकज्ञानप्रकारत्वज्ञानेनतदिंद्रियजन्यत्वस्यसंबंधेलौकिकत्वस्यचनिवेशो अप्ययोत्यादिवक्ष्यमाणा

तु शपाराहव्याप्यत्वाप्यधूलीपरक्तत्वं मारीत्यर्थः । तेन धूमवत्त्वमइत्यादेरपि तावधारणलाभः । एतेन स्मृत्यात्मकेः पक्षीयधूमे धूमत्वदर्शनाद्वह्निस्मरणौकसिद्धेन धूमपरामर्शसंभवेन
हेतुभावेन परामर्शानुसारीरिति निरोधितिरपास्तम् एवं ज्ञितिबोनोऽक्रमपास्तं नाइशरोधितेः स्मृत्यात्मेः पक्षीयधूमस्य ग्रहाभावदशायामव्यापकत्वात् व्यमया व्युवधारणाभावे परा
मर्षसंभवात् धूमपरामर्शसंभवात् धूमीयव्याप्तेरिति न च धूमीयव्याप्तिग्रहाभावेऽपि व्याप्तिग्रहस्य कोपस्थितिरिवलाद्विशेष्यविशेषणामिति मायेन परामर्शोपायः संभवतीति वाच्यं
व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेवानुमितिहेतुरित्याशयात् ननु यथा मोक्षकामेन विशेषणफलस्य दर्शनमाविततया किंचेत्यादिक्रमसंगतं तेन यत्र मोक्षकामेनाविशे
षणफलस्य दर्शनाद्रक्ततन्त्रगमपि तु माहुर्वर मोक्षकाम इति विशेषणमिति यत्र मोक्षस्य मादृदं वा मोक्षकामेनेति कञ्चित् कारणान्न तथामपि गृह्यतां यदि नेत्यागाभावस्य
परामर्शहेतुत्वादित्यभावः विशेषणता नयोरपि लौकिकत्वेन तादृशजन्मस्योपि तस्य हेतुत्व सामान्यग्रहेऽसमर्थः दोषत्वेन च स्यात् तद्दोषे तेनैव प्रतिबंधाद्वा च व्याप्यत्वपक्षधर्मतात्मा परामर्शानिति वाच्य
पुरस्तान्निरसामान्यग्रहप्रतिबंधकदोषस्यैवात्र दोषपदेन विवक्षितत्वात् तत्त्वोपनीतहेतुधर्मिणि तद्धेतुसाधकाभावात् विनिगमनातोऽपि नचेदानीं विनिगमे विपक्षत्वे तत्त्वालौकिक
संबंधनिवेशेऽपि चाव्यपदेशाय वह्निरसेति वाच्यं पक्षते प्रमासन्निधेरकानां सर्वेषामपि व्यापकतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन कारणतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवह्नि
पूर्वकालमत्वस्य कार्यार्थसन्निप्रयोजकत्वाभ्युपगमेन चोक्तायसमभावात् भूमामात्रमिति लौकिकसंनिकर्षविगमेऽपि स्मारकादिकार्यतोऽपि तत्तथा चेष्टापत्तावाचास्य पक्षानाप
ज्ञाने संभवतीति भावः । यत्रादिति कस्यापीति शेषः सामान्याभावेन इन्द्रियमेव हेतुविशेष्यक ज्ञान प्रकारीभूतसामान्याभावे न च वह्निसंयोगित्वेन संयोगेन वह्निमत्तिसंयोगेन वह्नि

भा॰ प्र॰
२२२

त्वमर्थः नातो व्याप्तौ संयोगसम्बन्धसंसर्गतयाघटकास्ताभावेनासंगतिः सामानाधिकरण्येपि तथात्वपर्वतीयधूमे धूमव्यापकवह्निमद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहासंभव इति भावः एतेनेतरा
नीयवह्निमत्त्वेन पर्वतावृत्तेरप्रपर्वतीयधूमव्याप्यग्रहेपि वह्नित्वसामान्यलक्षणया पर्वतीयवह्न्यग्रहेणापर्वते तं निरूपरश्यायां सामान्येनापर्वतीयपर्वतीयवह्निप्रकारेणापर्वतांशे लौकिकए
वपर्वतीयधूमवह्निमद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहः संभवत्येवेति नवीनैरुक्तं तद्विसंयोगपक्षत्वं व्यभिचरितत्वमग्रतः सत्तेनाप्यनपवशात्त्वसम्भेभामन इति नियमांगीकर्तृप्राचीनमतेनोक्तरीत्या व्याप्ति
ग्रहासंभवात् वह्निसंयोगित्वेन वह्निमत्त्वेन एवमन्यत्रापि सर्वत्राप्रमिति न च सर्वत्रैवावह्निमत्ताग्रहेपि व्याप्तौ वह्निमत्त्वः प्रकारेण पानिवेशेन सामान्यधर्मावच्छिन्नमत्तावच्छेदककोटौ च
मुख्यविशेष्यतापानिवेशेन व्याप्तिग्रहानुपपत्तिः रस्येवेति वाच्यं वह्निमत्त्वेन स्मृतपर्वतादेर्लौकिकसंनिकर्षेणापर्वतीयधूमसंयोगस्य व्याप्तिविशेषभानसंभवेन पर्वतीयधूमे व्याप्तिग्रहानुप
पत्तेरभावात् न चैनात्मकत्वचन्द्रादिमत्त्वसाध्यतात्र चन्द्रादिमत्त्वसामान्यलक्षणया वह्निमत्ताभावाने संनिकर्षाभावान्ने प्रकाशेतिप्रमाणाभावप्रयोजनमलकाक्रियासंग्रहासंगत्याह
सामान्यवेत्तीत्याहुस्तद्भिंसञ्चत्रापि द्रव्यत्वादिनास्फुटवह्निमदुपस्थितौ पक्षेकोपनयेनैव व्याप्तिग्रहसंभवात् नव पापक्षत्वं व्यभिचरितत्वमिति निष्पन्नोक्तरीत्या व्याप्तिग्रहसंभव इति
वाच्यं तादृशनियमांगीकर्तृप्राचीनमुखरादिभिस्वरणोक्तरीत्या वह्निसाधकएव व्याप्तिसंभवेन वह्निमत्साध्यकानुमानाकरणत्वेनैव अन्यन्त्र नेकेसादिम्बत्रत्पदिनपादेर
तगतत्वित्वावच्छिन्नसवारणाय अवच्छेदकांतं नानाधिकरणवृत्तित्वादेरनेकवृत्तित्वावच्छेदकत्वतद्वृत्त्वावच्छिन्नसवारणायानुगतस्येति अनेकवृत्तीसर्थक्षेत्राच्छिन्न
मितित्वनेकाप्रमितिशेषः तेन नानाधिकरणवृत्तिसत्त्वैकव्यक्तिगगनादेरसंतुसनसंस्त्वापत्तेः नचैवमप्यनेकवृत्तित्वावच्छेदकरूपश्यवीत्वादिव्याप्यानेकघटत्वादिशक्तिघटत्वता

तम॰
२२२

घटाभिन्नघटत्वादेस्सखंडत्वापत्तेरितिवाच्यं प्रत्येकमनेकावृत्तित्वेसत्यवृत्तिभिन्नत्वस्यापिनिवेशात् अनेकवृत्तेनेकापिनितनद्व्यादेर्वारणायवृत्त्यंतं वह्निमत्वादेर्वारणायैकामिति दीधितौ द्वेधेति
तथा चानेकवृत्तिमत्वेसमवसामान्यं किंतु सखंडमपीति सकलवह्निमत्तामखंडैकसामान्याभावेपि वह्निमत्वस्य सामान्यस्य खंडसामान्येनैव ग्रहसंभवेन न व्याप्तिग्रहानुपपत्तिरिति
भावः केचित्तु ननु सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे घटाभावादिप्रत्यासत्त्यान्तदाश्रयप्रत्यक्षं न स्यात्तस्य सामान्यत्वाभावादत आह सामान्यं चेति सामान्यलक्षणेत्यत्र सामान्यपदार्थस्य
स्वर्थः सतं इस्वरूपत्वन प्रकारीभूतमिंत्रे अखंडस्वरूपकः प्रकारतावच्छेदकं तथा च तत्र सामान्यपदं धर्ममात्रपरमिति घटाभावादेरपि सखंडसामान्यतया न तदाश्रयप्रत्यक्षा
संभव इति भाव इत्याहुस्तत्तुच्छं तथा सति नित्यत्वाद्यग्रिमदर्शनपक्षग्रंथस्य पूर्वोक्ताखंडाभिप्रायविषयकत्वस्य वक्तुमशक्यतया सखंडाभिप्रायकत्वापत्तावतिरिक्तं ग्रंथस्य चाखं
डाभिप्रायकत्वापत्तावसंगत्यापत्तिरित्युक्तम् पारिभाषिकविषयकत्वाभावेनाहंगत्यापत्तेः ननु सखंडस्य वह्निमत्वादेस्सकलवह्निमत्तां प्रत्यासत्तित्वसंभवः तस्य नानात्वेन सकलवह्निम
द्व्यसामान्यत्वादत आह दीधितौ अखंडेवेति व्याख्यायां सखंडे वह्निमत्वादौ सखंडवह्निमत्वादिसामान्याश्रयेपि वह्निमदादौ साश्रयेति साश्रयसंयोगित्वसंबंधेनेत्यर्थः प्र
त्यासत्तेर्वक्तव्यत्वात् सकलवह्निमत्प्रत्यासत्ते तथा च सामान्यभेदेन कारणताभेदेन वह्निसामान्याश्रयपादिप्रत्यक्षे वह्निमान्नित्यादिज्ञानोपप्रकारताश्रयवह्नित्वादेरू
पपरंपरासंबंधेन कारणतया वह्निमानिति ज्ञानेनान्यसकलवह्निमतां प्रत्यक्षसंभवात् व्याप्तिग्रहानुपपत्तिरित्याशयः ज्ञानेशेत सतीति शेषः ननु सामान्यस्याश्रयत्वा
श्रयसंबंधमात्रेण तथाकाशादेर्घटत्वाद्याश्रयतया ज्ञानापत्तिरत आह तस्यापीति दीधितौ येन संबंधेनेति ततो याध्यौः वह्नित्वतादात्म्यतदात्मत्वाख्यातार्थप्रका

रत्वायां तत्त्वयः न यावत्तत्संबंधावच्छिन्नसामान्यजनकतायां तत्संबंधावच्छिन्नप्रकारत्वसंबंधनिवेशनकालिकसंबंधेन जनकतायां कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रकारत्वसंबंधनिवेशनयोः कस्या
न्यघटकत्वमतादृशप्रकारत्वाभावात्प्रकारतादिभानप्रसंग इति भावः नन्वेवं वह्निमानिति ज्ञानोत्तरं सकलवह्निमत्तासामान्यप्रत्यक्षानुपपत्तिः वह्नित्वस्य परंपरासंबंधेन तत्राप्रकारत्वा
दत्याह व्याप्यतायां इत्यस्यैवेति तत्संबंधावच्छिन्नजनकतायां तत्संबंधावच्छिन्नप्रकारत्वनिवेशेनैव सर्थः वह्निमत्तेति तदाश्रयवह्निमद्दादाविमत्यर्थः परंपरेति व्यक्तेः सारिज्ञानानंतरम्
चेतिएवकारेण वह्निमानित्यादिज्ञानव्यवच्छेदः सामान्यज्ञानेपितिसकलवह्निमद्दारादेर्न मित्यादि नचैवं तादृशसामान्यज्ञाने वह्नित्वेन च वह्निमत्ताभानेन वह्नेः परंपरेति ज्ञानं संयुक्ते न
नुपपत्तेः परमुक्तं वह्निमत्तइत्यतो वाच्यं नच वह्नित्वेन वह्निमत्ताभानेऽपि संसर्गघटकतया पूर्वोपस्थितवह्नेः प्रकारतयापि भाने बाधकाभावात् नन्वेवं परंपरासंबंधेन वह्नित्वानव
गाहिवह्निमानिति बोधानंतरं सकलवह्निमत्ताप्रत्यक्षानुपपत्तिः तन्मात्रस्वरूपतानिति ज्ञानस्यैवेति इदं च वस्तुमात्रगोचरता सामान्यज्ञानप्रत्यासत्तौ विशेषणता सामान्यस
प्रत्यासत्तित्वे तादृशज्ञानप्रकारतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नस्य संयोगेन तादृशज्ञानप्रकारतावच्छेदकवह्नित्वस्यैव वा परंपरया हेतुत्वे बोध्यं ज्ञानस्येति इदमपि ज्ञानस्य प्रत्यास
त्तित्वे सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे ज्ञानप्रकारवह्नित्वस्येति बोध्यं प्रत्यक्षोपयुक्तार्थितिनच संबंधांतरेण वह्नित्वसामान्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय परंपरासंबंधेन वह्नित्वप्रकार
कज्ञानजन्यतायां परंपरासंबंधेन वह्नित्वप्रकारकत्वस्यावश्यं निवेश्यतया वह्निमत्त्वतत्संभे तादृशप्रकारत्वाभावात्कथं तेनैव तदुपपत्तिरिति वाच्यं तादृशप्रत्यक्षे वह्निप्रकार
तांशेण वह्नित्वस्य तादृशसंबंधेन प्रकारतया भाने बाधकाभावात् परंपरासंबंधेनेति न च तत्रापि वह्निप्रकारतेत्येव परंपरासंबंधेन वह्नित्वावगाहित्वमस्त्येवेति वाच्यं वह्निप्रा

नितिशाब्दानुमितावघनंतरमपि सकलवह्निमत्वस्य स्वरूपानुभवसिद्धतया तत्र तादृशावगाहित्वासंभवात् तथा कल्पनात् उक्तकार्यकारणभावांतरकल्पनात् नचतथाक
ल्पनेपि परंपरासंबंधेन वह्नित्वप्रकारकज्ञानस्यापि कल्पकारणतावच्छेदकत्वं दुर्वारमिति वाच्यं इष्टत्वात् अत्र नवीनाः परंपरासंबंधेन वह्नित्वप्रकारकज्ञानमेव तत्र कारणं उक्तसत्वा
न्वत्वकारणत्वांतरमपि कल्पनीयं गौरवात् वह्निमानिति शाब्दानुमित्यादिस्थलेपि तदुत्तरं तादृशज्ञानं कल्पयित्वा शक्याविलंबेन सकलवह्निमत्वस्य सिद्धोपपादनसंभवात् न
च परंपरासंबंधेन वह्नित्वावच्छिन्नमत्वेन तादृशज्ञानकल्पनं न संभवतीति वाच्यं तादृशज्ञानस्यानिधिपितत्वावच्छेदकतया तत्प्रकारकबुद्धिप्रतिबंधकत्वात् अथ तादृशज्ञानस्य
कारणत्वं कल्पमिति वाच्यं वह्नित्वरूपेण वह्निप्रकारकज्ञानस्यैव वह्निसामान्याश्रयपक्षसिद्धहेतुतया परंपरासंबंधेन वह्नित्वप्रकारकज्ञाने साक्षात्संबंधेन वह्नेः प्रकारत्वमु
पगम्य तादृशज्ञानोत्तरं परंपरासंबंधेन वह्नित्वाश्रयपक्षसिद्धोपपादनसंभवेन तादृशहेतुताया एव कल्पनमित्यस्यापि सुवचत्वात् तथा च विनिगमनाविरहेणोभयोरपि
कारणत्वमवश्यकल्पनीयमिति चेत् वह्नित्वरूपेण वह्निप्रकारकज्ञाने वह्नित्वोपस्थितेरवश्यकत्वेन परंपरासंबंधेन वह्नित्वप्रकारकत्वसंभवेन यत्र वह्नित्वमेवोपस्थि
तं न तु वह्निस्तत्र परंपरासंबंधेन वह्नित्वप्रकारकज्ञाने विशेषणतानवच्छेदकवह्नेः प्रकारत्वासंभवस्यैव विनिगमकत्वादिति वदंति तत्र सत्यपि परंपरासंबंधेन वह्नित्वमहत्तेति ज्ञा
नस्यानिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानेपि प्रतिबंधकत्वस्य सर्वसिद्धतया तादृशवह्नित्वज्ञानसत्वे परंपरासंबंधेन वह्नित्वप्रकारकज्ञानकल्पनासंभवेन सर्वत्र वह्निमानिति शाब्दानुमि
त्याद्युत्तरं तादृशज्ञानकल्पनया शक्याविलंबेन सकलवह्निमत्वस्य सिद्धोपपादनासंभवात् एतेन सर्वत्र वह्निमानिति ज्ञानमेव वह्नित्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि वह्निसामान्या

श्री

अप्रत्यक्षे कारणमिति मान्योक्तिः पिविलेव क्रमकारणस्यात्रापि हेतुतापादकत्वात्तस्मादुभयविधज्ञानस्यैव हेतुत्वमित्युपगम्यत इति संक्षेपः सखंडत्वेत्वित्यादेर्वे
शिष्टमाणानुशयात्राह अखंडएवेति उक्तं तेनेति सखंडे चाखंडमेवेमादिनेत्यादि अनवतारादिति अथाचाखंडेपि घटत्वादिनिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधघटादिपारतंत्र्येणापरंप
रासंबंधेन प्रकाराभूतघटत्वादेरेव प्रमाहत्वसंभवात्कथं शंकावतार इति चेन्न इंद्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारत्वं तुल्यविशेषणतद्धटत्वाद्योरुभयोरेव प्र
मात्वस्येन शंकावतारासंभवात् अत एव घटत्वादिकमेव न गुणहेत्वादिरिति सिद्धांतेपि तु स्यादिति परंपरा घटकेति स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रागभावादिमत्त्वरूप
परंपरासंबंधघटकेत्यर्थः बाहुल्यप्रदर्शनायेति तत्प्रदर्शनं चास्तिपरंपरायाः समस्तस्यापि प्रमासत्त्वस्य साधनायेति भावः न च घटप्रागभावादिस्थलेपि घ
टत्वादेः स्वाश्रयघटसत्त्वादिरेव परंपरासंबंधस्संभवतीति नतद्दूरकबाहुल्यमिति वाच्यं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविशेष्यघटितपरंपरासंबंधेन प्रमात्वं प्रमाण
कारतायाः सौकर्यम् न चाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकभानात्ताहृशनियमो न संभवतीति वाच्यं तत्रापि प्रतियोगित्व
स्वघटितावच्छेदकताघटितसंबंधभानेन ताहृशनियमसंभवात् आदिपदोपयाह्यं तत्त्वेन प्रमाणं क्वचित् आदिपदोपयाह्यघटितकविशालः दोषित्वो घटत्वादेरेव
तिएवकारेणानिसपवच्छेदः तथा च निर्मलाभासस्यैव प्रमात्वमिति भावः नहूतत्रहपाद्यात्मकतद्व्यक्तिस्थलहूपत्वादेरेव प्रमाहत्वमात्मत्वमत आह्या
ख्यायोर्किंचेति अनन्याहितप्रयोक्तुपरंपरायाः संबंधत्वानभ्युपगमे ताहृतदत्वासमेनैवेतोसपिकाभ्युत् नाहृशोमिति बहिरिंद्रियजन्यज्ञाने इति शेषः तामा

न्यज्ञानं सामान्यप्रकारकज्ञानं अत्रापि बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः संबंधो यावान्· तथा चैतन्मते समवायादिसंबंधावच्छिन्नधूमत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकान्य
मुख्यविशेष्यतासंबंधेन तत्कालीनतत्पुरुषीयचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्कालीनतत्पुरुषीयमहदुद्भूतरूपसमानाधिकरणचक्षुरादिसंयोगादिमद्धर्मिनि
ष्ठविशेष्यतानिरूपितधूमत्वादिप्रकारताशालितत्पुरुषीयचाक्षुषत्वादिना लविषयधूमत्वादिमत्त्वसंबंधेन हेतुता आहुरिति· इत्थंचैकं च मानसस्य तु धूमत्वा
दिप्रकारतानिरूपितधूमादिनिष्ठविशेष्यतासंबंधेन मानसत्वावच्छिन्नं प्रति तत्कसंबंधेन धूमत्वप्रकारकज्ञानत्वादिना हेतुता बोध्या एतेन स्वर्वैकसे कालपुरुष
भेदेन कारणतायां गौरवमपि निरस्तं एतेन कल्पनानुसरणमस्मिन्नुक्तकल्पस्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वमिति सापि निरस्तं संनिकर्षस्य विषयनिष्ठतया हेतुत्वात् इंद्रियसंबद्ध
त्वेनिवेशेन कालपुरुषनिवेशस्यावश्यकत्वात् नचैवं तत्तदावामते इंद्रियभेदेन कालभेदेन कारणतायां गौरवात्तद्वस्थामासाद्दोषवारणाय तदिंद्रियकारण
कतद्दमेव लक्षवोधसामग्र्याश्च व्याप्यपेक्षणीयत्वेन विशेषणावैयर्थ्यादिति भावः· अतीतेति अत्रेन्द्रियसंबंधादिमूलकालौकिकत्वमिव सामान्यविषयकज्ञानमूलक
लौकिकत्वमपि सामान्यप्रकारकज्ञानसामान्यप्रत्यासत्त्यैव सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरपि संभवेन सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिलक्षणात्तामिति शंकाभिप्रायेणार्थमुक्तमतो ताद्व
तुरोधादिति सामान्यज्ञानमात्रमिति एतन्मते तद्धूमत्वादिप्रकारतानिरूपितधूमादिनिष्ठविशेष्यतासंबंधेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्विषयधूमत्वा
दिमत्त्वसंबंधेन तत्पुरुषीयधूमत्वादिज्ञानस्य हेतुता अथैतन्मते समवायसंबंधेन धूमत्वादिज्ञानसत्त्वे संबंधांतरेण धूमत्वादिप्रकारकज्ञानापत्तिः कथं वारणीय

ज्ञिचेत् न तत्संबंधेन तदिंद्रियकरणकत्वस्य मेघत्वे बोधसामग्र्याः सहकारित्वेन तदभावेन तदापत्तिवारणात् तादृशसामग्रीसत्त्वे च तदापत्तेरिष्टापत्त्यैव परिहारात् मा
मास्त्वतत्संबंधेन तत्प्रकारकत्वाभावेन तत्संबंधावच्छिन्नविषयताभिन्नतद्विषयताशालिज्ञानत्वेन संबंधभेदेन हेतुभेदोक्त्यापत्तिवारणे गुरुत्वात्ः अत्र सा
मान्यविषयतया ज्ञानेऽपलक्षणे न तु विशेषणतया घटत्वेऽधारित्वाद्ध्येयं नन्वेवमन्यत्रापि सामान्यभेदेन कारणताभेदे नानात्वापत्तेः घटत्वादिनिरस्य तत्सामान्यज्ञान
स्य मानज्ञत्वेऽपि निरस्य(?)ले धूमत्वादिसामान्यस्यैव हेतुत्वमास्तामिति चेत् धूमत्वादेर्हेतुत्वे गुरुत्वाणि स्वधूमत्वादेः स्वच्छेदकत्वे गौरवात् तत्रापि लाघवेन मत्वरूपमहद्
महत्त्वादिघटितत्वज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् सामान्यस्य भावत्वप्रतियोगितयोरनुपस्थितयोः पृथक्कारणत्वेन ज्ञाप्यमिकाभावत्वादिबुद्धौ यावदभावविषयतापाद्वानुभव
विरुद्धत्वेन च तादृशबुद्ध्योरभाववृत्तिविषयकत्ववारणाय निर्मिपिसामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तिमात्रस्य पक्षिमसाहुः इत्थंच सामान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वे च नि
र्विकल्पकात्मकमिति इदमुपलक्षणसामान्यस्मरणात्मकमित्यपि द्रष्टव्यं अत्र प्राचीनानुयायिनः सामान्यप्रकारकज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः दीधितावपि सामान्यप्रकारक
ज्ञानपरमेव निर्विकल्पकादिसाधारणज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वे घटत्वादिनिर्विकल्पकानंतरमापि विशिष्टज्ञानोत्पत्तिसमये एव घटत्वादिप्रकारेणाखिलघटत्वा
श्रयस्य साक्षात्कारापत्तेः एवमपि घटत्वादिघटविशेष्यकज्ञानादप्यतदृशधिकरणसकलसाक्षात्कारापत्तिश्च अथ घटत्वादिनिर्विकल्पकानंतरं यावद्घटादिविषय
कसाक्षात्कारो इष्टापत्तिः स्वपापितत्वात् तत्प्रयोजनीयसामान्यलक्षणया यावद्घटविषयकप्रत्यक्षस्यैकाकारेणानुभवसिद्धत्वे संशयस्य निर्णयत्वात् एवमपि घटत्वादिघटवि

शेषकृत्तानां दंडत्वाद्यधिकरणसकलसाक्षात्कारोपपत्तेः । द्वितीयपक्षे गौरवात् दंडत्वप्रकारकज्ञानसंभवेन तृतीयपक्षे सामान्यलक्षणयापि दंडत्वाद्यधिकरणसकलसाक्षा
त्कारसंभवापि स्वीकार्यत्वादिति चेन्न प्रकारतावच्छेदकगौरवादिरूपबाधकसत्त्व एवानुपपत्त्या लक्षणापत्तावंगीकारात् प्रकृते निर्विकल्पकत्वप्रकारत्वपादृष्टोपंचवसमशरीरतया
लाघवगौरवाभावेन लक्षणायत्ताप सामान्याप्यत्वात् किंच सामान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वे निर्विकल्पकविषयतायाविशेषाभावात् तात्पर्यासंसर्गिकविषयतापात्तकारणता
वच्छेदककोटिनिवेशगौरवं सामान्यप्रकारकज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वे प्रकारतापास्त्वन्तविशेषतावच्छिन्नमिति तदेवोचितमिति चेदत्र ब्रूमः चेत्सामान्यप्रकारकज्ञा
नस्य प्रत्यासत्तित्वे निर्विकल्पकोत्तरलौकिकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदके लौकिकान्यत्वं देयं एवमत्र घटत्वमित्यादिस्मरणादितो जायमानेन घटत्वादिसुप
नीतभानेन व्यभिचारवारणाय मुख्यविशेष्यकत्वं देयं एवमत्र घटत्वमिति घटत्वविशेष्यकस्मरणादितो जायमानेन घटत्वप्रकारकघटमुख्यविशेष्यकमानसे व्यभिचारवारणा
य तदन्यत्वमपि देयं एवं घटत्वप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्यत्वादिविशिष्टघटाद्यात्मकघटत्वनिर्विकल्पकोत्तरं द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणया जायमाने घटादिपुरस्कारमुख्यविशेष्यकप्र
त्यक्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षान्यत्वमपि देयमिति महद्गौरवमिति तद्रूपप्रकारकसामान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वमेवम
क्षणाप्रत्यासत्तौ कार्यविशेष्यत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवांगीकारस्य सम्यक्त्वे तत्प्रत्यासत्त्यानुज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वे सामान्यज्ञानदशायां विशेषणज्ञानाभावादेव सामान्य
प्रकारकप्रत्यक्षासंभवे सामान्यप्रत्यासत्तेः पृथक्कारणत्वस्यैवाविषयापत्तेरिति तत्र विशिष्टज्ञानसामान्यं प्रति विशेषणज्ञानहेतुतायाएवावश्यकत्वे विशिष्टप्रत्यक्षे सामा
न्यलक्षणायेवानिर्वाहात्तस्य तु भ्रमसाधारणार्थं निर्वाहात् तत्तत्समवायेन विशेषणज्ञानहेतुतया स्वविषयसामान्याश्रयस्य संबंधेन सामान्यज्ञानहेतुता या

निरूपणं न संभवतीत्यत आह समारोपितेति दिक् एतदेवाभिप्रेत्याह ध्वंसयामिति सुवोक्तेति धर्मिग्राहकवशादित्यादिनोक्तोर्थः तद्रूपकथनमात्रमिति तन्न तु सहकारित्वावच्छेदक
कोटिनिवेशनीयं प्रयोजनाभावादिति भावः न चैवं घटत्वादिसामग्र्यास्तद्घटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्याघटचाक्षुषाद्यापत्तिः तदानीं घटत्वादिमत्त्वबोधकत्वाद्वि
सामग्र्या एव सहकारिणाः सत्त्वात् न च तदानीं त्वादिसामग्र्याश्चाक्षुषादिप्रतिबंधकत्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यं भिन्नविषयकचाक्षुषादिकं प्रत्येव तादृशसामग्र्याः
प्रतिबंधकत्वात् तत्राह तत्त्वादीति लौकिकेत्यादिः सामान्यलक्षणाया एव चाक्षुषत्वावच्छेदेनैव एवकारेणाभिन्नविषयकत्वस्य व्यवच्छेदः न च समानविषये भिन्नविषये वा
चाक्षुषसामग्र्या एव बलवत्त्वात्कथमेतदिति वाच्यं तादृशसामग्र्याश्चाक्षुषसामग्र्यपेक्षया बहुत्वेन तस्या एव चाक्षुषप्रतिबंधकत्वमित्याशयात् बलवत्त्वं सामान्यल
क्षणाजन्यज्ञानस्य किंचिद्विशेष्यांशे लौकिकत्वेऽपि तदंशे लौकिकत्वेन तद्देशत्वाच्च सामग्र्या एव चाक्षुषप्रतिबंधकत्वं युक्तं च लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यास्तदंशेतो
दुर्बलत्वात् एवं च सामान्यलक्षणैकत्वालौकिकचाक्षुषत्वावच्छेदेनैव समर्थ इति ध्येयं कथं चित्प्रयोजनसंभवे निष्प्रयोजनत्वपर्यवसायित्वरूपकथनमात्रत्वा
नुपपत्तेः नन्वेतदभिप्रायेणाह तत्केन तत्त्वमिति ग्रन्थे तत्सामग्रीपदस्य फलोपधायकपरत्वे सामान्यज्ञानघटितसामग्र्यैव तथात्वेन तत्र सामान्यज्ञानानामिति उक्तरू
पान्तरत्वं न संभवतीत्यत आह साधारणकारणपरत्वे तु तदाह शब्दमानालोकादीनां तादृशान्तरत्वसंभवत्वसंभवतीति भावः ते न तेन रूपेणाच्छालोकत्वादिना तादृशपदेनैवेति तथात्वता
दृशसाधारणकारणानामालोकदेशाभावादीनां तद्वदिन्द्रियजन्यज्ञानं प्रति कारणत्वस्य संभवेन तु सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञाने त्वादिनैव कारणत्वकल्पनेति किंतु
तेषां सामान्यप्रत्यासत्तिफलजनने सहकारित्वमात्रमिति भावः न्यवालोकादिजन्यतावच्छेदकसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदकयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावेनोक्तसु

हृत्कालीनत्वात्तं मवद्दिति वाच्यं ज्ञानमात्रावच्छेदकयोः सामानाधिकरण्यमात्रस्यैव महत्कालीनत्वांतर्भावेन व्याप्यव्यापकभावाभावेपि क्षतिविरहात् अत एव विशिष्टाशाद्यपरीति च
तुभ्यं वक्तव्यमिति तथात्वसुरभिचंदनमित्यादिवासुप्रसिद्धेऽभेदादिनामानंतत्वात्तत्संकल्पसौरभ्यादिभानापत्तिरिति भावः नहूंमोयपेक्षितास्तंत्र्यत्वेनासारितेन चकारांशेलौकि
कत्वाक्षुषादिसाम्यमनपेक्षणेन यत्किंचिद्विशिष्यांशे घटाद्यंशे सामान्यांशे घटत्वाद्यंशे मत एवाद्यंशे निर्विकल्पेति घटत्वादिविषयकत्वमिस्यः वह्निमतत्त्वपर्वतो विद्विशेष्यां
शे धूलीपटलाद्यंशे न हूंमोंशे धूमत्वाद्यंशे निर्विकल्पेति द्वयमाशयः चकारांशेपि लौकिकत्वस्यापेक्षणाधूलीपटलादौ धूमत्वादिविषयमानेनतज्ज्ञायमानस्य धूमादेस्त्वाद्यका
रकत्वाक्षुषादेः धूमधूमत्वाद्यंशे त्वलौकिकस्य धूलीपटलाद्यंशे लौकिकस्य निर्विकल्पधूमादिविषयत्वमनुपपन्नं तत्र धूमत्वाद्यंशे त्वलौकिकत्वयात्तत्र वेत्तद्दशलौकि
कत्वाक्षुषादिसाम्यमभावात् विशेष्यांशे एव लौकिकत्वापेक्षणात् च विशेष्यधूलीपटलाद्यंशे तादृशाभावाप्यसत्त्वात् तदुपपन्नमिति मात्रव्यक्तमात्रतीसेवानीति प्रसंगे
त्वात्तेत्रैतादृशसाम्याहेतुत्वमफलमित्याशयेनाहवक्तव्यमिति संयोगेति अत्र संयोगप्रमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वस्य लौकिकसंनिकर्षत्वप्रयोजकमुख्यविशे
ष्यता निरूपितनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यताशालिज्ञानजनकत्वस्यैवार्थः तेन च क्षुरादेः संयोगमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वेप्यभेदसमुख्यविशे
ष्यत्वेप्यनपायितन्मात्रमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वेचूर्णस्मिंहूंद्र्यमित्यादिज्ञानेपरमाणवादेरपितथात्वादितिहूचरणानवकाशः चाक्षुषज्ञानवारणाय तादृशज्ञान
स्याक्षुषत्वव्यारणायनादृशज्ञानेमानसांघवमनुव्यवसायमित्यत्र निपामकलाभायेति पावन ह्येतुतावाध्येति निरवच्छिन्नसंसर्गत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितमुख्य
विशेष्यतासंबंधेन चाक्षुषादिकं प्रति चक्षुरादेर्लौकिकसंनिकर्षस्य समानाधिकरण्याघ्रीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितसंसर्गतादिनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतानि
रूपितमुख्यविशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वं एवंसारच्छिन्नप्रकारतास्थलेप्रकारतावच्छेदकमात्रायहेतुत्वं विशेष्यतादिकं च व्यापारसंबंधितपात्यंतेन संसर्गत्वे नसोरभ

मुख्यविशेष्यकत्वाश्रयत्वाप्रसिद्ध्या सोऽभ्रान्तोविशिष्टलौकिकत्वाश्रयत्वसामान्यप्रसिद्ध्यावत्सोऽभ्रान्तेनेत्यारम्भवाक्यसंततनलयकल्पितास्तेषां नव्यकथाः श्रुतीनां प्रसंगे रूपाभिवंद
भिन्नानिद्रियाश्रयत्वसमकत्वसंभावादिविषयकत्वाभावसंभवे हेतुमाथानलौकिकत्वस्येति लौकिकत्वं निवेश्यतादृशबोधसामग्र्याः स्वातंत्र्येणानहेतुतेत्यर्थः चनतिप्रसंगेन
वोपपादयतिमुख्यभिचंद्रनामितिसंभवात्संभवयुक्तिफलात्तत्रैनसंभवतिउक्तसामग्रीरूपकारणाभावादितिभावः सोऽभ्रान्तविशिष्टलौकिकत्वाश्रयत्वसामग्रीसोऽभ्रान्त
घटेनोक्तसंबंधेनचक्षुस्संयोगादिरूपसामग्रीतादृशः वाच्यः तत्राश्रयत्वघातचूर्णघटेनोक्तसंबंधेनचाक्षुषत्वाप्रसिद्ध्या तादृशेनेति तद्धर्मघटेनोक्तसंबंधेनचक्षुरादितेयोग
सकारणतावच्छेदकत्वादित्यर्थः तद्धर्मवद्धर्मविशेष्यकेतितद्धर्मवन्मुख्यविशेष्यकेत्यर्थः एवमग्रेपि चाक्षुषलौकिकेतितद्धर्मस्यानोद्दिपत्वाद्वलौकिकत्वाश्रयत्वसामग्र्यादित्यर्थः नतु
नामाघाश्रयसिद्धिः तद्धर्मोश्रयचक्षुस्संयोगे च चाक्षुषसामग्रीकालेतद्विशेषणतानियामकाभावकाले च तन्मुख्यविशेष्यकचाक्षुषप्रत्यक्षसामान्यतन्त्वाहृदितीतितादृशो
नोऽद्रियधर्मोश्रयमुख्यविशेष्यकत्वस्य विरोधिचाक्षुषादिसामग्र्यभावो हेतुः तन्मुख्यविशेष्यकत्वसंबंधमानसमेव वासिद्धमितितादृशचाक्षुषसामग्रीकालेतादृश
मानसवारणायतत्र तादृशचाक्षुषसामग्र्यभावस्य हेतुत्वे पक्षे समंतर्भाव्येव तद्धेतुत्वकल्पनादेषाक्षापत्तिवारणमितिन कोपि दोष इति भावः पूर्वमते स्वरसमाह
दोषितोऽमुन्नेवेति अथ तन्मसद्दितस्य विशेष्यत्वेनिर्णयाप्यायाव्यापाद्यतिपन्नेपद्दितिपतिपत्तिस्सोऽद्यमिन्मानसिस्थरत्वादुपपद्यते आपाद्यत्वादितिवाच्यं मतद्दस्मादिर्दे
भिन्नोऽन्तस्वेचेतिन्यायाच तद्धर्मवत्त्वप्रकारकतद्धर्मोश्रयविशेष्यकप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वधर्मोपकारकतल्लौकिकसन्निकर्षजन्यतद्विषयकप्रत्यक्षत्वयोः कार्यतावच्छेदकयोर्भेदात्
वत्तयोर्भेद इतिभावः ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे मानमाह अत्र एवेति व्याख्यापाततद्धूनासंभवादिति न च सोऽभ्रान्तत्वज्ञानात्मकसामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदककोटौ सोऽभ
त्वप्रकारतायाश्चापि निविष्टत्वपाल्सोऽभ्रान्तत्वसामान्यलक्षणातएव सोऽभ्रान्तत्वभानं संभवत्येवेति वाच्यं सामान्यज्ञानस्य स्वविषयसामान्याश्रयत्वसंबंधेनैव हेतुतया सोऽभ

भा॰

सामानाधिकरण्यघटितेन तद्घटितत्वमर्थः द्विविधाभावानामित्यत्र प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितत्वाघटितत्वाव्यभिचारिणोऽनवच्छेदकमित्यत्रासंगतामान्याभावेति
वच्छाधेयत्वेन चातुर्विध्यमिति न बहुवचनानुपपत्तिरिति ध्येयं ज्ञानमेवेति एवकारेण विषयत्वव्यवच्छेदः नन्वित्यादि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वंतु हेत्वर्थः प्रतियोगितावच्छेदकत्वादीति हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वादीति भावः व्याप्तिप्रसंग इति
तादृशज्ञानस्य वह्नित्वविशेष्यकधूमप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिविरोधित्वादिति भावः घटकीभूतेति घटकत्वं च भेदाभेदसाधारणं तेन प्रतियोग्यसामानाधिक
रण्यघटितानवच्छेदकत्वग्रहस्य ग्रहः विषयितावच्छिन्नेति तादृशविषयिताशालिग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकेत्यर्थः तेन हेतुसमानाधिकरणवृत्त्यभावेतराभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावच्छिन्नविषयकत्वग्रहस्यावच्छिन्नप्रतिबध्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वसमापन्नतादृशविषयितावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतिबंधकतामादायन
तादृशानवच्छेदकत्वग्रहे प्रतिप्रसंगः न चात्र तादृशपर्याप्तवह्नित्वविषयिताया घटाभाववद्ध्रदत्वमिति ज्ञाने प्रतिबध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन तादृशज्ञानानां प्रतिप्रसंग
तादृशव्यभिचारिविरोधित्वस्यैव विरोधितावच्छेदकताया पर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वस्य सत्त्वे तेनैव विरोधित्वस्य विरोधितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपत्वात् तादृशज्ञानत्वमादायनातिप्रसं
गः वह्नित्वविशिष्टतादृशविषयिताघटितत्वाक्रमणधर्मवत्त्वसंबंधेन तादृशग्रहत्वमेवानुगमकं तेन प्रतिबध्यताविरोधितयोरवच्छेदकभेदेन नाभावालोपेनानुगमानुपपत्ति
संबंधानवगमस्यादोषत्वादिति ध्येयं वह्नित्वविशेष्यकत्वं वह्नित्वविशेष्यकग्रहत्वं घटितत्वस्य वह्नित्वविशेषणत्वस्य मनिरासामाहुसामानाधिकरण्यघटितेनेति नो सो घटितेनातो

भा० प्र०
२०९

ति नीलघटवदित्यर्थः नीलं नास्तीति यत्र नीलं नास्तीति ज्ञानस्य नीलत्वविशिष्टप्रकारकज्ञान एव स्वतो विरोधित्वं नीलघटवदित्यत्र तन्नास्तित्वप्रतिबध्यतावच्छेदकाभावात्
अत एव भूतलं नीलघटवदिति ज्ञानेऽपि नीलघटत्वेत्यादिः संशयानुभूयमानकदाचिद्विह्निभक्त्याचनैकदेशेन ग्रहादेवीतरहर्षणाभ्रावनं तत्र समस्तविरोधितयोक्तस
नीलं नास्तीति ज्ञानस्य नीलत्वेन घटविषयकत्वं न तु स्वविषयकत्वमिति तत्त्वातिप्रतिबध्यतावच्छेदकस्य नीलत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वस्याधिकत्वमिति नाप
न नीलघटवदिति ज्ञानेऽपि सत्त्वात् अन्यथा घटो नास्तीति ज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकस्यापि तत्साधारण्यानुपपत्तेः अत एवैतस्यादिकमपि मन्दं तादृशाभावस्यैवासिद्धेः दी
धितौ तत्तादृशबाधानुदयस्वरूपकसहेतौ इति अत्र पक्षमर्थे षष्ठी षष्ठीहेतुप्रयोगात्तत्र तु शासनात् तथा चात्र सहेतौ प्रतीतत्वाचात्र हेतौ इति वत्कस्मात् हेतौ इति स
र्थकोऽपि तादृशहेतुप्रयुक्तमित्यर्थः कुतः तादृशविरोधित्वप्रयुक्तमिति यावत् विरोधितावच्छेदकत्वेन गौरवादिति भावः व्याख्यायां प्रापयितुमिति अन्यथा तत्तदभावावच्छिन्नतदवच्छे
दकताकाभावबुद्धेः तत्साहचर्यान्तरोपन्नतद्विशिष्टं तद्बुद्धौ वृद्धत्वाद्दानायत्तैर इति भावः दीधितौ विरोधित्वादिति अत्र आकृतपञ्चमं तद्धेतौ इति तेनात्रापि पक्षत्रविरोधित्वा
दिति पञ्चमीविभाषया हेतुप्रयोगे इत्यनेन पञ्चम्या एव साधुत्वादिति केचित्तदुक्तं तत्र निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां विभक्तीनां प्रायदर्शनमिति वार्तिकेन पञ्चम्या अपि साधु
त्वात् वस्तुतो विरोधित्वादित्यस्येति पाठेनान्वितेन न सम्बन्धाहृतहेतौ तत्र नेत्तेनोक्तदोषः तादृशविरोधित्वप्रयुक्तं तदित्यर्थः घटत्वविशिष्टतद्बुद्धौ घटत्वविशिष्टप्रतियो
गिमत्तां अयमाशयः घटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानस्य विरोधितायाः कृततया तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकसाधिके

राम
२०९

भा॰

सामानाधिकरण्यघटितत्वतद्घटितत्वमर्थः द्विविधाभावानामित्यत्र प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितत्वाघटितत्वाव्यभिचारयोरवच्छेदकमित्यत्रातस्तत्सामान्याभावेति
वक्ष्यमाणेत्यनेनवानुविधास्यतिनवद्बहुवचनानुपपत्तिरितिध्येयं ज्ञानमेवेतिएवकारेणविषयव्यवच्छेदः तदितिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वग्रहस्तदर्थः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादितिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वस्यैवप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादितिभावः अत्रेतिप्रसंगइति
तादृशज्ञानस्य वह्नित्वविशेष्यकघटप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिविरोधित्वादितिभावः घटकीभूतेतिघटकत्वंचभेदाभेदसाधारणं तेनप्रतियोग्यसमानाधिक
रणघटितानवच्छेदकत्वग्रहस्यग्रहः विषयितावच्छिन्नेति तादृशविषयिताशालिग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकेत्यर्थः तेनहेतुसमानाधिकरणवृत्त्यभावेतराभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावच्छिन्नविषयकग्रहस्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाश्चापि व्याप्त्यभिकोटिमापन्नतादृशविषयितावच्छिन्नतयान्वाद्युपहितप्रतिबन्धकतामादायन
तादृशानवच्छेदकत्वग्रहेऽतिप्रसंगः तथाताद्दशपावकहित्वविषयितायाघटाभाववद्वह्नित्वमितिज्ञाने प्रतिबध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनतादृशज्ञानातिप्रसंग
तादृशस्थलमादाय विरोधित्वस्यैतिविरोधितावच्छेदकतायवास्याधिकरणधर्मत्वसमर्थः तेनविरोधित्वस्यविरोधितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपत्वे तादृशज्ञानस्यादायनातिप्रस
गः अत्रत्वसंज्ञितादृशविषयितापटितो नामधर्मवत्त्वसंबन्धेनतादृशग्रहत्वस्यैवानुगमकं तेनप्रतिबध्यताविरोधितयोरवच्छेदकभेदेननानात्वेऽपिनानुगमानुपपत्ति
संबंधाननुगमस्यादोषत्वादितिध्येयं वह्नित्वविशेष्यकत्वंवह्नित्वविशेष्यकग्रहत्वे घटितत्वस्यवह्निविशेषणत्वम् निरासमाह साध्याभावघटितेति नीलघटेनाति

लज्ञानस्यतेनसंबंधेनसौरभत्वभावेनसामान्यलक्षणातोऽनिर्वाहइत्याशयात् नन्वेवमपिसौरभत्वपर्यंतानुधावनंव्यर्थं सौरभत्वप्रकारतानिरूपितसौरभविशेष्य
ताशालिचाक्षुषेसौरभत्वप्रकारकलौकिकचाक्षुषसामग्र्याअपेक्षणीयत्वेनयाथकृतेतद्रसंभवेनसौरभस्यापिसौरभत्वसामान्यलक्षणातोभानासंभवेनसौरभभानार्थ
मपिज्ञानलक्षणायाआवश्यकत्वात् नचज्ञानलक्षणाजन्यतावच्छेदककोटौसामान्यलक्षणाजन्यत्वानिवेशेव्यभिचारवारणायतद्वृत्तिधर्मप्रकारकत्वस्यनिविष्टतया
ज्ञानलक्षणातोपिकथंसौरभभानमितिवाच्यं सामान्यलक्षणाजन्यत्वनिवेशेनापिसर्वसामंजस्यसंभवादतआहतन्नवीनमतेइतिपूर्वोक्तयुक्त्याचक्षुःसंयुक्तसमा
ऽदेनोक्तयुक्त्याविशेष्यप्रकारताधारणाविशेष्यत्वानपेक्षणादित्तिसौरभमुख्यविशेष्यकचाक्षुषपर्यंतेसौरभांशेलौकिकचाक्षुषसामग्र्याहेतुत्वस्योक्तत्वादितिभावः
अमेतुसौरभत्वादेरपीत्यस्यायमाशयः सामग्र्यंतरप्रवेशेनलौकिकालौकिकसाधारणातद्धर्मप्रकारकबोधसामग्र्याएवोक्तत्वात्तथाचकृतेसौरभत्वप्रकारकलौकिकचा
क्षुषसामग्र्यभावेपितत्प्रकारकोपनीतभानसामग्र्याएवसत्वेनतन्महिम्नैवसौरभत्वसामान्यलक्षणयासौरभभानसंभवादितिनचज्ञानलक्षणायाःपृथक्कृप्तत्वासि
द्ध्यानभ्युपगमेकथमुपनीतभानसामग्र्याःसहकारित्वमितिवाच्यंतदनभ्युपगमेपितस्याःसामान्यलक्षणासहकारित्वेनतदुपयोगाभ्युपगमात् नचैवंमंधतम
सइत्याद्युक्तदोषदुर्वारएवतत्रापिद्रव्यत्वप्रकारकोपनीतभानसामग्र्याःसत्वादितिवाच्यंद्रव्यत्वप्रकारकोपनयमतेपिविशेष्यभासकसामग्र्यास्तत्राभावेनतत्रा
दृशापत्त्यभावात् नचद्रव्यत्वप्रकारकोपनयविशेष्यीभूतस्यैवधर्मिणोविशेष्यतयातद्भानसामग्रीतत्रास्त्येवेतिवाच्यंतदुक्तरीत्यालोकसंनिकर्षाभावेनलौकिक
सामग्र्याउपनयस्यतन्मुख्यविशेष्यकचाक्षुषज्ञानोत्पादकत्वासंभवेनोपनीतभानसामग्र्याद्रव्यत्वप्रकारकोपनयविशेष्यीभूतधर्मिविशेषणाकज्ञानसामग्र्याश्च
नरीपविशेष्यांतरभासकलौकिकसामग्रीविरहेणासंभवात् प्रकृतेचचंदनचक्षुःसंयोगदशायांसौरभत्वप्रकारकोपनयविशेष्यीभूतधर्मिविशेषणाकज्ञानसा

भा॰ प्र॰
२२८

मग्र्या एव सत्त्वात् नचांधकारविशेष्यकद्वयस्वप्रकारकोपनीतभानसामग्रीतत्त्वाच्यत्वे वेति वाच्यं तादृशज्ञानसम्भ्रमरूपतत्पादोषाभावेन तत्रापत्त्यसंभवात् तस्
त्विवक्षेपेऽप्युपपत्तेः अत एवांधतमसइत्यादिग्रंथस्य च तादृशदोषाभाववद्दशाभिप्रायकत्वादिमहुः केचित्तु ज्ञानलक्षणायाः सामान्यतोऽलौकिकामतद्विषयताशा
लिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतितद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुता सामान्यलक्षणाजन्यातीतानागतादिज्ञाने व्यभिचारात् नापि तन्मकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतितया उप
नीतसमानप्रकारकज्ञानविशेष्यतायामभ्युपगमे तत्स्वेवासंग्रहात् न च तस्य सामान्यलक्षणायैवापपन्नोनदसंग्रहनक्षतिरिति वाच्यं सौरभत्वेन घटादिमुख्यविशेष्यकचं
दनादिप्रकारकोपनीतभानस्य सामान्यलक्षणाया निर्वाहात् न च सौरभत्वविशेष्यस्य घटादेर्विशेष्यतायाश्चंदनानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वस्यापि संभवेन क
थं तया निर्वाह इति वाच्यं तादृशप्रकारत्वस्याननुभवात् तस्मात् चंदनं सौरभवदिति धर्मप्रकारत्वानिरूपितत्वेन सौरभवत्त्वालौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिचे
त्सौरभज्ञानत्वेन ज्ञानलक्षणाया हेतुत्वं वाच्यं एवं च सौरभत्वेन सौरभप्रकारकचाक्षुषादेर्ज्ञानलक्षणातोऽनिर्वाहे सामान्यलक्षणायाः सौरभत्वप्रकारतानिरूपि
तसौरभप्रकारताशालिप्रत्यक्षं प्रति कारणतावान् तरं कल्प्यं तत्र च तदिंद्रियकरणकतद्धर्मप्रकारकोपनीतभानसामग्रीसहकारिणी इत्थं च चक्षुरभिचंदनमित्यादौ सौरभत्वा
पनयघोऽरतसौरभत्वोपस्थितौ अलौकिकादृशविषयताशालिप्रत्यक्षसामग्रीरूपसहकारिविरहात् सामान्यलक्षणातः सौरभभानसंभवेऽपि अतः सौरभत्वपर्यंतानु
धावनं एवं सौरभत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यताशालिप्रत्यक्षं प्रति सौरभत्वज्ञानस्य हेतुत्वांतरं कल्पनीयं तत्र च लौकिकतदिंद्रियकरणकतद्धर्मप्रकारकज्ञान
सामग्रीसहकारिणी तादृशसामग्र्याः सहकारित्वानभ्युपगमे एवांधतमसइत्यादिना चाक्षुषापत्तिर्दर्शितेति न तस्य चैमिदं ज्ञानस्य प्रमात्मनि तत्त्व एव संभवति तस्य
भ्युपगमे सौरभत्वप्रकारकज्ञानसामग्र्यंतराभावात् सौरभज्ञानसापि सामान्यलक्षणापाः संभवेत् सौरभत्वपर्यंतानुधावनमप्रकृतमेवेति केचित् सौरभत्वप्रकारतानिरूपितत्वेसौ

राम॰
२२८

२१

रमत्रकारतांशालिज्ञानजनने सामग्र्यन्तरस्य सहकारित्वानभ्युपगमात् विशेषणज्ञानविषयैव प्रकारसौरभज्ञानस्यापेक्षणीयत्वात् अतएव सौरभज्ञानशून्यतादृशा
यां सौरभत्वस्य प्रत्याकथंचिदुपस्थितौ चंदनादिसंनिकर्षेपि सामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषीयप्रतीतिरिति चंदनं इति सौरभत्वादेर्योत्यादिना सौरभपरीयहत्वापि कश्चित्तनुरभिचंद
नेमितसाकारकमानसज्ञानाभिप्रायेणादिमिसन्येषु रूपि चंदनमितिसस्मैसौरभं चंदनमितिसर्थे स्मरणेत्तज्ज्ञानावगाहिस्मरणमूलकोपनीतभाने मुक्तिरणनितज्ज्ञानात्मकधर्मस्य
ज्ञानेनतस्यासामान्यलक्षणायैव मुक्तेर्भानं तं भवतीमतत्र्याहप्रसृततत्राकेति मुक्तेरपि भानमितियत्तु तत्र स्मरणमूलभूतभ्रमात्मकप्रत्यक्षे सामान्यलक्षणायाऽजन्यत्वस्यापि
भानप्रसङ्गस्यापि स्मरणोत्तं भयेन स्मरणाजन्यमानेनोपनीतस्यैव भानोपगमेन मुक्तेर्भानमभावात्।कं मुक्तिरित्ति धर्मस्मरणस्थलएव मुक्तिभानोपगमादितिवचीनानां रूप
योगाद्धावनंतविशेषणत्वेकेचिन्नतिर्वधकत्वशेनतन्त्राहुः प्रत्यक्षसामान्यलक्षणायाजन्यत्वस्यापि भानं तत्रापि तन्मूलकस्मरणमूलकोपनीतभाने मुक्तिभानस्यानुभवसि
द्धत्वान्मुक्तिधर्मस्मरणस्थलएव मुक्तिभानोपगमात् इत्यस्यप्रयोगश्चितं प्रयोजनत्वाद्यदपि तत्र जन्यत्वसामान्यलक्षणाजन्यत्वादेवमुक्तिभानोपपन्नो किंज्ञानलक्षणाया
नत्र जन्यत्वसामान्यलक्षणायाजन्यत्वाश्रयप्रत्यक्षं प्रतिवहेतुत्वपाकथं तद्वत्वाद्यानतताज्ञप्रमुक्तिभानोपपत्तिराच्यं न च प्रमते निर्विकल्पकात्मकज्ञानस्यापि
सामान्यप्रत्यासत्तितयानुगमत्वावच्छेदकसंबंधविशेषानिवेशेन प्रमत्वापावच्छिन्नजन्यत्वप्रकारताशालिज्ञानादपि कालीकसंबंधेन जन्यत्वाश्रयीभूतमुक्ति
भानोपपत्तौरितिनप्रत्यतरेतरक्रांतरोपिनसम्यक् एवमपि एककालीनत्वादेः संबंधत्वे मानाभावेन प्रत्यरजन्यत्वेन नित्यविषयकतथाविधज्ञानं तत्र ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं विना गमभूषा
तेन चरणप्रवणात्सेवत्तत्राजन्यत्वेन नित्यभानमितिवाच्यं प्रत्यक्षविषयत्वस्य संनिकर्षाश्रयत्वव्याप्यत्वपातिनित्यसंनिकर्षं विना प्रत्यक्षविषयत्वासंभवादिति द्विपातिचेप
क्षणीयेत्वमादिदोषितिसंप्रमेवयावच्छेने तथाहि घटत्वादिप्रकारकज्ञानद्विशेष्यलौकिकसंनिकर्षाद्युपगमेयावद्घटादिविषयकचाक्षुषादिवारणाया

त्वापेक्षणीयं चेत्तितद्धर्मप्रकारकज्ञानेन तदिन्द्रियजन्यतद्धर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षजनने तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मप्रकारकं किंचिज्ज्ञानजनकतावच्छेदकीभूतात्तत्सामान्यज्ञानत्वा
तिरिक्ताया वेत्तोधर्मोपलक्षितं तदवच्छिन्नत्वात्मकसामग्र्यन्तरस्य विशेषसामग्रीमुद्रया सहकारित्वे कल्पनीयमित्यर्थः तदिन्द्रियजन्यफलजनने च मनइन्द्रियकरणकज्ञानसाम
ग्र्यानपेक्षणात्तदिन्द्रियकरणकेति धर्मान्तरप्रकारकज्ञानसामग्र्यन्तरसत्त्वेऽपि तद्धर्मप्रकारकज्ञानसामग्र्यन्तरसत्त्वकालेन तद्धर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षानुदयात्तद्धर्मप्रकारकेति प्र
त्यज्ञानत्वावच्छिन्नज्ञानत्वादीनामपि समूहालंबनात्मकघटत्वादिप्रकारकज्ञानजनकतावच्छेदकत्वसंभवात्तद्धर्मितया वह्न्याद्यवच्छिन्नानां चक्षुरादिप्रकारकत्वाद्यकिंचिदिति घटत्वज्ञान
त्वावच्छिन्नस्य घटत्वज्ञानादिसहकारित्वे यात तत्सामान्यज्ञानत्वातिरिक्ताइतितादृशज्ञानजनकतावच्छेदकीभूतात्तत्वातिरिक्तरूपं किंचिद्धर्मावच्छिन्नस्य सहचरितेव सत्त्वात् यत्तदिति
एवं च घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षं किंचिज्ज्ञाननिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतघटत्वज्ञानत्वातिरिक्ताया वत्तो धर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नकूटसमवहितघटत्वज्ञानत्वावच्छि
न्नं यत्तादृशप्रकारणतावच्छेदकसंबंधेन तदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नकार्यतावच्छेदकसंबंधेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नमित्येवसामग्रीव्याप्तिः स्वीकरणीया विशेष्यभा
नकलौकिकसन्निकर्षादिसत्त्वकाले तादृशयावद्धर्मोपगतचक्षुःसंयोगत्वावच्छिन्नासत्त्वान्न घटत्वादिज्ञानाहरादिप्रसंभाव्यतिः अत एव चक्षुःसामग्र्यानुपभि
नतादेवमन्यथा तत्सामान्यमाश्रयचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्तविशेष्यकतत्सामान्यप्रकारकचाक्षुषत्वादिनाहेतुतोपगमे युक्तस्थले चक्षुःसंयुक्त
विशेष्यकद्रव्यत्वादिप्रकारकचाक्षुषसत्त्वेन निखिलद्रव्यचाक्षुषापत्तेर्वारणासंभवात् सोऽप्यभिमतसंपाते त्वालोकसंयोगसामान्यताध्यवत्वप्रतिपाद
नायद्रव्यप्रसक्तेः द्रव्यत्वप्रकारकचाक्षुषेचरमं आलोकसंयोगनाशानंतरं तदानीमानसनिखिलद्रव्यप्रसक्तेः यथाचाक्षुषदर्शिता अननुभव
सीयमानेकद्विसाक्षात्कारोपगमेऽसंगति विरहादाह संतानरतिनतुसामान्यप्रत्यासत्तेर्ज्ञानात्मकत्वेज्ञानमध्यासत्तितोः साभेदानुपपत्तिरत आह इयं चेः

तिद्वयं सामान्यप्रत्यासत्तिः धर्म्मिणां प्रत्यासत्तिः स्वविषयधर्माश्रयनिष्ठस्वविषयीभूतघटत्वादिरूपप्रत्यासत्त्या साक्षात्कारजनिका इतराज्ञानलक्षणा
प्रत्यासत्तिः तस्यैव प्रत्यासत्तिरित्यन्वयः स्वविषयधर्मनिष्ठकारणतावच्छेदकप्रत्यासत्त्या साक्षात्कारजनिकेसर्थः तथा च ज्ञानप्रत्यासत्तिसामान्यप्रत्यासत्त्योः स्व
रूपतोऽभेदेपि कारणतावच्छेदकसंबंधभेदेन कारणताभेदादेव भेदव्यवहार इति भावः ननु ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे मानाभावः घटो नास्ति सुरभिचंदनमि
त्यादौ घटसौरभादीनां ज्ञानस्य घटत्वसौरभत्वसामान्यलक्षणात एव निर्वाहात् न च सामान्यलक्षणाया फलतनने तद्धर्मप्रकारकप्रत्यक्षजनकसामग्र्यंतरस्यापेक्षि
तत्वात् घटो नास्ति सुरभिचंदनमित्यादौ घटत्वसौरभत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षजनकलौकिकसंनिकर्षाभावात् सामान्यलक्षणानो घटादिभानमनुपपन्नमिति वा
च्यं लौकिकसंनिकर्षासत्वेपि घटत्वादिप्रकारकोपनीतभानात्मकयत्किंचिज्ज्ञाननिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतयावद्धर्मावच्छिन्नसामान्यकसामग्र्याः स
त्वेनानुपपत्त्यभावात् न च तद्धर्मप्रकारकोपनीतभानात्मकयत्किंचिद्व्यक्तिजनकतावच्छेदकीभूतयावद्धर्मावच्छिन्नसमवधानस्य तद्धर्मज्ञानसहकारित्वे घटो नास्ति सुरभि
चंदनमित्यादौ अनुपस्थितघटसौरभादीनां भानप्रसंग इति तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या एव सहकारित्वं कल्पनीयमिति वाच्यं तदानीमनुपस्थितघ
टसौरभादीनां प्रकारतयाभानस्य विशेषणज्ञानविरहेणामुख्यविशेष्यतया तज्ज्ञानस्य च तद्धर्मप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताप्रत्यासत्त्या सिद्धात् तद्ध
र्मप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालिनो लौकिकसंनिकर्षरूपकारणविरहेणापादनासंभवात् अथ तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं तन्मुख्यविशेष्य

रूपसम्बन्धत्वावच्छिन्नत्वेनापाद्यते किंतूपनीतभानात्मकघटत्वप्रकारकज्ञानरूपयत्किंचित्कार्यजनकतावच्छेदकतया तद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धिघटत्वादिज्ञानसम्बन्धविष
यीभूतघटत्वादिरूपप्रत्यासत्त्या यावद्घटास्थितैव सत्वात्तत्र तज्जन्यतावच्छेदकीभूतघटत्वादिप्रकारतानिरूपतद्विशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नमापाद्य
ते तत्र च तत्तद्घटादिरूपविशेष्यकज्ञानस्य घटत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालिज्ञानसामग्र्याश्च विरहोऽकिंचित्करः तद्विरहेपि घटत्वादिप्रका
रतानिरूपितविशेष्यतायास्तत्प्रत्यक्षस्योपस्थितघटादौ घटत्वज्ञानेन जनादिति चेन्न तद्धर्मिनिष्ठविशेष्यतासंबंधेन प्रत्यक्षं प्रति स्वविषयधर्मनिरूपिततत्तद्धर्मिनि
ष्ठाधिकरणात्वप्रत्यासत्त्यैव सामान्यज्ञानस्य हेतुता कल्प्यते एवं च तद्धर्मिनिष्ठधर्मप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालिज्ञानसामान्यसामग्र्यां तत्तद्धर्मप्रकार
तानिरूपिततद्धर्मिप्रकारताशालिप्रत्यक्षसामान्यं प्रत्यक्षसहकृतं सामान्यज्ञानं स्वविषयधर्मनिरूपिततद्धर्मिनिष्ठाधिकरणात्वसंबंधेन प्रत्यक्षं तत्तद्धर्मिनिष्ठवि
शेष्यतासंबंधेन प्रत्यक्षमिति संबंधभेदानानैव सामग्र्यावापत्तयः स्वीक्रियंते तथा च घटत्वेनास्तीत्यादावनुपस्थितघटादिभानापत्तिर्न संभवति घटत्वादिप्रकारतानि
रूपितलौकिकविषयताशालिज्ञानसामग्रीघटत्वादिप्रकारतानिरूपिततत्तद्घटादिप्रकार[illegible]ताशालिप्रत्यक्षसामान्यमतरसहकृतघटत्वज्ञानस्य तत्[illegible] तद्घ
टनिष्ठस्वविषयधर्माधिकरणात्वसंबंधेन तत्राभावादिति अत एव तत्तद्धर्मिभेदेन सामान्यलक्षणायाः कारणत्वं वा कुत्र प्रत्यक्षंगौरवमिति तु नाशंकनीयं तत्तद्धर्मि
भेदेन भिन्नभिन्नकारणताकल्पने घटत्वद्रव्यत्वादिरूपनिखिलसामान्यज्ञानानां ज्ञानत्वेनैकैकहेतुतायाएवकल्पनात्सामान्यभेदेन कारणताबाहुल्याभावात्

भवन्मते च सामान्यभेदेन विभिन्नकारणताकल्पनमावश्यकं विशेष्यतासंबंधेन प्रत्यक्षं प्रति स्वविषयवद्धर्मवत्त्वसंबंधेनैकहेतुताकल्पने घटत्वज्ञानकाले घटत्व
प्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षसामग्र्यामसत्वाच्च पटत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यां घटत्वेन पटवद्घटप्रत्यक्षापत्तेः पटत्वा
दिप्रकारतानिरूपितलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसहकृतस्यापि ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य स्वविषयधर्मवत्त्वसंबंधेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नव्याप्यतायाः स्वीकरणीयत्वात्तन्म
तेनु तत्तद्धर्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य येन संबंधेन तत्तद्धर्मविशिष्टत्रियोधर्मस्तत्संबंधावच्छिन्नतत्प्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षसामग्री
सहकृतस्यैव प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वोपगमात् तत्रातिप्रसंगाभावात् एवं भवन्मते ज्ञानलक्षणाया अपि तत्तद्विषयभेदेन नानाकारणताः कल्पनीयाः लौकिका
न्यविषयतासंबंधेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विषयतासंबंधेन ज्ञानत्वेनैकहेतुतायाः कल्पने तद्घटज्ञानदशायां तद्घटस्य विशेष्यभासकसामग्र्यसत्त्वे घटांतर
स्य च विशेष्यभासकसामग्रीसत्त्वे तद्घटे लौकिकान्यविषयतासंबंधेन प्रत्यक्षापत्तिः तद्घटविशेष्यभासकसामग्रीं विनापि प्रकारतासंबंधेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न
स्य घटांतरादावुत्पत्तेः घटांतरादिविशेष्यमात्रभासकसामग्रीसहकृतस्यापि ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नव्याप्यतायाः स्वी
करणीयत्वादिति न च तत्र तद्घटादिविशेष्यकमेव ज्ञानं तद्घटे लौकिकान्यविषयतासंबंधेन जायत इति तत्रैवापत्तिरिति वाच्यं मानसान्यज्ञानेऽपनीतस्य मुख्य
विशेष्यतया भानस्यानभ्युपगमादिति तस्मात् ज्ञानलक्षणाया विषयभेदेन हेतुत्वांतरकल्पनापेक्षया सामान्यलक्ष[illegible]णाया एव तत्तद्धर्मभेदेन कारणा

तावत्समनसमुचितं एवं चोपदर्शितातिप्रसंगविरहाज्जप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालिज्ञानसामग्री विनिर्मोकेणापि सामान्यप्रत्यासत्तेः फलोपधाय
कतायाः स्वीकरणीयतया तत्र एवेति अतएव घटो नास्ति सुरभिचंदनमित्यादौ घटसौरभादेर्भानोपपत्तेः किं ज्ञानलक्षणायाः पृथक्कारणतयोक्तस्तत्राह त्व
त एवेति अन्तरा च ज्ञानलक्षणात एव ननु सामान्यलक्षणातः सौरभत्वादिवृत्तिधर्मस्य तदानीमज्ञानात्तथा चैतत्तदुपपत्तये ज्ञानलक्षणायाः पृथक्कारणता
लौकिकसन्मात्रावश्यकमेवेति कृतं च द्रव्यत्वेन संयोगान्मेसादि अत्र निर्विकल्पके व्यभिचारणापत्तेश्च प्रथममजन्यांतं ज्ञानलक्षणाजन्योपनीतभाने व्यभिचारेणा
यद्वितीयमजन्यांतं अपरापरेति घटत्वद्रव्यत्वोभयातिरिक्तत्वं निवेश्य घटत्वद्रव्यत्वसत्त्वे तन्निरूपितयातिरिक्तत्वादिकं निवेश्येत्यर्थः तस्मादिति अत्र कार्यतावच्छेदक
संबंधादिकं पूर्वमुक्तमेव वक्तव्यं तत्र निरूढघटप्रत्यक्षं प्रतिघटत्वज्ञानत्वेन समवायेन निरूढविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्याच हेतुताद्वयं आद्यहेतुतया पुरुषान्तरीयज्ञान
मादाय नातिप्रसंगः द्वितीयहेतुतया च प्रत्यक्षविषयत्वस्य सन्निकर्षाश्रयत्वव्याप्यत्वरक्षणं एवं च पुरुषभेदेन नानांतहेतुतापीति ध्येयं न चैवमपि घटदृतिलौ
किकप्रत्यक्षस्य लौकिकप्रत्यासत्तिसामान्यप्रत्यासत्त्युभयजन्यत्वापत्तिरिति चेष्टापत्तिमाह घटत्वनिर्विकल्पकेति तद्घटत्वमितिसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञाने व्य
भिचारवारणाय प्रकारकांतं निर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय जन्यांतं तद्घटत्वमिति स्वघटांतरेण तद्घटत्वनिष्ठधर्मप्रकारकस्य तद्घटेतरप्रकारकस्य प्रत्यक्षस्य
तद्घटज्ञानजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वसंपन्नार्थं तत्र च गन्धापनीतभानस्य तत्प्रकारकसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यत्वमेवेत्याशयेनाह प्रत्यक्षताकसेति नासम्य

हइति घटत्वस्य कालिकसंबंधेन तद्घट इत्तितया तादृशोपनीतभानस्य कालिकसंबंधेन तद्घटे घटत्वप्रकारकत्वापत्तिर्भावः अत्र वदंति प्रत्यासत्तय इंद्रियातां कारणा
तापां कारणतावच्छेदकसंबंधाः स्वातंत्र्येण कारणानि च तत्राद्यकल्पे सामान्यज्ञानं वा ज्ञायमानं सामान्यं वा प्रत्यासत्तिरिति विकल्पेन संभवति संबंधघटकाना
मुभयथापि तौल्यात् अयं विकल्पस्तु द्वितीयकल्प एव अत्र तत्र एवातिरिक्ते वदंति यथा द्वितीयकल्पमाश्रित्य कस्यद्ये प्रतीताश्रयासत्वेन कथं तेन संबंधेन तत्रेति
यसत्वं कथं वा प्रत्यासत्तेरत्र सत्वं विषयासत्वकालेपि तेषु ज्ञानादिविषयतासीकारवत् पदार्थांतराश्रयतापक्षेनाप्यसीकारादिति हेतोरेव परं वर्णितोपगमे
न संबंधघटकस्यासत्वेपि नानुपपत्तिरिति परे इति दिक् कृष्यामेर्नानात्वे त्वितादिव्यपमाणाहोषासहदोषितौ धूमत्वादिव्याख्यायां लाघवाभव्याप्यवह्निसमा
नाधिकरण वह्निधूमत्वेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानहेतुत्वे गुरुशरीरधूमत्वविषयतायाः कारणतावच्छेदकघटकतया गौरवमिति तादृशवह्निसामानाधिक
रणप्रकारकविशेषणांतराविशेषितधूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानहेतुत्वं लाघवात्सेत्स्यति तथा च सामान्यलक्षणाया प्रत्यासत्तित्वं दुर्वारं एतेन लघुशरीर
सर्वसाधारणव्याप्त्यंतरमाहवह्निमदितीत्याहुः अपरे तु नेदं सम्यक् स्वरूपतो धर्मितावच्छेदकीभूत धूमत्वे धूमविशेषणतापत्रस्य तादृशसामानाधिकरण्य
स्य पारतंत्र्येण प्रकारताशालिज्ञानहेतुत्वेन धूमत्वत्वं विषयतायामत्र निवेशात् अन्यथा रासभादिसाधारणपवारणाय धूमत्वविशिष्टतादृशसामानाधिक
रणप्रकारकत्वस्य तथापि विशेषणीभूततया धूमत्वत्वविषयतानिवेशस्यावश्यकत्वात् अथ पारतंत्र्येण तादृशसामानाधिकरण्यप्रकारकत्वेसति धर्मितावच्छेद

म·प्र·
२३२

कृतयास्वरूपतो धूमत्वावगाहित्वं निवेश्यत इति चेत्तु त्वंमम्मापो साहु [illegible] मदन्मेतीति निरुक्तगुरुत्वमते ऽभावस्याधिकरणरूपतया वह्निमदन्यवृत्तित्वाभावस्यैकस्य न
सर्वधूमसाधारण्यमिति वाच्यं एतस्या मीमांसकोक्तेत्तृतीयलिंगपरामर्श इत्यादिमूलस्य पर्यालोचनया नैयायिकमतमवलंब्य प्रवृत्ततया ऽदोषात् अतएव
त्वाद्यविसाधारण्यायेसग्रिमग्रंथोपि संगच्छते अन्यथा मीमांसकानां केवलान्वय्यनुमानाभावेनासंगतत्वापत्तेः एतेनायं ग्रंथो मीमांसकीयोपि न गुरुमताभि
प्रायकः उक्तानुपपत्तेः किंतु मुरारिमिश्रमताभिप्रायक इति नवीनोक्तिरपि हेयैव साध्यसंबंधितेतीनचैवमपि दंडादिरूपनानाहेतुतावच्छेदकस्यलेएवंगृहीतसा
ध्यसामानाधिकरण्यकत्वापि पक्षधर्मत्वादिर्दंडादावपूर्वसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वग्रहानुरोधेन सामान्यलक्षणावश्यमुपेयेति वाच्यं तत्र साध्यसंबंधिता
वच्छेदकदंडत्वाद्यवच्छिन्नवत्वव्याप्तिरिग्राशयात् दीधितौ ग्रहणयोग्य इति तदानीं प्रत्यक्षशाब्दादिसामग्र्यभावात्सर्वमगृहीतत्वेन नैयायिकमतमवलंब्योपन्यस्या
प्यसंभवादितिभावः वह्निसामानाधिकरण्यत्वेनोपस्थितस्य महानसीयवह्निसामानाधिकरण्यादेर्ग्रहे त्वनाहार्यदोषेऽपि पर्वतभिन्नोये समर्थः प्रमत्वापत्तिरि
तिमीमांसकैरन्यथाख्यातेरस्वीकारात्तेषां पत्तिरितिभावः मीमांसकसामान्यलक्षणां विनापि नैयायिकमतमवलंब्यानुमितिं निर्वाह्यतदनवलंब्याप्तितांश्चे वीह
यइतिमूलेतदनभ्युपगमेपोतितृतीयलिंगपरामर्शानभ्युपगमे पोस र्थः आप्यनुभवतत्स्मरणोतिकुत्रचिद्व्याप्त्यनुभवात्कुत्रचिद्व्याप्तिस्मरणादनुमितिरित्युभयो
रेवव्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं अन्यथानुमितिहेतुतादित्यत्र हेतुत्वपदं वा प्रयोजकत्वपरं तथा च व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोः समानप्रकारकत्वेनानुमितिहेतुत्वमि

वह्निः २
राम०
२३२

त्तिभावः समानप्रकारकत्वेनानुमितिहेतुत्वे दृष्टान्तमाह गवादिपदेष्वपीति नव्यास्तु न तु सामान्यलक्षणानङ्गीकारे पूर्वं गवादिव्यक्तेर्गवादिपदशाब्दबोधानुपप
त्तिः शक्तिज्ञानपदार्थस्मृत्योस्तद्विषयकत्वानुपपत्तेः शक्तिग्रह पदार्थस्मरणयोरन्यविषयकशाब्दबोधजनकत्वे सम्मतिप्रसङ्गादिस्तत्राह गवादिपदेष्विती मा
हुस्तत्स्विति संशाब्दबोधे शक्तिग्रहादीनां समानविषयकत्वेन हेतुत्वेप्यनुमितौ परामर्शस्य समानप्रकारकतामात्रेणाहेतुतया व्यवहाराधीनगवादिपदशाब्दानुमि
तो गवादिपदात् पूर्वं गवादिव्यक्तिभानसंभवे न सामान्यलक्षणानङ्गीकारेपि गवादिपदात् पूर्वं गवादिव्यक्तिशाब्दबोधानुपपत्त्यभावात् एतेन शाब्दशक्तिग्रहाधो
नशाब्दबोधस्य तस्याः पूर्वं गवादिव्यक्तिभानानुपपत्त्या तत्र सर्वं गवादिव्यक्ति [struck out] विषयकशाब्दबोधस्यानुमितात्मकशक्ति
ग्रहाधीनत्वोपगमेनैव निर्वाहे तत्र शाब्दशक्तिग्रहाधीनत्वस्यैवासिद्धेः यत्तु मीमांसकैः शाब्दबोधेपि समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वमुपेयत इति वस्तुगतिमनुरुध्येद
मुक्तमित्युच्यते तदा समर्थ्य कृतदृष्टान्तपरत्वेनैव पर्यवसानमिति दिक् शाब्दानुभवतत्स्मरणोभयत्र तमर्थं शक्यपरं न तत्प्रकारान्तं शक्तिपरं तस्मात्स्मरणमितिष्वपि समानसदस
शाब्दानुभवपरतया तत्स्मरणपदमेव वा शक्यस्मरणपरं यथाश्रुते ज्ञानत्वेनैव शब्दानुभवशक्तिस्मरणयोरुभयोरुपादानसंभवेनानुभवस्मरणयोः पृथगु
पादानवैयर्थ्यात् पदार्थस्मरणस्य समानविषयत्वेन शाब्दबोधहेतुतायां च नैतद्दनुरोधेन सामान्यलक्षणास्वीकारापत्तेश्च वक्ष्यत इति मूलस्य शक्तिग्र
ह पदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेणाहेतुहेतुमद्भावावधारणादित्यादिनागोपदात् पूर्वं गवाननुभवं प्रसंगाद्वेत्यन्तेन ग्रन्थेन वक्ष्यत इत्यर्थ

कस्मासंगत्यापत्तेस्तदेसाशयेनाह दीधितौ शक्त्यनुभवस्य स्मरणस्य इति आख्यायांशस्मरणयोरिति परस्परमिति शेषः अगृहीतयाहितापत्तिः अगृहीतयाहि
त्वेन प्रमात्वापत्तिः अगृहीतस्मतासैवत तदनुभवविषयत्वेन धारावाहिकानुभवेऽप्यासमभावेन तत्स्मृतेः अगृहीतयाहित्वस्येव प्रमात्वस्मात्वादितिभावः हेतु
त्वाभावेपीतिष्टत्विज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुतयाशक्त्यनुभवस्य हेतुतावच्छेदकत्वादितिभावः लाघवात्मदज्ञानत्वेनैव हेतुत्वंनतुस्मरणापदार्थस्मृत्यापा
दकत्वेनेत्याशयेनाह कश्चिदिति उभयोः शक्त्यनुभवशक्यस्मरणयोः तदेवेतिगवादिपदे विस्सादिनाम्रत्वेनेतिशेषः दृष्टांतिदूतमितितथाच शक्त्यनुभवशक्यस्म
रणयोः परस्परं कार्यकारणभावो नत्वयं दृष्टांतोऽभिमतः अपितु उभयनिष्ठशाब्दबोधकारणत्वं समानप्रकारकत्वेनैव ग्रंथकृतोऽभिप्रेतमितिभावः केचित्तु न
नु दार्ष्टांतिके कारणयोः समानप्रकारकत्वेनासमानप्रकारककार्यंप्रतिकारणत्वं दृष्टांते च कार्यकारणयोः समानप्रकारकत्वेति वैषम्यमत आह श
क्त्यनुभवे सादिति तथा च कारणयोः समानप्रकारकत्वेन कारणत्वं दृष्टांतीकृतमिति वदंति भ्रमत्वापातादिति गोगौपदशक्येति शक्तिज्ञानस्येव गोत्व
प्रकारकशाब्दबोध समानप्रकारकतयातस्य च शक्यभावव्यापक्तौ शक्तिप्रकारकत्वादितिभावः कुजशक्तिवादिनो मीमांसकस्य मतमालंब्य
समाधत्ते दीधितौ जातौ व्यक्तौ चेति जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिकल्पनेसंबंधांशेपि शक्तिकल्पनं जातिव्यक्त्योर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहश्चे
त्याशयेन विशिष्टशक्तिमुपेक्ष्य जातौ व्यक्तौ चेत्युक्तं गोत्वं तदादिपदशक्तिमत्गोत्व न तु हादिपदशक्तिमतीतिज्ञानवतस्तदादिपदात् अरनुपस्थितेर्व्यक्तिय

वि

यंतानुधावनं ननु गोत्वस्य समवायेन गोपदशक्यत्वस्वीकारे शाब्दबोधे संबंधभाननियमो न स्यात् न चाकांक्षादिनैव संबंधभाननियमः स्यादिति वाच्यं तथा सति नैयायि
कमतेपि तेनैव संबंधभाननियमे तत्र शक्यत्वस्वीकारेण नैयायिकमतविशेषापत्तेः पापत्तेरत आह परं त्विति ज्ञानेति शक्तिरित्यनुषज्यते तदर्थस्तु जातिशक्तिवादस्याति
जातिविषयत्वेनैवेसादृश्यथाकृते प्रकारत्वस्य तृतीयार्थतया जातिविषयत्वप्रकारकशक्तिविशेष्यकज्ञानत्वेन हेतुतासंभवे तत्र व्यक्तेनैसादिवक्ष्यमाणदोषापादकव्या
ख्यायां जातिविषयत्वेनैसादिगोत्वप्रकारकाकारकशक्तिज्ञानत्वेनैवेति एवकारेण व्यक्तिविषयकत्वे शाब्दबोधप्रयोजकतयावच्छेदः तथा च शक्तिग्रहे विष
यितया प्रसशाब्दप्रयोजकत्वं तस्यैव वाच्यत्वमिति व्यक्तौ शक्तिसत्वेपि न तस्या वाच्यत्वमिति शक्तेः कुब्ज नेति कुब्ज नेति कुब्जशक्तिवादिनां व्यक्तेः शाब्दबोधप्र
योजकत्वभावेन नैयायिकमताद्विशेष इति भावः एतेन कुब्जशक्तिवादिमतेपि गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वे जातिविषयकत्वप्रकारकत्वस्य कारणता
वच्छेदककोटावनिवेशेन तन्मते शाब्दमतौ वक्ष्यमाणगौरवदोषस्यासंगमापत्तिरिति दूषणं निरस्तं वक्ष्यमाणगौरवदोषस्य यद्विषयकत्वे शाब्द
बोधप्रयोजकत्वं तस्यैव वाच्यत्वमिति नियमकत्वस्य नारूपगौरवपरत्वेनासंगमभावात् समानप्रकारकत्वविरोध इति इदमुपलक्षणं वक्ष्यमाणजातिविषयक
त्वज्ञानानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या नवीनशक्तिग्रहस्य शक्यसंशाब्दधीप्रकारगोत्वप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावविरोध इति वाच्यं यथाकथंचित्तमानप्रकारकत्वानाव प्र
र्ववादेपि उ शक्तिग्रहस्य कार्यत्वप्रकारकशाब्दघटादिविशेष्यकस्य कार्यत्वप्रकारेण पूर्वं शाब्दहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन इत्थं पूर्वं वक्ष्येन इति मतविरोधा

यत्ताशक्याशे शाब्दधी प्रकारप्रकारकत्वरूपसमानप्रकारकत्वे सैव वाच्यतया तद्विरोधस्य दुर्वारत्वात् शाब्दबोधीयसमवायसंबंधावच्छिन्नगोत्वप्रकारतातो शक्ति
ग्राहीय निरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नगोत्वप्रकारताया विलक्षणत्वाद एतेन समवायेन गौः[illegible]कारकशाब्दं प्रति शक्तिसंबंधेन गोत्वप्रकारकगोपदविशेष्यकगोपदसंयो
गित्वाकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वोक्तौ न कोऽपि विरोध इति जातिशक्तिवादविरोध इति रीधितिरसंगतेति मैथिलोक्तावितरेषामपि निरस्तं तस्यापि शक्यांशे गोत्वाप्रका
रकत्वात् शाब्दबोधीयसमवायसंबंधावच्छिन्नगोत्वप्रकारतातो शक्तिज्ञानीयशक्तिसंबंधावच्छिन्नगोत्वप्रकारताया विलक्षणत्वाच्च जातिविषयकत्वज्ञा
नानुपपत्तिरिति शक्तिविशेष्यकजातिविषयकत्वप्रकारकज्ञानानुपपत्तिरित्यर्थः उपदर्शितरीत्या जातिविषयकत्वेनैवेत्यादिग्रंथाक्षरतः यंथे न तादृशज्ञानस्यैव हेतु
तायामादित्यभावः नितरामेवेति जातिविषयकत्वज्ञानानुपपत्तिरित्यनुपपन्नमते उक्तशक्तियत्वे शक्तिविशेष्यकत्वसत्वेऽपि न जातिविषयकत्वप्रकारकत्वमतत्तु न्यशक्तिवि
शेष्यकत्वमपीत्याशयेन नितरामित्युक्तिः निरस्तमिति तथा च कुत्रशक्तिमते गौर्गोपदशक्येति शक्तिग्रहस्यैव गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुतेति भावः अन्यके
चित्समनेस्यग्रहीतयाहित्वापत्त्या शक्तिज्ञानस्य समानविषयकत्वेनैव स्मृतिहेतुत्वमिति शक्तिभ्रमवशात्स्मरतो हेतुः इति पूर्वग्रंथासंगतीयते इदानीं च जातिविषयकत्वे
नैवज्ञाता व्यक्तिस्मारयतीसमनेन शक्तिज्ञानस्य समानप्रकारकत्वेनैव स्मृतिहेतुत्वमुच्यते इति पूर्वापरग्रंथविरोधात् चिंत्यमेतदिति वदंति नरसस्मारयतीसमते
न स्मृतिहेतुत्वं समानप्रकारकत्वेनेति नोच्यते किंतु अनुभावयतीसमनेनोक्तं शाब्दबोधहेतुत्वं इति ज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुतया शक्तिज्ञानस्यानुभवजनकतारु

वच्छेदकतया न प्रत्यभिमार्शकानिराकरणं प्रस्मारयती सतेन स्मृतिद्वारानुभावकत्वेऽस्मा जनकजनकतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपानुभावकत्वं शक्तिज्ञान
स्य संभवतीति तावन्मात्रं प्रतिपादनेन स्वर्वापरविरोधाभावात् एतेन व्यक्तिं स्मारयती सनुपयोगि न त्र पूर्वपक्षाकरणात् किंच मत्तो ऽसमानप्रकारकत्वस्य निरू
पितत्वत्वसंबंधेन शक्तांशे शक्तिसंबंधेन परांशे वा पपत्तया जातिप्रकारेण व्यक्तौ शक्तिग्रहस्य प्राग्कथनेन न चैवं जातिशक्तिवादविरोध इत्यप्यसंगतमित्यवि
केषांचिद्दूषणोद्भावनं परास्तं स्मारयती सत्योक्तरीत्यानुभावयतीति तदुपपादकत्वयोगित्वात् पूर्वोपदर्शितरीत्याश[struck through] भ्या
शक्त्यांशे समानप्रकारकत्वस्यैवापेक्षिततया शक्तांशे परांशे वा समानप्रकारकत्वस्य किंचित्करत्वेन व्यक्तौ शक्तिग्रहस्य शब्दतः प्राग्कथनेऽप्यर्थतः प्राप्तत्वान्नाद्य
तार्किकचक्रवर्तिनस्तु ननु जातिशक्तिवादिनां मीमांसकानां मते व्यक्तिराक्षेपलभ्या न तु शाब्दबोधविषय इति तन्मते समानप्रकारकत्वेनापि तन्मते शक्त्यनुभवस्मरस्म
रणयोः शाब्दबोधं प्रति कार्यकारणभावः कथं वा शाब्दबोधे योग्यताबलाद् पदार्थव्यक्तिलाभ इत्युक्तिमिमाशंकते दीधितौ न चैवामिति एवं शाब्दबोधेऽपि व्यक्तिविषय
तास्वीकारे तत्रोपरशाब्दबोधजनकत्वविशेषस्यैव तदवच्छेदकत्वरूपतया व्यक्तावपि शक्तित्वीकारादिति भावः समाधत्ते जातावित्यक्तौ चेत्यादिना अयं भावः प्रमेय
त्वादिजातिप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन कारणता नैयायिकानां तु घटत्वादिविशिष्टघटविषयकशक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वमित्येव जातिशक्ति जातिविशिष्टश
क्तिवादयोरर्थाभेदेन तु शाब्दबोधे व्यक्तिर्भासत इति तन्मतं तदेकदेशिनामेव न तत्स्वीकारादिति वदन्ति नव्यमीमांसकमते व्यक्तेरसमानवित्तिवेद्यत्वरूपाक्षेपल

६

भ.प्र.
२३५

मत्वेपि शाब्दबोधविषयत्वाभावेनोक्तरीत्यावतारस्यानुत्थानात् अपरे तु जातिविषयकत्वेनैवेति जातिविषयकत्वप्रकारेणोवेत्यर्थः तृतीया च प्रकारित्वेऽ
वयवस्यास्य ज्ञातेन मन्त्रज्ञानेन तथा च गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकधीरेव हेतुर्न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमती गौरितिधीरिति जातिश
क्तिवादार्थ इति भावः नवत्वविषयकांतवैयर्थ्यमिति वाच्यं अस्यैवैतन्मते दोषत्वात् शक्तिर्नगोत्वविषयिकेति बाधकाभावे शाब्दबोधापत्यातत्सार्थक्यात् न चैवं श
क्तिर्न व्यक्तिविषयिकेति बाधकाभावे शाब्दबोधापत्या व्यक्तिविषयकत्वमपि विशेषणं देयमिति वाच्यं गोदिशेषणतायत्र गोत्वविषयकत्वविशेषणेनैवाहोषार
न च नैयायिकैरपि तादृशबाधकसत्वे तदापत्तिवारणाय तादृशविशेषणप्रक्षेपेण तत्ताविशेषणतादवस्थ्यमिति वाच्यं गोत्वप्रकारेण तत्तद्विशेष्यकशक्तिज्ञानात्तद्रू
पगोविषयशाब्दबोधोदयेन तद्विशेष्यकत्वस्यापि विशेषणात् तथा विशेषसंभवादिति वदंतीत्यकेचित्तु शाब्दानुभवत्वस्यादिमत्वे यथा नानुभवस्यानुभवविषयाकार
णताबोधकः किंतु उद्बोधकविघयात उद्बोधकः तथा चोद्बोधकस्य समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वेप्यनुभवस्य समानविषयकत्वेनैव हेतुतया न स्मृतेरस्पष्टहीनत्वया
हितयाहितापत्तिरिति नकश्चिद्दोष इति यथाश्रुतमेव मूलं साधितमाहुरिति संक्षेपः नियतसंस्थानव्यंग्यस्यैव जातित्वनियमे मानाभावादाह उच्चैःश्रवसीति
तदुरासंविज्ञानेति अन्यथा एवं वाद्येतिउः पदवत्गवादिपदमात्रस्यापि समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदसंगत्यापत्तेरिति भावः अएवंग
वानुभवप्रसंगो द्वैतमेवं वाद्यंथाससंगतिः स्वरीतित्यागस्य त्राप्तरसरस्याशयेनाहहीधिन्मौकश्चिदिति विशेषणाज्ञानसाध्येत्यादिमूलस्य सविशेषणेत्या

राम०
२३५

गंगी

साध्यीसाध्यविशेषणताज्ञानसाध्येति व्याप्तितात्पर्यकतया सामान्यलक्षणानसिद्ध्यतीत्याशयेन शंकते नन्वेति व्याख्यायां विशेषणत्वादित्ति तथा च सामान्यलक्षणा
[illegible]कत्र पिनुमितौ परामर्शादिरूपस्य स्वविशेषणपर्वतत्वादिज्ञानस्य हेतुताया अंगीकारेणसामान्यलक्षणासिद्ध्यतीति भावः दीधितौ वह्निशिष्टेति यत्प्रका
रकेत्यर्थः विशेषणताधीजन्यतावच्छेदकं च प्रकारत्वं न निर्विकल्पज्ञान इति न तत्र व्यभिचारः सामान्येतिपत्तत्त्वरूपसामान्यघटितेनेत्यर्थः त्वभावत्वप्रतियोगित्व
योर्निर्विकल्पकानुपगमेनाघटप्रकारकप्रमस्य व्यभिचारान्नोक्तनियमः साधीयान तत्राह अभावत्वेति असाचत्वात्वादिर्दशः भ्रमप्रकारत्वादितिप्रकारत्वानुप
गमादित्यर्थः तथा च प्रतियोगित्ववदभावत्वस्यापि प्रथमतः संबन्धविधयैव भानमिति भावः यत्तु घटो नास्तीत्यादिविशिष्टबुद्धिपूर्वमभावत्वस्यापि निर्विकल्पको
पगमात्प्रतियोगितायाः संसर्गतयैव तत्र भानादित्ति भाव इति तन्वीनेरुक्तं तन्निंमांसिद्धांतविरोधात् व्याख्यायां अननुभवादितितथा चाभावत्वस्यापि संबन्धविधया भा
नासंभव इति भावः नन्वेवं घटत्वाद्यप्रकारकस्य घटादिप्रत्यक्षस्याननुभवाद्भूतत्वादेरप्यनपस्थितस्येव प्रकारत्वापत्तिः न च प्रमेयत्वादिना घटत्वादिज्ञानेपि घटत्वादि इसा
दिज्ञानविरहात्तत्रस्वरूपतो विशेषणाज्ञानं हेतुरिति वाच्यं प्रकृतेपि तुल्यत्वादत आह यत्तत्त्वेतियत्रेति तन्मतइत्यादिःनेन गुरूणामथ्याख्यामनभ्युपगमेपिनासंगतिः
दीधितौ तज्ज्ञानेतिवन्हिज्ञानेतितद्वह्निज्ञानेतिवार्थः अत्रवस्त्वादिज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वस्यैवसाध्यत्वं न तु तादृशज्ञा[illegible]त्वावच्छिन्नजनकताद्य.
टितस्य गरुमतेऽप्रसिद्धेः अत एव गुरुमते सिद्धविशेषणतावच्छेदक[illegible]कत्वादिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यताघटितस्य ज्ञानजन्यत्वप्रसिद्धावसाजन्यतावं

ढीयेतिशेषः अभ्युपगमवादः मा पत्त्याभ्युपगमेन वादः गुरुमते तं आह वस्तुत इति अनुमित्यादिष्विति तादृशव्यतिलिंगविपरिणामेनान्वयजते आदिना
शाब्दबोधपरिग्रहः व्याख्यायां व्याप्त्यादिपरिग्रह इति दीधितिस्तु व्याप्त्यादिपरिग्रहादिस्तस्य विभक्त्यंशं विहाय प्रतीकधारणं आदिना शक्तिपरिग्रहः इत्यर्थः प्रतिभाव
र्थः अभ्युपगमवाद इत्येवीजमाह दीधितावत एवेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य गुरुमते हेतुत्वाभावादेवेत्यर्थः इत्यादीति इदं ज्ञानिस
र्थकूविन्नयैव पाठः तज्ज्ञानार्थं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादिविषयतार्थव्याख्यायां हेतुत्वं कल्पनीयमिति तथा च इदं उमानिसनुमितौ विशेषणतावच्छेदकी
भूतमहत्त्वइदंत्वाभावार्थ सामान्यलक्षणावश्यकीति भावः ननु समस्तसमानहेतुतायां तद्विशेषणादिविषयतानिवेशेपि सामान्यलक्षणाया असिद्ध्या तन्निवेश
कथनस्यानुपयोगापत्तिरत आह प्रत्यक्षस्थल इत्यादिधीयमित्यंतराको ग्रंथः इति निरस्तं इत्यपि निरस्तं एतेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वस्य विशेषणतावच्छेदकप्रका
रकत्वनिष्पजन्यतावच्छेदकत्वेन तादृशस्मरणे व्यभिचारः अनुभवत्वजातौ मानाभावेन तथाविधानुभवत्वस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वाभावादित्यतः प्रत्यक्ष इत्यु
क्तं तथा च तथाविधप्रत्यक्षत्वमेव तस्य कार्यतावच्छेदकमिति भावः इत्यपि परास्तं उपदर्शितापसो दुर्वारत्वात् न च स्मरणे व्यभिचारः विशिष्टवैशिष्ट्यवि
षयताया आसत्त्या न अभ्युपगमात् दीधितौ इदंत्वादिनेति ज्ञानं कारणमित्यग्रिमेणान्वयः यत्किंचिदिति ननु फलीभूतधीविषयस्य किं ज्ञानमपेक्षितमिति भा
वः ननु विशेषणज्ञानमिष्टहेतुताकत्वसाधने सिद्धसाधने विशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुताकत्वसाधने न दोष इत्यत आह स्वलेन तु विशेषणज्ञा

नमपीति विशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नमपीत्यर्थः तथा विशिष्टज्ञानहेतुः तथा च साध्याप्रसिद्ध्या नानुमानमिति भावः ननु निर्विकल्पकमिति तथा च अभिचाराद्विशे
षणज्ञानहेतुत्वं बाधितमिति भावः शंकते विशिष्टेति। प्राथमिकद्वंद्वत्वविशिष्टधीसत्त्वज्ञानपूर्विकान्तद्विशिष्टज्ञानत्वादित्यनुमानमेव निर्विकल्पके मानमिति
शंकार्थः तत्र च विशिष्टज्ञानत्वं यदि विशेषणज्ञानपूर्वकत्वव्यभिचारिस्यात् विशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकं न स्यादित्यनुकूलतर्कः स
एव तु न संभवति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यैवासिद्धेरित्याशयेनाह दृष्टांताभावादिति विशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुताकत्वेन निश्चितताभावादित्यर्थः तथा चाप्र
योजकसिद्धिरिति भावः दृष्टांताभावादित्यत्र हेतुं पूरयति दीधितौ विशेषणेति हेतुत्वस्येति निरस्तत्वादित्यग्रिमेणान्वयः व्याख्यायां विशेष्यज्ञानादीत्यादिनेति इद
वदीधितौ विशेष्यज्ञानादिकेनेति पाठाभिप्रायेण विशेष्यज्ञानत्वादिनेति पाठे आदिना संबंधज्ञानत्वपरिग्रह इति बोध्यं तद्विशेषणकज्ञानत्वस्येव तद्विशेष्य
कज्ञानत्वादेरपि क्वचित्सहचारसंभवेन विशेष्यादिज्ञानजन्यत्वानुमितेरपि संभवादिति भावः एतेनेत्यादि व्यस्य मारणारीत्या परेण ह दीधितौ मानाभा
वेन चेति निर्विकल्पकसिद्धौ विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतासिद्धिः तत्सिद्धौ च तत्कथिताराद्धिर्विकल्पकसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयेणाचेत्यर्थः तथा चेष्टापत्त्योक्तप्रतिबंधु
द्धारेपि न क्षतिरित्याह एतेनेति परास्तमित्यग्रिमेणान्वयः व्याख्यायां मानाभावेन उक्तरूपमानाभावेन दीधितौ विशेष्यज्ञानमपि विशेष्यादिज्ञानमपि व्याख्यायां वि
शेष्यत्वादिति इदमुपलक्षणं अतीतानागतसंबंधस्य संसर्गत्वादित्यपि द्रष्टव्यं तज्जन्यज्ञानस्य च सामान्यलक्षणाजन्यातीतानागतविशेष्यादिविषयक

भा

ज्ञानस्य च विशेष्यज्ञानं विशेष्यादिज्ञानं अज्ञाते। तथा च सामान्यलक्षणां जन्यतावच्छेदकं सामान्यप्रकारकतदाश्रयविषयकत्वस्स्वत्वं न तु सामान्यप्रका
रतानिरूपिततदाश्रयविषयताकत्वमसम्भवमितिभावः। एतादृशेति विशेष्यगोचरज्ञानव्यक्तिरूपेत्यर्थः। स्मृतिविरह इति तथा च सार्वज्ञ्यापादने इष्टापत्तिरि
भावः। संशयानुपपत्तिरिति स्वरूपतो घटत्वादिनिश्चयसत्वादिति भावः। प्रतिबंधादिति प्रतिबध्यतावच्छेदकं च निश्चयात्मकत्वं तज्ज्ञानित्वमिति भावः। ए
तेन हरत्वादिदोषस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं न तन्निश्चयत्वमार्थसमाजयस्त्वात् नापितहिशिरोधीत्वं संशयस्यैवानुपपत्तेरिति परास्तं। सामग्री स्वरूपतो
निखिलजातिधीरूपसामग्रीत्यर्थः। ननु घटत्वेपि तदन्यधर्मावगाहने कथं घटत्वांशेऽमात्रप्रकारकघटत्वप्रकारक[illegible]ज्ञानापत्तिरतआह अन्यथेति अ
न्यभावः स्वरूपतो घटत्वप्रकारकत्वं न घटत्वांशेऽमात्रप्रकारकघटत्वप्रकारकत्वं तथा सति जातिमान् घट इति प्रत्यक्षस्यैतत्त्वानुपपत्ते योगिनां सार्वज्ञा
नुपपत्तेश्च किंतु घटत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारताकत्वं तथा च यथा जातित्वप्रकारकज्ञानस्य स्वरूपतो घटत्वज्ञानस्य च सत्वेन जातिमान् घट इति प्रत्यक्ष
स्य घटत्वनिष्ठजातित्वावच्छिन्ननिरवच्छिन्नप्रकारताद्वयशालितया स्वरूपतो घटत्वप्रकारकत्वं यथा च योगजधर्मजन्यप्रत्यक्षे घटत्वादिवृत्तिधर्मज्ञान
सत्वेन स्वरूपतो घटत्वादिज्ञानसत्वेन वावच्छिन्नानवच्छिन्नप्रकारताद्वयशालितया स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकतया योगिनां सार्वज्ञ्यं तथा सामान्यल
क्षणाजन्यप्रत्यक्षे सामग्रीसत्वेन प्रकारताद्वयसत्वेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकतया निरुक्तसार्वज्ञ्यापत्तिर्दुर्वारैवेति दिक्। क्षितिरित्यर्थस्तु सामान्यल

स्यापत्तेरेव विनिगमकत्वात् न च तत्तद्घटादिज्ञानरूपोपनायकज्ञानकारणतायां व्यभिचार इति वाच्यं उपनायक ५

लक्षणाया निर्विकल्पकजनकत्वमेव समीचीनं तत्तद्घटादिज्ञानरूपोपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय
घटत्वाद्यप्रकारकत्वानिवेशेन लाघवात् सामान्यलक्षणाया निर्विकल्पकजनने व्यभिचाराभावात् न च तन्निर्विकल्पक एव व्यभिचार इति वाच्यं अवच्छिन्नविषय
ताया ज्ञानलक्षणाजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशात् न च यत्र प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रमेयत्वाद्याश्रययावत्प्रमेयगोचरं निर्विकल्पकं जनितं तत्र
सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यं प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया निर्विकल्पकानंगीकारात् घटत्वादिसामान्यलक्षणायैव निर्विकल्पकोत्पत्तिस्वीकारात् न च वि
निगमनाविरहः सार्वज्ञ्यज्ञानकार्यतावच्छेदककोटौ प्रमेयत्वाद्यप्रकारकत्वनिवेशात् तस्मात् सामान्यलक्षणाया निर्विकल्पस्वीकारे तदुपनायकज्ञानका
र्यतावच्छेदककोटौ घटत्वाद्यप्रकारकत्वानिवेशेन लाघवात् सामान्यलक्षणातो निर्विकल्पकस्वीकार एव समीचीनः दीधितौ तदजनकत्वे वि
तिपाठे तु शाहस्तु वितथत्वरसोप्ययमेवेति तद्विशेष्यज्ञानमिति विशेषणज्ञानं तु बाधकाभावात्कारणमेवेति भावः दीधितौ निरस्तमिति यत्तु विशेषणा
ज्ञानहेतुत्वे ज्ञानलक्षणायाः स्वातंत्र्येण कारणत्वं न कल्पत इति लाघवाद्विशेषणज्ञानहेतुत्वमिति तदसत् तावतापि विशिष्टप्रत्यक्षत्वेनैव विशेषणज्ञा
नजन्यतावच्छेदकत्वसंभवेनानुमित्यादावपूर्वव्यक्तिभानानुरोधेन सामान्यलक्षणासिद्धेरसंभवात् इति श्रीमन्महादेवविरचिते भवानंदीप्रकाशे
सामान्यलक्षणापूर्वपक्षप्रकाशः

दोषितावनंगीकारेपीति संशयत्वस्यार्थसमाजग्रस्ततया कार्यतानवच्छेदकत्वेन तद्धेतुत्वेमानाभावादि

तिभावः अपि नातद्धेतुत्वांगीकारसमुच्चयः संशय एवेति एवकारो वधारणे व्याख्यायां स्यादिति तथा च तद्धर्मितावच्छेदकप्रकारकत्वाद्धेतन्यप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायां विशेषणताव
च्छेदकप्रकारकज्ञानविधया हेतुतायां समानविषयकत्वनिवेशप्रयोजनाभावेन तस्यैव स्वप्रकारवत्त्वसंबंधेन संनिकर्षत्वकल्पनात् ज्ञानधर्मिणां संशयविषयता
नुपपत्तिः प्रसिद्धधूमविशेष्यकधूमत्वप्रकारकज्ञानस्यैव सत्वादिति भावः धीर्धितावच्छिन्नावादिसामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्व इत्यादिः तद्धर्मप्रकारकेति तथा च धर्मि
ज्ञानस्य धर्मिणां प्रत्यासत्तित्वमेव सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं न तु ज्ञानलक्षणाया इति भावः व्याख्यायां संप्रतिपन्नो सर्ववादिसिद्धत्वे लाघवात् हस्ताग्रपविशे
ष्यकेति नसावर्ह्येते निर्विकल्पकस्य जन्यतावच्छेदककोटौ अकीर्तनादिति भावः तत्तद्व्यक्तित्वादिति आदिना तद्वृत्तिधर्मप्रकारकत्वपरिग्रहः तद्वृत्तीत्यस्य च सामान्यवृत्तीत्यर्थः इति
धेयम् स्वत्वे च ज्ञानलक्षणावैयर्थ्यं ईश्वरज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्त्यैवोपपत्तेरित्याह इत्थं चेति सर्वदा सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानापत्तेराह यदा चेति विशिष्यधर्मिनि
वेशप्रयोजनमाह नघटत्वादिति विशिष्येन्द्रियनिवेशप्रयोजनमाह नचेति तत्त्वापीति तत्त्वयापि घटत्वादेरिव प्रमेयत्वादेः प्रत्यासत्तित्वोपगमादिति भावः प्रत्यासत्तितायाः इति
विशेषणताविशेषेतो मादिः हेतुत्वस्येति धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयेत्यादिः तेन घटत्वादेः प्रत्यासत्तित्वादिना प्याकाशाभावादीनां प्रत्यासत्तित्वोपगमे न तेषां प्रत्या
सत्तितापत्तिः कथमीश्वरज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वं इत्यभिप्रायेण शंकापि निरस्ता धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव प्रत्यासत्तित्वोपगमात् सामानाधिकरण्येन सामानाधिकरण्य
मात्रेण एवमग्रेपि न तु तद्विषयतानिरूपितविषयतासंबंधेन तद्बुद्धिं प्रतितदभावविषयतानिरूपितविषयतासंबंधेन तदभाववन्निष्ठयस्य समानविषयकत्वमात्रेण प्रतिबंध

कत्वं कस्या तेन तु प्रतिबंधकतावच्छेदककोट्यवच्छेदकत्वविषयतापि निवेशपते गौरवात् तथा च प्रसिद्धधूमे संशयोनुपपन्न एव व्याप्तिनिश्चयसत्वादिति सामान्यलक्षणाव
गाहीमत आह दीधितौ कथमन्यथेति व्याख्यायां समानविषयकत्वेति उक्तरीत्या दि: संदेहोपपादने पो तिसामान्यलक्षणाये ख्यादि: कुत्र संदेह इति तथा चात्र सामान्यलक्षणा
पाधिनसंदेहोपपत्तिरिति भावः प्रवस्तु पक्षं भइति तथा चोक्तरूपविषयकसंशयानुपपत्तानत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिविशिष्टबुद्धौ तदवच्छेदेन विरोधिनिश्चयसत्वेवि
रोधितयोक्तरीत्या समानविषयकतया विरोधित्वाभावेन प्रसिद्धधूमे एव संशयोपपत्तौ न तदनुरोधेन सामान्यलक्षणावश्यकत्वमिति भावः समानविषयकतामात्रेणैव विरोधित्वे
अतिरिक्तसंभावनायाउद्भेजकत्वाभ्युपगमाद्युक्तरूपविषयकसंशयानुपपत्तिरित्याशयेनाशंकते दीधितौ नचेति व्याख्यायां अनुपस्थितातिरिक्तेति कर्मधारयः अतिरिक्तसंभाव
नापदार्थं विकल्पयति दीधितौ यत इत्यादिना रूपेष्विति नचैतस्याः संभावनायाः पूर्वं यत्किंचिनभिमतत्वात् तस्या अतिरिक्तसंभावनापदार्थत्वं उनमिध्ययोजनमिति वा
च्यं वाद्विवक्षिया वंतोऽर्थाः संभवतितावतां द्रव्यत्वसंवदसां प्रत्यक्षपि कृत्वा तद्रूपान्नरूपमिति नचोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनास्मच्छाब्दत्वानुपपत्तावस्मत्वमेव वाच्यं तथा
चरूपामेत्वेन सकलतद्रूपामोपस्थितमर्थं सामान्यलक्षणावश्यकीति वाच्यं अस्मानुमितित्वरूपतया तन्मतस्य मप्रत्यक्षरूपतया वा तस्याश्चनावश्यकत्वात् द्रव्यादय इत्यादिपदं कर्मादिपर
मित्याशयेनाह व्याख्यायां द्रव्यकर्मेति दीधितौ रसादय इत्यादि परात्तगंधादिसकलगुणपरिग्रहः समानविषयकत्वेन प्रतिबंधकत्वेपि समानधर्मितावच्छेदकत्वं निवेशनीयमित्या
शयेनाव्याख्यायां संशय इति तद्धि तद्रूपे रोतिसमानविषयकत्वेन प्रतिबंधकमते महानसीयधूमो वह्निव्याप्य इति निश्चयस्यापि धूमत्वेन तद्विषयके धूमो वह्निव्याप्यो न

सर्वमित्युक्तं नतु धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वबोधनाय समानविषयकतामात्रेणाप्रतिबंधकतामतेन स्यात् १५

वेतिसंशयेप्रतिबंधकतयातदुपपत्तयेतदवच्छेदकं समानधर्मितावच्छेदकत्वं नययोसिद्ध दित्यमिति सूचनायतत्पक्षे येरोसमनुत्थानात दृष्टितरूपेरोसुक्तं अतराव समानधर्मिताःवच्छेदक
त्वांतर्भावेराप्रतिबंधकतादेवतद्रूमत्वेनतद्रूमव्यक्तित्वेन एतदपि संशयस्य साध्यो क्तं विशेषित्वमपि समानविषयकतामात्रेणाप्रतिबंधकतावादिमते वस्तुगत्या तन्न न समानध
र्मितावच्छेदककत्वांतर्भावे इत्याशयेनाहाभ्युपेत्येति उपपादयति प्रसिद्धरूपभिन्नत्वधर्मितावच्छेदकक विशेषदर्शनप्रदर्शनेनातिरिक्तसंभावनायाअप्रयोगमुपपादयति
प्रसिद्धरूपेक्षि पृथिव्यादिरूपे वा युक्तताभावव्याप्यता निर्णायसत्वे इत्यादि संशयायोगात् रूपं वायत्वाभावव्याप्यं न वेति संशयायोगात् तत्स्वरूपं वायुरन्नित्र वेतिसंशय प्रर्मवसा
नेनतदानीमननुभवादिति भावः तद्धटितेति प्रसिद्धरूपभिन्नत्वघटितेन मर्थः इत्यादिवेतिप्रश्नादिनागंधादिसकलगुणात्कर्मादिस्वसकलपदार्थपरिग्रहः दीधितौ तत्सर्वमि
त्यत्र तेषां सर्वेषां विशेषदर्शनविषयत्वबोधनाय योगादिति ज्ञेयं आख्यायां इमर्थः इति भावार्थः केचित्तु गौरवेरोतिहपत्वावच्छेदेन वायुत्वाभावव्याप्यत्व निश्चयेपि क
दाचिदतिरिक्तसंभावना संभवेनतादृशनिश्चयाभावविशिष्टासौ ते जिकृत्वायात तथाच लाघवेन रूपत्वावच्छेदेनैतन्निश्चयएव रूपवायुत्वाभावव्यभिचारीतिग्रहे विरोध्यस्ति
तिभावइत्याहुः दीधितौ नापुक्तइति तथा वोक्तसंशयासंभवान्नुपपद्यमानसामान्यलक्षणासिद्धस्संभवतीति भावः सामान्याभावेतिघटादिसामान्याभावेन र्थः आख्यायां
संनिकर्षार्थ वेति सामान्यलक्षणास्वीकार इतिशेषः नैयायिकस्येति मीमांसकेस्सामान्यलक्षणानंगीकारादिति भावः मानाभावादेतीति अथ प्रतियोगिज्ञानमूलकं
लेनेसाकारकप्रतियोग्यमिश्रिताभावप्रसक्तापत्तिरेवतत्रमानं न चतादृशप्रसक्तापत्तिरेव न तरापत्तिरितिवाच्यं अभावत निर्विकल्पस्य सिद्धांतेनंगीकारेणोद्दियस

वद्धविशेषणतेंद्रियसंबद्धविशेषणताविशेषणताभ्यामभावाभाववत्त्वयोर्विषयतयाभावप्रत्यक्षापत्तेरेवंतादृशापत्तिपर्यवसानादिति चेन्न तदंगीकारेपि भूतले घटवत्व
प्रमकाले इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्येंद्रियसंबद्धविशेषणताया विशिष्टहेतुत्वस्यावश्यकतया तादृशापत्तिवारणात् व्यभिचारइति तज्ज्ञानं विना तत्वकारकज्ञानासंभवा
दिति भावः नन्वेवमपि केवलाभावत्वादिना तत्वस्य व्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यं तद्धेतोः किं प्रत्यक्षे तन्निष्ठेदंत्वस्य नियमेन भानांगीकारात् लाघवादाहत्ताव विशेषइति दी
धितिविरहत्वादिनेति आदिना तत्वादिपरिग्रहः इदंत्वस्य ज्ञानविशेषात्मकतया तुल्यमायेन तत्वादेरपि तद्रूपतया तद्रूपेन तत्वादेरिदंत्वस्य च भिन्नत्वादिति भावः एतेन
तत्वादेरिदंत्वस्य चाभेने तत्वादेनीपदेन परिग्रहस्संभवति तथा सति तत्वादेरिदंत्वभिन्नत्वेन द्रुमयोर्नजोभाववत्वात्मकत्वमभेदापत्तेरितितेजोभाववत्वेनेति ग्रंथविरोधापत्तेरिति
केषांचिद्दूषणोद्धारणपरास्तं वस्तुगत्याभेदेपीदंत्वस्य तेजोभाववत्वात्मकत्ववादिमते तत्वादेरपि तदात्मकतयाभेदांगीकारेणात्मनत्वहानाप्रत्यक्षस्य तेजोभाववत्वेनेति ग्रंथस्या
विरोधात् उपस्थितइति इदंत्वसंशयनिर्वाहकधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानसत्वस्य चनाय व्याख्यायां तमेभिन्नइति अभावे इति शेषः तेन तमोभिन्नो घटाद्यभावे इदंतेन भा
नेविवादाभावेपि न क्षतिरिति ध्येयं संशयायोगादिति अभावत्वधर्मितावच्छेदककाभाववत्संशयायोगादिति भावः प्रतियोगिनिर्विकल्पकानंतरमनुभवविरुद्धस
घटाद्यभावप्रत्यक्षस्यापत्तेरेवाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे मानं तत्र तद्धेतुत्वे वीन्द्रियसंबद्धविशेषणतायां अभावप्रत्यक्षत्व
स्यैवकार्यतावच्छेदकत्वेन तद्दत्वाद्घटनिर्विकल्पकानंतरं घटाभावप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्वारा घटत्वरूपेणाद्य घटज्ञानं विनापि यापटत्वादिरूपेण यटादिज्ञानसहकारेणापटा

घभावप्रत्यक्षं न तेन घटत्वरूपेण घटज्ञानविरहस्य किंचित्करत्वादित्याशंकार्या तस्मा अपि तु तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्यक्षे तन्निष्ठहेतुताया आवश्यकतया तस्मा
त्तद्रूपेण प्रतियोगिज्ञानसहकृतायास्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्यक्षोत्पादकत्वांगीकारेण प्रतियोगिज्ञानहेतुत्वेनोक्तापत्तिरिति समाधानमित्याशयेनाह ननु
भूतल इत्यादि अभावत्वप्रकारकस्येति योगितया घटीय इत्याकारकस्येत्यर्थः पटाभावत्वादिना घटाभावावगाहिनिश्चयसत्त्वे पटो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय घट
त्वरूपेण घटज्ञानकार्यतावच्छेदके घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया इंद्रियसंबद्धविशेषणताया अपि कार्यतावच्छेदकेऽवश्यं निवेश
नीयमन्यथा तत्रैव व्यभिचारेण घटत्वरूपेण घटज्ञानस्य तस्याः सहकारित्वासंभवादित्याशयेनाह प्रतियोगिताकत्वावगाह्यभावप्रत्यक्षत्वमित्यनेनैवेति वाच्यमिति शेषः घ
टत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहीत्यर्थः तेनोक्तभ्रमे न व्यभिचारः इत्येव इत्याद्येव पर्यवसितमिति दुरुद्धरो व्यभिचार इति भावः व्यभिचा
र इति सामान्यलक्षणापेदंत्वादिनावगाहने इत्यादिः तस्मात्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहित्वाभावेन प्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटौ नाकांक्षितत्वादिति भावः तेनेति तथा च
विशेष्ये विशेषणमित्यादिविषयताशालिभावप्रत्यक्षानंगीकारेण विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकं च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयसापेक्षत्वेन निर्विकल्पकोत्तर
मभावप्रत्यक्षापत्त्यसंभवेन तत्प्रतियोगिज्ञानहेतुत्वसामान्यमपि कल्पकमेवेति भावः ननु प्रतियोगिज्ञानस्य सत्त्वांगीकारे हेतुत्वेऽपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणानिश्च
यस्य हेतुत्वानुरोधेनैव सामान्याभावभाने यावत्प्रतियोगिरूपविशेषणनिश्चयार्थं सामान्यलक्षणांगीकारस्यावश्यकत्वात् तत्राह नन्विति तथा च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनि

श्रूयमाणत्वस्यैव तत्रापेक्षणीयत्वेन विशेषणतानिश्चयस्यानावश्यकतया न सामान्यलक्षणासिद्धिरिति भावः द्वितीये तु सामान्याभावधीविषयीभूतत्वरूपप्रतियोगिसंनिकर्षार्थं सामा
न्यलक्षणाङ्गीकारे तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्जनकतायां विशेषणाविषयकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वमित्याशयेनाह पूर्वोक्तेति घटत्वप्रकारकज्ञानत्वरूपेणेत्यर्थः अन्वय
व्यतिरेकाभ्यामेवासिद्धावित्याशयेनाहाभ्युपेयमिति तदाशयेनोक्तं दीधितौ हेतुत्वेपीत्यपि शङ्कापादानं एवं दीधितौ प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेपीत्यस्य प्रतियोगिघटादिरूप
विशेषणाविषयकत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकतावच्छेदकत्वेपीत्यर्थ इति ध्येयं केचित्तु ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधीयविलक्षणाविषयतानभ्युपगमेन प्रतियो
गितावच्छेदकप्रकारकयावत्प्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकं अन्यथा सामान्याभावभानस्य यावत्प्रतियोगिविषयकतानुपपत्तिः संनिकर्षाभावादिति प्रागल्भ्या
भिप्रायस्तदाशंकायां तद्दूषयति दीधितौ प्रतियोगिज्ञानस्येति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधीयविलक्षणाविषयतानभ्युपगमेन प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारेणोत्पादितं संभ
वात् सामान्याभावप्रत्यक्षसंभवात् इदं चाहेतुत्वादित्यत्र हेतुः तथा च यावत्प्रतियोगिविषयकत्वमेव तस्यासिद्धमिति भावः एतादृशव्याख्याने च ग्रन्थे द्वितीयकल्प
दूषणाप्रयुक्तोनसंदर्भविरोधः प्रतियोगिज्ञानस्येतिग्रन्थस्यापि द्वितीयकल्पीयत्वेन तद्दूषणासमर्थत्वाभावादिति प्राहुः अन्ये तु प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले इन्द्रियसंबद्धविशेष
णतारूपसंनिकर्षसत्त्वे प्रतियोग्यमिश्रितनैराकारकप्रत्यक्षवारणार्थमभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानहेतुत्वमावश्यकं तन्वैवमपि तस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशाल्यभावप्रत्य
क्षत्वमेव जन्यतावच्छेदकं वाच्यमन्यथा घटाभाववत्तादिना घटाद्यभावप्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेरिति तद्धेतुत्वेप्युक्तापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यं इन्द्रियसंबद्धविशेषणताया अप्युक्तरी

सैवविषयभेदेनहेतुतयोक्तोभयसंभवादतआहस्वीयेतिप्रतियोगिविशेषितेति तथाचविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यलौकिकत्वहेतुतयैवनिर्वाहेहेतुहेतुमद्भावएवेतिभावः नन्वेव
मिंद्रियसंबद्धविशेषणतायाअनंतहेतुतापत्तौगौरवेणास्वीकार्यत्वेऽपि तद्धेतुत्वमेवसम्यक् नचतत्वाप्युक्तरीत्यातस्याअनंतहेतुत्वमावश्यकमितिवाच्यं मन्मतेऽभावत्वावच्छि
न्नप्रतियोगितयाघटप्रकारकत्वेसतिघटातिरिक्तप्रकारकं यत्तद्भिन्नाभावत्वप्रकारकाभावलौकिकप्रत्यक्षत्वादेरेवघटत्वप्रकारकघटज्ञानादिकार्यतावच्छेदक
त्वेनतेनैसाकारकप्रत्यक्षस्यघटपटादिरूपयावत्प्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदकाक्रांततयाप्रतियोगिज्ञानेऽसत्त्वकालेऽभावप्रत्यभावेनतस्याएकहेतुत्वेपर्यवसानात् अथै
वमपियत्रपटाभावत्वादिनाऽत्मात्मकेऽपिपटोनास्तीत्याकारकंघटाभावप्रत्यक्षंजायतेतत्रघटोनास्तीत्याकारकघटाभावप्रत्यक्षापत्तिः तादृशज्ञानस्यघटाप्रकारकघटाति
रिक्तप्रकारकज्ञानभिन्नत्वाभावेनघटत्वप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वादिति चेन्न प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारतातिरिक्तप्रकारत्वानिरूपि
ताभावत्वावच्छिन्नविषयताशालिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नेघटत्वप्रकारकज्ञानस्यहेतुतयोक्तापत्त्यभावात् इत्थंचनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसमनियताभावानामैक्ये
पिनक्षतिः उपदर्शितरीत्याकार्यकारणभावेनैवतत्रव्यभिचारवारणसंभवात् नचैवमपिकार्यतावच्छेदकगौरवमितिवाच्यं इंद्रियसंबद्धविशेषणतायाअनंतकारणता
कल्पनेनैवलाघवस्यापरामृष्टत्वादिति मिश्रानुयायिनांमतमवलंब्याह प्रतियोगिज्ञानस्यहेतुत्वेपीति अत्रापिशब्दोऽस्वरससूचनायतथाहि इंद्रियसंबद्धविशेषणताया
एकहेतुत्वेप्रतियोगिज्ञानहेतुतामतेऽपिघटज्ञानकालेऽभावोनघटीयइतिसंसर्गग्रहेनेसाकारकप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्वारा नचघटपटादिरूपयावत्प्रतियोगिज्ञानरूपकारण

बाधादेव नोक्तापत्तिरिति युक्तमेवेति वाच्यं यावद्व्यक्तिप्रतियोगिज्ञानं विनापि घटो नास्तीति प्रत्यक्षोदयेनेंद्रियसंबद्धविशेषणतायाः फलजनने यावद्व्यक्तिप्रतियोगिज्ञानस्य विशेषसामग्रीता
संभवेन तथापत्तिसंभवात् पटादिव्यक्तिज्ञानसहकृतस्याभावो न घटीयइतसंसर्गाग्रहादेरेवं पटज्ञानसहकृतस्याभावो न पटीयइतसंसर्गाग्रहादेरेकैकस्य विशेषसामग्रीत्व
मभ्युपेत्योक्तापत्तिवारणं संभवतीति विभाव्यते यत्ते तदा प्रतियोगिज्ञानस्य त्वावच्छेदेन हेतुत्वानभ्युपगमेपि न क्षतिः विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया तस्यावश्य
पेक्षणीयेनेंद्रियसंबद्धविशेषणतायाः फलजनने विशेषसामग्रीतया तस्यापेक्षणसंभवात् इत्थं च मयापींद्रियसंबद्धविशेषणताया विशिष्य कार्यकारणभावो नांगीक्रि
यते किंत्वलौकिकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव घटज्ञानादेरेव विशेषसामग्रीतया सहकारित्वोपगमे न तदुक्तरीत्यैव नैसाकारकप्रत्यक्षवारणसंभवात् इदंत्वप्रकारकाभाव
प्रत्यक्षानुपगमादिदंत्वोपस्थितेरपि विशेषसामग्रीत्वाभ्युपगमाद्वा न तदनुपपत्तिरपि एवं च मन्मते विशिष्येंद्रियसंबद्धविशेषणतायाः कार्यकारणभावएव नास्ति
कुत्रास्तु रकल्पनप्रयुक्तलाघवं मिश्राणामिति तन्मतमनुपादेयमेवेति वदंति अधिकमनुमितिलक्षणएव प्रागभिहितं तद्घटप्रतियोगिकेति तद्घटव्यक्तिप्रतियोगिकेत्यर्थः त
द्घटज्ञानत्वेन तत्तद्व्यक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वेति तज्ज्ञानस्य भ्रमकाले तदभाववैज्ञानापत्तिवारणाय वस्पष्टीति शेषः दीधितौ माभावादिति एकरूपेण तज्ज्ञानादस्तद्रूपावच्छिन्नतस्या
व्यक्तसत्त्ववारणाय तद्रूपावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे तद्रूपप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वे व्यक्तिभेदेन हेतुत्वांतरे प्रमाणाभावइत्याशयः व्याख्यायां प्राचीनेरेवेति स्वमते समनि
यताभावैकैकेन व्यभिचारो बोध्यः यावत्तेजोज्ञानादिति तादृशेत्यादिः एवमग्रेपि तदर्थं यावत्तेजोज्ञानार्थं सामान्यलक्षणां अंगीकार्येति तथा च प्रतियोगिज्ञानहेतु

तमस्तेंधकारप्रमक्षानुरोधेनसामान्यलक्षणासिद्धिरितिभावः स्वपरेति अत्रचक्षुरालोकद्वारा कुड्यादिसंबंधकारसत्तापरस्वप्रकाशकत्वमुक्तं तच्चोद्भूतरूपवन्महत्त्वंसुवर्णादिम
तितत्सत्तायपरप्रकाशकत्वमुक्तं तच्चसंयोगेनचाक्षुषजनकत्वं तथाचद्रव्यवृत्तिद्रव्यवैजात्यविशेषावच्छिन्नसामान्याभावोंधकारइतिपर्यवसन्नं नचात्रयत्किंचि
त्संबंधेनतादृशाभावस्तेजोविशेषवत्यपिसंबंधसामान्येनतादृशाभावश्चनांधकारस्यसत्त्वापीतिवाच्यं संयोगेनतादृशाभावस्यैवांधकारत्वात् नचैवमालोकेंधकारप्रस
पात्तिः स्वस्मिन्संयोगेनस्वाभावादितिवाच्यं तच्चाक्षुषानुरोधेनतत्रापिसंयोगेनालोकांतरसत्त्वस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् यत्तुतेजोविशेषत्वमुद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजस्त्वं
तरावच्छिन्नसामान्याभावएवांधकारइतिनव्यैरुक्तं तच्चिंत्यं आलोकद्वाराकुड्यादिसत्त्वेंधकारासत्त्वप्रसंगात् नील[illegible]मरकतादिप्रभारूपस्यनीलत्वापादिरूपाभिभूततत्त्वान्नीलम
रकतादिप्रभासत्त्वेप्यंधकारसत्त्वप्रसंगाच्च अत्रेदमवधेयं तेजोविशेषसामान्याभावत्वंनांधकारत्वं तथासतिरूपादावप्यंधकारप्रसक्षापत्तेः नचचक्षुःसंयुक्तविशेषतात्ता
स्यैवतद्ग्राहकत्वांगीकारान्नोक्तापत्तिरितिवाच्यं एवमप्यनुमानादिनातद्गृहेरूपादौतद्व्यवहारस्यदुर्वारत्वात् नचांधकारादिपदसमभिव्याहृतसप्तम्याद्यनुयोगिक
विशेषणतावच्छिन्नाधेयताबोधकत्वस्यांगीकारान्नोक्तव्यवहारइतिवाच्यं तथाप्यंधकारेंधकारइतिप्रतीतिव्यवहारयोरनुपपत्तेः नचेष्टापत्तिरनुभवविरो
धात् अंधकारद्वयसत्त्वादिनाखंडनकारैराद्येइयसत्त्वेनांधकारेंधकारसत्त्वेनतत्प्रतीतिव्यवहारयोःस्वीकाराच्च किंचतादृशाभावत्वस्यांधकारत्वाभ्युपगमेतेंधकार
स्तेजोविशेषसामान्याभावइतिसहप्रयोगानुपपत्तिः एवंतेजोविशेषत्वाननुसंधानेप्यंधकारप्रतीत्यनुपपत्तिस्तस्मात्तदभाववत्त्वस्यरूपंविषयताविशेषेणज्ञानविशे

घोवांधकारत्वं यत्रांधकारप्रतीतिव्यवहारौ तत्रैव तादृशांधकारत्वविशिष्टाधिकरणस्याभ्युपगमाच्चानानुपपत्तिः अत एव पूर्वमतएवेदं त्वादिनोपस्थितद्रव्येति ग्रंथव्याख्या
नादृशरीत्ये जो भावत्वं न द्रव्यत्वं किंतु स्वरूपेणानंतद्रभावव्यक्तिव्यक्तित्वानि विशेषो वेत्यिव्याख्यापि तादृशाशयमूलिकास्वरसतस्संगच्छत इति दिक् ननु ध्वंसप्रागभा
वयोरन्यताभावविरोधेन ध्वंसप्रागभावाधिकरणे सामान्याभावासंभवेन कथमुक्तसामान्याभावस्यांधकारत्वसंभव इत्यत आह ध्वंसेति प्राक् व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावघटितप्रथमलक्षणे दीधितौ नाभावसमुदायइति संयोगासंबंधावच्छिन्नतेजस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेजो विशेषाणां त
तदन्यत्वभावसमुदाय इत्यर्थः तेन ध्वंसादेः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधानंगीकारेपि न क्षतिः व्याख्यायां प्रागभावध्वंसयोरिति आद्यपनाशजन्यध्वंसस्या
प्यत्र संभवोपि संभवति न तु प्रागभावस्येति प्रागभावस्याभ्यर्हितत्वमिसाशपेन प्रागभावस्य पूर्वनिपातः यत्र यावद्व्यक्तित्यावद्व्यधिकरणतेज
सांध्वंसप्रागभावयोरंधकारपदार्थानंतर्भावेनात्रासंभवेपि न दोष इत्याशयः कुत्रचिद्व्यक्तिजो भावे त्वमोव्यवहार इत्यस्य सिरोंतुमशक्यतादृक्
चेति तथाचेत्ति तथाचाभावेयावत्तातानिवेशेनेव्यधिकरणतेजसांध्वंसप्रागभावयोरन्यत्रासंभवेपि न दोष इति भावः दीधितौ अननुगमादिति नानात
रननुगतधर्माभावादित्यर्थः व्याख्यायां यावदभावेति तत्सामान्याभावप्रसक्त्या एवं निष्प्रमतत्वाद्विशेषाभावकूटेपि संनिकर्षसत्वादिति भावः अंशतः कत्वादिति
सामान्यलक्षणया पायीसादिः तथा चांधकारस्यासर्वतापमेयत्वापत्तिरिति भावः तदधिकरणोत्पत्तितेजस्त्वादिनेति व्याख्यायां नाम्नाधिकरणान्यत्पत्तितेजस्त्व

परीयत्वात्तेजस्त्वस्य व्यधिकरणत्वात्तेजःसाधारण्येन ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितावि प्रसक्तेरतस्तदनतिप्रसक्तं धर्ममाह तत्कालीनावच्छेदेनेति ध्वंसप्रागभा
वकालावच्छेदेनेत्यर्थः व्यधिकरणत्वात्तेजोनिष्ठतदधिकरणवृत्तित्वस्य तत्कालानवच्छिन्नतया नैतस्यातिप्रसक्तत्वमिति भावः तत्प्रतियोगितावच्छेदको
वच्छिन्नेति अत्रावच्छेदकत्वं च स्वरूपसंबंधरूपं बोध्यं तेन तेजस्त्वादेस्तन्नष्टत्वादिरूपावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः कथमिति तेजस्त्वादेस्तादृशप्राग
भावादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादिति भावः अस्मंताभाव इति अग्रेतनेन्वकारोत्र संबध्यते तथाभावात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभावप
त्पक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् अत एव अस्मंताभाव एव तथाभावादेव घटत्वाद्यवच्छेदेनैव घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताक[illegible]हेनैव त
थाच यथा घटध्वंसप्रागभावादीनां घटत्वाद्याश्रयप्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षं तथांधकारघटकतेजोध्वंसप्रागभावयोरपि तेजस्त्वाश्रयप्रतियो
गिकत्वेन प्रत्यक्षसंभवान्नानुपपत्तिरिति भावः अनावश्यकत्वादिति तथा च तेजोभावकूटेंधकारप्रतीतिविषयत्वं न संभवतीति भावः मात्रेति अ
नेन सामान्याभावभानानुरोधेन सामान्यलक्षणाया आवश्यकत्वेपीति सूचितं अन्यथा न्यायसामान्यलक्षणां विना मदुक्तदिशा अस्मंताभावे
इंद्रियसंबद्धविशेषणताया एवमुक्तरीत्या दीधितौ न प्रतियोगिज्ञानमिति इदं च वक्ष्यमाणगतिमनुरुध्योक्तं वस्तुतस्तत्प्रतियोगिज्ञानापेक्षा सापि न क्षतिः
अनागतानामप्यनुमानाज्ज्ञानसंभवस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात् विनापि ना सामान्यलक्षणां शेषवक्ष्यमाणत्वादिति ध्येयं व्याख्यायां सन्निकर्षार्थमेव सामा

मलक्षणेति वचसामान्यलक्षणाया एव संनिकर्षत्वे कथं सन्निकर्षार्थित्वोक्तिरिति वाच्यं तदिंद्रियकरणकतद्धर्मवत्त्वबोधसामग्रीसापेक्षाया एव तस्याः संनि-
कर्षत्वेन प्रकृते तादृशसामग्र्यभावेन तस्याः स्वतः संनिकर्षत्वासंभवेन तथोक्तेः इदं घटमुख्यविशेष्यकं घटो भविष्यतीत्याकारकं उपनीतविशेष्यकेति
उपनीतमुख्यविशेष्यके सत्यर्थः मनसेति इदं प्रत्यक्षमित्यनुषज्यते व्यंजकत्वेति नचैत्यादिनेत्यादिः विरोधादिति लौकिकप्रत्यक्ष एव सामग्र्या व्यंजकत्वेन
बहिर्विषयकस्य तस्य लौकिकतया तत्र सामग्र्या व्यंजकत्वविचारासंभवादिति भावः घटविशेषणकेति घटेन भविष्यत इत्याकारकमित्यादिः अनेन
घटो भविष्यतीत्यनेन ननु भविष्यत्ताविशेष्यकप्रत्यक्षं सामग्र्या व्यंजकतापर्वणाविरोधाय भविष्यत्तांशे लौकिकमेव वाच्यं तच्च न संभवति भविष्य-
त्तायाः वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपतया तदानीं प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तदंशे लौकिकसंनिकर्षासंभवात् तत्राह ध्येयमिति निरूपकतासंबंधावच्छिन्ना-
नुयोगित्वस्यैव प्रतियोगित्वरूपतया नोक्तदोषः नच विनिगमनाविरहः उक्तप्रत्यक्षान्यथानुपपत्तेरेव विनिगमक[illegible]त्वादित्याशयः अव-
गाहतामासत्तां हि क्षितौ भ्रमत्वमिति तादृशप्रत्यक्षस्येत्यादिः स्यादिति शेषः तथा च तादृशभ्रमात्मकप्रत्यक्षानुरोधेन सामान्यलक्षणासिद्धिरिति हृदयं अ-
मागतप्रतियोगिकत्वमेवास्तामत आह नचेति प्रत्यासत्त्यंतरं सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानप्रत्यासन्नभिन्नं अस्तीति येन तत्सास्याकारः स्यादिति शेषः सा-
मान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनेति आद्यतृतीयार्थोऽभेदः घटत्वाश्रया इति तृतीयार्थो जन्यत्वमनुभूतपदार्थैकदेशानुभवाद्वेपि अनुभूतं तदिंद्रियकरणक

भ॰ प॰
२४४

तद्धर्मवत्त्वबोधसामग्रीकाले प्रागनुत्पन्नं ताद्दशानुभवस्य प्रागभावप्रत्यक्षपर्यन्तप्रसत्त्वाराहस्यं तच्चेति व्याख्यायां हेतुत्वाभिप्रायेणोक्ति सामान्यमात्रसमनंगीकर्तृमतेनेदं तु सामा
न्यादिति भावः ननु सामान्यलक्षणयैवानागतघटमानं न संभवति तदानीं तद्विद्रि प्रत्यक्षाकृतद्धर्मवत्त्वबोधसामग्र्या असत्त्वात् अत एवाथैतस्यावतरणोज्ञानरूपसंनिक
र्षाधर्मिवत्सामान्यलक्षणानुकूलमत आह ध्येयमिति आश्रयमाशयः पूर्वोपदर्शितरीत्या तद्धर्माश्रयमुख्यविशेष्यकत्वात्प्रत्यक्ष एव — तद्धर्माश्रयलौकिकत्वात्प्रत्यक्षसाम्ग्रा
अपेक्षणेनानतिविनापि सामान्यलक्षणया घटविशेषणताकप्रागभावप्रत्यक्षसंभवत्वे वप्रवृत्तारतोऽसंनिकर्षाधर्मिवेनुक्तिरूपथा अनेघटो भावि इति प्रतीतिघटमुख्यविशेष्य
कप्रत्यक्षाभिप्रायेणोक्तिः पूर्वापरविरोध इति प्रागभावप्रत्यक्षस्यैवाभावात् तदनुरोधेन सामान्यलक्षणोपाशयेनाशंकते दीधितौ नचेति वाच्यमिति सन्निमेणान्वयः
घटमकारणास्येति विजातीयरूपालद्दृयसंयोगादिरूपेत्यर्थः सामग्रीयेग्यः साम्ग्री जन्यलौकिकसाक्षात्कारविषयः वाच्य इतित्वयेमादिः व्याख्यायां प्रागभावव्या
प्यत्वेनेति व्याप्तिश्चयत्नयत्प्रकारावच्छेदेन घटादिविरमकारणांतगततृणावच्छेदेन घटादिप्रागभावत्वाकारिकेति प्येवं दीधितौ प्रागभावस्यानुमितिरेवेति स्व
कारेणाप्रत्यक्षयवच्छेदः अनुमितिश्चैककपाले घटप्रागभावस्य घटेप्रागभावप्रतियोगित्वस्यवा अनुमितौ च पक्षधर्मताबलात्पूर्वव्यक्तेरपिभानमिति न तदनुरोधेन
सामान्यलक्षणेति भावः व्याख्यायामनिपतनाधिकरणोक्तिपाठे इतीमं तस्य प्रतीत्यादिमन्वयः नियताधिकरणोक्तिपाठे तु इहैतस्यान्वयो यथास्यादिः प्रत्यक्षानुपपत्या दिति स्व
प्रत्यक्षानुदयप्रसंगादित्यर्थो वाभ्यः वलवत्वादिति नचानुमितमनुपन्नविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या एव वलवत्त्वेन प्रकृते प्रतियोगिंशे लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावा

राम॰
२४४

त्कर्थवत्त्ववत्त्वमिति वाच्यं तथापि स्वांप्रागभावलौकिकप्रत्यक्षेच्छायां तत्प्रत्यक्षसंभवेत स्तु रीत्येन सामान्यलक्षणया याश्रावत्वप्रकारकत्वमिसत्वता सर्यात त्रासत्वेन नैति घटादि का
र्येति स्मरणोत्तरचरमकारणाप्रत्यक्षं ततस्तत्व्याप्तिस्मरणात् ततः पक्षधर्मताज्ञानमिति तदानीं प्रागभावस्यासत्वमिति भावः दीधितौ प्रत्यक्षायोगादिति लौकिकप्रत्यक्षे विष
यस्यापि हेतुत्वादिति भावः ननु प्रागभावकाले पुपनीतभानात्मकव्याप्तिग्रहसंभवेन कथं तावत्कालं प्रागभावस्यासत्वेन प्रत्यक्षायोग इति चेत्र चरणांशे उपनीतभानात्म
कव्याप्यत्वग्रहस्य सर्वत्र संभवेन सर्वत्रैव प्रागभावप्रत्यक्षापत्तिर्वारणाय चरमकारणांशे लौकिकविषयताशालिव्याप्यत्वग्रहस्यैव व्यंजकत्व पातृपाता दृशप्रत्य
क्षस्य चरमकारणोमन्तावेव संभवेभवेन चरमकारणोमत्तोत्र दृश्ये लौकिकविषयताशालिव्याप्यत्वग्रहकाल स्व प्रागभावनाशात् न च चरमकारणांशे उपनीतभानात्
मकव्याप्यत्वग्रहस्य हेतुत्वेपि सर्वत्र प्रागभावप्रत्यक्षापत्तिवारणाय चरमकारणस्यापि व्यंजकत्वांगीकारेण विषयस्यकार्यसहभावेनैव हेतुत्वे व्यक्तिकालस्वरूपय
जकत्वांगीकारेण संभवति तथा च तादृशानुमितिसामग्रीकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या अपि सत्वात् कथं तत्प्रागभावानुमितिरपीति वाच्यं प्रागभावस्यानु
मितित्वीकर्त्तप्रागभावस्यायोग्यतया लौकिकप्रत्यक्षस्वीकारेण तत्सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वास्वीकारात् व्याख्यायां ज्ञानस्य कपालादौ ज्ञानस्य तेन निश्चयताधिकर
णकप्रत्यक्षोपपत्तिः ननु कार्योपधानव्याप्यत्वग्रहपर्यंतं प्रागभावस्यासत्वेन तत्प्रत्यक्षायोग एवेमत आह तत्रकार्येति अथैवं चरमकारणांशे तादृशकार्योपधाने
व्याप्तज्ञानमुपनीतभानात्मकमेव संभवतीति तस्यैव व्यंजकत्वे स्वीकरणीये तथा च सर्वत्र तादृशज्ञानसंभवेन सर्वत्रैव प्रागभावप्रत्यक्षापत्तिरिति चेत्र तादृशसाम

म॰प्र॰
२५५

ग्याऽऽपि इत्यादिग्रन्थं जनकत्वात्तन्नैवं किं तादृशज्ञानस्य हेतुत्वेनेति वाच्यं तथाविधाव्याप्यत्वज्ञानकाले फलानुत्पादानुरोधेन तादृशज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वात्त
द्वेतिकार्येऽपिधानव्याप्यत्वेन ज्ञाने चेत्यर्थः अनेन प्रागुक्तं समाहितं नोतिं तत्पक्षासंभवस्तथैतनोऽपि न चाकार्यांशे तादृरूपभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः स
त्वात्कथं प्रागभावप्रत्यक्षमिति वाच्यं ज्ञानद्वयसाधारण्यासंभवे रूपेण व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्ज्ञानस्य व्यंजकतया तादृशज्ञानद्वयकालेऽपि भिन्नविषयकानुमिति
सामग्र्या असत्वात् मान्यास्त एतदस्वरसादेवो तं कार्यमात्रं इत्यादिकस्य समस्येच्छया सन्निष्ठितं इत्यर्थः कार्यमित्यविवक्षितं तथा चेत्य तत्र ह्यागो प्रागभा
वप्रत्यक्षेनानुपपत्तिरिति भावः इमाहुः विनिगमनेति लाघवादिरूपविनिगमनेत्यर्थः तथा च गुरुशरीरे सति घटितकार्येऽपिधानव्याप्यत्वज्ञानस्य व्यंजकत्वे लाघवविरहा
त्समघटितप्रागभावव्याप्यत्वज्ञानस्य व्यंजकत्वे लाघवेन तत्त्वे व्यंजकत्वमित्यादिस्वरतामप्यां विनिगमनेत्यादिस्त इत्यर्थः यथाश्रुते विनिगमनाविरहादुभयसि
द्धौ प्रागभावव्याप्यत्वज्ञानमेवेत्यस्यासंगतेः वस्तुतस्त एवकारस्यापूर्थकतया यथाश्रुतेऽपि मेवसमंजसम्। नन्वेवमपि प्रागभावलौकिकप्रत्यक्षे बाधकाभावः कार्येऽपि
धानव्याप्यत्वस्यैव ज्ञेयत्वात् हेतूनां तर्भावे त्रापि प्रागभावव्याप्यत्वस्यापि प्रागभावकाले ज्ञानसंभवादत आह एवं चेति प्रत्यक्षाभ्युपगमे लौकिकप्रत्यक्षाभ्युपगमे संनि
कर्षाभावात् लौकिकसंनिकर्षस्य कारणत्वेतिलौकिकप्रत्यक्षे विषयसंनिकर्षयोः कारणत्वसम्बन्धमत्वादिति भावः गौरवादिति तथा च प्रागभावस्यायोग्यत्वेन लौकिकप्रत्यक्षा
संभवदृष्टान्तः अनुमितिरेवेति तत्त्वेऽव्यवहारसंभवादिति भावः आदिना विनाशप्रयावत्स्वरूपप्रागभावस्य परियेहे विनाशत्वस्य प्रागभावप्रतियोगिभावत्वरूपतया

राम॰
२५५

ध्वंसमात्रं पदस्य तत्राह आदिमेति मतभेदेन नव्यमते न प्राचीनमतानुसारेणाह पदेति प्रागभावप्रतियोगित्वस्येति प्रथमकल्पे प्रागभावनिष्ठघटप्रतियोगिकत्वस्येत्यर्थः घट
विशेष्यकानुमानकल्पे यथाश्रुतमेवेति ध्येयं दीधितावनुमानासंभवाद्वेति तथाचोपदर्शितगौरवस्य प्रामाणिकतया प्रागभावप्रत्यक्षे बाधकाभाव इति भावः न
च घटध्वंसे भविष्यतीति प्रत्यक्षमित्यादिना प्रत्यक्षप्रतीतिमुपक्रम्य ध्वंसपक्षे भविष्यत्वं हीत्यादिना वक्ष्यमाणशाब्दबोधप्रक्रियोपदर्शितसमाधानमनुपपन्नमत
स्तत्राह प्रामाण्यार्थं व्याख्यायां नावितादिना घटो नास्तीत्याकारकमिति प्रागभावप्रत्यक्षमिति मनेनान्वयः अतीतवर्तमाने च भविष्यत्वप्रतीतिरेव नेत्याह दीधितौ वर्तमाने इति प्राग
भावविशेषणं वर्तमानत्वं च तत्र शब्दप्रयोगाधिकरणतत्क्षणरूपकालस्य ह्येवं समानार्थकत्वानं तत्त्वेनानुभवात् ननु तन्मते एव प्रागभावप्रतियोगितयोत्पन्नो ह्यसौ तन्मते
भावेन प्रागभावप्रतियोगित्वासंभवाद्वर्तमानप्रागभावप्रतियोगुत्पत्तिकत्वमित्यसंगतमतः प्रतीकस्थ ध्वंसेवतदाशयमाह व्याख्यायां उत्पन्न इति क्रियात्मकतये तिक्षणा
संबंधस्य क्रियात्मकक्षणारूपत्वादिति भावः अप्रागभावः उत्पत्तिप्रागभावः प्रामाणिक इति तथाचोत्पत्तेरव्यवहितमत्वाभिप्रायमेवेति भावः अस्वीकारान् सामान्यलक्षणानगीकर्तृ
मितिसादि इदं भविष्यत्वमिति दीधितौ तर्कं भविष्यत्वमिति हरतां दीधितावध्याहार्यमिति लौकिकप्रत्यक्षविषयः नचोत्पत्तिभविष्यत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वाभावेनुमित्यादि वि
षयत्वमेववाच्यं तच्च तादृशेनानुमानायोगाद्वेसनेन दूषितमेवेति वाच्यं अनागतत्वाप्रमेयं प्रमेयवदित्याद्यनुमितिमूलकप्रमाप्रमेयत्वादिकस्मरणेन तदनुमानसंभवद्
साशयात अत एवास्य लौकिकप्रत्यक्षासंभवेप्यलौकिकमानसप्रत्यक्षसंभवेन तदनागतघटादिभागानुरोधेन सामान्यलक्षणादशकोत्पत्तिपरास्तं उक्तादिशा सामान्यलक्षणा

८

भ॰प्र॰
२५६

क्विनैवत उपपत्तेः अतीन्द्रियत्वादिति न चैवमुक्तभविष्यत्वस्याप्यतीन्द्रियकालादिघटितत्वेन तत्त्वंउन्नमनुपयुक्तमिति वाच्यं वस्तुगतिमनुरुध्य तत्त्वंऽनात् कपालसंयोग
नाशाजन्यघटनाशस्थले इह कपाले घटध्वंसो भविष्यतीति प्रतीतावित्यापत्तिरत आह कपालनाशजन्येति बुद्धिः बुद्धिमूलकयोगः एवमग्रेऽपि नवा भवनेऽस्य इति न चा
भभवनेऽघसमुत्पद्य प्रागगोत्वाभावमिष्यतीति मैत्रेऽयांग रोम्य्वा भविष्यतीति प्रयोगापत्तिरेव कुतो न हते निवाच्यं तत्रध्वस्तनी संज्ञायात्नुयो विषयत्वेन तयाऽस्टोवाधेनता दशाप्रयो
गापत्त्यसंभवात् व्याख्यायां नाशप्रागभावेति यद्यपि भविष्यत्वस्याऽत्यन्तिदेघटित तत्र यानाशोत्पत्तिप्रागभावेति वक्तुमुचितं तथापि समनेऽप्यनेन नाशप्रागभावस्यैव नाशोत्प
त त्तिप्रागभावरूपत्वात् तथोक्तं ग्यधितिगतेवेति वर्त्तमानादिदिनस्यापि गतध्वंसः परदिनत यावरध्वंसःप हार्थत्वादिति भावः वर्त्तमाने सादि उत्पत्तेरित्यादिः अत्र न परइतिउत्पत्तेरुत्प
त्तिमत्वाभावेन वाधादिति भावः अभिहितत्वादिति ससम्बन्ध इतिकारिकायाममतरसम्भस्य दमधीकभूतिमनमसादः असंबद्धसंबंधो पहिताक्रियाउत्पत्तिरितिव्यावृत
तदेव माधीकृतस्य भूरूपत्तिस्थानमिति ग्रंथेन भस्य रपदस्यो समर्थकतया भूपदस्योत्पत्तिस्थानार्थकतया व्याख्यानेनोत्पत्तेरध्युत्पत्तिमत्वमभिहितमिति मभिमानः
वक्तृतमक्तत्र भसंरपदस्योत्पत्तिसमर्थकस्योपि कृदभिहितइतिमायेनोत्पद्यमानपरत्वमेव अन्यथा माधीकपदेन चोक्तेच्छाविषयत्वं दर्शयते मादितत्रसाग्रिमग्रंथविरोधा
पत्तेः तद्रूपेणोत्पद्यमानमोक्षे उत्कटेच्छाविषयत्वप्रतीत्यापादनादिति कुसुमाञ्जलिप्रकाशेऽत्पत्तेरध्युत्पत्तिमत्वमनभिहितमेवेति ध्येयं इदमुपलक्षणाद् उत्पत्तेरघक्षणत्वं
घरूपाया इत्यादि पूर्वोपदर्शितयुक्तिसद्भावाद्वेमपि द्रष्टव्यं नाशोत्पत्तिमत्वस्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकोत्पत्तिमत्वस्य दीधितौ पत्ताप्तन इति स्पष्टाग्रापे

राम॰
२५६

वर्तेतेऽभावश्च ह्रस्वत्वेन तदर्थस्यानुपगमात् समभिव्याहारविशेषानन्तर्भेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रवृत्त्यात्सलट्समस्तद्‌र्
तिशेषः अत्र भूसत्तायामिति शास्त्रिकस्मृतिवलेन लाघवेन च भूधातोः कालसंबंधितरूपसत्तायामेव शक्तिर्न तु सत्तामात्र इत्याशयेनोक्तमिति विज्ञाय प्रसाध्य तदस्तु तत्त्वं केचित्तु
भूधातोर्लाघवेनाभेद एव शक्तिः आकाशं द्रव्यं भवतीत्यादावेव च मुख्यः प्रयोगः न चाभेदेऽभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव[struck through]ः सचाप
सिद्ध इति वाच्यं एवकारस्य शास्त्रिकस्मृतिविरोधात् आकाशं द्रव्यं भवतीत्यादावभेदस्य संसर्गमर्यादयैव लाभसंभवाच्च धात्वर्थनिरूपितत्वस्य च धात्वर्थे तदन्वयप्रदर्शना
य प्रागभावानंगीकारात् तादृशकालीनत्वमिति व्याख्यायां एवं इहाघघटो भविष्यतीत्यादौ धात्वर्थे देशविशेषकालविशेषयोरधिकरणत्वेनान्वये नश्यतीत्यादौ नश्यती
त्यादावपि अन्वये अधिकरणत्वेनान्वये न तु भविष्यतीत्यादाविव नश्यतीत्यादावपुत्पत्तिर्न प्रत्ययार्थः स्मर्तव्याः तत्र हे इति नश्यतीत्यादावित्यर्थः एवमग्रेऽपि केचित्तु नश्य
तीत्यादौ प्रत्ययार्थोत्पत्तौ कालविशेषादेरधिकरणत्वेनान्वये सर्वत्र कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थ एवान्वय इति व्युत्पत्तिभंगापत्तिरित्युत्पत्तेर्धात्वर्थत्वमंगीकृत्य तत्रैव का
लविशेषादेरन्वय उचित इत्याहुस्तन्मतं निराकरोति न चात्रेति प्रत्ययार्थेति आख्यातत्वेनाख्यातार्थस्य ध्वंसप्रतियोगित्वे प्रथमान्तार्थघटाद्यवृत्तिप्रतियोगित्वे अन्व
यापातादिति धात्वर्थनाशोत्पत्तेरित्यादिः सच वाधित इति भावः अन्वयापातादित्यादिपाठे वा धेनेत्यादिः न चैवमुत्पत्त्युत्पत्तिभंगो दुर्वार इति वाच्यं आगत्यानतत्त्वं कोचकत्वाना
न्यतरत्वेन घटः इत्यादौ व्यभिचारेण तादृशव्युत्पत्तेरसिद्धेश्च एतेन नश्यतीत्यादौ धातोर्ध्वंसोत्पत्तिमत्तांशे लक्षणा तादृकदेशोत्पत्तावनागतत्वादेः प्रत्ययार्थस्य कालविशेषाद्यधि
करणत्वस्य चान्वय इत्यपि निरस्तं प्रत्ययार्थः प्रत्यर्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तिभंगापत्तेः केचित्तु नशधातोर्नैव शक्तिः लक्षणायां नाशोत्पत्ती युगपदेव बोध्येते युगपद्वृत्तिद्वयवि

रोध्यसमभिव्याहारादिभिरिवानभ्युपगमादित्याहुस्तद्ध्वंसस्य तद्धात्वर्थयोःपरस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रत्ययार्थे तत्त्वाभावेति अत्रेदं रहस्यं अत्रो मते प्रत्ययार्थत्वाभिधानं
घनाशत्वमनुयोगितादिशेषो रखंडोपाधिर्वा तद्विशिष्ट एव नशधातोः शक्तिप्रिमभिप्रायेण नशधातोरुत्तरमित्रं भावत्वविशिष्टशक्तौ चानागतत्वादिकमेव प्रत्ययार्थः सच
धात्वर्थे विशेषणं वेत्यन्यदेतत् किंतादृशोत्पत्तिः क्वापि न प्रत्ययार्थ इति चेन्न प्रतिपदाहाघटाविनष्टश्चैत्रस्य स्पर्शो सिद्धः सन्नत्र नष्टौ प्रतियोगिश्चैत्रः क्रियमाणीति प्रयोगवारणाय
नादृशास्य लेप वक्तादृशोत्पत्तेः प्रत्ययार्थत्वस्यावश्यकत्वादिति दीधितौ कालविशेषादेरिति आदिना देशविशेषपरिग्रहः तेन भवने सत्युत्पन्न प्रागसतोगमिष्यतीति प्रागभाव
नाशात्मकघटे प्रागसत्त्वात् प्रागभावो नंक्ष्यतीति न प्रयोगः प्रागभावानंगीकारेनुत्पन्न देशोत्सन्निकनाशस्याप्रदेशवृत्त्वाभावादुत्पन्नो नाशो वा देशविशेषस्यान्वयेपि नंक्ष्यति
रा रित्याशयेनैवादिपदेयानं नष्टश्चैत्रन् नंक्ष्यतीति अत्र वार्तिककारानुयायिनः घटो नंक्ष्यतीत्यादौ घटादेरुत्पत्त्यर्थवर्तमानकालावच्छेदेनैव नाशप्रतियोगित्वस्याभ्युपगमे
न नष्टश्च वर्तमानकालावच्छेदेन नाशप्रतियोगित्वाभावान्न नष्टो नंक्ष्यतीति व्यवहारापत्तिः एवंचैव नंक्ष्यतीत्यत्र वर्तमानोत्पन्नोत्पत्त्यर्थत्वाभिधानं दीधितिकारोक्तमसंगतमेवे
त्याहुस्तच्चिंत्यं अवच्छेद्यावच्छेदकतासंबंधस्यावच्छेदकत्वाभावेन वर्तमानकालावच्छेदेन नाशप्रतियोगित्वान्वयाभ्युपगमासंभवमाशयेन दीधितिकारोक्तिसंगतेः व्याख्या
यातस्य धात्वर्थस्य अभेदान्वयानुरोधाद्वेति वस्तुतोर्थद्वंद्वतिरूपेति पुरुषेत्यादिः ध्मयन्त्र हुत्वाख्यातयोः ध्वस्तानो दितिर्हा घटः घटोभविष्यतीत्यादावपीत्यादिः सन्नेवेतिएवका
रेणोत्पन्नेत्यवच्छेदः प्रयोगः स्यादिति तथाच सर्वत्र भूधातोरुत्पत्तिरेवार्थः अनुशासनस्य सत्तापरत्वमभ्युपेत्यपरमेवेति भावः प्रत्ययार्थ भविष्यत्वस्य तार्थः लक्षणा वे

तिआख्यातस्येत्यादिः नन्वेवं देशादिविशेषकालादिविशेषयोर्धात्वर्थत्वरूपसत्तायामन्वयेभवनेभ्यः सम्प्रसद्येतिभाग्युपदर्शितेहेयोर्दुर्वारइत्यत आह इत्याद्येति प्रागभावरति
तेनभवनेष्वइत्यादिदेशवारसांप्रतियोगिनिस्वरूपसत्तात्मकप्रयोगिनि अनेन भाग्युपदर्शितस्यैवाभावितीत्यादिदोषस्यकृपाणनाशेत्यादिदोषस्यचवारणं तथाचयतद्दे
शाद्यतनकालाधिकरणिकायाएतद्देशाद्यतनकालाधिकरणकवर्त्तमानप्रागभावप्र [illegible] ति योगिनीस्वरूपसत्तनतत्प्रयोगइत्याद्यबयवोधः अन्वय
संभवप्रयोगादितिवक्तुं ब्रीहिगर्भकर्मधारयः तादृशप्रयोगेऽभयत्रान्वयसंभवादितिसर्थः ऽभयत्रान्वयेनैवतादृशप्रयोगसंभवादितियावत् नाशतत्प्रतियोगिनोरिति
नाशेन्च भाकृतेक्रियंस्पतीत्यादिर्न प्रयोगः तत्प्रतियोगिनन्वयेनध्वंसाविनाशकेपरन्धोर्नंस्पतीन प्रतियोगः तथाचाद्यतनकालेहरतिरघतनकालहरतिर्भविष्यत्रा
शप्रतियोगीघटइत्यन्वयवोधः अन्वयासंभवादिति तथाचभाविष्यतीत्यादावुत्सम्पर्धकत्वंभूभातोरावश्यकमितिभावः नन्वेवंभूधातोरुत्सम्पर्धकत्वे भूसत्तायामित्यनुशा
सनविरोधोदुर्वारइत्यत आह भूधातोष्विति सत्तामात्रेति तथाचाकाशंभवतीत्यादौसमानरूपार्थसंभवेनन तत्परोक्तानुशासनविरोध इति भावः आनुभविकत्वादिति इदमुप
लक्षणांउत्सम्पर्धकत्वंविनोत्करीत्यादिनिर्वाहाश्चेत्यदिदमयभूधातोरुत्सम्पर्धकत्वेनानार्थत्वापत्तिरनुशासनविरोधितादवस्थ्यं चेत्यत आह तत्रचेति अन्यदेतद्धि तथा
चभूधातोर्लक्षणायोत्सम्पर्धकत्वेननानार्थत्वं नवापुरस्त्वार्थपरानुशासनविरोध इतिभावः अतएवानुनेनीतिइदमुपलक्षणांअत एवाहपत्या प्पनइतीत्यपिद्रष्टव्यं न
तूत्पतइत्याशयः स्वरूपसत्तायाउत्पत्तसंभवमाशंक्याहस्वरूपात्मिकायामितिव्यवस्थापितत्वादिति हि नित्यस्यसन्नम्पर्थत्वे शरदादिप्रसुप्यं तिचप्रकाइत्यपिप्रसज्जे

नेतिभावः उत्पन्नमिति अद्यतनकालोत्पत्तिको यो वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगी नाशस्तत्प्रतियोगी त्यास्त्वित्युपबोध इतिभावः न कस्त्रीयइति तत्कस्यानंविनैवो
पपत्तेरितिभावः अनापत्तेरिति अन्यथा नष्टेन्द्रपतीत्यपि प्रसज्येतेति भावः पूर्ववृत्तेरिति चिरविनष्टेपीत्यादिना प्रागुपदर्शितेत्यर्थः आहुरित्यस्वरसबीजं घटोभवि
ष्यतीत्यादौ हि ध्वंसस्य मानस्यानुभवविरुद्धत्वात् इति तत्वरसो बोध्यः प्रागभावप्रत्यक्षमिति तथा च तदनुरोधेन सामान्यलक्षणा अवश्यं स्वीकार्येति भावः दीधितौ सामान्य
कमिति समयविशेषावच्छिन्नघटत्वादिकमित्यर्थः व्याख्यापा पूर्वमेव प्रागल्भमतखण्डनावसर एव नचैवमपि भाविघटविषयकेदानीन्तनज्ञानोत्पत्तिः साकारकास्ता
भावभानार्थं सामान्यलक्षणावश्यकत्वे वेति वाच्यं तद्भानेऽपि तस्य सामान्यलक्षणायापि दुर्ज्ञेयत्वेन तादृशभानासिद्धेः तत्र इह कपाले एवमयेपि दीधितावभाव
मात्रमिति मात्रपदेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यवच्छेदः अथ तादृशप्रमयस्य घटप्रतियोगिकाभावमात्रावगाहित्वेपि न सामान्यलक्षणासिद्धिः तस्य
सात एवं घटप्रतियोगिकाभावावगाहितयैवोपपत्तेरिति निरुक्तावगाहित्वखण्डनमयुक्तमिति चेन्न तादृशप्रत्यक्षस्य स्वलगतमात्राभावतीतद्घटप्रतियोगिकप्रागभा
वध्वंसावगाहितया सामान्यलक्षणावश्यकत्वस्याभिमानेनैव निरुक्तावगाहित्वखण्डनात् व्याख्यायां घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमिति॥ इत्थञ्च प्रतीकं अचयइति अनुप
गेऽनाद्वयः अत्र न नगतिकत्वादिति सामान्याभावावगाहि तादृशप्रत्ययानुरोधेन प्रागभावध्वंसयोः प्रतियोगितया अपि घटसामान्यस्य स्वीकारादिति भावः दीधितौ सम्भव
नोवेति नयेतसनुपपत्ते तत्र कपालइति नचेत्सनुपपत्ते ततः इदानीं तनकपालान्तरे व्याख्यायां चाभ्यघटेति महाप्रलयइत्यादिः अत्र इदानीं तनकपाले प्रागभावसघट

प्रागभावस्य सामान्याभाववता घटसामान्याभाववता एवमग्रेऽपि सर्वावधिकालेति संसारस्यानादित्वादिति भावः ध्येयमितीत्येतन्मतं सिद्धान्तलक्षणे निरूपितं । अनुक्तीतिमुद

घटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव नत्वत्यन्ताभावविषयत्वादिति भावः ननु पटाद्यसंताभावस्यैव पटध्वंसाद्यसंताभावत्वकल्पना दुरुपपन्नेरत आह दीधितावसंताभावस्येति अ

विरोधित्वादिति ध्वंसाद्यसंताभावत्वासंभवादिति शेषः ध्वंसाद्यविरोधिनि ध्वंसाद्यसंताभावत्वकल्पने ध्वंसादिकालेऽपि तद्धीतिप्रसक्ताबुद्धिप्रसंगादिति भावः व्याख्या

यां न स्यादिति पटासंताभाव एवेत्यादिः पटध्वंसाद्यभाव इत्यर्थः सिद्धान्तेति अभावप्रतियोगिकातिरिक्ताभावानंगीकारपक्षसिद्धान्तेत्यर्थः भावे वेति अननुग

तानामेवाधिकरणानामनुगतघटादिध्वंसाद्यभावत्वेन तादृशधीविषयत्वसंभवेनेत्यर्थः अमतेति भावात्मकाधिकरणेषु भावत्वाभावादिति भावः भावाभा

वसाधारणाभावत्वांगीकारे त्वाह अन्ये केषामिति दीधितावतिरिक्तादेवेति अथ पटाद्यसंताभावातिरिक्तस्य तद्ध्वंसाद्यसंताभावस्य कल्पने गौरवेणात्यन्ताभावस्य ध्व

साद्यविरोधित्वमंगीकृत्य पटाद्यसंताभावस्यैव तद्ध्वंसाद्यसंताभावत्वकल्पनमनुचितं न चैवं भाविविनिर्विनष्टे वा घटे इह कपाले घटो नास्तीति प्रत्ययानुपपत्तिरूप

दर्शितरीत्या दुर्वारेति वाच्यं ध्वंसादेः सामान्याभावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य सामयिकत्वाभ्युपगमेनोपपत्तेरिति चेन्न तथा सति पटादिकालेऽनन्तध्वंसाद्यभावप्रतीत्यनुपप

तोपदर्शितगौरवस्य प्रामाणिकत्वेनादोषत्वादिति दिक् इतिवत्प्रसव इति इत्याकारकासंताभावप्रसवपदे लक्षणाप्रसंग इत्यर्थः न लोकानामिति तथा च प्रागभा

वस्य कथं विरूपितप्रसक्तमिति पर्यवसितं व्याख्यायां शब्देति प्रागभावशब्द इत्यर्थः संभवद्विषयांतरतया प्राक्कालीनाभावादिविषयकतया तादृशेति अत्यसंताभा

वविलक्षणप्रागभावरूपेत्यर्थः अन्यथा संभवद्विषयांतरत्वेऽपि शक्यस्वस्वत्वं तत्साधकत्वे प्रागभावं खंडयति अन्याशंकते दीधितावत्येति व्याख्यायां कार्यसमूहत्वव्यवहारादेः
अन्यथासिद्धिं साधयति तत्वेनैवानुपपादनेऽपि उपपादयितुमशक्यत्वेऽपि प्रमत्वेऽपि निरूपत्वेऽपि सत्येऽर्थः नातिरिच्यतेति तथा च तत्सूर्वत्वादिव्यवहारस्य ध्वंसघटितत्वेनैव
प्रागभावघटितत्वेनाप्युपपादयितुं शक्यत्वाद्विनिगमनाविरहेण प्रागभावस्यापि सिद्धिर्निराबाधैवेति भावः तादृशप्रमयस्यामसंभवेऽन्तमत्वमाशंक्याह तथा चेत्यादि अ
तिरिक्तत्वाद्वेति असंताभावातिरिक्ताभावेत्यर्थः मामात्मकस्य तिप्रमयस्य स्वसमवेतगुणाद्यधिकरणसमयसंबंधरूपध्वंसाघटितो मते विषयकत्वे संभवे ध्वंसप्रागभा
वयोरुभयोरप्यसिद्धो विनिगमनाविरहेण प्रागभावघटितो मते विषयकत्वसंभवेन चातिरिक्तध्वंससाधनाय दीधितौ तादृशविलक्षणताप्रसत्यांतरानुसरणमिति शहुरु
सत्वेऽपीति अतीद्रियत्वे तथेति शेषः अनन्यथासिद्धं अन्यथानुपपद्यमानं तत्वविवंदीति घटोत्पत्ति प्रतिवंदीत्यर्थः दीधितावतिरिक्त्वताभिति अत्यंताभावभिन्नतया सिद्धत्वेत्य
र्थः प्रागभावस्वीकारे अतिरिच्यत इति पूर्वानुषंगेणान्वयः घटप्रागभावो नष्ट इत्यादिविलक्षणनाशप्रमयस्यासिद्ध एवेत्याशयः अन्ये त्विति संदिग्धदृशप्रमयस्यासिद्धत्वेता
दृशप्रमयस्याप्यसिद्धत्वस्य तुल्यत्वात् विनिगमकाभावादिति तन्नूर्वत्वादीति आदिनाएतद्दिनपूर्वत्वादिपरिग्रहः व्याख्यायां ध्वंसेतीति नवीनमपि महाप्रलयेतिप्रसंगः घ
टादिध्वंसमेतत्कल्पनाद्ध्वंसप्रतियोगि घटादिध्वंसस्य नित्यत्वादिति वाच्यं ध्वंसपदस्य ध्वंसत्वनिरूपकप्रतियोगित्वपर्यंतत्वाभ्युपगमेन नकत्वाभ्युपगमात् दीधितौ दुः
खात्यंताभावस्येति अयमाशयः दुःखप्रागभावस्यापि यच्छिन्नफलत्वे यच्छिन्नोत्तरं नत्वतियोगिदुःखस्यामनो मायच्छिन्नस्यानर्थकं अतः समो व प्रतियोगिसामग्रीरूपना

शक्याभावेन तद्धर्मावच्छिन्नतया प्रतियोगितं विनाभावत्वानुपपत्त्या सिद्धदुःखप्रतियोगिकत्वेन चात्यन्ताभावत्वमेव ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वेमानाभावा
दिति अत्यन्ताभावस्य नित्यस्य फलत्वासंभवात् तद्दृत्वस्मिन्निमादि ध्वात्मावच्छेदेनेत्यर्थः दुःखसाधनध्वंसमिति पापध्वंसमित्यर्थः क्रियाविशेषे मंगलप्रायश्चित्तादौ ॥ ननु सुख
दुःखाभावान्यतरस्यैव स्वतःपुरुषार्थतया पापध्वंसस्य तदन्यतया स्वतःपुरुषार्थत्वासंभवेन तत्साधनतया च गौणपुरुषार्थत्वासंभवेन प्रायश्चित्तफलत्वासंभवात्
पूर्वकल्प एव सम्यक् न चोक्तहेतुः नित्यस्यापि योगक्षेमसाधारणजन्यत्वसंभवात् तत्राह व्याख्यायां नवीनमतमिति स्वतःपुरुषार्थत्वादिति वलवद्द्वेषविषयाभाव
त्वस्यैव स्वतःपुरुषार्थत्वप्रयोजकत्वेन सुखाभावयोरिव पापध्वंसस्यापि स्वतःपुरुषार्थत्वसंभवस्यैवानएवाहि कंटकध्वंसादेः स्वतःपुरुषार्थत्वं तत्र न तत्रोक्तं संगच्छते इत्याशयः
यत्तु पापध्वंसस्य प्रायश्चित्तफलत्वं न सम्यक् तथाहि न तावत्सामान्यतः पापध्वंसत्वं प्रायश्चित्तजन्यतावच्छेदकमतिप्रसंगात्तन्नापि ब्रह्महत्यादितत्पापध्वंसत्वं तत्तत्प्रायश्चि
त्तजन्यतावच्छेदकं तत्तत्प्रायश्चित्तं विनापि प्रकारान्तरेण तत्तत्पापध्वंसेन व्यभिचारात् किंतु तत्तद्विजातीयपापध्वंसत्वमेव तत्तत्प्रायश्चित्तजन्यतावच्छेदकं तत्र हेतुतासंच तत्तत्राश
क्तिमाने नित्यसाकर्म्यमपि। एवंच तत्तद्द्विजासमसंदेहेन तद्विजातीयपापरूपनिमित्तसंदेहेन वहुवित्तव्ययायाससाध्ये तत्तत्प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्यनुपपत्तिः निमित्तसंदेहस्य प्रवृत्ति
प्रतिबंधकत्वादिति न च ब्रह्महत्यात्वादिसामान्यधर्मपुरस्कारेण निमित्तनिश्चयसत्वान्न कृच्छ्रादिस्थले सतीष्टसाधनतानिश्चये प्रवृत्त्यादिसंदेहेपि प्रवृत्त्युदयेन निमित्तसंदेह
स्य सहकारिसंदेहतया फलसंदेहपर्यवसन्नतया प्रवृत्तावप्रतिबंधकत्वात् अत एव वहुव्ययायासादिसाध्यापादनसंभवादेव आपाद्येति तु न सह दोषानिरूपणाद्येत्यर्थः आपादनात्

आपादनसंभवात् प्रथमक्षणस्थापाद्यापादकयोरप्रसिद्धिसत्वादितिभावः तद्भावादेव तद्बुद्धित्वसामान्याभावादेव दीधितौ कार्याद्दरिति जन्यद्रव्यं जन्यत्वादिकं च प्रति
द्रव्यत्वादिना रूपत्वादिना च प्रतिबंधकत्वेन तत्तज्ज्ञानव्यक्त्यादिकं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबंधकत्वेन चेत्यर्थः । तेन कार्याधिकरणे पूर्वं संयोगादिरूपकार्यस्यावश्यकतया
सामान्यतः कार्यत्वेन कार्यस्य प्रतिबंधकत्वासंभवेपि न क्षतिः व्याख्यायां कालीनेति कालोत्पत्तिराः तेन स्थूलकालमादाय न दोषः सविकल्पकस्य चतुर्थादिक्षणे पुनरुत्पादापत्ति
र्न संभवतीत्यतिप्रोक्तं पर्यनिर्विकल्पकहायावश्यकतया अनित्यत्वावच्छिन्नहेतुताकविशेषणाज्ञानविरहादिरूपाश्रयेणाह निर्विकल्पकस्य स्वोत्पत्तिद्वितीयतृतीयक्षणयोः पुनरुत्पादप्रसक्ते निर्वि
कल्पकप्रतिबंधकतयैव निरास संभवादाह चतुर्थक्षणाद्यनिचतुर्थादिक्षणाः इत्यर्थः तत्र वस्तुतः संयोगादिघटिततन्निर्विकल्पकसामग्र्यास्तृतीयादिक्षणेपि सत्वादितिभावः ती
कालीनेति कालोत्पत्तिकालीनो सन्निकर्षः ध्वंसादीति ध्वंसामग्र्यापिताद्दशस्य विनिगमनाविरहेण प्रतिबंधकतयाविनाशस्य हतौ विनिगमनाविरहेणेति तेषां हेतुतया पुन
रुत्पत्तेरुत्सादृशानां संभवादितिभावः । हेतुताया इति अनंतहेतुताया इत्यर्थः । प्रागभावहेतुतामते पुनरुत्पत्तेरपि तत्कार्येष्यलिंगितप्रागभावसत्वेन पुनरुत्पत्तेः कार्याभावसाहचर्याय वि
शिष्टैव तस्यवाच्यत्वादितिभावः मिथ्याज्ञानवासनाया इति मिथ्याज्ञानजन्यसंस्कारस्येत्यर्थः मिथ्याज्ञानं चात्मादौ शरीराद्यभेदाद्यवगाहिज्ञानं कल्पतरु इति तथा च तत्वज्ञानिनां तत्वज्ञाने
नेन वासनानाशान्न धर्माद्युत्पत्तिरितिभावः अनंतत्वादिति तथा चानंतहेतुताकल्पने गौरवमितिभावः अथ तासामनंतत्वेपि वासनात्वरूपसंस्कारत्वव्याप्यमिथ्याज्ञानजन्यसंस्का
रगतजातिविशेषस्य जनकतावच्छेदकतया नानंतहेतुताकल्पनमिति चेन्न पटुतरत्वजातौ मानाभावात् पटुतरत्वजातावेव मानाभावादित्यिवाच्यं पुनःपुनःस्मरण

जन्यतावच्छेदकतयैवतत्सिद्धेः ननुस्वसमानकालोत्पन्नपदार्थानां प्रागभावसमनियतत्वादेकेनैवनानंतानां कारणताकल्पनमत आह किंचेति नचेति तत्स्वभाववत्त्वरूपविशेषः ध्वंस
प्रतियोगीति जन्यसत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे प्रागभावानंगीकारे जन्यत्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वरूपत्वासंभवेन ध्वंसप्रतियोगित्वरूपत्वमित्याशयेनेदं अनादित्वेति विना
शिसमवेतस्य सादित्वनियमादितिभावः अनुपपत्तिरिति इति तेन तत्स्वभाववत्त्वविशेषः अत एव तत्स्वभाववत्त्वाभावादेव स निरुक्तो धर्माधर्महेतुः सामान्यादि तु सत्वेति विनाशित
या सामान्यादित्वाभावेन नतु सत्वोत्कीर्तनं भावत्वेनाभावत्वेन वेति विनाशिसमवेतभावस्य सादित्वनियमे तद्घटकत्वेनानिर्णायकः सम्भवेन तत्वाद्भावत्वेनानिर्णायकः उक्तमिति तेषाम्
नाघविघावादित्यात्तस्यैवानाघविघानामकत्वादितिभावः अधिकमग्रे वक्ष्यामः सामग्र्या अव्यवहितोत्तरकालस्य सामग्रीसमयध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे
सति सामग्रीसमयध्वंसाधिकरणसमयस्यानतिरिक्ततया च नोक्तरीत्या पुनरुत्पत्तिरितिभावः अवच्छिन्नत्वसाधिकमुत्पत्तिपर्यन्तनिवेशस्य वैयर्थ्यं तथा च स्वाग्रिम
मनुरुध्योक्तेन निरुक्तसामग्र्यव्यवहितोत्तरकालस्य कार्याधिकरणत्वेन नियमेऽपि द्वितीयादिक्षणस्य निरुक्तसामग्र्यव्यवहितोत्तरकालत्वाभावेन तत्र पुनरुत्पत्तिवा
रणासंभवेऽपि न क्षतिः एतेन सामग्र्यव्यवहितोत्तरकालत्वं यदि यथाश्रुतं तदा कार्यवत्त्वेन नियमेऽपि निर्विकल्पकस्य चतुर्थादिक्षणोत्पत्त्यादितं तु संयोगनाशनष्टस्य विशेषादि
तं तु कपत्स्यावस्थितत्वादितं तु कपदोत्पत्तिकाले पुनरुत्पत्तिर्दुर्वारा यदि च तन्निरुक्तरूपं तदा कार्योत्पत्तिमत्त्वेन नियमेऽपि नोत्पन्नपुनरुत्पत्तिर्द्वितीयक्षणस्य निरु
क्तसामग्र्यव्यवहितोत्तरकालत्वाभावादिति नतु कार्योत्पत्तिमत्त्वेनेत्यसंगतमिति हृदयं निरवकाशं ननु व्यापकेऽव्यर्थविशेषणतास्यादेव तयोः सति निवेशस्याव्यर्थत याव

क्षणसमनुरोधोपि कथमिति चेत्तत्र ब्रूमः उद्देश्यासिद्धिरेव तस्माद्दोषतया वीजं यथा सुंदरयत्किमाऽनिस्सारो यत्र प्रकारांतरेणोद्देश्यसिद्धिस्तत्र न स दोषस्तन्मेव एवं च महतेस्वाधि
करणासमयध्वंसाधिकरणात्वस्य द्वितीयादिक्षणेत्वसामग्रीसिद्धतया तदनधिकरणात्वस्य प्रथमक्षणाएव संभवेन स्वाधिकरणासमयध्वंसानधिकरणासमयसंबंध
रूपोत्पत्तिमत्वस्यार्थसिद्धतयोत्पत्तिनिवेशवैयर्थ्यं सुवचमेव अतएव न च व्याप्यकेनव्यर्थविशेषणतावीजाभावादिसादिप्राचीनग्रंथाश्रयुक्ताभिप्रायकाएवेति दिक् तद
धिकरणाक्षरोति अत्र द्वितीयादिक्षणासंबंधेऽतिव्याप्तिवारणाय द्यादत्संभवप्रागभावविशेषणं प्रथमक्षणप्रागभावस्याप्यतद्धिकरणमहाकालवृत्तितयाऽसंभववारणा
यक्षणोत्पत्तिघटसमानकालोत्पत्तिकक्रियाद्यात्मकस्थूलकालसंबंधेऽतिव्याप्तिवारणाय चरमक्षणापदं महाप्रलयोत्पत्तिसाधारणं चेदं महाप्रलयात्मकचरमध्वंसात्मकक्ष
णमादायैव तत्र लक्षणासमन्वयात् महाप्रलयानंगीकारे तु स्वक्षणात्वघटितनिरुक्तविसाशयेन लाघवाद्यप्रागभावतदधिकरणयावत्कालेति अत्र द्वितीयादिक्षणासंबंधेऽतिव्या
प्तिवारणाय चरमाधिकरणांतं कालविशेषणं प्रथमक्षणस्यापि यावत्कालप्रागभावानधिकरणत्वाद्यसंभववारणाय प्रागद्धिकरणेति प्रागभावविशेषणं तदधिकरणतायस्मि
तिवकृद्धीहिणात द्रूसर्थकं वृत्तित्वं वकालिकसंबंधेन प्रथमक्षणप्रागभावस्य तद्वृत्तित्वाभावान्नासंभवः यथाश्रुते तदधिकरणात्वस्य यावत्कालविशेषणात्वलाभेन यावदंत
र्गतमहाकालस्य प्रागभावाप्रसिद्ध्या प्रथमक्षणस्य तादृशयावत्कालांतर्गतप्रथमक्षणप्रागभावानधिकरणात्वेन चासंभवस्य दुर्वारत्वात् द्वितीयादिक्षणासत्तादृशतृतीयादिक्ष
णप्रागभावाधिकरणतयाऽतिप्रसंगनादवस्थ्यमतो पावदिति प्रागभावविशेषणं कालिकसंबंधेन तद्वृत्तित्वाभाव प्रथमं कालपदं कालिकसंबंधेन प्रागभावाधिकरणा

तत्ताभावयच्चरमकालपदं नच महाकालस्यापि तादृशप्रागभावाधिकरणत्वात्तत्संबंधेऽतिप्रसंग इति वाच्यं तादृशप्रागभावावच्छिन्नकालसंबंधस्य विवक्षणेन तादृशमहा
कालसंबंधस्याप्रसक्तसंबंधपर्यवसन्नतया लक्ष्यत्वेनादोषात् केचित्तु प्रथमक्षणस्य न तदधिकरणत्वं किंतु तन्नसद्वितीयादिक्षणानामेवाधिकरणत्वमिति मैकदेशिमतात्
मरणोत्तरं यथाश्रुतार्थसम्भवं तदधिकरणत्वस्य यावत्कालविशेषणत्वमेव समग्रमित्याहुः घटाद्यधिकरणोत्पत्तिघटादिसंवद्धे समर्थः अधिकरणानां पर्यन्तनिवेशे गौरवात्तत्प्रयोग
गभावावच्छेसाश्रयः यथाश्रुते विषयितायाः अधिकरणत्वानियामकतयाऽसंगतेः असंभव इति द्वदमुपलक्षणां संयोगादिना घटाधिकरणस्य योध्वंसस्तदनधिक
रणस्य योध्वंसस्तदनधिकरणत्वस्य द्वितीयादिक्षणेपि सत्त्वेनातिव्याप्तिः स्यादिममपि दूषणं एतेन कूटमारणाधिकरणत्वानादरेणासंभवं संपाद्य समयपदोपादाने सं
प्रविरोध इति दूषणमप्यनवकाशं जन्ममात्रस्य कालोपाधितया ज्ञानस्यापि समयत्वात्ऽकटोषतादृक्स्यमत आह कालिकसंबंधेनेति दीधितौ ध्वंसानधिकरणेति
ध्वंसावच्छिन्नभिन्नेसमर्थः अधिकरणतानिवेशे गौरवान्नाभावाच्च अघक्षणस्यापि द्वितीयादिक्षणात्मकत्वाधिकरणसमयासंताभावाधिकरणतयाऽसंभववारणाय ध्वंसे
तिआरव्याप्तं भावीति तद्कूटपूर्वकालीनस्येत्यादिः भावीति तद्कूटविशेषणं ऽकरीता ज्ञानस्यापि समयत्वादाह कालिकसंबंधव्यापकमिति तद्कूटमितीति तद्कूटमित्यादी समर्थः
कालिकायां द्वितीयादिक्षणयोगे गतिआप्तिवारणाय सप्तमं तदुपादानं तथाच एवं ध्वंसत्व इति तथाच स्वक्षणध्वंसानवच्छिन्नस्वक्षणायोग इति फलितार्थः ननु सामान्यतः क्षणः स

मयद्दमभिधानमयुक्तं द्वितीयक्षणोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वस्थूलकालसंबंधेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयक्षणपदस्य क्षणत्वविशिष्टार्थकतया आवश्यकत्वादत आह अत्र चेति
उत्पत्तिर् इति तादृशस्थूलकालसंबंधस्याप्याद्यक्षणसंबंध एव पर्यवसानेनोत्पत्तित्वमिष्टमेवेति भावः उभयपत्रउ भयत्रापि अत्रेदं बोध्यं ध्वंसप्रतियोगित्वविशिष्टसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
ताककालिकसंबंध एव समानामत उत्पत्तिस्तेनोभयसमर्थकपदस्य ननानार्थत्वं द्वितीयादिक्षणसंबंधप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न तादृशध्वंसाभावः द्वितीयक्षणोत्पन्नध्वंसस्यैव ते
न संबंधेन घटादौ सत्त्वात् तनीसत्वेनतदभावासत्वादिति यथाश्रुते न तु चि रपीमनेनोक्तातिव्याप्तिवारणासंभवादाह प्रदीपस्य समसंबंधत्वावच्छेदेनेति प्रथमसमयपदमिति न
च जन्ममात्रस्य कालोपाधित्वेनोक्तज्ञानस्य समयत्वात्तदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं प्रथमसमयपदोपादानेन यदीयसमयसंबंधस्तेनैव यदीयस्य कालिकसंबंधस्य विवक्षितत्वेन दोषाभा
वात् घटोत्पत्तिपूर्वकालीनतज्ज्ञानसंबंधस्य घटोत्पत्तित्वाभावादाह घटोत्पत्तिक्षणे इति अविनश्यदवस्थज्ञानसंबंधस्योत्पत्तित्वं मध्यसमयपदोपादाने च संभवी तत आह किंच
स्वस्थमिति तज्ज्ञानहानीति इदं च संबंधरूपमेव न तु निर्विशिष्टमित्याशयेन विषयितापि वृत्तिनियामिकेत्याशयेन वा इदं चोध्यं अन्यथा पुनः समयपदं च स्वरूपकथनपरमे
वस्यादर्थमत एवाग्रिमक्षणोत्पन्नहानीत्येव वक्तव्यमिति ध्येयं मध्यमसमयपदमिति तथा च कालिकसंबंधेन वृत्तित्वाभावात् दोष इति भावः तृतीयसमयपदमिति ता
मर्थ्यमुक्तमेव नन्वत्र यदीयसमयसामान्य इत्यस्यैव सम्यक्त्वेन संबंधपदं व्यर्थं न च जन्ममात्रस्य कालोपाधित्वेन भाविघटविषयकज्ञानस्यापि घटीयसमयत्वेन
न त्राद्यक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वसत्त्वेनासंभववारणाय तदिति वाच्यं समयपदस्यापि व्याहारेणाप्रदीयसत्त्वकालिकसंबंधलाभेनैव तदुद्धारणादिति चेन्नैवं
य

मेवसामग्रीव्याप्तिघटकंवाच्यमित्युक्तसामग्रीव्याप्तेरसंभवः क्वापितंतुरूपसामान्यसामग्र्यांयावत्तत्तत्तंतुतत्तत्संयोगवैशिष्ट्या
संभवादित्यतआहतथापीतिअयमाशयः यादृशविशेषसामग्र्यायेनसंबंधेनहेतुतानस्यात्सएवसंबंधोवैशिष्ट्यमिति
नानुगमः तंतुरूपसामान्यसामग्र्यांप्रत्येकंयावत्तत्तत्तंत्वादिरूपविशेषसामग्रीवैशिष्ट्यंनिवेश्यनानासामग्रीव्याप्तीनामनु
पगमात्त्वनचरमोपिदोषइति सर्वत्रैवकारणतायांव्यापकतारूपमेवनिविशतइतिनियमवादिनांमतमाहकेचित्विति व्यभि
चाराभावादितितत्तंतुत्वेनतत्पटत्वेनकार्यकारणभावेकालिकदैशिकव्यापकतारूपमेवनिविशनइतिशेषः नन्वेवमपिक्रि
यासंयोगयोः कार्यकारणभावेव्यभिचारेणव्यापकतारूपनिवेशासंभवेनपूर्वोक्तप्रकारस्यावश्यकत्वेक्रियमर्थमेतावान्प्रया
सइत्यतआहएवमिति आहुरित्यस्वरसोद्भावनंतद्बीजंचैवमपिसमवायेनकार्योत्पत्तिनियामकालाभः तादात्म्येनकार्योत्पत्तौ
कारणेत्वस्मिन्पूर्वक्षणेकारणसत्त्वासंभवश्च स्वस्यपूर्वमसत्त्वात् किंचविशेषरूपेणसंबंधत्वाभावात्स्वानुयोगिकसमवायेन
हेतुत्वासंभवएवएतेनतत्तंतुनिरूपितसमवायेनपटंप्रतितादात्म्येनतत्तंतुत्वेनहेतुत्वमितिनव्यभिचारइत्यपिनिरस्तं
नव्यास्तुनतत्तंतुजन्यतावच्छेदकंतत्तत्तंतुसमवेतत्वविशिष्टपटत्वमितिनव्यभिचारइत्याहुस्तदपिचिंत्यंतत्पटत्वावच्छिन्नकार

म॰ प्र॰
२५३

रणतयैव दीधितिकृतोक्तस्य तत्पदोत्पादवारणस्योचितत्वात् सामानाधिकरण्येति समवायविशेषणतोभयघटितेत्यादि दी॥
धितौ प्रतियोगीति जन्यभावत्वावच्छिन्नेत्यर्थः जनकत्वादिति तत्पात्रयद्विशेषयोरिति स्वाश्रयेन समवायेन जन्यभावत्वावच्छिन्नं प्रति
विशेषणतया प्रागभावत्वेन हेतुत्वमित्याशयः यत्तु विलक्षणप्रतियोगितासंबंधेन कारणता तादात्म्येन च कार्यतेत्याशयइति त
च्चिन्त्यं स्वाश्रय एव प्रतियोगिजनक इति यथा स्यात् तस्मात् समवायेन कार्योत्पत्तिनिर्वाहाच्च ननु द्वयोस्तंत्वोः कारणत्वकल्पने म
पेऽस्यैकस्य प्रागभावस्य कारणत्वासंभवश्च सत्यपि वैसत्वात् किंच विशेषणरूपेणासंबंधत्वाभावात्वानुयोगिकसमवायेने
हेतुत्वासंभव एव एतेन तत्तत्तंतुनिरूपितसमवायेन पटं प्रति तादात्म्येन तत्तत्तंतुत्वेन हेतुत्वमिति न व्यभिचार इत्यपि निरस्तं
न्यायाक्त तत्तत्तंतुजन्यतावच्छेदक तत्तत्तंतुसमवेतत्वविशिष्टपटत्वमिति न व्यभिचार इत्याहुस्तदपि चिंत्यं तत्पटत्वावच्छिन्नका
रणतयैव दीधितिकृतोक्तस्य तत्पदोत्पादवारणस्योचितत्वात् सामानाधिकरण्येति समवायविशेषणतोभयघटितेत्या
दि दीधितौ प्रतियोगीति जन्यभावत्वावच्छिन्नेत्यर्थः जनकत्वादिति तत्पाचयद्विशेषयोरिति स्वाश्रयेन समवायेन जन्यभाव
त्वावच्छिन्नं प्रतिविशेषणतया प्रागभावत्वेन हेतुत्वमित्याशयः यत्तु विलक्षणप्रतियोगितासंबंधेन कारणता तादात्म्ये

राम॰
२५३

राम॰

ध्वस्तोत्पादिकारिकारिकाभ्यां संबंधोपादानेनात्रापि तदुपादानात् पस्वदार्थेन समं समयस्यानन्वयेन यथासंनिवेशे वैयर्थ्याभावाच्च
नन्वक्रियेति अत्र क्रियामात्रस्येति ध्वंसस्येति च सावधारणं अन्यथा जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वाप्रतिक्षेपेणावक्ष्यमाणाति
व्याप्त्यसंगतेः अनुपदमेव चैतद्व्यक्तीभविष्यति ननु प्रतिक्षणं कस्यचिद्विनाशेन जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वेन तद्दोषात् द्वि
तीयादिक्षणाविनष्टपदार्थसंबंधस्यापि तद्दोषसमयसंबंधत्वाक्रांततया तस्य च द्वितीयादिक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वा
भोक्त्याति व्याप्तिरत आह तद्दोषादेति कालोपाधित्वाभावादिति जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानंगीकारादित्याशयः अ
तएव पूर्वं क्रियामात्रस्येत्याद्युक्तं प्रतिक्षणं क्रियाया विनाशाभ्युपगमे द्वित्रिक्षणमध्ये क्रियाया विनाशेन ज्ञानादेस्त्वेवास्मिन्
मते आह प्रतिक्षणमिति उत्क्षणं उत्पत्तिलक्षणं निरुक्तेति अवच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्य व्याप्यत्वे पर्यवसानादि
ति भावः न वित्ति तथा च सत्येवेति निर्देशोनुपपन्न इति भावः न तदधिकरणेति न च चिरातीतनिष्ठा निरुक्तप्रतियोगिना तदधिक
रणक्षणावृत्तित्वव्याप्येवेति वाच्यं स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगितात्वेन तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यतावच्छेदकत्वविवक्षणात
अत्र व्याप्यत्वं तदभाववदवृत्तित्वं तदधिकरणक्षणावृत्तित्वाभावश्च तदधिकरणक्षणावृत्तित्वमेव एवं च तदधिकरण

भा॰ प्र॰
२५४

क्षणावृत्तित्वमेव निरुक्तं व्याप्यत्वमिति पर्यवसितं एतेन तदधिकरणक्षणावृत्तिवृत्तित्वस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वं
तदधिकरणक्षणावृत्तिस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकसमयवृत्तित्वमेव वोत्पत्तिक्षणमस्तु व्याप्यत्वाप्रवेशेन लाघवादित्यपिप
रास्तं तस्य क्षणांतरत्वेन एतद्ग्रन्थक्षणीय पाशं निवेशे वैयर्थ्याभावात् यत्तु अनतदवृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताक
त्वमेव विवक्षितं लाघवात् एवं च तदवृत्तिस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकत्वोक्तौ हि तीयक्षणादावतिव्याप्तिरिति तन्न जन्यमात्र
स्य कालोपाधित्वाभावमभ्युपगम्यैतद्ग्रन्थक्षणावतारणेन कालिकसंबंधेन तद्वृत्तित्वाप्रसिध्यानवृत्तित्वघटितजक्षण
संभवात् पाशं निवेशे वैयर्थ्याभावाच्च अत एव तदवृत्तिप्रतियोगिकत्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसत्वकसमयवृत्तित्वमेवोत्पत्ति
लाघवादित्यपि निरस्तमिति दिक् पूर्वोक्तेति यत्र घटोत्पत्तिक्षणद्वयाघुक्तेः स पर्षः तद्वारणायापीति अपिना कालिक
संबंधेन ध्वंसस्य स्ववृत्तित्वलाभसमुच्चयः स्वजन्येति नचैवं विभागोत्पत्त्यनंतरं कर्मक्षणव्यवहार इति वाच्यं तादृशक्रियांतरै
रेव तद्व्यवहारात् आद्यक्षणावच्छिन्नस्य कर्मणः एव क्षणत्वमित्याशयेन क्षणत्वं क्षणामुक्त्वा तादृशस्य स्थिरमात्रस्यैव क्षण
त्वमित्याशयेन लक्षणांतरमाह स्ववृत्तीति द्वितीयादिक्षणोत्पन्नपदार्थमादायासंभववारणायाप्रतियोग्यंतं पदार्थविशेषणं

एम॰
२५४

अतीतपदार्थमादायतद्वारणायस्ववृत्तीति लक्षणद्वयाघात्मकस्थूलकालेऽतिव्याप्तिवारणाययावदिति इदंचलक्षणद्वयंमहा
प्रलयानंगीकारेबोध्यंतदंगीकारेतुतदुत्पत्तिक्षणेऽव्याप्त्यानोक्तंलक्षणंकिंतुस्वावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिस्ववृत्तियावत्पदार्थ
विशिष्टसमयत्वमितिलक्षणंलक्षणंबोध्यं अंत्यशब्दादीति क्षणिकमित्यादिः आदिनाज्ञानादिपरिग्रहः स्ववृत्तिरितिस्ववृ
त्तित्वंचवक्ष्यमाणरीत्याकालिकसंबंधेनबोध्यं अत्रध्वंसप्रतियोगिनोरेकक्षणावृत्तित्वाभावेनस्थूलकालवृत्तित्वेनचनासंभ
वातिप्रसंगौः सत्त्वादितिअसंभववारणायेतिशेषः नचतथापिध्वंसाद्यात्मकघटाभावादिभेदप्रतियोगिघटाभावाद्याधार
त्वेनासंभवतादवस्थ्यमितिवाच्यं ध्वंसत्वनिरूपकत्वस्यप्रतियोगितायांनिवेशेनोक्तदोषाभावात् अथात्राव्याप्तेरवृत्तिधर्माव
वच्छिन्नभेदमादायातिप्रसंगवारणायस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्याधारत्वावच्छिन्नभेदस्यविवक्षणीयत्वेतथापिचमहाप्रलयोत्पत्ति
क्षणेऽव्याप्तिस्तत्रलाघवेनध्वंसप्रतियोग्याधारत्वस्यैवावच्छेदकतयामहाप्रलयवृत्तिध्वंसप्रतियोग्याधारत्वावच्छिन्नभेदास
त्त्वादितिचेन्नः विशेषणभेदकूटस्यैवलक्षणेनिवेशात् गुरोस्यावच्छेदकत्वमित्याशयात् अत्रस्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तिस्व
त्वसंबंधेनध्वंससामान्याभाववैशिष्ट्यमनुगतंलक्षणत्वंबोध्यं अनंगीकारेत्विति तथाचभेदस्याव्याप्यवृत्तितयास्थिरस्यक

भा॰ प्र॰ २५५

मदिः कपालमपि स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वासंभवादसंभव इति भावः यत्तु प्रतियोग्यनाधारभिन्नत्वं किंतु प्रतियोग्याधारताविरहः
प्रतियोगिविरह एव वा उपांत्यादिक्षणावच्छेदेन स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यधिकरणस्यापि घटादेरंत्यक्षणावच्छिन्नस्य तादृशाभाववि
शिष्टत्वान्नासंभव इति नवीनैरुक्तं तच्चिंत्यं स्वजनककालेऽपि तादृशध्वंसानधिकरणदेशावच्छेदेन तादृशध्वंसकालेऽपि तादृशध्वंसप्र
तियोग्यनाधारत्वसत्त्वेनातिप्रसंगात् यावानिति इदं च तादृशयत्किंचित् ध्वंसवैशिष्ट्यमादायातिप्रसंगवारणाय लक्षणत्वे लक्षण
त्वसंभवे किंचित्कालावृत्तित्वं किंचित्कालावच्छिन्नभावत्वं पूर्ववदिति कालिकसंबंधेन स्ववृत्तित्वस्य यावदभाववैशिष्ट्यस्य चलाभाये
त्यर्थः अतिरिक्ताभावानंगीकार इति तथा चातिरिक्ताभावघटितमुक्तलक्षणं न संभवतीति भावः न चैवमप्यधिकरणात्मका
भावघटितमेवोक्तलक्षणमस्त्विति वाच्यं प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिविनाशेन च तादृशलक्षणस्यासंभवग्रस्तत्वात् ग्रंथविरोधा
दिति इदं चातिरिक्तध्वंसघटितं स्वपूर्वत्वमित्याशयेन वस्तुतस्तु तस्याधिकरणात्मकध्वंसघटितत्वेन कोऽपि ग्रंथविरोध इति
ध्येयं केचित्तु स्वस्वपूर्ववर्त्तीति ग्रंथोऽतिरिक्ताभावानंगीकार एव स्वपूर्वत्वं चेत्यादिकं तु अतिरिक्ताभावपक्ष एव वक्ष्यतीति न त
ग्रंथविरोध इत्याहुः उभयं स्ववृत्तिस्वपूर्ववृत्तित्वोभयं द्वितीयादिक्षणेऽपि स्वस्वपूर्ववर्त्तियत्किंचित्पदार्थवैशिष्ट्यसत्त्वादित्यर्था

राम॰ २५५

मिरतोपावदिति कालिकसंबंधेन स्वपूर्ववृत्तित्वमिति विशेषप्रयोजनमाह तेनेति कालिकसंबंधेन स्ववृत्तित्वविशिष्टस्य निवेशयोः प्रयो-
जनमाह न वेत्यादिना असत्त्वेपीति अव्याप्तिरित्यनेनान्वयः सत्त्वेपि उक्तस्थाने सत्त्वेपि अतिव्याप्तिर्वस्यनेनान्वयः स्वपूर्वत्व-
मिति क्षणत्व क्षणानुविष्टमित्यादि उत्पत्तिलक्षणानुविष्टक्षणस्येति उत्पत्तिघटितत्वादित्यस्य क्षणघटितो स्थितिघटितत्वादि-
त्यर्थः स्थानं तरोत्पन्नस्य स्वद्वितीयक्षणोत्पन्नस्य चासंभवेनोक्तरीत्या महाप्रलयक्षणेनाव्याप्तिरित्याशयेनाह महाप्रलया-
तिरिक्तक्षणेति यावदितीति कालविशेषणमिति शेषः अत्र नव्याः स्वानधिकरणत्वे सति स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं स्वपू-
र्वत्वमिसेवक्ष्यायः एवं स्ववृत्तिप्रतियोगिकध्वंसाधारत्वाभाववैशिष्ट्यं स्वप्रतियोगिमत्तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नध्वंसाभाववैशि-
ष्ट्यात् एकं महाप्रलयसाधारणमप्याद्यक्षणावच्छिन्नकर्मादिसाधारणं क्षणत्वमवश्यमिति प्राहुः तस्मादिति घटपूर्वकाल-
प्रसिद्धेरिति भावः स्थिरघटादिस्थले क्षणद्वयमध्ये क्रियाया उत्पत्तिविनाशाभावेपि तत्क्रियादिक्षणोत्पत्तं भवेन तदधिकरण-
प्रसिद्ध्यात दुत्पत्तौ नाव्याप्तिरित्याशयेनाह ज्ञानाद्युत्पत्ताविति अस्थिरेत्यादिः प्रतिक्षणं क्रियोत्पत्तिविनाशयोः संदिग्धतया
नोक्तदोषनिष्पत्तपत आह महाप्रलयोत्पत्ताविति अव्याप्तिरिति महाकालस्य क्षणत्वाभावात्तत्संबंधस्योत्पत्तित्वाभावा-

त्येत्यर्थः अव्यावर्त्तकत्वादितिमहाकालीयघटाद्यधिकरणतायाइत्यादिः एवमग्रेपि अनुप्रवेशेतिअवच्छेदकतयेत्यादिः तेषा
मेवेतिआवश्यकत्वादितिभावः मात्यात्क्तजन्यमात्रस्यैवेतिइदानींघटइत्यादिप्रतीतेर्यदिशुद्धमहाकालोधिकरणत्वेनवि
षयस्तदातदैवत्वादृशप्रतीत्यापत्तिः यदिचक्रियपदार्थावच्छिन्नस्तदापिनित्यस्याव्यावर्त्तकतयासएवदोषइतिव्यावर्त्तकत
त्कालीनजन्यपदार्थेनव्यावर्त्तकेनावच्छिन्नमहाकालएवविषयइतिकालविशेषणामेवकालोपाधिः विनिगमनाविर
हादुपाधावधिकरणत्वमित्याशयइतिमाकुः उक्तरूपेतिस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वादिरूपेत्यर्थः दोषइतिपूर्वोक्तइत्या
दिः चरमध्वंसस्यैवक्षणत्वादितिइदमुपलक्षणंचरमध्वंससंबंधस्यैवचरमध्वंसरूपमहाप्रलयोत्पत्तित्वादित्यपिद्रष्टव्यंमतां
तरमाहतन्विति कश्चिदितिअत्रमहाकालेक्षणत्वव्यवहारविषयत्वस्यकेनाप्यनंगीकारात्तदप्रसक्तप्रतिषेधायत्तिरेवास्य
रसः क्षणघटितमितिलाघवादित्यादि अत्रव्याख्यातमतेदीधितावुत्पत्तिरित्येवपाठः उत्पत्तिरित्यपिकेचिदितिपाठस्तु प्रामा
दिकः एतत्क्षणोत्पन्नेदृष्टत्वादितिध्येयं अत्रापिक्षणघटितोत्पत्तिलक्षणेपि इतिबोध्यंइत्यतोजन्यमात्रस्यैवकालोपाधि एम०
त्वंबोध्यं दीधितौनेवमितिएवमस्माकंकिंचिन्नापचीयतइत्यत्वयः तथाचप्रागभावानंगीकारइष्टापत्तिरितिभावः पदार्थानां

देशनियमोपपत्तये प्रागभावांगीकारस्यावश्यकतया कथमेकदेशिनां प्रागभावानंगीकारस्त्वाशयेन एकदेशिमते एवत्तटस्थः
शंकानेऽन्यथेति परस्येति सहस्त्वनेनाधारत्वस्येति शेषः स्वानधिकरणेष्विति मिथस्संयुक्तेष्विति शेषः स्वानधिकरणकपा
लादीनां स्वरूपायोग्यत्वादेव न तन्तूपटोपादानसंभव इत्यत आह तंतुष्विति व्याख्यायां तेषामपि स्वानधिकरणतंतूनामपि
यत्किंचिद्व्यक्तेः यत्किंचिद्व्यक्त्युत्पत्तेः स्वानधिकरणेषु तादृशतंतुषु तत्पटोपादनं तत्पटोत्पत्त्यापादनं वस्तुतस्तु यत्किंचि
द्व्यक्तेरिति तत्पटोपादानमित्यपि च यथाश्रुतमेव सम्यक् पूर्वोपदर्शितरीत्या लाघवेन सामग्र्याः कार्यस्यैव व्याप्यतया कार्योत्पत्ते
र्व्याप्यत्वात् तथा च तत्पटत्वस्य कार्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नापत्तिर्न संभवतीति भावः कादाचित्कत्वं किंचित्कालानुत्पत्ति
कत्वं कारणेति तत्कालाव्यवहितपूर्ववृत्तिकारणाभावप्रयोज्यमित्यर्थः कादाचित्कत्वस्य किंचिद्देशानुत्पत्तिकत्वस्य कारणेति नदे
शवृत्तिकारणाभावप्रयोज्यत्वादिति भावः सामानाधिकरण्येति समवायघटितेत्यादिः उक्तक्रमेणैवेति तादृशधीमतितादृशे
च्छाऽस्त्यैव तच्छून्ये तत्त्वापादकाभाव इति रीत्येत्यर्थः सामग्र्यात्मककारणवैचित्र्येण कार्यस्याप्यवैचित्र्येण यावत्पटानामेकत्वेन तत
त्पटत्वस्यैव पटत्वरूपतया तत्पटत्वावच्छिन्नापादनं संभवत्येव न चैवमिष्टापत्तिरिति वाच्यं फलतः सर्वेषां पटानामभेदाप

त्तोपपर्यवसानादिति प्राहुः तत्वेनतत्वेनतत्तद्व्यक्तित्वेन कथमितिसामान्यसामग्र्याएवापादिकायाः सत्वादितिभावः तत्परत्वे
नितद्धर्मावच्छिन्नविशेषसामग्रीसहकृतायाएवसामान्यसामग्र्यास्तद्धर्मावच्छिन्नफलव्याप्यत्वादितिभावः तत्पदानधिक
रणतंतुरूपविशेषसामग्र्येवतत्राप्यस्तीत्यतआहतत्पदानधिकरणेतिअभावादितिविशेषधर्मावच्छिन्नहेतोरेवविशेषसाम
ग्रीत्वेनतादृशतंतूनांनविशेषसामग्रीत्वमितिभावः ननुतत्पटस्यसमवायेनस्वाधिकरणतंतुंतरेष्वपिसत्वेनतत्रतादा
त्म्येनतत्तंतोरभावेनव्यभिचारात्कथंतत्तद्व्यक्तित्वेनतत्तत्तंतूनांतत्पटजनकत्वमतआहअग्रेदमवधेयमित्यादिव्याघवा
दाह उत्पत्तिसंबंधेनेति तत्पूर्वकाले तदव्यवहितपूर्वकालेनत्वितितत्पाच्चदैशिकव्यभिचारस्यदैशिकव्यापकताविघ
टकत्वेनहेतुताविघटकतयाविशेषकारणतायांकालिकव्यापकतायादैशिकसामानाधिकरण्यमात्रस्यचनिवेशत्वे
नदैशिकव्यापकतायाअनिवेशेनोक्तदैशिकव्यभिचारस्यनदोषत्वमितिभावः एककालीनत्वादिरूपंविशेषसामग्रीवैशि
ष्ट्यंसामान्यसामग्र्यामस्त्येवेत्यतआहविशेषसामग्रीवैशिष्ट्यंचेत्यादि नन्वेवंकस्याश्चिद्विशेषसामग्र्यास्तादात्म्यरूपंवैशिष्ट्यम्
स्यकस्याश्चित्समवायरूपंतदित्यननुगमः किंचयत्किंचिद्विशेषसामग्रीवैशिष्ट्यस्यातिप्रसक्ततयायावद्विशेषसामग्रीवैशिष्ट्य

नैयकोमेवसामग्रीव्याप्तिघटकं वाच्यमित्युक्तसामग्रीव्याप्तेरसंभवः क्वापि तंतुरूपसामान्यसामग्र्यां यावत्तत्तत्तंतुतत्संयोगवै
शिष्ट्यासंभवादित्यत आह रूपमूह्यमिति अयमाशयः यादृशविशेषसामग्र्या येन संबंधेन हेतुता तस्या स एव संबंधो वैशि
ष्ट्यमिति नाननुगमः तंतुरूपसामान्यसामग्र्यां प्रत्येकं यावत्तत्तत्तंत्वादिरूपविशेषसामग्रीवैशिष्ट्यं निवेश्य नानासामग्रीका
र्यतानामभ्युपगमाच्च न चरमोपि दोष इति सर्वत्रैव कारणतायां व्यापकतारूपमेव निविशत इति नियमवादिनां मतमाह के
चित्त्विति व्यभिचाराभावादिति तत्तंतुत्वेन तत्पटत्वेन कार्यकारणतायां व्यापकत्वाभावे कालिकदैशिकव्यापकतारूपमेव नि
विशत इति शेषः नन्वेवमपि क्रियासंयोगयोः कारणाभावे व्यभिचारेण व्यापकतारूपनिवेशासंभवेन पूर्वोक्तप्रकारस्याव
श्यकत्वे किमर्थमितावान्प्रयास इत्यत आह एवमिति आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं चैवमपि समवायेन कार्योत्पत्तिनियामका
र्यसत्त्वाधिकरणे तस्मिन्पूर्वक्षणे कारणसत्त्वासंभवश्च स्वस्य पूर्वमसत्त्वात् किंच विशेषरूपेण संबंधत्वाभावात्स्वानुयोगि
कसमवायेन हेतुत्वासंभव एव एतेन तत्तंतुनिरूपितसमवायेन पटं प्रति तादात्म्येन तत्तत्तंतुत्वेन हेतुत्वमिति न व्यभिचार इत्यपि नि
रस्तं नव्यास्तु तत्तत्तंतुजन्यतावच्छेदकतत्तत्तंतुसमवेतत्वविशिष्टपटत्वमिति न व्यभिचार इत्याहुस्तदपि चिंत्यं तत्पटत्वावच्छि

म॰ प्र॰
२५८

कारणतापैवद्दीधितिकृतोक्तस्य तस्य दोषादवारणस्योचितत्वात् सामानाधिकरण्येति समवायविशेषणतोभयघटितेत्यादि दीधि
तौ प्रतियोगीति जन्यभावत्वावच्छिन्नेत्यर्थः जनकत्वादित्तिन पाचयद्विशेषयोरिति स्वाप्येन समवायेन जन्यभावत्वावच्छिन्नं प्रतिवि
शेषणतया प्रागभावत्वेन हेतुत्वमित्याशयः यत्तु विलक्षणप्रतियोगितासंबंधेन कारणतातादात्म्येन च कार्यतेत्याशय इति
तच्चिंत्यं स्वाश्रय एव प्रतियोगिजनक इतियं पारवारस्यात् समवायेन कार्योत्पत्त्यनिर्वाहाच्च ननु द्वयोरनयोः कारणत्वकल्पने म
पेऽप्येकस्य प्रागभावस्य कारणत्वे लाघवमिति युक्त्यानेकत्र प्रागभावासिद्धावपि द्वित्वं तु क्व एव प्रागभावसिद्धिसंभवेनान्यत्र प्रा
गभावसिद्धाविस्यादिना द्वितंतुके प्रागभावसिद्धेरन्यत्र प्रागभावसिद्धिमूलकत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह व्याख्यायांद्वयोरेवेति आ
शयः अनेकत्रेत्यादिग्रंथस्याशयः प्रागभावसिद्धिरिति यत्तु तावतापि द्वितंतुकस्य प्रागभावासिद्धिरेव तत्रत्यद्वित्वादिप्रागभा
वेनापि तस्य दोत्पत्तिसंभवादितितन्न विनिगमनाविरहेण बहुविधद्वित्वादिप्रागभावहेतुतामपेऽप्येकविधद्वितंतुकप्रागभाव
तुत्वस्यासिद्धौ बाधकाभावात् अयोक्तयुक्त्यासिद्धस्यापि यदार्थस्य विनाशित्वे भावत्वे च मानाभावेन प्रागभावासिद्धिरेवेति चेद
त्रसांप्रदायिकाः उत्पन्नपुनरुत्पादवारणाय कार्यादेः प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवापत्तोक्तयुक्त्यासिद्धस्य पदार्थस्येवोत्पन्नपुन

राम॰
२५८

हत्वादेवारकत्वंकल्पनेलाघवात्तथाचतस्यविनाशित्वसिद्धिरावश्यकी अन्यथा तद्वारकत्वस्यैवासंभवात् एवं तस्य जन्यभावत्वेऽन
वस्थापत्त्यात्तस्यानादित्वसिद्ध्याऽनादिभावस्यनाशासंभवादभावत्वमपि सिध्यतीत्याहुः नवीनास्तु तस्य टादिनाशानंतरं तदा
अयतंतुघुपटांतरोत्पत्तिसमये पूर्वपटव्यक्तेरापत्तिवारणानुरोधेन तस्य विनाशित्वसिद्धिः अन्यथा तादृशकारणस्य सामान्य
सामग्रीसहितस्य सत्वेन तदापत्तेस्तत्पटादिव्यक्तिध्वंसस्य प्रतिबंधकतामंतरेण दुर्वारत्वात् एवं च सप्रतियोगिकत्वमप्यावश्यं
कं अन्यथानुगतप्रागभावनाशकत्वदुर्वचत्वात् सप्रतियोगिकत्वे च स्ववृत्तिप्रतियोगिकत्वसंबंधेन कार्यत्वेनैव सामान्यतः प्रा
गभावनाशकत्वासंभवात् सिद्धे च सप्रतियोगिकत्वेऽभावत्वमपि सिद्धमेवेत्याहुः तन्नात्मविभुमनोरसंयोगादेस्तथारणासप्र
तियोगिकत्वांगीकारेणाप्युपदर्शितरीत्या कार्यस्य तन्नाशकत्वसंभवेन सप्रतियोगिकत्वसिद्धावप्यभावत्वासिद्धेर्दुष्परिहरत्वा
दितिदिक् तटस्थाः शंकते नन्वेवेति तत्र नवतंतुकपटे तत्वेन दशतंतुकपटध्वंसत्वेन हेतुत्वादि नचैवं तत्र दशतंतुकपटोत्प
त्तिपूर्वं नवतंतुकपटोत्पत्तिर्न स्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेः अन्यथाद्यव्यक्तिद्व्यानुसस्मात्तत्र दशतंतुकपटानुपपत्तिः नन्वेवं
यत्र संयुक्तनवतंतून् परिधाय आद्यक्षणे तदनंतरं च दशमतंतुवपनेन दशतंतुकपटोत्पत्तिस्तत्र पूर्वपटाभावेन आद्यकर्तुः

म० ७०
२५९

पटापिहितत्वरूपनश्यत्ताश्रयत्वेनाद्वैगुण्यप्रसंगः तत्र पूर्वं नवतंतुकपटोत्पत्त्यभ्युपगमे तु तस्य नवतंतुकपटपिहितत्वेनानश्यत्तया
नतद्वैगुण्यमिति महापटपूर्वं स्वल्पपटोत्पत्तिरवश्यमुपेयेत्याशयेनाह इदं चावधेयमिति आद्यकालेपीति अपिनोत्तरकाल
परिग्रहः भवतिभवत्येव एतेन महापटपूर्वं तदाश्रयतंतुषु पटएवनांगीक्रियनेनत्तन्महापटसामग्रीपूर्वकालावच्छिन्नतत्पटा
रंभकसंयोगस्य पटमात्रप्रतिवंधकत्वकल्पनादिति निरस्तो नोक्तिरपि परास्ता नन्वेवं द्व्यवतिद्व्यंतरानुत्पत्त्या कथं तत्र दशतंतुकप
टोत्पत्तिरत आह इदं तु इतरेति अभिघातेन वेमाद्यभिघातादिना तदसमवायिकारणसंयोगनाशेनेति शेषः तन्नाशेत्र नवतंतुकप
टनाश एवत्र दशतंतुकपटोत्पत्तिरिति तदानीं द्रव्याभावरूपप्रतिवंधकाभावस्य हेतोस्तत्र सत्वादिति एतेनात्र तन्नाशइत्यादि
ग्रंथपर्यालोचनया स्वल्पपटनाशस्य महापटहेतुत्वं लब्धं तथा च तुरेष्वित्यादिदीधितिग्रंथासंगतिः तत्र त्रितंतुकादिपटसत्वस्थि
तिकाले न तदुत्पत्तिकालेच स्वल्पपटनाशरूपकारणाभावेन महापटोत्पत्तिप्रसंगासंभवादित्याशंका निरवकाशा नन्वाशइत्या
दिग्रंथस्य प्रतिवंधकाभावात्मकद्रव्याभावहेतुत्वतात्पर्यकतया त्रितंतुकादिपटोत्पत्तिकालेतादृशकारणसत्वेन महापटोत्पत्तिप्र
संगसंभवेन त्रिचतुरेष्वित्यादिग्रंथसंगतेः तार्किकचक्रवर्त्तिनस्तु दशतंतुकपटोत्पत्तिपूर्वं नवतंतुकपटोत्पत्तिर्भवत्येवेति स

एम०
२५९

स्यंपरंतुनवतंतुकनाशेएवनष्टांशतंतुकोत्पत्तिः तत्कालेपितदुत्पत्तौबाधकाभावात् नचद्रव्यस्यप्रतिवंधकस्यसत्वेकथंद्रव्यांतरोत्प
त्तिरितिवाच्यं मूर्त्तवृत्तिकद्रव्येविद्यमानेप्यधिकदेशवृत्तिद्रव्योत्पादस्यानुभवसिद्धत्वेनद्रव्यत्वेनद्रव्यप्रतिप्रतिवध्यप्रतिवध्यप्रति
वंधकभावेस्वाधिकदेशावृत्तित्वविशिष्टसमवायस्यैवप्रतिवध्यतावच्छेदकसंवंधत्वकल्पनेनादोषादित्याहुः विनिगमनाविर
हेणनानाध्वंसानांप्रतिवंधकेगौरवादाहतन्नाशकेति तत्रचतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नएवचतत्वेनतद्व्यक्तित्वेनदीधितावुत्पत्ति
प्रसंगइति तथाचतदानींतंतुतत्संयोगादिरूपसमवायिकारणासमवायिकारणसत्वेनतत्पटप्रागभावसत्वेनचतत्पटोत्प
त्तिप्रसंगवारणायप्रागभावांगीकारेपितावत्तंतूनांतत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वस्यावश्यकत्वेतेनैवतन्नाशाधिकरणेतंतुघटितप
टोत्पत्तिवारणासंभवेप्रागभावकल्पनंनिरर्थकमितिभावः ननुतत्कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेनैवतदधिकरणेतत्प्रागभा
वसंवंधोंगीक्रियतेप्रतियोगिसमवायिपूर्वमिवतत्कालेपिकालएवप्रागभावोवर्त्ततेएवंचतदानींतत्पटप्रागभावस्यतत्रा
सत्वादेवतदुत्पत्तिप्रसंगवारणेनतावत्तंतूनांतत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वस्यावश्यकत्वमितिप्रागभावकल्पनंसार्थकमेवेतिचे
दत्राहुः तथासत्येककारणापरिशेषापत्तौजितंवेदांतिप्रभृतिभिः तस्यैवानाद्यविद्यादिनामकत्वादितिप्रागभावस्यसंवंधः

मं० प्र०
२६०

प्रतियोगिपूर्वतत्तत्समवायिपायत्कालावच्छेदेनैवतत्तत्संमवायापत्तिर्वाच्यइत्युक्तापत्तिवारणायतादृशहेतुत्वमावश्यकमेवेतिकप
प्यपिनप्रागभावप्रत्याशेति नचैवमपितस्यटोत्पत्तिप्रसंगवारणायचरमतंतुव्यक्तेरेवतद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वमास्तांकृतमन्यतंतुत्वा
तादृशहेतुतयेतिवाच्यं तत्सहस्यतावत्तंतुवृत्तित्वनियमोपपत्तयेउपदर्शितरीत्याप्रत्येकतत्तत्तंतुंनिवेशयनानासामग्रीव्याप्ति
स्वीकारस्यावश्यकतयातन्निर्वाहायतावत्तंतूनांतादृशहेतुतायाआवश्यकत्वात् नचैवंत्रिचतुरेष्वित्यादिग्रंथस्यतादृशहेतु
तावश्यकत्वप्रतिपादकत्वानुपपत्तिरितिवाच्यं तेनग्रंथेनप्रागभावस्यप्रसंगवारकत्वप्रतिपादनेपितत्तत्तदावश्यकत्वस्यापि
प्रतिपादनेनानशंकतेतावदितिकतिपयेतितयाचयावदाश्रयविरहादेवनापत्तिरितिभावः यावदाश्रयविरहोऽकिंचित्करइत्या
शयेनाहकार्यानुत्पादस्येतिनवीनास्त्वकतिपयेति तथाचतावत्तंतुवृत्तित्वानुपपत्त्यातावन्नंतुवृत्तिपटोत्पादस्यत्रिचतुरादितं
तुमात्रेवायान्नापत्तिरितिभावः आपत्तौबाधोनुगुणएवेत्याशयेनाहकार्यानुत्पादस्येतात्पादृत्ताच्छिंसंतयासतिबाधानुगु
णत्वोक्तेरेवौचित्येनकार्यानुत्पादस्येत्यादिग्रंथासामंजस्यात् विनाकारणविरहंविनापटतत्पटकारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभा
व व्याप्याप्यांतरवच्छिन्नव्यतिरेकस्येतिइत्यमुपलक्षणंतत्पटकारणप्रागभावव्यतिरेकस्यचेत्यपिद्रष्टव्यं कार्यानुत्पादेऽन्यु

राम०
२६०

पगमं कार्यानुत्पादप्रयोजकस्याभावस्यापत्तिवारणाय पुनः शंकते दीधितौ तत्स्थेति व्याख्यायां तत्तत्तंतूनामेवेति यावत्तंतुत्वेनजन
कत्वासंभवादिति भावः अवच्छेदकतयैव कारणतावच्छेदकतयैव एतावतापि कारणीभूतप्रागभावानसिद्ध एवेत्यत आह अव
च्छेदकत्वेपीति कारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धावपीत्यर्थः वेति अप्यर्थकं कारणत्वं भिन्नमंतरं योऽप्यंतः यावत्कारणत्वमपि स्यादिति
लब्धः दीधितौ परस्परासंयुक्तेष्विति तावत्तंतुपूर्वोत्पन्नेष्वित्यादि व्याख्यायां असमवायिकारणस्येति इदमुपलक्षणं समवायिका
रणानां तावत्तंतूनां सत्त्वेपि स्यापि बोध्यं दीधितौ नन्वागभावव्याप्येनेति तत्स्थ प्रागभाववदन्यावृत्तीत्यर्थः तेनातीतानामनागता
नां च संयोगांतराणां तत्स्थत्वेप्यसत्त्वेपि न दोषः तंतुसंयोगेषु तावत्तंतुमात्रवृत्तिसंयोगेषु न तु कालिकतत्स्थविशिष्टप्राग
भावव्याप्यत्वनिवेशान्न दोषः अतीतानागततादृशसंयोगानामतथात्वादत आह व्याख्यायां तत्तंतुमात्रवृत्तिनामेवेति स
र्वेषामिति शेषः दैशिकत्वेपीति यावत्कालिकव्याप्यत्वनिवेशेन तत्समगेतादृकविघमानसंयोगानामप्यतथात्वेन दैशिकव्याप्य
त्वमेव निवेश्यं तथा चातीतानागतसंयोगानामपि तथात्वेन दोषितुक्तं तत्स्थानुत्पत्तिप्रसंगतादवस्थ्यमिति भावः नवेत्यमिति
अतीतानां विशेष्यत्वे नानागतानां च विशेषणत्वेन वारणादिति भावः तत्स्थेति इदं च विशेषणानां तत्स्थसमानकालीन

त्तिकतत्पदानंतरकालवृत्तिसंयोगवारणाय॰ तत्पदस्यमन्निपतकालसंयोगवारणाय तत्पदानधिकरणमिति तत्पदवृत्तिरिति
इदं चातीतसंयोगवारणाय वारणाय वारणायापि अपि नातीतवारणपरिग्रहः न क्षणिकत्वमिति अन्यथातादृशसंयोगव्यक्ते
स्तत्तज्जनकत्वेऽसमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशहेतुत्वेन तत्पदोत्पत्तिकालेतादृशसंयोगव्यक्तिनाशेन तत्तद्द्वितीयक्षणे तत्
स्य नाशापत्त्यातत्पदस्य क्षणिकत्वस्यादिति भावः संयोगविरहस्येति तत्प्रागभावव्याप्यसंयोगविरहस्येत्यर्थः तेन पत्ततु
नाशात्पूर्वं तंतुकस्य नाशस्तत्तंतुसंयोगस्यानीनत्वेऽपि न क्षतिः तस्य तत्प्रागभावाव्याप्यत्वात् आहुरित्यत्रास्यलविशेषपर्य
वसानुसारेणाद्येशस्य वास्वरसो बोध्यः तत्त्वेनैव तद्व्यक्तित्वेनैव वारणापेति एतद्वारणं च संयोगत्रयमात्रसत्त्वे तत्पदोत्पत्तिवारणा
येति बोध्यं अतिगौरवादिति कारणतावच्छेदकगौरवस्याधिक्यादिति भावः मन्मात्रस्तु न नु घटनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं तत्पदस्य एव तत्पा
दविजक्षणानुयोगितासंबंधेन तत्पदत्वत्वेनैव प्रागभावनिवेशेन गौरवमत आह यावत्त्वेति शेषं पूर्ववदित्याहुः नवीनास्तु ता
दृशयावत्त्वावच्छिन्नतादात्म्यस्यैकदेशेऽसत्त्वेन कालिकसंबंधेन घटहेतुत्ववाच्यमिति नत्वानधिकरणत्वं तंतुव्याप्तिवारणम्
नः प्रागभावस्य विशेषणतया हेतुत्वमावश्यकमत आह यावत्त्वेनेति शेषं पूर्ववदित्याहुस्तच्चिंत्यं यावत्त्वविशिष्टस्यैव यावत्तादात्म्य

स्यविद्यमानत्वात्अन्यथापापावद्धूमेनपावद्धूमाइत्यादिप्रतीत्यापत्तेः निमित्तस्यचेतिचकारोनुक्तासमवायिकारणोक्तेस्समुच्चायकः
रणाचापीइतितथाचस्वानधिकरणोद्वित्वाद्युत्पत्तिवारणायप्रागभावस्यहेतुत्वमित्याशयः वस्तुतस्तुएकघटादौपर्याप्ति
संबंधेनद्वित्वाद्युत्पत्तिवारणायसमवायिनामसमवायिनांचावहूनांतद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वकल्पनेगौरवमितिपर्याप्तिसंबंधे
नद्वित्वादिकंप्रतिपर्याप्तिसंबंधेनतत्प्रागभावस्यहेतुत्वंवक्तव्यंव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रागभावस्यापिव्यासज्यवृत्तित्वस्वीकाराद्दोष
इत्येवाचार्याणामाशयः त्रित्वादेर्द्वित्वादिसामग्रीजन्यतयाद्वित्वाद्यभेदापत्तिरित्याशंक्यद्वित्वस्यप्रागभावोद्वित्वेत्रित्वस्यत्रि
त्वेहेतुरितिसामग्रीभेदस्याचार्यैःप्रदर्शितत्वात् अतएवदीधितौद्वित्वाद्युत्पत्तिरित्येवपाठः नत्वन्येषामभिमतत्रित्वाद्युत्पत्तिरिति
पाठइतिध्येयं एतेनेतिविवरणोतितत्रापीति परस्यतत्रापस्यदीधितौव्याख्याताप्रागभावंविनाप्युपपादिता अन्येमैथिलाः
उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्याद्दृष्टोत्पादवारणायाद्दृष्टत्वावच्छिन्नंप्रतिअनंतमिथ्याज्ञानजन्मवासनानांतत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वेगौरवमितिलाघ
वाद्दृष्टत्वावच्छिन्नंप्रत्यात्मतत्त्वज्ञानप्रागभावत्वेनहेतुत्वंकल्प्यतइतिप्रागभावसिद्धिरावश्यकीनचतस्यसामान्यादितुल्यत्वसंभ
विनाभावत्वेमानाभावइतिपूर्वव्याख्यानोक्तंदूषणंयुक्तं समवायैकार्थसमवायान्यतरसंबंधेनसत्तावत्त्वरूपभावत्वग्राहकप्र

मारणाभावेन पूर्वोपदर्शितसांप्रदायिकाद्युक्तरीत्या च तस्याभावत्वसिद्धिरिति वदंति तन्न सम्यक् अनंतातिरिक्तप्रागभावकल्पनामपे
क्ष्य लाघवेनादृष्टजनकतावच्छेदकतया कारणीभूतवासनायामेवैकजातिकल्पनाया लाघवात् नच पटुतरत्वजात्यास्तां कथं
ज्ञातं स्यजातित्वं संभवतीति वाच्यं तादृशजातौ मानाभावात् नच पुनः पुनः स्मरणमेव तत्र मानमिति वाच्यं तत्संस्कारोद्बोधकसमव
धानादेव पुनः स्मरणोपपत्तेः अत्रेदं बोध्यं पटक्रमेणैव सहस्रादितंतूनां तत्संयोगानां चोत्पत्तिस्तत्र त्रिचतुरैरेव सा युक्तरीत्या
पूर्वं तत्पटोत्पादकारणाय सर्वव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया तेनैव देशनियमोपपत्तौ प्रागभावसिद्धेरसंभवे
ऽपि यत्र युगपदेव सकलतंतूनां तत्संयोगानां चोत्पत्तिस्ततः पटोत्पत्तिस्तत्र प्रागभावहेतुत्वेन तद्धटितसामग्र्या स्वीकारे
णैव देशनियमोपपत्तौ सर्वव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वमनावश्यकमिति तत्र प्रागभावसिद्धिर्दुर्वारा यत्तु तत्र तावद्व्यक्तित्वं
व्याप्तिशेषहेतुतयैवातिप्रसंगवारणं संभवतीति किं प्रागभावेनेति नवीनैरुक्तं तत्र समीचीनं एवमपि बहूनां तंतूनां युगपदुत्प
त्तिनाना संयोगाद्युत्पत्तिः पटस्य नानासंयोगनाशात्पटस्य पुनस्तेषामेव तंतूनां संयोगांतरात्पटांतरोत्पत्तिकाले पुनस्तस्मादेवा
रणाय प्रागभावसिद्धेरावश्यकत्वात् द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिव्यंग्यत्ववादिनवीनमते तत्पटोत्पादकतंतुव्यक्तिविशेषस्य तदानीमप्यन

पापात्तत्तत्कालावच्छिन्नसंख्याविशेषस्य हेतुत्वे चातिगौरवात् किंच संख्यायां पुरुषभेदेन नानात्वेन विनिगमनाविरहेणा

नंतसंख्याविशेषहेतुत्वापेक्षया एकस्याः कार्यत्वावच्छिन्ने प्रागभावहेतुतायाः कल्पनमेवोचितमिति प्रागभावसिद्धि

र्ब्रह्मणापि दुरपवादा । दीधितिकाराणामप्ययमेवाशयस्तुन्नीपतेऽन्यथा तेषामेकदेशिनो वर्णयंतीत्यनेनास्वरसोद्भा

वनानुपपत्तेः केचित्तु अतिरिक्तानंतस्वत्वस्वीकारे तदुत्पत्तिविनाशकल्पने च गौरवमिति विक्रयादिप्रागभावविशिष्टक्रया

दिध्वंसस्यैव स्वत्वरूपतांगीक्रियते लाघवादिति प्रागभावसिद्धिः एवं पित्रादीनां मरणादिनैव पातित्यादिना पितृदीयधनेते

षां स्वत्वेन श्यति तत्पुत्रादीनामुत्पद्यत इति स्मृतिसिद्धं तथा च पतितेन प्रायश्चित्तानुष्ठानेपि पूर्वार्जितधनेक्रयादिकं विनाधि

कारोनस्यात् स्वत्वोत्पादकाभावादिति प्रायश्चित्तप्रागभावविरहविशिष्टपातित्यस्यैव स्वत्वनाशकत्वमुपेयमिति प्रागभावसि

द्धिरावश्यकीत्याहुः अधिकमन्यत्रमत्कृतौ द्रष्टव्यमिति विसं स्तेमः प्रागभावमिति तत्प्रतियोगिसंनिकर्षत्वेनेति शेषः वर्णयं

तीति प्रसंगेन प्रागभावसिद्धावपि कारणतया संमतप्रागभावसिद्ध्यर्थं वर्णनं व्याख्यायां पुनरुत्पत्त्यापत्तीति न च क्रिया

याः कार्यत्वहभावेन हेतुत्वान्नैषापत्तिरिति वाच्यं तपासत्विहेतुतायां कार्यकालांतर्भाविन व्याप्तिनिवेशेन गौरवस्य दुर्वार

म॰ प्र॰
२६३

त्वात्॰ तथापि संयोगजसंयोगस्योक्तरीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च संयोगात्यंताभावइति क्षणनियतपूर्ववर्त्तिताकइत्यादिः हेतुर्वाच्यइति अत्रा
वच्छेदकतासंबंधेन संयोगप्रतियोगितेन संबंधेन संयोगात्यंताभावस्य हेतुत्वं बोध्यं प्रादेशिकत्वेति देशविशेषावच्छिन्नत्वेत्यर्थः एवमग्रे
पि शाखादेरिति क्षणनियतपूर्ववर्त्तिताकेत्यादि अवच्छेदकतासंबंधेनेति तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वं कार्यतानिरूपकत्वरूपहेतुत्वै
कदेशकार्यतान्वयि वाच्यमिति अभावात्तत्तादात्म्येनाभावात् तदवच्छिन्नइति अवच्छेदकतासंबंधेन तत्त्वेत्यर्थः तदर्थ मूलादि
परः उभयेति संयोगात्यंताभावशाखाद्यवच्छेदकोभयेत्यर्थः हेतुत्वापेक्षया अनन्यथासिद्धत्वद्वयकल्पनापेक्षया प्रागभाव
स्येति क्षणनियतपूर्ववर्त्तिताकस्येत्यादिः हेतुत्वं अनन्यथासिद्धत्वमात्रं तस्य च प्रागभावस्य च स्वावच्छेदकावच्छेदेन अवच्छे
दकताघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेन स्यादिति तथा चोक्तरीत्या लाघवात्प्रागभावसिद्धिर्न स्यादिति शेषः शाखावच्छेदे
नेति उत्पद्यमानसंयोगस्य शाखावच्छिन्नत्वे नियामकाभावादित्यर्थः यथाश्रुते क्रियासंयोगयोः समवायमंतर्भाव्यैव हेतु
हेतुमद्भावेनासंगत्यापत्तेः तदवच्छेदेन शाखावच्छेदेन प्रादेशिकत्वेति तथा च तादृशक्रियायाम्निरुक्तजनकत्वेनैव संयोग
स्य प्रादेशिकत्वनियमोपपत्तौ किं तदुपपादकतया प्रागभावकल्पनेनेति भावः अभावेनेति भावः अभावेनेति निरुक्तजन

त्वव्यवच्छेदः हेतुतयाहेतुत्वस्य वक्तुंशक्यतयाप्रागभावाभावादेवेति न प्राचनितत्कजनकत्वस्यास्तिइतयाप्रादेशिकत्वनियामक
त्वासंभवेन प्रागभावस्यतन्नियामकतयाकल्पनमावश्यकमितिभावः नन्वेवमपिमूलाभिमुखक्रियातः शाखावच्छिन्नसं
योगोत्पादोदुर्वारः तस्याएतद्व्यक्तित्वेनतत्रहेतुत्वसंभवात्तत्राह शाखेति क्रियांतरस्यशाखाभिमुखक्रियाव्यक्तेः तत्र
शाखावच्छिन्नसंयोगे तत्वेन तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वादितिफलानुरोधित्वात्कल्पनायाइतिभावः लीलावतीकारेवितस्य
चापमाशयः लाघवादवच्छेदकमनंतर्भाव्यैवप्रतियोग्यभावयोर्विरोधः मूलेवृक्षेनकपिसंयोगइत्यादिप्रतीतीकांचवृक्ष
निष्ठकपिसंयोगावच्छेदकत्वाभावोमूलादिनिष्ठोविषयइति अव्याप्यवृत्तीतिनचसिद्ध्यसिद्धिव्याघातः उक्तविरोधेनाप्य
नस्तन्निरासइत्याशयात् नवीनास्तुसामग्र्युत्तरक्षणः कार्याधिकरणमित्येवनियमोनतूत्पत्यंतर्भावेणेतिनसंयोगादि
स्थलेपुनरुत्पत्त्यापत्तिरतआह धारावाहनेतीत्याहुः तच्चिंत्यं संस्थानस्याव्याप्यवृत्तितयाधारावाहनस्थलेचेत्यस्यासामंज
स्यात् धारावाहनेत्यस्यपूर्वमव्याप्यवृत्तिविशेषेतिपूरणेचतस्यैवाधिक्यात्तस्यैवेति अन्यथाधारावाहिकत्वस्यैवानुपपत्ते
रितिभावः दीधितौप्राथमिकेतिप्रथमोत्पन्नेत्यर्थः इदंचलाघवकल्पनमात्रमितिबहवः संपातायातमित्यन्ये आंशिकेति

म॰ प्र॰
२६४

र्विकल्पकपदं ज्ञानपरमितितु मान्याः व्याख्यायां पूर्वत्र प्रथमे द्वितीये च क्षणे विशेषस्य निर्विकल्पकाव्यवहितपूर्वक्षणस्य एककार
णेति कारणांतरानुपनमेऽप्युत्पत्तिप्रसंगाभावादिति भावः तथात्वं अतीन्द्रियत्वं प्रत्यक्षेति प्रागभावप्रत्यक्षेत्यर्थः तस्य प्रागभावस्य
संबंधितावच्छेदकेति निर्विकल्पकत्वेत्यर्थः ज्ञानप्रागभावत्वादीति आदिना प्रत्यक्षप्रागभावत्वपरिग्रहः दीधितौ एकेति अवच्छे
दकत्वादिसंबंधेनेत्यर्थः आदिना तादात्म्यपरिग्रहः कार्याभावस्येति शाखाद्यवच्छेदकस्य चाव्याप्यवृत्तिं प्रतिप्राथमिकनिर्विकल्प
कं प्रति चेति शेषः उत्तरेति कार्याभावस्य शरीराद्यवच्छेदकस्य चेति शेषः उत्तरेत्यस्य निर्विकल्पकोत्तरेत्यर्थः व्याख्यायां पंचमक्षणे
इति निर्विकल्पकोत्तरज्ञानस्य नाशादिति भावः उत्तरत्वं स्वध्वंसविशिष्टत्वमित्याशयेनाह ध्वंसावच्छिन्नेति ज्ञाद्याहृतादृशेति प्रा
थमिकनिर्विकल्पकेत्यर्थः शाखादेरिति संयोगप्रादेशिकत्वनियमायेति शेषः ननु प्रागभावप्रादेशिकत्वे मानाभावेन कथं प्रागभा
वस्य संयोगप्रादेशिकत्वनियामकत्वमत आह दीधितौ तत्स्वभावाधीना चेति प्रागभावस्वभावाधीना चेत्यर्थः इतराप्रयोज्या चेति प्रा
वत तत्प्रादेशिकत्वात् प्रागभावस्य प्रादेशिकत्वात् अजन्यस्याधिकरणत्वादिवत्प्रादेशिकत्वमपीतराप्रयोज्यमेवेत्याशयः व्या
ख्यायां अतिरिक्तप्रागभावेति एतस्य हेतुत्वेन विनिगमनाविरहः धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वस्यैव विनिगमकत्वादित्याशयः प्र

राम॰
२६४

र्वोपदर्शितरीत्याऽभावत्वेमानं सुवचमेवेत्यत आह इत्यादिकमिति प्रागभाववत् संयोगादीनामपि स्वभावादेव प्रादेशिकत्वनि
यमोपपत्तिरिति भावः द्विसमवायिकारणकस्य त्वे एकस्यासमवायिकारणसंयोगस्य तत्वेन हेतुत्वादेव तद्व्यादौ नियमसंभवा
दाह वस्तुतः समवायिकारणकेति चरमतंतुसंयोगस्य तत्वेन हेतुत्वे शततंतुकपटादेः स्वाश्रयतावत्तंतुचतुष्टयत्वानुपपत्तेराह संख्यावि
शेषस्येति द्रव्यसंच संख्याविशेषस्य द्व्यणुकत्वादिनियामकत्वे च तत्कारणइति· रातस्यासंख्येत्यादावन्वयः। असमवायिकारणेति तंतूत्पत्ति
क्षणोत्पादि चरमतंतुगतैकत्वेत्यर्थः तादृशेति चतुष्टयक्षणइत्यादि दीधितौ तत्संभवेपीति पूर्वोपदर्शितरीत्या संख्याविशेषस्यनि
यामकत्वासंभव इत्यस्वरसोऽपिनाहृचितः व्याख्यायां कारणत्वेनैवेति तत्पाचवक्ष्यमाणरीत्या द्वित्वस्यत्वेइव लाघवासंभवेन प्राग
भावएव नलिद्धेरिति भावः प्राच्यमतेरिति अत्र विनिगमनाविरहेणानेकद्वित्वानां विशेषतो हेतुत्वापत्तौ गौरवमेवास्वरसः के
चित्तु प्रथमद्वितीययोः द्वितीयतृतीययोश्च द्वित्वत्रित्वासमवायि इति मते सर्वत्र समवायिपर्याप्तकिंचिदसमवायिसत्वेऽप्यसमवाय्यनु
त्पाददशायां प्रथमोत्पन्नगतद्वित्वादेर्चरमोत्पन्नगतैकत्वस्य च तत्वेनान्योर्विशिष्यकारणत्वेपि तदुत्तसमवायिनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हे
तुत्वस्यावश्यकत्वया तादृशकारणत्वे मानाभाव इत्यस्वरसो बोध्यः इत्याहुः विनिगमनाविरहेपीति। तपाचत्रित्वस्यत्वेपिलाघवामा

राम

नान्त्रभागभावर्त्तिद्वित्वमिति भावः । कल्पनात्तपसपूर्वोक्तिघम्मादिक त्यनात्मपस्यतन्त्रित्वादेरेकस्याद्वेतिः तथाचतस्याः सर्वत्रा
विशेषणत्वादिति प्रसंगएवेति भावः एकत्वद्वयमात्रेतिमात्रपदेन ततीयैकत्वव्यवच्छेदः द्वयोर्द्वित्वज्ञानेएकत्वद्वयमात्रज्ञानेपि
त्रित्वाद्यनुत्पादीविवादग्रस्तः द्वित्वज्ञानसहकृतैकत्वज्ञानादेस्त्रित्वाद्युत्पादकत्वमतेतत्रत्रित्वाद्युत्पादादतआह द्वित्वाज्ञानइति
तदेकत्वद्वयेति नहि तिज्ञानविशेषणांयस्मिन्नेकत्वद्वयज्ञानेतत्तीयैकत्वमपिविषयस्तज्ज्ञानगततद्व्यक्तित्वेनैसपर्षः तत्रि
त्वंप्रतीतिभ्रमपमाशयः सामान्यतोमात्रस्यवृत्तिसंख्यायामपेक्षाबुद्धिहेतुः अपेक्षात्वंचनानैकत्वावगाहित्वंनानात्वंचानुगता
नतिप्रसक्तंद्वित्वादन्यतदुर्वचमितिएकत्वद्वयज्ञानत्वेनहेतुत्वफलितं त्रित्वादिस्थलेप्येकत्वद्वयज्ञानसत्वान्नव्यभिचारः एवंचोक्ता
यत्तिवारणाय त्रित्वादौ ततीयैकत्वावगाह्येकत्वद्वयज्ञानत्वादिना हेतुत्वेपत्सामान्ययोरितिन्यायेनतत्रित्वंप्रतिनिरुक्तरूपतज्ज्ञान
स्यतद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वमावश्यकं नचत्रित्वादावेकत्वत्रयज्ञानत्वादिति तादृशेतिनिरुक्तज्ञानेत्यर्थः एवमग्रेपि अपेक्षाबुद्धेः
ईश्वरयोगिनोरपेक्षाबुद्धेः तथाकारणत्वेतिविनिगमनाविरहेण नैवकारणत्वंतस्यकथं गृहीतसामान्यकारणतावच्छेदकस्यैवहषं
तरमंतर्भाव्यकारणतावच्छेदकतयानिर्वाहितस्यागानैचित्यादिस्थ रणतत्वेनकारणतादृत्यर्थः त्रित्वादेः पूर्वत्रित्वादेरसत्वेनविशे

षणत्वासंभवादाह उपलक्षणीभूयेति स्वस्वत्वजनकतावच्छेदकत्वानङ्गीकारेत्वाह त्रितयाश्रयेति अखंडोपाध्यतिरिक्तस्यान्यत
मतस्यस्वरूपतोवच्छेदकत्वासंभवादाह तत्प्रागभावेति तत्वेन तद्व्यक्तित्वेन नित्येति युगपदुत्पन्नस्याप्युपलक्षकं मिश्रोक्तां सामा
न्यलक्षणायुक्तिं दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति दीधितौ पतितेति तत्तानेघ्योरिघाकृतोर्ज्ञानहृतोश्चेत्यर्थः विनेति संभवतीति
शेषः तदुपस्थितिं विना फलोपधायकततद्व्यक्तिघटितान्वयव्यतिरेकग्रहासंभवेन तेषां कार्यकारणभावग्रहासंभवादिति भा
वः योग्येति न च योग्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वं तथा च निर्विकल्पकासंग्रह इति वाच्यं भावनादृष्टजीवनयोनियत्नान्यतमस्यैव
योग्यतापदार्थत्वात् आत्मनि संयोगादीनां योगपद्यसत्वाद्विशेषगुणेति विभुत्वाकाशे शब्दयोगपद्यसत्वादात्मनीति अन्यवृ
त्तियोग्यविशेषगुणत्वं जीवनयोनियत्नेतरयत्नासमवेतत्वे सति लौकिकमानसप्रत्यक्षाकारविषयिणी या जातिस्तद्वत्वं तथा च
तादृशजातिमतां ये गुणास्तेषामात्मनि योगपद्याभावनियमे तात्पर्यं तेन न निर्विकल्पकदृष्टयोगपद्यं तत्प्रत्यविशेषणेन वृत्ताना
दृष्टजीवनयोनियत्नस्य च योगपद्येऽपि न क्षतिः जीवनयोनियत्नत्वं च तत्र आत्मवृत्तिजातिविशेष इति युगपत्तत्स्वरूपयोगपद्यनि
षेधस्यात्मयोग्यविशेषगुणोत्पत्तिसंभवादाह व्याख्यायां योगपद्यमिति व्यक्तीति तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नेत्यर्थः यत्तत्वमिति पौर्वापर्य

घटितस्येत्यादिः सामान्यलक्षणेतितपात्ज्ञानत्वादिनातज्ज्ञानाद्युपस्थापनेपितद्व्यक्तित्वावच्छिन्नघटितपौर्वापर्यज्ञानासंभवा
दितिभावः दीधितौ पौर्वापर्येति तत्तज्ज्ञानेच्छाकृतीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नघटिताव्यवहितपौर्वापर्याग्रहादसंभवः एवमग्रेपि
मारवापांज्ञानेच्छेतिस्वरूपयोग्यस्य ग्रहादेवेत्यादि नियतव्यतिरेकेति पौर्वापर्याघटितनियतव्यतिरेकमात्रेत्यर्थः कार्यकारणेतिस्व
रूपयोग्यएवसामान्यत इत्यादि अवश्येति सामान्यलक्षणावादिनापीत्यादि अभ्युपेत्येति अलपग्रहस्यापि कारणतायाह कत्वम
भ्युपेत्येत्यर्थः वस्तुतउक्तरीत्यातस्यप्रयोजनाभावइतिभावः इच्छात्वविशिष्टेति इदमुपलक्षणं ज्ञानेच्छास्थलेज्ञानत्वविशिष्टो
पनीतमानेच्छात्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षात्मकस्येत्यपि द्रष्टव्यं तेन ज्ञानेच्छास्थलेज्ञानत्वेच्छात्वनिर्विकल्पककालएवज्ञाननाशा
त्कथं तादृशज्ञानत्वादिनालपग्रह इत्याशंकानवकाशः सामान्यलक्षणानंगीकर्तृविशेषणज्ञानहेतुत्वानंगीकारेणानिर्विकल्प
कापेक्षैव नेत्याशयेनाह विशिष्टेति पूर्वं सामान्यलक्षणापूर्वपक्षग्रंथे खंडितमिति सामान्यलक्षणानंगीकर्त्रेत्यादि विशेष्ये
विशेषणमिति इच्छात्वप्रकारकगुणभावेन तदंशे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपत्वासंभवादितिभावः इतिमते इतिसिद्धांते प्र
कारांतरेण रूपानुत्पाद इत्याद्युक्तप्रकारेण अन्वयमात्रेति मात्रपदेन पौर्वापर्यव्यवच्छेदः तद्ग्रहस्त्वनुमानादिनैवेतिभा

वः दीधितौ सा साक्षात्कारस्येति विषयस्य चर्वणवृत्तिनियैवहेतुत्वं तेनेच्छाघुस्यत्पनंनरं ज्ञानादिनाशेपिन क्षतिरिति भावः स्वत्वप्रया
पिकापेक्षातदुपधायकतानस्याप्यन्वयप्रयुक्तमाह स्मरणेनेतिव्याख्यायां ज्ञानयोरेवेति चा नुधारैव नुमेनोपोगादेर्हेतुतया
रासमवादिक्षणेवाभ्युपायुत्पत्तिर्मध्यते इच्छादिकाले च तदुत्पत्तिरिष्यत एव वाधकाभावात् अत एव ज्ञानायोगपद्यादेकमनसः
तिसकृतेज्ञानयोरेव यौगपद्यनिषेधः संगच्छते योग्यविशेषगुणयौगपद्यस्यात्मनिषेवेचमानाभावः एतेन पादेवेदनाशिरसि
सुखमित्यनुभवेन तादृशनिषेधस्यैकावच्छेदपरतया नानागुल्फावच्छेदेन युगपद्दंशनिप्रपल्लोपगमेपि ज्ञानेच्छायोगप
द्यमसंभवीति युगपद्दंशतीसाप्दिदीधितिरसंगतेतिनिरस्तम्पिसाशापः विंशत्यैतीति अत्र प्रस्यवतिष्ठंते वहवः विशंसं
गुल्फावच्छेदेन युगपद्दंशति कृतीनामुत्पादेमानाभावेन कल्पनद्वयातीकृत संज्ञानेच्छादीनां योगपद्यं स्वीक्रियते अपेक्षादि
जातीयनीनावैशिष्ट्यानुपपत्तिः विजातीय कृतीनामेकदोत्पत्तिरवश्यं स्वीकार्या अन्यथैककृतेर्विजातीयनानावैषि
जनकत्वेपदाऽवच्छेदकतासंबंधेनैकांगुल्यांयादृशकृतिवशात्तमयापसंबंधेनयादृशीचेष्टाभवतितादृशकृतेरन्यांगु
ल्यामप्यवच्छेदकतासंबंधेनसत्वात्कथंनान्यांगुल्यांतादृशीचेष्टाभवतीत्यापत्तिवारणाय विजातीयनानाकृतीनामेव

विजातीयनानाचेष्टाजनकत्वमुपेयं एवं च विजातीयनानाकृतीनां योगपद्यात्स्वीकारे कथमेकदा नानाचेष्टोत्पत्तिरित्यस्य यथानुप
पत्त्या नानाकृतीनां योगपद्यं स्वीकारणीयमिति चेन्न एकदा विजातीयचेष्टानां मेकृतितः स्वीकारेप्युक्तापत्तेरसंभवात् तथा हि
समवायसंबंधेन विजातीयैतच्चेष्टां प्रति स्वीयविजातीयैतत्क्रियावत्त्वसाध्यत्वाख्यविषयतानिरूपितोपादानत्वाख्यविषयता
संबंधेन कृतेर्हेतुत्वं स्वीक्रियते तथा च पदे तदंगुल्यां विजातीयावेष्टात्तदंगुल्यां विजातीयाचेष्टा इति नानांगुल्युपादानकनानाचेष्टा
साध्यकाण्येकाकृतिर्जाता तदा एकांगुल्यवच्छेदेन पादृशी चेष्टा जायते सा नान्यांगुल्यवच्छेदेन जायते तदंगुल्यां तादृशचेष्टावत्तिसा
ध्यत्वाख्यविषयतानिरूपितोपादानत्वाख्यविषयत्वाभावात् न तदंगुल्यवच्छेदेन तेन संबंधेन कृतेरसत्वमिति नोक्तापत्तिः यत्तु
एकदा नानाकृतिस्वीकारे लाघवसंभवात्तस्य च तत्सम्यक् तथा हि उक्तसंबंधेन कृतेर्हेतुत्वस्वीकारे पदे तत्पुरुषीयांगुलीचेष्टाविष
यिणी पुरुषांतरोपकृतिरस्ति तदा कथं न तत्पुरुषस्य स्वांगुल्यवच्छेदेन चेष्टोत्पद्यत इति तद्वारणाय तत्पुरुषीयत्वमवश्यं निवेश्यमि
ति गौरवं मन्यते च नानाकृतिस्वीकारे समवायसंबंधेन चेष्टां प्रति स्वावच्छेदकता संबंधेन कृतेर्हेतुत्वे एकपुरुषीयकृतेरन्यपुरु
षीयांगुल्यामवृत्तेः नानाकृत्यवच्छेदकत्वं स्वीक्रियत इति न तत्पुरुषीयत्वनिवेशः तथा च तदंनिवेश्यकार्यकारणभावकल्पनेम

हृद्व्यापकत्वमिति तदसत् समाप्यवच्छेदकतानिरूपकोपादानतोऽभ्यसंबंधेन कृतेर्हेतुत्वोपगमेन तत्पुरुषोपपत्तावनिवेशाभावात् एक
पुरुषीयां गुल्माभ्यन्य पुरुषोपकृतेरनवच्छेदकत्वात् परंतु भवन्मतएवानंतवैजात्यतदवच्छिन्ननियामककल्पनेन महद्गौरवं
मित्यैककदानानाकृतिस्वीकारोन समीचीन इति अत्रोच्यते एककृतितो नानाचेष्टास्वीकारे तच्चेष्टां प्रतिकृतेः तादृशोभयसंबं
धेन हेतुत्वस्वीकरणीयमिति भवन्मते कारणतावच्छेदकसंबंधाधिक्यं एककृतिनानाकृतिस्वीकारे तु अवच्छेदकत्वे च कारणता
वच्छेदकसंबंध इति लाघवं तथा चैतादृशलाघवेन समवायसंबंधेन चेष्टां प्रत्यवच्छेदकतासंबंधेन कृतेर्हेतुत्वे सिद्धे पश्चात्
पत्तिवारणाय विजातीयचेष्टाजनकत्वेन विजातीयनानाकृतीनां तद्व्यक्तिजातीनां तदवच्छिन्ननियामकानां च कल्पना गौरवस्यो
त्तरकालिकत्वेन फलमुखतयाऽदोषत्वादिति अत्रेदमवधेयम् नानाचेष्टासाध्यकसमूहालंबनात्मकैककृविजातीयप्रयत्नादेव युग
पद्बहुविधविजातीयचेष्टोत्पादसंभवेन युगपद्विजातीयबहुविधचेष्टास्थानुपपत्त्या युगपद्बहुविधप्रयत्नोत्पादस्वीकारो नि
रर्थकः एवं च न तु समवायसंबंधेन चेष्टानिष्ठतत्तद्वैजात्यावच्छिन्नं प्रति तादृशकृतेर्नावच्छेदकतासंबंधेन कृतित्वेन हेतुता तादृशकृते
त्वेन संबंधेन विंशत्यंगुलीषु सत्त्वेन तत्तद्वैजात्यावच्छिन्नस्य देशविशेषोत्पादनियामकत्वानुपपत्तेः न चोपदर्शितरीत्या सम

नायसंबंधेनचेष्टानिष्ठतत्तद्वैजात्यावच्छिन्नंप्रतितत्तद्वैजात्यावच्छिन्ननिष्ठसाध्यत्वाख्यविषयतानिरूपितोपादानत्वाख्यविषयता
संबंधेनविजातीयकृतित्वेनहेतुत्वान्नैषदोषइतिवाच्यं एतदंगुल्यांविजातीयचेष्टोत्पादाकारकविसंवादिप्रयत्नादपिविजा
तीयचेष्टोत्पादापत्तेरितिचेन्नैवं तत्तदंगुलीवृत्तिसंयोगादवृत्तरदेशविधयातत्तदंगुल्यादेर्हेतुत्वेकल्प्यमानेतत्रैवलाघवा
त्तत्तदंगुलीसमवेतत्वावच्छिन्नंप्रतितत्तदंगुलीत्वेनहेतुत्वंकल्प्यतेतथाचवल्कगत्यायस्यामंगुल्यांयद्वैजात्यविशिष्टचे
ष्टोत्पादेतदंगुलीसहकृतस्यतादृशसंबंधेनप्रयत्नस्यनियामकत्वान्नदोषः नचैतदंगुल्यांविजातीयचेष्टोत्पादाकारकपुरु
षांतरीयांगुलीविषयकपुरुषांतरीयप्रयत्नादपिविजातीयचेष्टोत्पादप्रसंगः तत्रतत्पुरुषीयतादृशप्रयत्नादेवतस्यामंगुल्यां
विजातीयचेष्टोत्पादेनतत्रतस्यामप्यंगुल्याः सहकारित्वादितिवाच्यं उपदर्शितरीत्योपादानत्वाख्यविषयतावच्छेदकत्वो
भयसंबंधेनप्रयत्नस्यहेतुत्वकल्पनेनान्यपुरुषीयकृतेरन्यपुरुषीयांगुल्यामवच्छेदकत्वाभावेनोक्तदोषाभावात् नचैवंगो
रवंयुपपत्तिं शक्तिप्रयत्नोत्पादस्वीकारेवच्छेदकतासंबंधेनैवकृतेर्हेतुत्वकल्पनेलाघवमितिवाच्यं एककालेबहुविषयप्रयत्न।
स्वीकारेतेषांतत्तदंगुल्यवच्छेदेनतानियामककार्यकारणभावकल्पनेनभवन्मतएवगौरवात् एवंतत्तद्विजातीयचेष्टानिर्वा

हकतत्तत्प्रयत्नेनानाजातयोरवश्यं कल्प्याः अन्यथा तत्तद्विजातीयचेष्टादीनामुत्पादस्य देशविशेषे किंचित्कारणानियम्यत्वादिस्य
पिगौरवं भवन्मते किंच तत्तद्वैजात्यावच्छिन्नप्रयत्ननियामककल्पनेन प्रत्यक्षादौ प्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्य सर्वसिद्ध
तया तत्तन्नियामककघटिततत्तद्विजातीयप्रयत्नसामग्र्याः प्रत्यक्षादौ प्रतिबंधकता कल्प्या च नानाप्रयत्नांगीकर्तृमते गौरवं दु
रुद्धरमेव नन्वेतद्गौरवं फलमुखत्वेन यथा न दोषस्तथोक्तमेवेति वाच्यं नानाव्यक्तिकल्पनास्थले फलमुखगौरवस्यापि दोषतयाऽनव
न्त्यव्यवस्थापनात् तस्माद्युगपद्विंशतिप्रयत्नोत्पादवद्विंशतिपदार्थीयेति त्रुत्तोलिखनेन तत्सुधीभिश्चिंतनीयमेतत्सकलं विस्तरेण आ
वश्यकत्वादित्तितार्किकचक्रवर्त्तिनः स्वकसमवायावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकगोनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वरूपमेव गोत्वं विवक्षितं न तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितोक्तरूपं गौरवात् एवं चासमवेतस्यैव यत्नादेरपि व्यधिकरणसम
वायावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकगोनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तन्मात्रे व्यभिचारानवकाशेन समवेत
त्वमनुपादेयमेवेति प्राहुः नैयायिकाः शंकते दीधितौ स्यादेतदिति प्रयोजकत्वेऽरतिरजतादौ छायां तज्ज्ञानहेतुतायां घटकत्वेऽस्म
र्थः नन्वरजतादौ छायां तद्धर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वादिना छायाहेतुताया आवश्यकत्वे स्वातंत्र्येणोक्तहेतुतायामेव मानाभाव

इतिवाच्यं रजतादिसिद्धासाज्ञानयोस्तादृशज्ञानाद्विरहाभ्यांतादृशेच्छाविरहे तज्ज्ञानाभावस्यैव लाघवेनप्रयोजकतयाचोक्तहेतुनायाआव
श्यकत्वेन्माशयाद् एतदाशयेनैवच स्वृतिसामान्यतश्चेत्यादिव्याख्यापांभावइतिनियमेनसादित्यस्यभावइत्यर्थः अस्य व्या
त्यनंगीकर्त्तृमतेइतितदंगीकर्त्तृमतेतुलाघवेनतत्प्रकारकग्रहविषयत्वमेवनियामकमितिभावः संभवतीतिप्रमेयत्वादिनो
पस्थितेस्तादृशव्यवहारजनकत्वाभावादिभावः तद्व्यावर्त्तनाय उक्तनियामकत्वव्यावर्त्तनाय तद्व्यावर्त्तनेत्वनागतेच्छाविष
योपस्थित्यर्थंसामान्यलक्षणावश्यकीतिभावः विशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहादाह रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेन
चेतिकारणताद्वयस्यावश्यकत्वेप्यवच्छेदकलाघवमस्त्येवेत्यतआह किंचेति वाच्येतिआपातिप्रसंगवारणायसामानाधि
करण्यंद्वितीयातिप्रसंगवारणायसमानविशेष्यत्वंप्रत्यासत्तिः तथाच कालिकोव्यापकतासमवायेनव्यापकताविशेष्य
तयान्वव्यापकत्वैककारणतायामेवनिविष्टेतिनातिप्रसंगइतिभावः प्रकारविशेष्ययोर्न्यूनाधिकभावस्यातत्वत्तदुभयरीत्येष
त्वादाह किंचेति प्रमेयत्वादिनेतिसानेच्छायांचाचेति असंसर्गग्रहादेरित्यस्यप्रकारांतारणवृत्तारणांवदतोमतमाह यत्विति
तोत्पादितिअतआहअसंसर्गाग्रहादेरितीति शेषः रजतत्वप्रकारतेतिइदंचविषयतायाविशेषणरूपेणापितंबंधत्वमित्यपि

स्याघवा विषयताविशेषस्य संबंधत्वमात्रमभिप्रेतं तत्संबंधतातु सामान्यरूपेणैवेति ध्येयं एकव्यक्तितादृशकारणतास्थलेसाम
ग्रीव्याप्तेर्नानाव्यापकताविशिष्टस्यैकस्य निवेशइत्याशयः अन्यथा सामग्रीव्याप्तेर्नानाव्यापकताविशिष्टायाएकव्यक्तेरनि
वेशे उक्तातिप्रसंगः उक्तरीत्यातिप्रसंगः तमेवाहव्यधिकरणेति प्रत्यासत्त्यादित्यंतकालेऽऽत्मनि चेत्यादिः नकिंचिदितिव्यक्ति
द्वयेकालिकदैशिकव्यापकतयोः सत्वेनोक्तस्थलेतिप्रसंगवारणायतादृशैकव्यक्तिनिवेशस्यावश्यकतयानपूर्वोक्तातिप्रसंग
इतिप्रघट्टकार्थः। वाच्यइतितपाचानागतविषयकेच्छानुरोधेन सामान्यलक्षणावश्यमुपेयेति हृदयं प्रत्यासत्तित्वमितिशा
ब्दज्ञानमित्यादिप्रत्ययेन विषयतासंबंधोपि वृत्तिनियामकइत्याशयस्तेनन पूर्वापरविरोधः अविशेषादितिपर्यायपर्य
ष्टाद्रूपकार्यजनकयोरित्यादि दोषाभावभेदाग्रहादीति दोषाभावसहितभेदाग्रहादीत्यर्थः आदिना दोषसहितभेदाग्रहपरिग्रहः
वस्तुतस्तत्प्रपर्यायसंख्येनान्वयाभिप्रायेण यथाश्रुतमेवसम्यक् आदिनात्यंताभावाग्रहपरिग्रहइति। उपपत्तिरितितन्मतेतद्वि
शेषादेवसहकारित्वे जलभ्रमणासंभवइत्याशयः दीधितौ विशेषइतिपत्सामान्येपत्सामान्यमित्यादिन्यायादितिभावः व्या
ख्यायांकरणतित्वद्धोरित्यादि दोषस्यैव रजतत्वग्रहप्रतिबंधकदोषस्यैव उपस्थितिनमितिइदंचानुपस्थितेचेत्यादिपूर्वोक्तदो

म॰ प्र॰
२७०

१

षनिरासायोक्तं तस्ययोर्भेदाग्रहः तज्जिष्ठोपोरञ्जतभेदाग्रहः एवमग्रेपिदोषवितौ हेतुरितिसमानविषयत्वप्रत्यासत्त्याहेतुरित्यर्थः न
चएतन्मतेऽनागतविशेष्यकेच्छानुरोधेनसामान्यलक्षणासिद्धिरावश्यकी वाच्यं अस्ति ह्युपरागेणासिद्ध एवेच्छाविषय इत्याशयान्
अतएव विसंवादीच्छास्थलेऽनागतारजतोपस्थित्यर्थं तत्सिद्धिरावश्यकीत्यपि निरस्तं बलवदनिष्टहेतुरित्यस्य सामान्यतः आत्मनिष
प्रत्यासत्त्याहेतुरित्येवार्थ इतिसारं सामान्यलक्षणाभ्युपगंतुरेव कस्यचिद्देशिनो मतं प्रसंगाद्दूषितमित्यपाकुः ननु यत्र लिंगात्संस
र्गाग्रहात्ताध्यासंसर्गाग्रहस्ततो यपार्थेच्छा तत्र व्यभिचारेणाकारणाय पार्थत्वाय पार्थत्वस्येच्छाय पार्थत्वाय पार्थत्वेनियामकत्वा
संभवेनमदुक्तरीत्यादरआवश्यक इत्यत आह तद्दिशापीति व्याख्यायां उपस्थित्यर्थमपीति अपिरवधारणे यद्वा उपस्थित्यर्थमपी
ति॰ भेदाग्रहकारणतावच्छेदकीभूतोपस्थित्यर्थमपीत्यर्थः पूर्वं तद्विषयकतत्प्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वस्याप्युक्तत्वात्तयाऽपिना
कारणीभूतानागतगोचरज्ञानमित्यस्य समुच्चयः ननुसिद्ध एवोपस्थितेरजतेऽसिद्धोपरागेणेच्छास्तित्यत आह हृदयमितिसि
द्धानुपरागेणाप्यसिद्धविषयकेच्छायाआनुभविकत्वादितिभावः वाच्येतिरजतभेदाग्रहप्रतिबंधकत्वेनदोषाणामनुगमादितिभा
वः अविरोधित्वादितिरजतत्वांशेऽन्याप्रकारकेच्छायां तादृशग्रहस्यैवविरोधितयारजतत्वाभावग्रहस्यरजतत्वांशेरजतत्वप्रकार

राम॰
२७०

कत्वादिति भावः अनुभवेन तस्यापि विरोधित्वमित्याशयेनाह तत्पातेपीति आत्मनिष्ठतयेति वाक चिक्यादि रजतसादृश्यत्वान
मेव दोषइत्यभिप्रेत्येदं अमात् रजतांशप्रमात्मकं अमात् विषयनिष्ठतयेति रजतसादृश्यमेव दोषइत्याशयेन यथाकथंचिदि
ति भेदाग्रह विशेषणं दोषाप्रयोज्यत्वार्थः तादृशेच्छेति उपस्थिते घटादाव श्रांतस्येत्यादि विसंवादीच्छेत्यर्थः ननु संवादित्वमुप
स्थित रजतभेदाग्रहहेतुतापेक्षया लाघवेन स्वप्रकारीभूतरजतता अपत्वसंबंधेन रजतत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वमेवोचितमिति सिद्धर
जतत्वज्ञानादेवानागतरजतगोचरेच्छासंभवात् तदनुरोधेन सामान्यलक्षणावश्यकत्वमत आह इत्यादि कमुखमिति अयमाश
यः आर्यतमाज अत्त स्वकार्यतानवच्छेदकतया प्रमात्वादिवत् संवादीच्छात्वादिकं न कार्यतावच्छेदकमिति इच्छाज्ञानयोः समानप्र
कारकत्वसमानविशेष्यकत्वाभ्यामेकमेवहेतुत्वमित्यनागतगोचरेच्छानुरोधेन सामान्यलक्षणावश्यकीति समानविशेष्यकत्वेन सा
नेच्छयोर्हेतुत्वेपि नानागतगोचरेच्छानुरोधेन सामान्यलक्षणासिद्धिः सिद्धगोचरेच्छायाएवाभ्युपगमात् असिद्धविषयकेच्छायाश्चा
नुभविकत्वस्येवासिद्धेरित्याशयेनाहृदाधितात्माकुरितिव्याख्यायां असिद्ध इति अतोन तद्यमार्थे सामान्यलक्षणादरइत्याशयः
लाघवादितीति लाघवं च विरोधी संतत्स्यार्थेहेतुः लाघवादित्ति विवरणोतित्वरूपसदित्यादिनाकांतामरणज्ञानस्येति अमे दे

षष्ठी भवत्येवेतित था चात्रातेसादित्यर्थमिति भावः अभ्युपेत्येति तथा चेच्छायां वाधनिश्चयस्य विरोधित्वपक्षेपीच्छासामग्री घटनाया
त्वात्तत्याग युक्तमिति भावः दीधितावसत्वादिति अप्रसिद्धत्वादित्यर्थः ननु विशेषदर्शिनः सामान्यधर्मावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानासंभवेन
सामान्यधर्मप्रकारकेच्छाकदापि नोच्छिद्येतेति तत्प्रकारकेच्छायां तत्प्रकारसामानाधिकरण्येन सिद्धत्वज्ञानस्यैव विरोधित्वयाऽ
सिद्धेरिच्छानुरोधेन सामान्यलक्षणावश्यकीत्वोषितत्त्वस्य त्ववलोकनत्वसामान्यलक्षणायोपस्थितभाव्यवलोकनेतत्कांतीयत्व
मेसिद्धतत्त्वदवलोकनेतरतत्कांतावलोकनत्वेनेच्छेति न कथमित्यनेनोक्तदोषावकाश इति चेदुच्यते तत्त्वपि सामानाधिकर
ण्येन सिद्धत्वज्ञाने इच्छाप्यानुभवसिद्धत्वेनावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानमेव प्रतिबंधकं न चैवं विशेषदर्शिनः सिद्धत्वज्ञान
दशतत्सामान्यप्रकारकेच्छाविच्छेदो न स्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेः तदुक्तं न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यतीति अस्यार्थः
इच्छाविषयसिद्ध्या नेच्छाविच्छेदः किंतु सुखोपायेऽतिभोजनादौ रोगादिदुःखानुबंधित्वज्ञानप्रयुक्तद्वेषेणैवेतीति तार्किकच
क्रवर्तिनस्तु अन्यत्रात कांतामरणस्यापि शोकार्त्तस्य तदवलोकनेच्छानुभवसिद्धेति सर्वमिदमापातेनैतत् एव विचारितं अतएव एम॰
वभिचाराणां नात्पर्यं यायंज्ञान पुत्रमरणस्य शोकार्त्तस्य तत्पुत्रदर्शनेच्छत्यभिधानमपि संगच्छते वस्तुतस्तु यद्धर्मप्रकारके

च्छातत्प्रकारकोनिर्णयएवसिद्धत्वनिश्चयः तेनधर्माः स्ववृत्तित्वतत्कालावच्छिन्नत्वस्ववृत्तित्वस्वत्वपुत्रादिवृत्तित्वादयोबहुतराः
प्रकृतेचकांतावलोकनेइदानीं स्ववृत्तित्वप्रकारकेच्छासाचतत्प्रकारकनिश्चयाभावान्नानुपपन्नानचैवंसामान्यलक्षण
प्रत्यासत्तिरपि यत्प्रकारकनिश्चयेसतिनेच्छोत्पद्यतेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांसएवप्रतिबंधकः सएवचसिद्धत्वनिश्चयस्तेनधर्माः
स्ववृत्तित्वादयः पूर्वोक्तास्तद्धर्मप्रकारकनिश्चयाभावात्तानानुपपन्नेतिकिंसामान्यलक्षणयेतीत्याहुः वस्तुतस्तु उक्तास्व
रसएवदोषेतिकृतान्नाद्वरित्युक्तासूचितइतिध्येयं ननुतत्प्रकारकेच्छायांतद्धर्मावच्छेदेनसिद्धत्वज्ञानस्यविरोधित्वेनसंभ
वतिएतद्घटत्वावच्छेदेनसिद्धत्वज्ञानकालीनायामेतद्घटस्वत्वंमेभवत्वितीच्छायाव्यभिचारादित्यतआह इत्यादिकमितिउ
हनीयमितितद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकेच्छायांतद्धर्मावच्छेदेनसिद्धत्वज्ञानंविरोधि उपदर्शितेच्छायांचैतद्घटस्वत्वत्वमेवो
द्देश्यतावच्छेदकंनत्वेतद्घटत्वमितिनोक्तव्यभिचारः उद्देश्यत्वंचभवत्वित्यादिपदाभिलप्यमानोविषयताविशेषइति
भावः व्याख्यायांगुर्वितिइदंचाप्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यज्ञानंनोत्तेजकमित्याशयेन तत्रेतिअप्रामाण्यज्ञानाभावस्य
कारणतावच्छेदककोटावनिवेशादितिभावः अज्ञानकांतामरणस्यतत्कांतावलोकनेइच्छोत्पत्त्यसिद्धत्वेनज्ञात

एवासिद्धत्वज्ञानमकामेनापि त्वयास्वीकार्यमित्यस्माकमपि तथैव्याशयेनाहुर्द्दीधितौ विशेषरूपेति संभवादिति समानप्रका
रकत्वेनैव विरोधित्वादिति भावः ननु अन्यथाख्यात्यनंगीकर्तृगुरुमते सिद्धेऽसिद्धत्वज्ञानमसंभवी स्यात् आह तदेकमिति
अशक्यत्वाच्चेति तथा चागत्या सिद्धेऽसिद्धत्वभ्रमजनकदोषसत्वेऽपि वैशिष्ट्यांगीकारेणापत्तेः सिद्धेऽसिद्धत्वभ्रमजनकदोषा
भावस्तत्रैच्छानुपपत्तावित्यापत्तिरेवेति भावः व्याख्यायां वर्त्तमानप्रागभावेतीदमुपलक्षणं प्रागभावानंगीकारे वर्त्तमान
कालध्वंसाधिकरणकालोत्पत्तिकमित्यपि द्रष्टव्यं पक्षधर्मताबलादिति इदं चानुमानेऽपि तुल्यमिति वैघल्यांगीकारेण
कालपक्षकानुमानेनैव सुखविशेष्यकासिद्धत्वज्ञानमित्याशयेन तदनंगीकारे नु तन्मूलकोपनीतभानादिति द्रष्टव्यं स्व
रूपेति अतीतत्वाव्यवहितवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वात्मकेत्यर्थः प्रागभावपर्यंतमिति तेन चात्र साध्याप्रसिद्धिरनागतस्येन
दनुमानेनैव सिद्ध्या तत्सुखं प्रतियोगिभासकाभावेन सुखप्रागभावप्रत्यक्षासंभवादिति वाच्यं सुखोत्पादेत्यादिसाध्यकानु
मानादनागतसुखोपस्थितौ तदंशे उपनीतभानात्मकप्रागभावप्रत्यक्षस्वरूपसाध्यप्रसिद्धिसंभवात् मानाभावेऽपि इदमु
पलक्षणं उक्तरीत्या साध्यानुरोधेन सुखोत्पादेत्यादिसाध्यकानुमानस्यावश्यकत्वादित्यपि बोध्यं असिद्धत्वस्वरूपेति अतीत

व्यावृत्तसुखोत्पादेत्याद्याशंक्येत्यर्थः उद्देश्यासिद्धीति असिद्धत्वस्वरूपाज्ञाभादित्यर्थः कथमिति दृष्टांतप्रसिद्धाधारगोकसाध्या
संभवादितिभावः ज्ञाप्यवादाह कालिकतयेति स्वावच्छिन्नत्वसंबंधेनेति अनागतसुखं स्वोत्पादक्षणोत्पत्तिध्वंसस्यावच्छेद
कं सिद्धसुखं च स्वद्वितीयक्षणोत्पन्नध्वंसस्यानवच्छेदकं न स्यात् तादृशध्वंसानधिकरणप्रथमक्षणावृत्तित्वेनातिप्रसक्ततयान
वच्छेदकत्वादित्यसिद्धत्वस्वरूपज्ञाभ इतिभावः अनुगतत्वादिति अनुगतसाध्यसामानाधिकरण्यात्मकत्वादित्यर्थः तथा चा
नुगतेतादृशप्रतियोगित्वमेव कालप्रकानुमाने साध्यमितिभावः तदभ्युपगमेत्विति न व्यभिचारादितिशेषः अंशोपां
त्येति महाप्रलयाव्यवहिततत्पूर्वेत्यर्थः व्यभिचारेति तयोश्चरमक्रियादिरूपजन्यभावाधिकरणत्वादितिभावः इदानींतननि
यध्वंसावादाय महाप्रलये व्यभिचारवारणाय जन्यभावेति दीधितावनुमानादितिज्ञानमित्यनेनान्वितं अयानुमाने तुल्यवि
त्तिवेद्यतांगीकारे जन्यत्वं पंचम्यर्थः असिद्धत्वज्ञानस्यानुमानजन्यत्वात् तदनंगीकारे तु प्रयोज्यत्वमेव पंचम्यर्थः असिद्धत्वज्ञा
नस्यानुमानमूलकोपनीतभानात्मकत्वादिति ध्येयं व्याख्यापापाकानुमानेति पाकविशेष्यककृतिसाध्यतानुमानेत्यर्थः
नत्वनागतपाकज्ञानाभावेनासिद्धपाकविशेष्यकपरामर्शादेवानुमितोपक्षधर्मताबलेनानागतपाकभानमित्यादेर्व्यर्थमा

महादेवविरचितः नवानन्दीमञ्जरी

म० प्र०
२०३

णत्वादितिभावः अपक्षायामसिद्धत्वग्रहस्यत्वाघयाघ्येनुनेऽनुमितावप्यबाधितत्वयोरेवहेतुःस्यान्ननुबाधनिश्चयाभावस्य
तत्राह दीधितावितिकृतं पदत्रवितेनेति घनगर्ज्जितेनमेघानुमितावप्यसिद्धत्वाधिकायांचतस्यांव्यभिचारेणानुमितावबाधि
तत्वज्ञानस्यहेतुत्वंनसंभवतीतिभावः केचित्तुसिद्धत्वासिद्धत्वयोरज्ञानेपीष्टोत्पत्तिसंदेहेनासिद्धत्वनिश्चयाभावएवतत्रहेतुर्नि
श्चिताव्यभिचारकत्वात् किंचासिद्धत्वसंदेहोत्तरंसिद्धत्वनिश्चयेपीच्छावारणायासिद्धत्वनिश्चयाभावएवहेतुः असिद्धत्वज्ञान
हेतुत्वप्रतिपादकोदीधितिग्रंथस्तु तद्धेतुत्वेपिनसामान्यत्व कारणासिद्धिरित्यभ्युपगमवादेननतुवास्तविकतद्धेतुतापरइत्या
हुः आकारशब्दस्यप्रकारतार्थकत्वमभिप्रेत्याहव्याख्यायांनकेवलमिति ननुघटोनेवेतिघटत्वकोटिकसंशयेघटत्वेत्वस्यैव
कोटितावच्छेदकतयाकोटितावच्छेदकघटत्वांशेइत्यसंगतमतआहघटोनवेतीति विशेषदर्शनतमाव्याप्यदर्शनतयाव्या
प्यदर्शनमेवघटव्याप्यदर्शनमेवस्यात्तंन्येणव्यावर्त्तकधर्मदर्शनतया किंत्विति अतएवात्रघटसंदेहमित्यनुक्त्वाघटान्यता
संदेहमितिदीधितावुक्तमितिध्येयं विरोधित्वेतितस्यतत्रव्याप्यदर्शनतयाविरोधित्वात् ॥ ॥ श्रीएम

एम०
२०३

द्विशतोत्तराष्टमपत्रे सांकपृष्ठे नवमपंक्तौ शोधपत्रं बोध्यं

शोध

घटितत्वनिवेशेपि दोषदानायेत्याहुः॥ न चेतितीतथा च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानाहेतुधर्मसामा
नाधिकरणत्वेन ज्ञायमानायावतो भावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिताव भाव
च्छेदकत्वघटितरूपेणाभावस्य ग्रहो हेतुरितिभावः॥ तत्प्रतियोगितेतिहेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानानि
खिलाभावप्रतियोगितेत्यर्थः॥ दीधितौ तथा ग्रहेतिवह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुसमानाधिकरण
निखिलाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहेत्यर्थः॥ संभवादितितथाचतदानीमनुमित्यापत्तिरिति
भावः॥ व्याख्यायां भ्रमे धूमसामानाधिकरण्यभ्रमे उक्तरूपेण वह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन
तादृशाभावेति धूमसामानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानवह्न्यभावेत्यर्थः॥ तथा च वह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगि
ताकधूमसामानाधिकरणनिखिलाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहसंभव इति भावः॥ केचित्तु एकध
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेन्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभ्रमे मानाभावादाह दीधितौ धूमाधि
करणान्तरेतीत्याहुः। तद्वृत्तिभावस्यापि एतदधिकरणेति एतच्छब्देन यत्र धूमाधिकरणसंभवस्तस्य परिग्रहः

तद्वृत्तिएतभाष्यभावस्यापि १ करणे

3/18

हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इ

त्तेन रासभत्वादौ चेत्यस्योपपत्तिः॥ तत्परिग्रहाभाव इति स्वाधिकरणांतरवृत्त्यभाव धूमसमानाधिकरण
त्वेन ज्ञायमानोपरिग्रह संभव इत्यर्थः॥ तथा च तादृशप्रमेयत्वादिर्यीत्यनेनाभिमतस्य धूमाधिकरणे तद्वृ
त्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वत्वेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानो यावंतोऽभावास्तत्प्र
तियोगितानवच्छेदकत्वप्रमेयत्वादस्यासंभव इति भावः॥ अ इदं अनुपस्थितत्वं एतेनेत्यादिवक्ष्यमाणानुपप
त्तेराहरत्यंचेति अधिकरणेति धूमाधिकरणेत्यर्थः॥ इत्युक्ते इति तावतापि वक्ष्यमाणानुपपत्तिवारणसंभ
वादिति भावः॥ इत्थं अधिकरणांतरस्येत्यादिरूपेण धूमाधिकरणेति तद्धि एतदधिकरणनिष्ठाभावानामेव
धूमसमानाधिकरणत्वेन ज्ञानादिति भावः॥ एतद्वृत्त्यभावेति एतन्महानसवृत्त्यभावेत्यर्थः॥ तादृशप्रतियो
गितावच्छेदकत्वेन निरुक्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व प्रमेयत्वादेर्पीत्यर्थः॥ प्रमेयत्वादेर्पीति प्रतियो

गितानवच्छेदत्वे अत्र लाघवज्ञानादिकं विना व्यभिचारिलिंगकानुमिते व्याप्तिभ्रमजन्यत्वनियमेन
रासभाद्यनुमितेरसंभवस्तच्चयेनो प्रमात्वमुक्तं इष्टापत्तिवारणाय दृष्टांते माहृदीयितो रासभौरिवेतिव
तज्ज्ञानांतरपरिग्रहः वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणेत्यादि वक्ष्यमाण दूषणे

२०८

दे

शोधपत्रं बोध्यं